

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ
2024-DR-340

LUWİLER TANRI VE TANRIÇALARI

HAZIRLAYAN
Emine KAROL

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Suat ATEŞLİER

AYDIN-2024

ÖZET

LUWİ TANRI VE TANRIÇALARI

Emine KAROL

Doktora Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Suat ATEŞLİER

2024, XXXVII+433 Sayfa

Luwiler, MÖ III. binyıldan MÖ I. binyıla kadar Anadolu topraklarının ağırlıklı olarak batı ve güney bölgelerinde varlığını sürdüren, devamında izleri Hellenistik ve Roma Dönemlerine kadar kaybolmadan devam eden bir kültür uygarlığıdır. Bu çalışmada, Luwi uygarlığı tanrı ve tanrıçaları incelenmektedir. Baş tanrısı Tarhunt başta olmak üzere Arma, Santa, Tiwad, Maliya gibi önemli tanrılar ele alınacaktır. Günlük yaşamın her alanında önemli rol oynayan Luwi tanrıları tarım, av, savaş, sağlık, doğa gibi alanlarda yardım ve koruma sağlayan varlıklar olarak kabul edilmektedir. Luwi Uygarlığında kültürel ve sosyal yaşamın bir parçası olan din, hemen hemen her durumda tanrılara başvurulmuş sosyal bir dini yapının varlığının söz konusu olduğu ve dolayısı ile her noktada bir tanrıya rastlanması, konunun geniş bir çerçevede ele alınmasını sağlamaktadır. Luwi dininin önemli bir parçasını oluşturan ritüeller, tanrıları hoşnut etmek veya onlardan yardım ve koruma talep etmek için yapılmaktadır. Ritüellerin temelinde yer alan kurban sunma, dua etme ve şarkılar ile dans etme tanrılar eşliğinde uygulanmaktadır. Günlük yaşamda önemli bir yere sahip olan tanrılar, evlerde onlara adanmış küçük tapınaklarda ya da açık hava tapınaklarında bulunarak tıpkı insanlar gibi yer, içer ve hatta aile kurarak bir toplum örneği oluşturabilmektedir. Luwi insanların doğa ile paralel bir yaşam sürdüğünü çeşitli koruyucu tanrılardan ve kuş falcılığını kapsayan bazı ritüel metinlerinden öğrenmekteyiz. Dolayısı ile doğal yaşam, çeşitli koruyucu tanrıları var ederken, kuş gibi hayvanların yön bulmada yardımcı olmaları, kuş falcılığını ön plana çıkarmış ve hatta kuşları kutsal bir atıf noktasına taşımıştır. Doğa ile paralel özellikler yansıtan ve aynı coğrafya içinde yer alan farklı uygarlıkların tanrıları kökenlerinde, Luwi tanrı arketiplerinden bir başkası değildir. Böylece aslında geniş bir yayılım içerisinde yer alan birçok Anadolu tanrısı içinde bir parça Luwi tanrısı izine rastlamak mümkündür.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Luwi, Luwi Tanrı ve Tanrıçaları, Luwi Ritüelleri, Luwi Tapınakları.

ABSTRACT

THE LUWIAN GODS AND GODDESSES

Emine KAROL

Doctoral Thesis, Department of Archeology

Thesis Advisor: Prof. Dr. Suat ATEŞLİER

2024, XXXVII+433 Pages

The Luwians were a significant cultural civilization that thrived predominantly in the western and southern regions of Anatolia from the 3rd millennium BCE to the 1st millennium BCE, leaving traces that persisted into the Hellenistic and Roman period. This study examines the gods and goddesses of the Luwian civilization. Starting with the main god Tarhunt, significant deities like Arma, Santa, Tiwad, and Maliya will be explored. Playing a crucial role in every aspect of daily life, the Luwian gods were considered entities that provided assistance and protection in areas such as agriculture, hunting, warfare, health, and nature. The religion of the Luwian civilization had a profound impact on its cultural and social life. The existence of a social religious structure where gods were consulted in almost every situation and the presence of a god at every point necessitated a comprehensive examination of the subject. Rituals, an essential component of Luwian religion, were performed to appease the gods or seek their help and protection. These rituals, centered around offerings, prayers, and singing and dancing, were carried out in the presence of the deities. Holding a significant place in daily life, the gods were present in small shrines dedicated to them in homes or open-air temples. Just like humans, they would eat, drink, and even form families, creating a model of society. We learn from various protective deities and certain ritual texts encompassing bird divination that the Luwians led a life in harmony with nature. Therefore, natural life gave rise to various protective deities, while the ability of birds like falcons to aid in navigation brought bird divination to the forefront, even elevating birds to a point of sacred attribution. Gods from different civilizations that coexisted within the same geographical area and reflected parallel characteristics with nature were none other than alternative archetypes of Luwian gods. Thus, it is possible to encounter traces of Luwian gods among the numerous Anatolian deities spread across a vast region.

KEYWORDS: Luwian, Luwian Gods and Goddesses, Ritual of Luwian, Sanctuary of Luwian

ÖNSÖZ

Luwi Tanrı ve Tanrıçaları konulu tez çalışması alt başlığı altında hazırlanan bu doktora tezi içerisinde Luwilerin çerçevesi içerisinde bakmak, tanrılarının izlerine dair birçok kaynak belgelemek, geniş bir coğrafi alanı kaplayan hem Batı Anadolu hem de güneydoğu Anadolu Luwileri arasındaki kültürel benzerlik ve farklılıkları incelemek karmaşık denklemlerin ortaya çıkmasına vesile olurken, keyif verici bir deneyim olmuştur.

Çalışmam boyunca desteklerini esirgemeyen başta doktora tez danışmanım Prof. Dr. Suat Ateşlier olmak üzere, Prof. Dr. Aslı Saraçoğlu, Doç. Dr. Ufuk Çörtük, Doç. Dr. Sedat Akkurnaz'a, Dr. Öğretim Üyesi Salih Soslu'ya çok teşekkür ederim. Tez çalışmam süresi boyunca beni destekleyen bana yardımda bulunan ailem başta olmak üzere, kedime ve tüm yanımda olan kişilere teşekkür ederim. Fakat en önemlisi çalışmamı annem Yıldız Akbay anısına ithaf eder, beni koşulsuz sevdiği ve sonsuz desteklediği için çok teşekkürlerimi sunarım.

Emine KAROL

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ.....	xi
SİMGELER DİZİNİ.....	xix
TABLolar DİZİNİ.....	xxi
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ.....	xxiii
FİGÜRLER DİZİNİ	xxv
HARİTALAR DİZİNİ.....	xxix
EKLER DİZİNİ.....	xxxı
KISALTMALAR DİZİNİ	xxxiii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM.....	9
1. LUWİ ARAŞTIRMA TARİHÇESİ, COĞRAFYASI, TARİHİ VE YAZITLARI	9
1.1. Araştırma Tarihçesi.....	9
1.2. Luwi Coğrafyası	12
1.3. Luwi Tarihi	13
1.3.1. Arzawa Ülkeleri.....	14
1.3.2. Arzawa Metinleri	17
1.3.3. Arzawa Tanrıları.....	19
1.3.4. Hitit Çivi Yazılı Tablet Metinlerinde Arzawa ve Hitit İlişkileri	20
1.4. Luwi Tarihi ve Coğrafyası Hakkında Genel Değerlendirme.....	24
1.5. Luwi Yazıtları.....	29
2. BÖLÜM.....	35
2. LUWİ İNANÇ SİSTEMLERİ VE UYGULAMALARI.....	35

2.1. Din Kavramının Bilimle Bağı	35
2.2. Luwi Dini ve Çağdaşları Üzerine Genel Bir Değerlendirme	39
2.2.1. Hitit ve Luwi Dini İlişkisi	45
2.2.2. Grek ve Luwi Dini İlişkisi.....	48
2.2.3. Ahhiyawa ve Luwi Dini İlişkisi	53
3. BÖLÜM	57
3. LUWİ İZLERİ TAŞIYAN TANRI VE TANRIÇALAR.....	57
3.1. Hekate.....	58
3.2. Dionysos.....	66
3.2.1. Ölen ve Yeniden Dirilen Tanrı.....	66
3.2.2. Bağ ve Şarap Tanrısı	68
3.3. Tanrıça Ma	70
3.4. Adonis	73
3.5. Apollon.....	75
3.5.1. Apaliuna ve Wilusa	78
3.5.2. Apaliuna/Apollon	80
3.5.3. Tiwad Apollon.....	81
3.6. Batı Semitik Köklerde Luwi Tanrıçası İzleri	83
4. BÖLÜM	91
4. LUWİ TANRI VE TANRIÇALARI.....	91
4.1. Tarhunt	94
4.1.1. “Tarhunt” Adı Geçen Yazıtlar.....	100
4.1.1.1. Yalburt yazıtı	100
4.1.1.2. Emirgazi yazıtı	101
4.1.1.3. Karakuyu Barajı yazıtı	102
4.4.1.4. Südburg yazıtı	103
4.1.1.5. Afyon yazıtı	104

4.1.1.6. Torbalı yazıtı	105
4.1.1.7. Beyköy 2 yazıtı.....	106
4.1.1.8. Karahöyük-Elbistan yazıtı.....	119
4.1.1.9. Kızıldağ 4 yazıtı	120
4.1.1.10. Karadağ 1 yazıtı	122
4.1.1.11. Kızıldağ 3 yazıtı	122
4.1.1.12. Burunkayayazıtı	123
4.1.2. “Tarhunt” Adı Geçen Phaistos Diski.....	124
4.1.2.1. Luwi Hiyeroglif metin örnekleri ve ilişkileri	127
4.1.2.2. Phaistos Diski Transliterasyonu	139
4.1.2.3. Vladikavkaz diski ile karşılaştırma	149
4.2. Tiwad	151
4.3. Arma	154
4.4. Santa.....	158
4.5. Kamrusepa	159
4.6. Maliya	161
4.6.1. “Maliya” Adı Geçen Yazıtlar	163
4.6.2. Lykia’da Maliya.....	167
4.7. ^{dKAL} LAMMA	168
4.7.1. AN.TAH.SUM Festivali ve ^{dKA} LLAMMA	170
4.7.2. Kâhinin Ritüelinde Geçen ^{dKAL} LAMMA	172
4.7.3. ^{dKAL} LAMMA ^{KUS} kursas Ritüeli-CTH 433.1	173
4.7.4. ^{dKAL} LAMMA ^{KUS} kursas ve Heptade Ritüeli-CTH 433.2	183
4.7.5. ^{dKAL} LAMMA ^{KUS} kursas ve Salawana/Şalavaneş Ritüeli-CTH 433.3	204
4.7.6. Geyik Avlarında Geçen ^{dKAL} LAMMA	224
4.7.7. ^{dKAL} LAMMA Kuruntiya	227
4.7.8. ^{dKAL} LAMMA ile ilgili Tartışma ve Sonuç.....	228

4.8. İnara.....	230
4.9. Kinaliya/Kinariya	231
4.10. Pirwa/Pirva	232
4.10.1. “Pirwa” Adı Geçen Yazıtlar	236
4.11. Darawa/Tarawa/Darava.....	242
4.12. Kwanza	243
4.13. Huwassanna.....	249
4.13.1. Hitit Metinlerinde Huwassanna.....	249
4.13.2. Bappi Ritüeli Huwassanna – CTH 431	252
4.13.3. Paskuwatti Ritüeli -Huvasi Taşı	254
4.13.4. II. Murşili -Manapa-Tarhunta Anlaşması- İçinde Geçen Huwassanna – CTH 69	254
4.13.5. II. Muwatalli ve Alaksandu Anlaşması İçinde Geçen Huwassanna – CTH 76	255
4.13.6. Puriyanni Ritüeli İçinde Geçen Huvasi - CTH 758.1.....	255
4.13.7. Batı Anadolu MÖ I. Bin Huwassanna Kültleri	257
4.13.8. Batı Anadolu MÖ I. Bin Huwassanna Tapınım Alanları	264
4.14. Lazpa’nın Baş Tanrı/Tanrıçası	267
4.15. Potnia Aswiya/Assuwa.....	269
4.16. Adad	270
5. BÖLÜM	273
5. TANRILAR HAKKINDA BİLGİ VEREN LUWİ RİTÜEL METİNLERİ.....	273
5.1. Arzawa Ritüelleri	274
5.1.1. Arzawa Ritüellerinin Toplamı.....	278
5.1.2. Veba ile ilgili olmayan Ritüeller	279
5.1.3. Kâhinlerin Ritüelleri.....	281
5.2. Alli’nin Büyülenmeye Karşı Ritüeli -CTH 402	282
5.3. Tarhuntapaddu Ritüeli -CTH 424.2-3	286

5.4. Maddunani “muranza” Ritüeli -CTH 425.1.....	286
5.5. Uhhamuwa’nın Ritüeli -CTH 410	288
5.6. Tapalazunauli’nin Ritüeli -CTH 424.1	290
5.7. Paskuwatti’nin Cinsel İktidarsızlığa Karşı Ritüeli -CTH 406	290
5.8. Ashella’nın Ritüeli -CTH 394.....	295
5.9. Pulisa’nın Ritüeli -CTH 407	297
5.10. Anniwiyani’nin Ritüeli –CTH 393	298
5.11. Dandaku’nun Ritüeli -CTH 425.2	306
5.12. Kralı Ölümünden Koruma Ritüeli	311
6. BÖLÜM.....	313
6. LUWİ TAPINAKLARI (Açık Hava Tapınakları)	313
6.1. Fırtına Tanrısının İlk Tapınakları (Kutsal Mekan Anlayışı, Arkaik Öncesi Mabet).....	313
6.2. Karia Hava Tanrısı Kutsal Alanı	317
6.2.1. Labraunda ve Labrys Üzerine Bir Değerlendirme.....	323
6.2.2. Labraunda Luwi Ana Tanrıçası	326
6.3. Yazılıkaya Hakkında Bir Değerlendirme	332
6.3.1. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı ve İşlevi.....	333
6.4. Sinuri Kutsal Alanı	337
6.5. Letoon Kutsal Alanı.....	343
6.6. Latmos Kutsal Alanı	344
6.7. Gerga Kutsal Alanı	346
6.7.1. Kybele (Ana Tanrıça) Heykeli.....	347
6.7.2. Apollon Heykeli.....	349
6.7.3. Dionysos Heykeli.....	351
6.8. Kilise Tepe (Luwi Tapınağı).....	352
6.8.1. Stel Yapısı.....	353
6.8.2. Sunak ve Ocak	354

6.9. Tenedos	354
6.10. Smintheion.....	355
6.11. Arkaik Priene (Puranda).....	355
7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	363
8. KAYNAKLAR	371
9. EKLER.....	425
ÖZGEÇMİŞ	435

SİMGELER DİZİNİ

- ˆ ˆ Yukarıdan kısmen kırık olan işaret anlamına gelir.
- Kelimeleri ve işaret hecelerini ayırır.
- ! Katip hatası olan yerde kullanılmıştır.
- () Anlamı açıklığa kavuşturmak için çeviriye eklenen yorumlar anlamına gelir.
- ? Net olmayan ya da şüpheli işaret anlamına gelir.
- [] Metnin kırık olan kısmının paralel metne göre, tamamlandığı anlamına gelir.
- [...] Metnin kırık kısımdaki cümlelerin devam ettiği anlamına gelir.
- < > Katip tarafından unutulmuş yazılar anlamına gelir.
- <<>> Atlanmış olan kelimeyi ya da işareti sembolize eder.
- x Okunamayan kelimeyi ya da yazıyı sembolize eder.
- x+1 Metinde okunan ilk satırı sembolize eder.

TABLÖLÖR DİZİNİ

Tablo 4.1. Phaistos Diski üzerindeki “Tarhunt” Adı Geçen Tablo.....	91
Tablo 4.2. Luwi Tanrı ve Tanrıçaları Tablo.	127

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1.1. Hattuša Nişantaş Luwi Hiyeroglif Yazıtı Fotoğraf.....	31
Fotoğraf 6.1. Kel Dağı.....	314
Fotoğraf 6.2. Kutsal Kayanın Güneyden Bir Görünümü	326
Fotoğraf 6.3. Kutsal Kayanın Sol Tarafında Bulunan Kayaya İşlenmiş Antik Dönem Merdiveni.....	328
Fotoğraf 6.4. Labraunda Kutsal Kayası'nın Batı Yönünde Bulunan Antik Döneme Ait Niş Yerleri	329
Fotoğraf 6.5. Sinuri Kutsal Alanı	339
Fotoğraf 6.6. Latmos Kült Taş	345
Fotoğraf 6.7. Kutsal Alanın Merkezini Vurgulayan Pilasterli Teras	346
Fotoğraf 6.8. Gnays Taşından Kybele'nin Anıtsal Heykeli (Heykel A), Altında Taşa İşlenmiş Aslan Pençesi	348
Fotoğraf 6.9. Apollon Heykelinin Orijinal Konumu, Heykelin Her İki Yanında Dikilmiş Olan S1 Ve S2 Stelleri. Sağda Su Haznelerinden Biri.	351
Fotoğraf 6.10. Dionysos Anıtsal Heykeli (Heykel C).	352
Fotoğraf 6.11. Klasik Priene Kenti ve Çatallar Tepe	356
Fotoğraf 6.12. Kuzeybatıdan, Kuşadası-Davutlar Yönünden Çatallar Tepe'ye Bakış.....	359
Fotoğraf 6.13. Çatallar Tepe, Surdan Kuzeye Bakış	360
Fotoğraf 6.14. Çatallar Tepe. Güney surlarının Latmos Dağı ve Söke Ovası'na (Latmos Körfezi) Bakışı	360
Fotoğraf 6.15. Çatallar Tepe. Sur ve Ege Denizi'ne Bakış	361
Fotoğraf 6.16. Priene Kutsal Alanı Nişleri.....	362

FIGÜRLER DİZİNİ

Figür 1.1. Hint-Avrupa Dil Ailesine Bağlı Eski Anadolu Dilleri Grafik: Rieken.....	34
Figür 4.1. Phaistos Sarayı'nın Planı.	124
Figür 4.2. Phaistos Diski A Yüzü	125
Figür 4.3. Phaistos Diski B Yüzü	126
Figür 4.4. Thebes'ten Luwi Hiyeroglifli Silindir Mühür Baskısı.....	128
Figür 4.5. Diskin Üzerindeki Hece İşaretlerinin ve Luwi Hiyeroglifinin Karşılaştırılması Adına Yapılmış Bir Tablo.	129
Figür 4.6. Diskin Üzerindeki Karşılık Gelen Luwi Hiyeroglifleri	130
Figür 4.7. Merkezinde Bir Mühür Halkası Bulunan Luwi Damga Mührü.....	131
Figür 4.8. Medinet Habu'daki III. Ramses Tapınağında Tasvir Edilen Deniz İnsanları Tasviri	131
Figür 4.9. Mainz Üniversitesi Koleksiyonu Protoattik Krater Kaidesi.	132
Figür 4.10. Rechmari'nin Mezarında Tasvir Edilen Sekiz Şeklinde Dövmeli Bir Giritli Tasviri.	132
Figür 4.11. Knossos Kadın Tasvirleri.....	133
Figür 4.12. Pylos'tan Ta 716.1 Tabletinde Linear B İdeogramı.....	133
Figür 4.13. Linear A Yazıtları	133
Figür 4.14. Apodoulou'dan MÖ 1700 Tarihli (Eski Saray Dönemi) Bir Boğa Toynağı Şeklindeki Mühür	134
Figür 4.15. Armenoi'den Lahit Üzerine, Vücutlarına Rozet Boyanmış Boğa Tasvirleri MÖ 1280	134
Figür 4.16. Malia'dan Bulunmuş, Kil Tablet (a) Önyüzü (b) Arkayüzü: Chapouthier 1930, 22, H 14 Tablet Numarası;.....	134
Figür 4.17. Kuzey Suriye Mührü MÖ 2000-1700 üzerinde Luwi Hiyerogliflerine Benzeyen İşaretlerin Tasvirleri.....	135
Figür 4.18. Phaistos Diski Karşılaştırması İşaret ve Yazıtları.....	135
Figür 4.19. Kapadokya'daki Asur Ticaret Koloni Kültepe-Kaneş'ten Orta Tunç Çağı Silindir Mührü MÖ 2000-1780.....	136
Figür 4.20. Yazıtı ile Birlikte Malia'dan Bir Sunak Taşı	136
Figür 4.21. Girit Hiyeroglif İşaretleri	137

Figür 4.22. Su İçin Mısır Hiyeroglifi, Diğerlerinin Yanı Sıra “n” Değeri ile	137
Figür 4.23. Pylos’tan Linear B İşareti 154	137
Figür 4.24. Mühür ve Stel Karşılaştırmaları	138
Figür 4.25. İsmiın Çekimi ile Tekrar Eden Kombinasyonlarda Alternatif Son İşaretler. ...	139
Figür 4.26. Phaistos Diski Üzerindeki Luwice Karşılaştırma	140
Figür 4.27. TARHUNT TARHU(HT) sol suus+WASU Transliterasyonu.....	141
Figür 4.28. Phaistos Diski Transliterasyonu	142
Figür 4.29. Phaistos Diski Transliterasyonu	143
Figür 4.30. Phaistos Diski Transliterasyonu	144
Figür 4.31. Phaistos Diski Transliterasyonu	145
Figür 4.32. Phaistos Diski Transliterasyonu	146
Figür 4.33. Phaiston Diski Karşılaştırma Örnekleri.....	147
Figür 4.34. Mavro Spelio ve Magliano Yazıt Karşılaştırmaları.....	148
Figür 4.35. Kikladic “Kızatma Tavası”.....	149
Figür 4.36. Vladikavkaz Diski (VD), 1991’de 20 İşaretili Bir Kil Disk Parçası	149
Figür 4.37. (a) Vladikavkaz Diski (b) Phaistos Diski A 3 segmenti.....	151
Figür 4.38. MÖ 3. Yüzyıl Men Adak Tasviri Kabartması	155
Figür 4.39. Metropolitan Sanat Müzesi Bir Geyik Rhytonu Üzerindeki Sahne Tasviri	225
Figür 4.40. Altınyayla Steli Müller-Karpe 2003.	226
Figür 4.41. Yazılıkaya Tanrılar Alayından 32 Numaralı Geyik Tanrısı ^{dKAL} LAMMA	227
Figür 4.42. Roma, Spada Sarayı Adonis Kabartması.....	231
Figür 4.43. At Tanrısı Pirwa Kabartması	235
Figür 4.44. Arslantaş Tanrı Adad Steli.....	271
Figür 6.1. Hanyeri, Dağ Tanrı Sarruma, ...	317
Figür 6.2. Milas’tan Zeus Labraundos	318
Figür 6.3. MÖ 1318-1290 İmamkulu “Göklerin Fırtına Tanrısı” Alicja Grenberger tarafından çizilmiştir.....	320

Figür 6.4. MÖ 1080-850 Arslantepe’den Seri ve Hurri Adlı Boğaların Fırtına Tanrısının Arabasını Çekerken	321
Figür 6.5. Çatalhöyük	322
Figür 6.6. Kutsal Alan Planı	327
Figür 6.7. Sinuri Kutsal Alanı Planı.	340
Figür 6.8. Kybele’nin Anıtsal Heykeli (Heykel A), Rekonstrüksiyon	348
Figür 6.9. Apollon Olduğu Düşünülen Anıtsal Heykel (Heykel B).	350

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 2.1. Girit Adası ve Etrafında Bulunan Çağdaşları.....	55
Harita 2.2. Girit Adası ve Krallık Sarayları	55
Harita 3.1. Kappadokia Komanası	72
Harita 4.4. Men Kültünün yayılım alanları	156
Harita 6.1. Kel Dağı Zirvesini Gösteren Topografik Harita	314
Harita 6.2. Karia Haritası.	337
Harita 6.3. Çatallar Tepe Yerleşimi ve Arkaik Tapınak	358

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Orta ve Geç Bronz Çağı Anadolu ve Ege Haritası (Rutherford 2020).	419
Ek 2. MÖ I. Binyılında Anadolu ve Ege Haritası (Rutherford 2020).	419
Ek 3. Arzawa Ülkeleri Haritası.....	420
Ek 4. MÖ II. Binyılda Anadolu Haritası	421
Ek 5. MÖ 16. Yüzyıl Batı Anadolu Haritası	422
Ek 6. MÖ 14. Yüzyılda Batı Anadolu Haritası.....	423
Ek 7. MÖ 900 Yıllarında Luwi ve Arami Kentleri Haritası.....	424
Ek 8. Luwiya Haritası.....	424
Ek 9. Rahip ve Tapınak İdarecisi Tarkasnatali (solda) ile Katip ve Prens Benti- Sarruma (Sağda)'nın Hattuša'daki Nişantepe Arşivinden Çıkmış Mühür Baskıları	425
Ek 10. Emirgazi Sunakları İstanbul Arkeoloji Müzeleri	426
Ek 11. MÖ 13. Yüzyılda Batı Anadolu ve Kuzey Levant Coğrafyasında Karkışa ve Lukka Topraklarının Dağlık Güneybatı Anadolu'daki Konumu. Daha Önce Arzawa Olarak Bilinen Mira Krallığı'nın Sınır İşaretleri Olan Hiyeroglif Kaya Yazıtları Haritası.....	427

KISALTMALAR DİZİNİ

AJA	American Journal of Archaeology, Archaeological Institute of America – 1185/1897vd.
AnAnt	Anatolia Antiqua/Eski Anadolu - Paris, İstanbul 1991vd.
ANET	Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Ed. J. B. Pritchard, 3. Edition- Princeton 1969.C
AnSt	Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara- London 1951vd.
AOAT	Alter Orient und Altes Testament: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments, Kavelaer/Neukirchen-Vluyn – Münster 1968vd.
AoF	Altorientalische Forschungen – Berlin 1974vd.
AOS	American Oriental Series – New Haven.
ArAnat	Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürü – Ankara 1995vd.
ArOr	Archiv Orientalni – Praha 1929vd.
ASOR	American Schools of Oriental Research – New Haven.
AuOr	Auola Orientalis. Revista de estudios del Proximo Oriente Antiguo – Barcelona 1983vd.
AÜ	Ankara Üniversitesi – Ankara.
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi – Ankara 1942/43vd.
AÜDTCFY	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi – Ankara 1944vd.
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research – New Haven 1920vd.
BCBO	Biblioteca de Ciencias Biblicas y Orientales – Madrid.
BiOr	Biblioteca Orientalis _ Leiden 1943vd.
BMECCJ	Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan – Wiesbaden 1984vd.
CAD	The Assyrian Dictionary of the Oriental

	Institute of the University of Chicago – Chicago 1956vd.
CANE	Civilizations of Ancient Near East – New York 1995.
CHANE	Culture and History of the Ancient Near East – Leiden, Boston, Köln 1982vd.
CHD	The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago 1982vd.
ChS	Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler – Rome 1984vd.
CNI	The Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies –Copenhagen.
CollAn	Colloquium Anatolicum /Anadol Sohbetleri (Institutum Turcicum scientiae antiquitatis cum collaboratione Societatis Anatolicae/ Türk eskiçağ bilimleri enstitüsü Societas Anatolica’nın işbirliği ile) – İstanbul 2002vd.
CoS	The Context of Scripture Online – Leiden, Boston 2003vd.
CTH	Emmanuel Laroche, Catalogue des textes hittites -Paris 1971vd.
Çev	Çeviri
DBH	Dresdner Beiträge zur Hethitologie – Dresden 2002vd.
DMOA	Documenta et Monumenta Orientis Antiqui – Leiden.
Eothen	Collana di studi sulle civiltà dell’Oriente antico – Firenze 1988vd.
Ed	Editör
ePSD	Elektronik The Pennsylvania Sumerian Dictionary.
FsCarruba	Natalicium. Studi di Ittitologica in onore di Onofrio Carruba (OrNs 73/4) -Rome 2004.
FsGordon	Orient and Occident: Essays Presented to Cyrus H. Gordon (AOAT 22) – Neukirchen- Vluyn 1973.
FsGüterbock	Kanissuwar: A Tribute to Hans G. Güterbock on his Seventy-fifth Birthday May 27, 1983 (AS 23) – Chicago 1986.
FsHaas	Kulturgeschichten. Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag – Saarbrücken 2001.
FsHawkins	Ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70. Birthday. (Tel Aviv University, Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, Monograph Series Number 28) -Tel Aviv 2010.

FsHoffner	Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65. Birthday – Winona Lake, Indiana 2003.
FsImparati	Anatolia antica: studi in memoria di Fiorella Imparati (Eothen 11) – Firenze 2002.
FsKosak	Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beitage Silvin Kosak zum 65. Geburtstag (DBH 25) – Wiesbaden 2007.
FsKramer	Studies in Literature from the Ancient Near East, by Members of the American Oriental Society, Dedicated to Samuel Noah Kramer (JAOS 103) – New Haven 1983.
FsMelchert	Ex Anatolia Lux. Anatolian and Indo- European studies in honor of H. Craig Melchert on the occasion of his sixty-fifth birthday – Ann Arbor, New York 2010.
FsPopko	Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of his 65. Birthday -Warsaw 2002.
FsSinger	Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer (StBot 51) -Wiesbaden 2010.
GRBS	Grek Roma Byzantine Studies.
HbOr	Handbuch der Orientalistik -Leiden.
HDT	Hittite Diplomatic Texts -Winona Lake, Indiana 1999.
HED	Hittite Etymological Dictionary – Berlin, New York 1984vd.
HEG	Hittite Etymologisches Glossar – Innsbruck 1977vd.
HHB I	Die hattisch- hethitischen Bilinguen I (DMOA 17/1) -Leiden 1974.
HHB II	Die hattisch- hethitischen Bilinguen II (DMOA 17/2) -Leiden 2002.
HS	Historische Sprachforschung bkz. KZ
IHAC	Institute for the History of Ancient Civilizations – Changchun.
JAC	Journal of Ancient Civilizations – Changchun 1986vd.
JANER	Journal of Ancient Near Eastern Religions -Leiden 2001vd.
JAOS	Journal American Oriental Society – Baltimore, Maryland 1851vd.
JCS	Journal of Cuneiform Studies – New Haven 1947vd.
JISMOR	Journal of the Interdisciplinary Study of Monotheistic Religions – Kyoto 2005vd.
KASKAL	Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico – Roma 2004vd.
KBo	Keilschrifttexte aus der Boghazköy – Leipzig 1916-1923,

	Leiden 1954vd.
KUB	Keilschrifttexte aus der Boghazköy – Berlin 1921vd.
KZ	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (ZVS) daha sonra Historische Sprachforschung (HS) – Berlin, Göttingen 1852vd.
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient – Gesellschaft zu Berlin – Berlin 1899vd.
MSS	Münchener Studien zur Sprachwissenschaft – München 1952vd.
NABU	Nouvelles Assyriologiques Breves et Utilitaires – Paris 1987vd.
NBC	Nies Babil Koleksiyonundaki Tabletlerin Envanter Numaraları
NINO	The Netherland Institute for the Near East _ Leiden.
OrAnt	Oriens Antiquus. Rivista del Centro per l'Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente – Rome 1932vd.
OrNs	Orientalia (Nova Series) – Rome 1932vd.
RA	Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale -Paris 1886vd.
RAI	Recontre Assyriologique Internationale.
RANT	Res Antiquae – Bruxelles 2004vd.
RGTC	Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes, Tübinger Atlas der Alten Orient Beihefte Reihe B7 – Wiesbaden.
RHA	Revue Hittite et Asiatique -Paris 1930-1978.
RIA	Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie – Berlin 1928vd.
PD	Phaistos Disk
SBL	Society of Biblical Literature – Winona Lake, Indiana.
SCO	Studi Classici e Orientali, Università degli Studi di Pisa. Istituto di archaeologia e di storia – Pisa 1951vd.
SEL	Studi Epigrafici e Linguistici Sul Vicino Oriente Antico – Verona.
SMEA	Studi micenei ed egeo -anatolici – Rome 1966vd.
SOr	Source Orientales – Paris 1957vd.
StBoT	Studien zu den Boğazköy- Texten – Wiesbaden 1965vd.
StMed	Studia Mediterranea – Pavia 1980vd.
StudAs	Studia Asiana – Roma 2002vd.
THeth	Texte der Hethiter – Heidelberg 1971vd.
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları – Ankara.

VBoT	Verstreute Boghazöi Texte, Albercht Goetze – Marburg 1930.
VO	Vicino Oriente. Annuario dell’Istituto del Vicino Oriente -Rome 1978vd.
VD	Vladikavkaz Diski
YKY	Yapı Kredi Yayınları.
ZVS	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung.

Teknik Kısaltmalar

MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
Vd.	Ve diğerleri
Bkz	Bakınız
Vol.	Volume
Çev.	Çeviren

GİRİŞ

Her şey tanrılarla dolu...

-Thales

MÖ III. binyıllara gelindiğinde, Anadolu yeni bir göç dalgası ile karşılaşmıştır. Bu dönemde bazı Hint-Avrupalı toplumlar, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine girmeye başlamış ve bu yeni göç dalgası ile Anadolu'nun tüm alanlarında etkili olan ciddi kültürel değişimler yaşanmıştır. MÖ III. bin itibari ile ilk Luwi yerleşimleri ortaya çıkarken,¹ MÖ III-II. bin ise ilk defa Luwice konuşulduğu düşünülen bölgelerin ortaya çıktığı dönemlerdir.² Göç dalgası boyunca gözlemlenen yayılım göstermektedir ki, Hititler Orta Anadolu merkezli bir yerleşime geçerken, Luwiler ise Batı Anadolu ve Akdeniz boyunca uzanan coğrafyaya yerleşirler.³ Bu da Luwilerin kıyı bölgelerine yerleşen bir aslında yerli halk olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar MÖ III. binde bu sözü edilen topraklarda⁴ yaşam ve kültürel etkilerin olduğu gözlemlenmese de mutlaka olduğu düşünülen halk olsa da yerli halk Luwiler olarak kabul edilmektedir.

Luwilerin tarihi ve kimlikleri ile ilgili ilk yazılı metin, I. Hattuşili Dönemi'nden itibaren ortaya çıkmıştır. Luwi yazıtları olmasına rağmen⁵ Hitit tarafınca anlatılması, bizlere Luwiler hakkında ikinci bir ağızdan bilgi sahibi olmamıza neden olmuştur. Hitit güçleri batıdaki Arzawa ülkesine seferi sırasında, doğudan ülkelerine bir Hurri istilasının olduğu bilgisi, I. Hattuşili annalleri içinde geçer. Bunun üzerine kral, askeri seferi yarıda keserek ülkesine geri döner.⁶ İlk kez I. Hattuşili Dönemi'nde bahsedilen Luwiler dolaylı olarak Arzawa ülkesi, daha sonraları II. Murşili'nin annallerinde karşımıza çıkmaktadır. Arzawa adı, ilk kez II. Murşili'nin krallığının ikinci yılında geçmektedir. Batıya (Arzawa) yönelik seferleri ise üçüncü yılında başlar ve dördüncü yılına kadar devam eder.⁷ Hititler Batı Anadolu'yu

¹ Duru 2016, 14.

² Sarı 2013, 308.

³ Sarı 2013, 308.

⁴ Batı Anadolu ve İç Anadolu güneyi, özellikle kıyı bölgeleri kaplayan yerler Luwi insanların yaşadığı kabul edilen bölgelerdir.

⁵ Bugün tüm Batı Anadolu ve İç Anadolu'nun güneyi, Hellenistik ve Roma Dönemlerine değin Luwi izleri devam etmiştir.

⁶ KBo 10.2 önyüz i 24-26.

⁷ KUB 14.16 ii 22 vdd.; KBo 3.4.

(Arzawa Krallığı) II. Murşili Dönemi'nde ele geçirmiştir.⁸ Bu bilgiler doğrultusunda “Arzawa” arkeolojik anlamda literatürde yerini almıştır.

Arzawa'nın genellikle Luwi olduğu varsayılmıştır, ancak bu, Yakubovich'e göre bir çeviride bazı sorgulamaları beraberinde getirerek, KBo 6.3.i 45 metninde yer alan ^{URU}Luwiyas, Yakubovich tarafından, Luwiyaz şeklinde okunmuş ve bu Arzawa ve Luwiya'nın farklı yerler olarak algılanmasına sebep olmuştur. Yakubovich çevirisinde Luwiya ve Arzawa iki farklı yer olarak şu şekilde çevrilmiştir:

*Eğer bir adam özgür bir kişiyi kaçırırsa, erkek ya da kadın, Hatti Ülkesi'nden ya da Luwiya Ülkesi'nden ve o erkeği/kadını Arzawa Ülkesi'ne götürürse...*⁹

Çeviride Luwi ve Arzawa bölgeleri iki farklı bölge olarak belirtilse de¹⁰ konu şimdilik sadece bir öneri olarak kalmıştır. Luwilerin başkenti ya da en azından büyük bir şehri, muhtemelen daha sonraki Ephesos olan Selçuk-Ayasuluk bölgesi ile özdeşleştirilecek olan Apasa'da olabilir.¹¹ II. Murşili'nin yerleşmesinden sonra toprakları üç küçük prensliğe bölünmüştür. Şeha Nehri Arazisi muhtemelen Hermos / Gediz Nehri üzerinde yoğunlaşırken, başkenti belki de Gediz Vadisi'nde yakın zamanda kazılan Kaymakçı sahasında yer almaktadır.¹²

Batı Anadolu'da var olan Luwi yerleşimlerine dair bilgiler doğrultusunda, Orta Anadolu'ya yerleşen Hititler iken, Luwiler ise ağırlıklı olarak Anadolu'nun güneyinde ve batısında (kıyılar) yaşamışlardır. Elimizdeki bu ilk ipuçları cevaplanmamış bazı soruları da beraberinde getirir. Sorulacak sorulardan biri de Luwilerin aslında kimler olduğudur. Luwilerin tanrı ve tanrıçaları hakkında yapılacak çalışma öncesinde, akademik anlamda yeni bir çalışma olması ile öncelikle Luwi kimliklerini saptamak ve tanımlamak gereklidir. Luwiler, Hitit Dönemi itibari ile var olmuş, devamında Lykia ve Karia'da da izleri yok olmamış bir uygarlıktır. Özellikle MÖ 1800-700 yılları arasında Anadolu dilleri üzerine yakın zamanlarda yapılan epigrafi çalışmalarının yardımı ile Karia araştırmaları Luwiler tarihi ile ilgili oldukça geniş ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Hawkins, Luwi dilleri araştırmaları yardımı ile Lykia, Milya, Pisidia ve Side dilleri ile beraber Karia dilinin de “Luvice” dil grubu üyesi

⁸ Hawkins 1998, 14-15.

⁹ Yakubovich 2008, 131.

¹⁰ Yakuboviç 2010, 107-117; Aksini söyleyen için ayrıca bkz: Hawkins 2013.

¹¹ Rutherford 2020, 103.

¹² Roosevelt-Luke 2017; Şeha Nehri bölgesinin bu alanla özdeşleşmesine ilişkin şüpheler, onu daha güneye Menderes boyunca koyan Gander 2017, 272 tarafından ifade edilmektedir.

olduğunu kanıtlamışlardır.¹³ Sayılan bölgelerin tüm dillleri MÖ III. bin yıldan başlayarak Anadolu’da gelişmiştir.

Bu nedenle yapılan çalışmalar sadece Hititolojik çalışmalar ile sınırlı değildir. Dolayısı ile Klasik Arkeoloji alanını da kapsayan “Luwi Araştırmaları” arkeoloji alanında yeni bir soluk olmuştur. Luwi tarihinin geniş bir arkeolojik perspektifte yer almasının nedenlerinden biri filolojik bazı izlerin Lykce ve Karca’da devam etmesidir. Ayrıca bu dili konuşan halk, Hitit Krallığı’nın altına hiçbir zaman girmemiş ve Güneydoğu Anadolu’da MÖ I. binyıldaki alfabetik geçişte rastlanılmıştır.¹⁴ Alfabetik geçişler ile ilgili verilecek bazı etimolojik, fonetik formasyonlu sözcükleri örnek vermek gerekirse; Kolbasa (Kuwalapasa),¹⁵ Sagalassos (Shekelesh/Sallawassa), Etanna (Watanna),¹⁶ Kolbasa (Kuwalapassa), Silyon (Sallusa), Termessos (Trmmis, Trmmili, Attarimna), Miletos (Millawanda), Ephesos (Apasa), Priene(Puranda/Purvea), Oinpanda (Witanawanda), Saros (Samri), Kentin isminin Luwice kökeni “Ary-ka-wanda”, “Yüksek kayalığın yanındaki yer.” anlamına gelmektedir.¹⁷

Hititlerin yıkılışı ile birlikte her ne kadar Luwiler ile ilgili ipuçlarının azaldığı düşünülse de aslında birçok farklı bölgede yayılım gösterdikleri ortaya çıkmaktadır. Bunun için Luwi Hiyeroglifleri mercek altına alınmıştır.¹⁸ Dolayısıyla Lykia ve Karia’nın aslında Luwilerin bir devamı niteliğinde görülmesi tez çalışma sürecinde irdelenmiştir. Hititlerin zengin bir metin külliyatına sahip olması, haklarında birçok bilgi edinmemizi sağlar. Fakat Batı Anadolu’da aynı tarihleri kapsayan zengin arkeolojik kanıtların Hitit buluntusu olarak saymak doğru sayılmaz ve yanlış yorumlara beraberinde getirerek çeşitli spekülasyonlara yol açabilir. Bu bağlamda Batı Anadolu’da var olan Luwilerin tarihsel literatürde yerini alması ve özellikle güncel arkeolojide odağın bu yöne çevrilmesi ile arkeolojide yeni bir soluk gelmiş ve artık klasik söylemler saf dışı kalmıştır.

Çalışma amacı kapsamında, Hititlerin çağdaşı olan Luwilerin MÖ II. binyılından başlayarak yerel kültürleri incelenmektedir. İçerik olarak Luwiler hakkında bilgiler, dini inançları, tanrı ve tanrıçaları, diğer tanrılar içindeki izleri, kültürel ritüelleri ve bu kült noktaların saptaması yapılarak arkeoloji alanına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

¹³ Hawkins 2013, 25-39.

¹⁴ Yakuboviç 2010, 146-147.

¹⁵ Forlanini 1988, 167.

¹⁶ Nolle, 1992, 74-108.

¹⁷ Hawkins 1995, 52; Gurney 1997, 138; Waelkens 2000, 482; Bryce 2010, 88.

¹⁸ Woudhuzen 2021.

Tez aşaması sırasında, birincil kaynaklar Hitit çivi yazılı tabletlerdir.¹⁹ 1906'da Boğazköy'de Luwice metinlerin ortaya çıkması ile beraber Luwilerin Hititler ile ilişki kurdukları ve Luwice'yi kullandıkları belirlenmiştir. Hititlerin Luwiler ile çağdaş olduklarını belirten Goetze, *“Luwice MÖ 15. yüzyıldan itibaren Hatti ülkesinin güneybatısında konuşulduğu bilinmektedir. MÖ 14. yüzyılda ise Luwice'nin Hititler tarafından adı verilmiş Kizzuwatna/Kilikia bölgesinde ve sınırları kesin olmamakla beraber Kızılırmak kavsı ve batıda Lykaonia Ovası'ndan doğuda Melida'ya kadar uzanan içerisinde kalmış Hatti ülkesinin batısındaki Arzawa Bölgesi'nde konuşulduğu söz konusudur.”* Şeklindeki yorumuyla Luwiler hakkında bölgesel bir ayırım yapmıştır.²⁰

Hitit çivi yazılı tabletler içinde var olan Luwice yazıt izleri önemli kaynaklardan bir başkasıdır. Hitit tarihi boyunca ve yıkılışına denk gelen Luwi Hiyeroglifleri ise devamında yararlanılan kaynaklar arasında yer alır. İkincil kaynaklar için ise, daha çok Luwiler hakkında yapılan çalışmalar üzerine olan süreli yayınlar, kitaplar, sözlükler, monografilerden oluşmaktadır. Araştırma Tarihçesi adlı bölümde de bahsedilen altı çizilmesi gereken önemli araştırmacılar tez hakkında en yararlanılan çalışmalar arasındadır.

Luwi kültürü, tıpkı Pala, Hitit, Hatti, Hurri ve Miken uygarlıklarında olduğu gibi, çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptir. Dinin temelinde, her biri farklı bir doğa gücü veya yaşam alanıyla ilişkilendirilen birden fazla tanrı ve tanrıça yer alır. Ayrıca kendilerine öz, güçlü ve yerel bir inanca bağlı oldukları ve hatta çevrelerindeki birçok kültürü etkilemiş oldukları bilinir. Hem 20. yüzyılda yeni bir araştırma olması hem de Hattuşa Krallığı'nın ve Girit (Minos Miken) Kültürü'nün gölgesinde kalması, özellikle “dini inanç ve tapınımları” aydınlatılamamış önemli kültür uygarlıklarından biridir. Luwilerin batısında bulunan Mikenler, Batı Anadolu'da söz edilen dönemde aktiftir. Çalışma, Miken tanrıçası? Potniya Aşşuwa²¹ hakkındaki araştırmaları içerirken, ayrıca Wilusa'nın Luwi Kralı Alakşandu ve Hattuşa Krallığı arasında yapılan anlaşmada bir Luwi tanrısı olan Apollon theonimi ortaya çıkar ki bu kanıta göre, Wilusa (Troia) Luwi toprakları içine dahil edilir. Batı Anadolu aynı zamanda Bronz Çağ'da muhtemelen Mikenler ile ilişki halindedir.²² Luwiler ve tanrılarını tespit etmek için yazılı kaynaklardan veya genel arkeoloji çerçevesinde tanımlamak tarihin yeniden düzenlenmesi açısından oldukça önemlidir. Luwiler büyük bir krallık mıydı? Bu

¹⁹ KBo, KUB, ABoT, IBoT, VBoT, CHDS, HT, KuT ciltleri yararlanılan birinci kaynaklardır.

²⁰ Goetze 1957, 49.

²¹ Morris 2001a, 423-434

²² Ayrıntılı bilgi için Apollon bölümüne bkz.

kanıtlar dahilinde henüz net değildir. Fakat MÖ II. binyıl Anadolu tarihinin büyük bir kısmında, MÖ I. binyıl tarihinin ilk evrelerinde kültürlerini güçlü bir biçimde hissettirmişlerdir. Hititler fethedilen bölgelerin tanrılarını panteonlarına dahil etmiştir ve bu tanrıların büyük çoğunluğunun Luwi tanrılarını içermesi oldukça önemlidir.²³ Bunun yanı sıra neredeyse tüm ritüeller Arzawa kökenlidir. Ritüeller uygulanırken bazı tanrılardan yardım alınması, ritüelleri incelememizi sağlamıştır.

Anadolu'nun batısı, kuzeyi, güneyi ve güneydoğusu, MÖ II. binden itibaren belirtilen coğrafyası içerisinde var olan, arkeoloji dünyasında oldukça yeni bir konu olan Luwiler ve onların tanrıları ve dini inançları incelenecektir. İnceleme ve yapım akışı açısından en önemli kaynak; Hitit metinleri ve Çivi yazısı Luwice²⁴ kil tabletleridir. Bu kaynaklar yardımı ile özellikle Orta Hitit Dönemi'nden itibaren (MÖ 1650-1400) kendi dillerini konuşan çeşitli etnik grupların yaşadıklarını öğrenmekteyiz. Dolayısı ile bu dönemde Hattiler dışında Anadolu'da varlığını sürdüren bu halklar, bölgede çok kavimli ve çok dilli bir yapının oluşmasında olanak sağlamışlardır. Luwi Dönemi'nin coğrafi sınırları kesin olmamakla birlikte, Orta Anadolu'da Hititler bulunurken, Kızılırmak Nehri'nin batısında Palalar,²⁵ Batı, Güneybatı, Güneydoğu ve Kuzeybatı Anadolu'da Luwiler²⁶ Suriye ırmağının kuzeyinde Hurriiler²⁷ bulunur. 1986 yılında arkeoloji kazı çalışmaları sırasında bulunmuş 28 paragraf ve 382 satırlık bronz bir tablet içerisinde Psidia Bölgesi'ndeki Sultan Dağları'nın güneydoğusunun Tarhuntassa (Konya) ile Pedassa'daki (Afyonkarahisar'ın doğusu ve Konya'nın kuzeyi) sınırları belirlenmiştir. Tarhuntassa'nın batısı, Kast(a)raya Nehri ile

²³ Bryce 2003, 84.

²⁴ Hitit tabletlerinde bulunan Luwice olarak kabul görülebilecek Glossenkeil (yorum işareti) içeren kelimeler ve işaretli Luwice kelimeler olduğu saptanmıştır. Glossenkeil'in kesin tanımı tartışmalı bir konu olması ile birlikte Van den Hout şu yorumu yapmıştır. *“Birçok örnekte hem kök hem de son ek Luwice'dir. Bazen de son ek Hititçe'dir. Bazen belirli bir formun Luwice mi, Hititçe mi olduğuna karar vermek zordur. Fakat yorum işaretlerine (glossenkeil) sahip kelimelerin ezici çoğunluğunun Luwice karaktere sahip oluşu söz konusu formun ya da en azından bir kısmının katip tarafından Luwice olarak addedildiğini ortaya koymaktadır. Luwice kelimeleri işaretleyen bu semboller II. Murşili'nin hüküm sürdüğü dönemden (MÖ 1318-1295) itibaren-14. yüzyılın başlarına rastlayan sadece tek bir belirsiz örnek yanında- metinlerde görülmeye başlar. Diğer birkaç örnek sonradan çağdaştırma ihtimalinin göz ardı edilemeyeceği Orta Hititçe metinlerde görülmektedir.”* Detaylı bilgi için bkz: van den Hout 2009, 11-35; Luwi dili üzerine yoğunlaşan Yakuboviç, bu konu hakkında son zamanlarda yeni bir yorum getirmiştir. *“Boğazköy katiplerinin bulundukları kapsamda biçimsel olarak uygun olmadıklarını düşündükleri kelimeler ve ifadelerin önüne bu yorum işaretlerini (glossenkeil) yerleştirdiklerini düşünüyorum. Yabancı eklemelerin örneklerinde, katipler yerleştirilen dili taban dilden daha az resmi gördükleri durumunda bu kelimelere yorum işaretleri eklemişlerdir.”* Detaylı bilgi için bkz. Yakuboviç 2010, 370.

²⁵ Ertem 1980; Van den Hout 2005, 191-192; Popko 2007, 63-69; Popko 2008, 60-65.

²⁶ Hititler metinlerinde, Luwilerden KUR uru Luwiya olarak söz ederler. Bu Luwi ülkesinin sınırlarını net bir şekilde vermese de coğrafi dağılım hakkında bilgi sahibi olmamız açısından önemlidir. Detaylı bilgi için bkz. Melchert 2010.

²⁷ Hoffner 1998, 167-200; Tremouille 1999, 277-291.

Klasik Dönem Lykiası'ndan (Lukka) ayrılmış bir pozisyonudur. Kast(a)raya, Kremna'nın doğu yönünde Klasik Dönem'deki Kestros Nehri'nin (Aksu) coğrafi ve fonetik karşılığı olarak kabul edilmektedir.²⁸ İlk kez Bilge Umar Kremna kent adı için “*Hellen kökenli değil, Anadolu kökenli bir kenttir.*” demiştir.²⁹ Kremna adı Luwice'de “Kr € mna” değil, gerçekte - a sesiyle “Kr (a) mna” olarak telaffuz edilmektedir. Bu bağlamda Akrena (Akr(a)na), Arauene (Arau(a)n(a)), Kestros (K(a)straya) lokasyonların adları, benzer örnekleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla “Kramna”, “Krainna”, “Karuma” ve “Karuinna” yer adlarıyla yakın benzerlik içindedir. Türkçe karşılığı “Doruk, Zirve, Dağ Halkı” gibi anlamlarını vermektedir.

Luwiler çok geniş bir coğrafyada dağılım göstermesi dışında ayrıca çok geniş bir kronolojik süreci de kapsamaktadır. Yaşadıkları düşünülen dönem, arkeolojinin henüz birçok sorusunun cevapsız kaldığı önemli bir noktasındadır. Hititlerin yıkılışından sonra bile Anadolu'da varlığını sürdürmüş olan bu uygarlık bilim insanlarının Karanlık Çağ diye adlandırdığı bir döneme de denk gelir. Bilindiği üzere arkeolojide bazı kronolojik problemler söz konusudur. Bu süreç sözünü ettiğim Hititlerin yıkılışı, Karanlık Çağ ya da Deniz Kavimleri Göçleri yani MÖ 1200-900 arası dönemdir. Bu dönem Anadolu'da Luwilerin aktif olduğu dönemler olarak görülebilir. Medinet Habu'daki III. Ramses Tapınağı'nda tasvir edilen Deniz İnsanları tasviri, belki de Luwilerden başkası değildir.³⁰

Batı Anadolu'daki arkeolojik buluntulara, Minos Miken etkisi veya Hitit buluntusu demek bu coğrafyadaki hatırı sayılır yerel Luwi topluluk kültürüne hem bir haksızlık hem de yanlış yorumlar ortaya çıkmasında önayak olabilir. Grek tanrı ve tanrıçalarını incelediğimizde ortaya çıkan mitolojik eserlerin beslendiği tarihsel kaynaklar Luwi kültürünün bağlantılarıdır. Bu çalışmada elimizde bulunan bazı tespit edilmiş, Luwi Tanrı ve Tanrıçaları inceleme, yorumlama, betimleme gayreti içinde ve tarihsel süreçlerin etkileşimleri durumu göz önünde bulundurularak incelenmektedir. Özellikle tanrıların Helen ve Roma etkilerine kadar süren süreci araştırmak gerekir. Ayrıca araştırma içinde, Luwilerin araştırma tarihi, kimlikleri, dini ritüelleri, kült noktaları da bulunur. Luwilerin inanç sistemi, tanrıları için nasıl ritüeller gerçekleştirdikleri sorusuna cevap aslında çok uzaklarda aramamak gerekir. Çok muhtemel bir şekilde Hititleri ve Mikenleri beslemiş bu tanrılar daha sonraları karşımıza Grek tanrı ve tanrıçalarında ortaya çıkmıştır. Hesiodos'un³¹ Zeus tanrı krallığı öncesini anlatan, titanlar çağı

²⁸ Bryce 2010, 53; Soslu 2021, 33.

²⁹ Umar 1993, 287.

³⁰ Godart 1995, 121; Woudhuizen 2021, 74.

³¹ Hes. Th. 120-130.

belki de Arzawa Krallığı içindeki kültüsel inanç sistemi idi ve Kamrusepa bir titan idi veyahut Artemis daha özsel hali ile ^{dKAL}LAMMA'dan bir başka tanrı değildir. Geç Bronz Çağlardan Hellen-Roma Dönemi'ne değin sürüp gelen inançlar ve ritüeller sadece isim değiştirmiştir. Özsel perspektifte asıl inanç kökeni değişimini ya da evrimini kültürler arası iletişim ile gerçekleştirmiştir.

1. BÖLÜM

1. LUWİ ARAŞTIRMA TARİHÇESİ, COĞRAFYASI, TARİHİ VE YAZITLARI

1.1. Araştırma Tarihçesi

Luwilerin 20. yüzyılda akademik anlamda ilk ortaya çıkışı 1929-1941 yılları arasındadır. Britannica Ansiklopedisi'nin 14. baskısında, Hrozny tarafından yazılmış “Hititler” makalesi içinde “Luwiler” adlı bir bölüm vardır.³² İlk Luwi makalesi ise Hans G. Güterbock³³ tarafından 1962 yılında yazılmış olup bugün bile geçerliliğini koruyan kusursuz bir çalışmadır.³⁴

Luwilere ilk olarak antik Anadolu medeniyetlerini inceleyen araştırmacılar ilgi duymuştur. Araştırmacılar Luwilere, erken Grek medeniyeti üzerindeki potansiyel etkisi keşfedilmemiş bir kaynak olarak ilgi duyar. Luwi çalışmalarına olan ilgiye artışın en büyük sebeplerinden biri de Hawkins'ın³⁵ “*Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*” adlı çalışması olmuştur. 2 ciltten oluşan bu eser, birçok araştırmacının Luwi medeniyetinin kökleri ve yayılımı hakkındaki bilgi verisi olduğu sebebi ile önemlidir. Hititlerin yıkılmasından sonra, Luwiler hakkında bilgi edindiğimiz çivi yazılı tabletler de yok olmuştur. Ancak Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’de keşfedilen Hiyeroglif Luwice metinler, Luwiler hakkında bilgi vermektedir. Metinler MÖ 8. yüzyıla tarihlenir. Hawkins³⁶, bu kanıtlardan yola çıkarak özellikle Luwi dininin bu bölgelerde MÖ 8. yüzyıla dek sürdüğünü ileri sürer.

1919 yılından Hititolog Emil Forrer ilk kez çivi yazılı arşivlerdeki Luwi dilini okumuştur.³⁷ Luwi, Hitit ve Grek mitolojileri ve tanrıları arasındaki benzerlikleri tespit etmek üzerine araştırmalar yapmıştır.

Tarihsel, dilbilimsel ve kültürel açıdan oldukça kapsamlı bir şekilde Luwileri araştıran Melchert'in³⁸ editörlüğünde ortaya çıkan “*Luwiler*” adlı eser oldukça önemlidir. Eserin içinde bulunan makalesinde Luwiceyi tanımlamıştır. Hiyeroglifsel Luwice ve Çiviyazısı Luwice

³² Hrozny 1917.

³³ Güterbock 1962; Melchert 2011, 19.

³⁴ Güterbock 1962; Melchert 2011, 19.

³⁵ Hawkins 2000.

³⁶ Hawkins 2000.

³⁷ Forrer 1931, 141-163.

³⁸ Melchert 2003.

arasındaki benzerlikleri çalışmıştır. Melchert, Lykce ve Karca, Luwicenin genetik bir alt grubu olduğunu önerir. Bu dillerin, Anadolu dilleri grubu olarak kabul görülmesini önermektedir. Melchert ve Hawkins, eserlerinde çoğunlukla Luwice dil bilimi üzerinde yoğunlaşmışlardır.

Hititleri Luwilerden ayrı tutma yönünde en kapsamlı araştırmayı Hutter³⁹ ortaya koymuştur. Araştırmada yoğunlukla Luwi dini üzerine sistematik bir yol sergilenmesi söz konusudur. Araştırmacı, Hattuša arşivlerinde bulunan ve Luwice konuşulan bölgelerden gelmiş oldukları saptanan Bronz Çağı'na ait ritüellerin özelliklerinden bahseder. Ayrıca Grek dininin Luwi kavramlarından uyarlama olduğuna ve Grekler üzerinde çeşitli etkilerinin bulunduğu değinir. Grek dinindeki uyarlamalardan biri Arzawa'nın başkenti olduğu bilinen Apasa'nın baş tanrıçası Artemu/Artemi kültü, Zeus'un şimşegini taşıyan Pegasus'un, Luwi Şimşek Tanrısı *du pihaššaši* ile ilişkileridir.

Bachvarova⁴⁰, makalesinde "Pittei" adlı kişinin zorlu doğum ritüelini Hititçe ve Luwice arasında dil değişimi örnekleri ile birlikte yeniden düzenleyerek aktarır.

Bawanypeck⁴¹, Hattuša Krallığı'ndaki Luwi dini kült etkilerine ve ilişkilerine değinir. Luwi dini ritüellerinden, çok dinli bir sistemi olan Hattuša Krallığı'nı etkilemesinden ve dolayısı ile Hattuša arşivlerine yansımış olduğundan bahseder.

Bachhuber, Mellaart'ın MÖ III. binin II. yarısında Luwilerin Balkanlardan gelerek, Anadolu'yu işgal ettikleri teorisini inceler ve bu teorinin artık çağdaş arkeoloji dünyasında kabul görmeyen bir metodolojiye sahip olduğundan bahseder. Mellaart, bu teorisini deneysel arkeoloji yardımı ile kanıtlamak amacı ile teknolojik olarak yenilikçi Kırmızı Astarlı Seramiklerin Batı Anadolu ve Güney Anadolu boyunca hızlıca yayılması olduğunu öne sürer. Ancak Bachhuber, bu yayılımın göç ile değil, değişen sosyal yapı ile ilgili olduğunu ileri sürer.

Rutherford ve Mouton⁴², MÖ 14-13. yüzyıllarda Orta Anadolu'da bulunan kuş falcılığının Ege kıyılarında da bulunduğu ve bunun kültürel benzerliğin bir kanıtı olduğuna dikkat çekerler. Kuş falcılığı bir çeşit kehanet ritüeli olarak tanımlanabilir. Arazi üzerinde kuşların sistematik olarak uçuşu gözlemlenerek kehanetin belirlendiği düşünülmektedir. Kuş

³⁹ Hutter 1993, 79-92; Hutter 2013, 177-190.

⁴⁰ Bachvarova 2016, 147.

⁴¹ Bawanypeck 2018, 171.

⁴² Mouton-Rutherford 2018, 21.

falcılığı içeren ritüellerin birçoğu Arzawa merkezlidir. Sadece Hititlere değil Helen ve Etrüsk medeniyetlerine de yayılışında Batı Anadolu noktası merkez gösterilebilir.

Cline⁴³ “*Sword at Hattusas and its possible Implications*” adlı makalesinde, 1991 yılında Hattuša Kenti’nin aslanlı kapısına yakın bir noktada tesadüfen keşfedilmiş bronz bir kılıçtan bahsetmiştir. Hansen’in çalışmaları ile Geç Bronz Çağ Dönemi’ne tarihlendirilen kılıcın Ahhiyawan-Miken savaşı ya da Troia savaşı için tarihsel bir arka plana sahip olduğundan söz etmektedir. Kılıcın üzerinde bulunan yazıt Hitit metinlerinde de sıkça geçen, Batı Anadolu’da Ahhiyawan ve Aššuwa’dan bahseden ve devlet koalisyonlarını ayaklanmalarına atıfta bulunması açısından önemlidir. Ayaklanmaların uzun zamandır Hitit kralı IV. Tuthaliya’nın zamanına MÖ 13. yüzyılda, yani Troia Savaşı sırasına kadar uzandığı düşünülür. George Huxley ve Deny Page gibi bazı akademisyenler ayaklanmalar hakkında yazılan metinleri Troia Savaşı ile ilişkili olduğunu öne sürerek alıntı yaparlar. Burada önemli nokta akademisyenler, bu savaşa Hititlerin de müdahil olduğunu öne sürerler.⁴⁴

1979 yılında Oettinger, Hitit dilinin sözel kök sınıfları üzerine kapsamlı bir çalışma yayınlar ve bu, Anadolu sözel sisteminin incelenmesi için önemli bir referans çalışması olarak ele alınmaktadır. Çalışmanın odak noktası Hitit dili olduğu için Luwi dili gibi Anadolu dilleri sadece kısaca ele alınmıştır. Bunun nedeni, 1979 yıllarında henüz Luwi dilinin hala yeterince anlaşılamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Luwi hiyeroglifi, sözel kök sınıflarının kapsamlı bir şekilde çalışılmasına izin vermek için henüz uygun bir deşifre aşamasında değildir. Fakat Oettinger’in tezinin yayınlanmasını takip eden yıllarda, yalnızca Luwi morfolojisinin anlaşılmasında değil, aynı zamanda Hiyeroglif Luwi dilinin deşifre edilmesinde de büyük ilerleme kaydedilmiştir.⁴⁵

Sunulan araştırma kaynakları Luwileri tanıma aşamasında birer alt başlık olarak sunulmaktadır.⁴⁶

⁴³ Cline 1996, 140.

⁴⁴ Hansen 1994, 227-232.

⁴⁵ Oettinger 1979, 1.

⁴⁶ Oettinger çalışmaları için, ayrıca bkz: Oettinger 1976; Oettinger 1989-90; Oettinger 2004; Oettinger 2008a; Oettinger 2008b; Oettinger 2010; Oettinger 2015.

1.2. Luwi Coğrafyası

Bir bölgenin fiziki coğrafyası, o bölgede yaşayan topluluğun kültürünü önemli derecede etkilemektedir. Tarih boyunca yaşanan değişimler ve kökleşmiş kültürler coğrafi özelliklere göre evrilmiştir. Fiziki coğrafya ile bölgenin yaşam koşulları, doğal kaynakları, sınırlar dahilinde etkileşim halinde oldukları çağdaşları daha net bir şekilde neticelendirilebilmektedir. Luwiler gibi geniş bir coğrafyayı kapsamış bir kültür uygarlığının sınırlarının çizilmesi, coğrafi alanının açıklanması, konuyu daha iyi anlaşılır hale getirmesi açısından oldukça önem arz eder.

Batı Anadolu merkezli bölge, Akdeniz ikliminin yüz gösterdiği bir coğrafyada, ılıman ve dengeli mevsimsel geçişleri içerisinde barındıran koşullara sahiptir. İklimin elverişli olması verimli ovaların oluşmasını sağlamıştır. Kıyı bölgelerin birçok adaya yakınlığı bölgedeki denizcilik faaliyetlerinin gelişmesinde, balıkçılık ve ticari etkileşimleri beraberinde getirmiştir.

Ege Denizi kıyıları itibari ile içlere doğru uzanan paralel dağ yapısı, deniz etkisinin iç bölgelere ulaşması yaşayan halk açısından uygun yaşam koşulları yaratmıştır. Böylelikle İç Anadolu'ya geçişi kolay hale getirmiş ve iki bölge arasında çok farklı iklimsel koşulların ortadan kalkmasını sağlamıştır.

Luwi coğrafyası kuzeyinde Karadeniz, batısında Ege Denizi, doğusunda Orta Anadolu, kuzeybatısında bir iç denize sahip ve Avrupa kıtasına açılan bir sınırda, güneyinde ise Akdeniz ve Akdeniz'in doğusunu kapsayan bir yarımada olan güney Anadolu'yu sınırları içerisine kapsar. Asya ve Avrupa kıtalarının ortasında, Afrika kıtasının kuzeyinde bulunur. Bu eşsiz coğrafya adeta kıtalar arasında bir kültürel köprü görevi görür. Bölgesel konum itibari ile birçok farklı ekonomik, politik, dini ve sosyo-kültürel yaşamları içerisinde barındırır. Kıtalar arasındaki bağlantı bir yana, Luwi coğrafyasının stratejik bölgesel bağlantı geçişleri de etkileşim açısından önemlidir. Bu doğrultuda, kullanılan belirli coğrafik geçiş güzergahları bulunur. Büyük Menderes (Maiandros) Vadisi yol boyunca Denizli'ye uzanır ve Burdur, Isparta'ya doğru devam ederek Eğirdir'de sona erer. Bir diğeri, kuzeyde yer alan Balıkesir'den Güney Marmara'ya geçişi sağlar ve Kütahya üzerinden Eskişehir'e ulaşır. Son olarak İzmir'i Uşak ve Afyon'a bağlayan yoldur ki bu yol Gediz Vadisi'ni tırmanarak Afyon

içinden geçerek, Konya Ovası'na açılır. Bu doğal güzergahlar merkezi bir yol olarak tarih boyunca kullanılmıştır.⁴⁷

1.3. Luwi Tarihi

Arkeolojik araştırmalar göstermektedir ki, özellikle Batı Anadolu'da ilk yaşam izleri Paleolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Bölgenin ilk göç dalgasının Neolitik Çağ'da gerçekleştiği, yerleşimlerin çoğunlukla kıyı bölgeler boyunca uzandığı ve bu dönem boyunca İç Anadolu ile Ege Adaları arasındaki kültürel ilişkilerin sürdüğü görülür.⁴⁸

MÖ III. binyıllara gelindiğinde, Anadolu yeni bir göç dalgası ile karşılaşmıştır. Bu dönemde bazı Hint-Avrupalı toplumlar, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine girmeye başlamış ve bu yeni göç dalgası ile Anadolu'nun tüm alanlarında etkili olan ciddi kültürel değişimler yaşanmıştır. MÖ III. bin itibarı ile ilk Luwi yerleşimleri ortaya çıkarken,⁴⁹ MÖ III-II. bin ise ilk defa Luwice konuşulduğu düşünülen bölgelerin ortaya çıktığı dönemlerdir.⁵⁰ Göç dalgası boyunca gözlemlenen yayılım göstermektedir ki, Hititler Orta Anadolu merkezli bir yerleşime geçerken, Luwiler ise Batı Anadolu ve Akdeniz boyunca uzanan coğrafyaya yerleşirler.⁵¹

Orta Bronz Çağ'da bölge boyunca gelişen ticari ilişkiler artış gösterir. Bu dönem aynı zamanda "Asur Ticaret Koloni Çağı" olarak adlandırılır. Luwiler, özellikle bu dönemlerde Giritli tüccarlar ile yoğun ticari ilişkiler içerisine girmiş ve birbirlerini önemli ölçüde etkilemişlerdir.⁵² Luwiler bu dönemde Minos-Miken ile Hititler arasında bütünleşmiş bir bölgede var olmuş olmalıdır. Konu hakkında daha sonra ayrıntılı bir şekilde değinilecek Luwi ve Minos-Miken ilişkileri için önemli bir arkeolojik veri Beycesultan'dan gelmektedir. Güneybatı Phrygia'da Menderes Nehri'nin yukarı kesimdeki Beycesultan Sarayı, 1950 yılında kazılır ve Saray tasarımının Girit Sarayları mimarisi arasındaki benzerlikler fark edilir. Girit'teki kutsama boynuzları ile benzerlik gösteren eserlerin keşfi, bir etkileşimin ve hatta bir göçün olduğu görüşünü desteklemektedir. Göçün, kronolojik saptaması Anadolu'dan Girit'e doğru bir yönün bulunduğunu gösterir.⁵³ Beycesultan kalıntılarının Knossos, Phaistos ve özellikle Malia'daki Girit sarayları ile en yüzeysel karşılaştırması bile hemen bazı çarpıcı

⁴⁷ Yakar 2007, 275.

⁴⁸ Özdoğan 2016, 55.

⁴⁹ Duru 2016, 14.

⁵⁰ Sarı 2013, 308.

⁵¹ Sarı 2013, 308.

⁵² Sarı 2012, 229.

⁵³ Lloyd-Mellart 1956, 118-119

benzerlikler olduğuna dair bizleri ikna etmeye yeterlidir.⁵⁴ MÖ 1900-1750 yılları arasında inşa edilmiş Beycesultan Sarayı, I. Hattuşili'nin Arzawa seferi sırasında yanarak yıkıldığı düşünülür.⁵⁵

Luwi Etimolojisi: “Luwi” kelimesi literatürde ilk defa Hitit Kanunlarında geçmektedir. Hattuşa Krallığı'na ait bölgelerden birisi olduğu ve birçok kez bahsi geçen coğrafik isim, *Luwiya* sözcüğünden türetildiği varsayılabilir.⁵⁶ Luwiler hakkında edinilen birçok bilgi Boğazköy'de keşfedilmiş Kaneş-Kultepe'nin Eski Asurca kaynaklarıdır. Luwi Ülkesi ismi Eski Krallık Dönemi'nde yazılan Hitit Yasalarında “KUR (URU)*Luwiya*” *Luwiya Toprakları* şeklinde yazılmış ve tekrar edilmiştir.⁵⁷ Asur Ticaret Koloni Çağı'nda Anadolu'da yaşayan Asurlu tüccarlar yerli halkı, “Luwiler” teriminin bir karşılığı olan *nuwa'um* olarak adlandırmıştır.⁵⁸ *Nuwa'um* sözcüğü anlam bakımından ‘cahil, vahşi ve barbar’ karşılığını vermektedir.⁵⁹ Fakat daha sonraları *nuwa'um* sözcüğü dilbilimsel olarak incelendiğinde, bunun Luwiler karşılığına zaman içerisinde dönüştüğü ortaya çıkmıştır.⁶⁰ Ayrıca *nuwa'um* sözcüğü Hitit toprakları içerisinde yaşayan veya göçebe yaşayan veyahut da Anadolu halklarının çoğunluğuna verilen ad olarak karşımıza çıkabilir.⁶¹ Hitit İmparatorluk Dönemi çivi yazılı belgelerde Luwice şahıs adlarının çoğunluğu bilinmekte ve sadece Hititçe olduğu emin olunan tek kral adı Šuppiluliuma adı dışındaki tüm diğer adlar ya Luwice ya da herhangi bir dille ilişkilendirilenlerden oluşmaktadır.⁶²

1.3.1. Arzawa Ülkeleri

Hitit metinlerinde bahsi geçen *Luwiya* bölge isminin yerine daha sonraları, Arzawa adı kullanılır. Arzawa MÖ II. binyıldan itibaren Hitit İmparatorluğu'nun batısında, nüfus popülasyonun çoğunluğunun Luwilerden oluştuğu merkezi bir krallık olarak kabul edilmektedir.⁶³ *Luwiya* ya da *Luwili-* terimi dilsel bir terim olarak Hitit Yasalarında geçse de aslında *Luwiya* etno-coğrafi isimlendirilmesi, Hitit metinlerinde daha sonraki dönemlerde “Arzawa” olarak kullanılmıştır. Arzawa “Arzawa Ülkeleri” olarak bilinen bir merkezi krallık

⁵⁴ Palmer 1965, 39-41.

⁵⁵ Llyod-Mellaart 1965, 73.

⁵⁶ Mouton-Rutherford-Yakuboviç 2018, 7-8.

⁵⁷ Hawkins 2018, 35.

⁵⁸ Zangger 2019, 21.

⁵⁹ Alp 1997, 16.

⁶⁰ Carruba 1992, 255-256.

⁶¹ Edzard 1989, 107-109.

⁶² Weeden 2018b, 79.

⁶³ Hawkins 2013, 32.

olarak kullanıldığı ve dolayısı ile bölgede bulunan Luwi nüfus gruplarının yayılımı kapsayan bir bütünlüğü kapsamaktadır.⁶⁴

Eski Hitit Dönemi'ne tarihlenen Hitit Yasaları içerisinde geçen Arzawa, şu pasajlar ile aktarılmaktadır.⁶⁵

KBo 6.2 i 36-37

36. [tak-ku LU.U₁₉]. LU-an LU-na-ku MU[NUS-na-ku ^{URU}Ha-at-tu-sa-az

ku-is-ki LU ^{URU}Lu-i-is

37. [ta-a]- i -ez-zi na-an A-NA KUR Lu-u-i [-ia p]e- e-hu-te-ez-zi

[is-ha-as-si-sa-an]

38. ga-ne-es-zi nu E -er-se- et-pat ar-nu-uz-zi

KBo 6.3 i 45-47

45. [tak-ku LU. U₁₉]. LU-an LU-an-na-ku MU[NUS-na-ku ^{URU}Ha-at-sa-az

Ku-is-[ki] LU ^{URU}Lu-u-i-ia-as

46. ta-a-iez-zi na-an A-NA KUR ^{URU}Ar-za-u-wa pe-e-hu-te-ez-zi

[i]s-ha-as-si-sa-an

47. ga-ne-es-zi nu E-er-se-et-pat ar-nu-zi

*“Eğer bir Luwili, Hatti Ülkesi’nden özgür birini kaçırırsa, erkek ya da kadın ve onu Arzawa’ya/Luwiya’ya götürürse ve kaçırılan kişinin sahibi onu tanırsa, davacı kaçıranın evine el koyar.”*⁶⁶

Merkezi noktası ve çekirdeği verimli Menderes Vadisi olan Arzawa Krallığı I. Hattuşili’nin saldırısına uğramak zorunda kalarak, daha sonra I. Tuthaliya ve II. veya III.

⁶⁴ Bryce 2012, 363-375.

⁶⁵ Hoffner 1997a, 29-30: KBo 6.2 i 36-37; KBo 6.3 i 45-46.

⁶⁶ Hoffner 1997, 30.

Tuthaliya tarafından mağlup edilmiştir. Bu son kralın hükümdarlığı sırasında Hatti'ye saldırma cüretini gösteren Arzawa olması ilginçtir.

“Aşağı ülkeden/diyardan Arzawa Ülkesinin düşmanı geldi ve o da Hatti topraklarını yakıp yıktı ve Tuwanuwa ile Uda'yı sınırı yaptı.”⁶⁷

Sarissa'dan gelen bir mektup Mira Krallığı'nın Kupanta-Kurunta ve oğlunun düşmanca eylemlerini doğrular niteliktedir.⁶⁸ O dönemde Arzawa kralının statüsü o kadar yüksektir ki, Orta Anadolu'nun büyük bir parçası hakimiyeti alanındadır. Bu siyasi durum, Kanunlar'ın B el yazmasının A el yazmasının “Luwiya” ifadesini neden “Arzawa” ile değiştirdiğini açıklayabilir:

“Eğer bir Luwili (özgür) bir erkek veya kadını çalarsa, Hattuša'tan alır ve onu Luwiya/Arzawa ülkesine götürürse...”⁶⁹

Archi'ye göre⁷⁰ B adı verilen el yazmasının katibi (II. Tuthaliya veya I. Šuppiluliuma zamanında yazan) ilk başta Kanunlar metnini çağdaş siyasi bir durumla uyumlu hale getirme dürtüsüne sahiptir. Luwiya bir bakıma I. Murişili zamanında (yani A el yazması) Halys sınırının diğer tarafındaki dilsel ve politik devamlılık anlamına gelir. Buradaki önemli nokta Luwiya bir düşman ülkesi olarak görülmüyor ve üzerine “Luwiya” ile “düşman ülkesi” arasında ayırım yapılarak tanınmış olduğu vurgulanıyor. Ancak yine de Hitit hakimiyeti burada Hatti'deki kadar sağlam bir şekilde kurulmamıştır. Erken İmparatorluk dönemi sırasında bu bölge tamamen asimile edilmiştir ve o zamanlar güneybatı bölgelerindeki en büyük bağımsız devlet Luwiya'nın diğer toprakları ile dilsel bir yakınlığı paylaşan Arzawa olmuştur. I. Šuppiluliuma, Arzawa'ya sefer düzenlemişse de, üçüncü ve dördüncü yıllardaki seferlerinde tüm direnişleri yenerek, o bölgenin krallarını Hitit hakimiyetine kabul etmeye zorlayan ve isyanı bastıran oğlu II. Murşili olmuştur. On ikinci yaşında I. Šuppiluliuma'nın kızı Muwatti ile evlenen Mira kralı Mashuiluwa olarak kayıtlara geçmektedir.⁷¹

Arzawa bölgesini kapsayan alan içinde, Wilusa (Troya), Šeha, Hapalla, Mira, Çekirdek Arzawa bölgeleri bulunmaktadır. Arzawa merkezi Maiandros günümüz adı ile Büyük Menderes Vadisi'dir. Hitit tabletlerinin dışında Arzawa konumu ile ilgili bir işaret,

⁶⁷ Goetze 1940, 21-22; KBo 4.28.

⁶⁸ Süel 2001, 670-678.

⁶⁹ Hawkins 2013, 32-35.

⁷⁰ Archi 2015, 285.

⁷¹ Klengel 1999, 188-192; Hawkins 1998, 14-15.

Amarna arşiv belgelerinde bulunmaktadır. Amarna arşiv belgelerine göre adı geçen Arzawa Ülkesi, Çukurova bölgesine konumlandırılrsa da aslında bu lokalizasyon, söz konusu bölgenin Kizzuwatna bölgesi olduğu anlaşılınca değiştirilmiştir.⁷² Dolayısıyla Arzawa merkezi konumunun lokalizasyonu Büyük Menderes Vadisi olarak kabul görülmektedir. Bu bölgede Luwice konuşulduğu, o dönemin kişi isimlerinden anlaşılmaktadır. Arzawa'nın en güçlü dönemi MÖ 15. yüzyıl ortası ve 14. yüzyılın başlarındadır ve bu dönem Hititlerin güçlerini kaybetmesi ile başladığı bir dönem olarak bilinmektedir.

1.3.2. Arzawa Metinleri

Arzawa ile ilgili metinleri ilk defa Susanna Hienhold Krahmer gözden geçirip düzenlemiştir. Krahmer, Çekirdek Arzawa ve Büyük Arzawa topraklarını adlandırmış ve konu hakkında bazı çalışmalar yapmıştır.⁷³ Arzawa Krallığı özellikle Tarhundaradu döneminde, Hititlere karşı önemli bir tehdit olarak bilinmektedir. Bu tehdit II. Murşili'nin MÖ 1306-1305 yıllarında Batı Anadolu'ya (Arzawa Krallığı) yaptığı seferlerden sonrasına kadar sürmektedir.⁷⁴ Hitit ve Arzawa sınırı olarak bilinen Asparta Nehri yakınlarında, II. Murşili Arzawa Krallığı'nı yenmiş, Arzawa Kralı Uhaziti'yi denizden adalara kaçırmış ve başkent Apasa'ya yürümüştür.⁷⁵ Burada sözü edilen Apasa, Arzawa'nın başkenti ve bilinen Ephesos Antik Kenti'nden başka bir yer değildir.⁷⁶ Yine Hutter de Arzawa Krallığı merkezli, Ephesos olarak bildiğimiz Apasa'nın Luwilerin başkenti olduğu kanaatindedir.⁷⁷ Apasa (Ephesos) Ilıcatepe yakınlarındayken, Puranda'nın ise daha çok iç kesimlerde ve Ephesos'un kuzeydoğusunda yer aldığı, buranın da Küçük Menderes Nehri yakınındaki Büyükkale olabileceği düşünülmektedir.⁷⁸ Bu alan Çekirdek Arzawa olarak kabul görmektedir.

Çekirdek Arzawa olarak tanımlanan konum Panaztepe ve Liman Tepe gibi çok önemli yerleşim yerlerini içermektedir. Yerleşim yerlerinin Geç Bronz Çağı'nda önemli ve büyük liman kentleri olduğu ve Çekirdek Arzawa'nın başşehri olan Apasa ya da Puranda'nın yer aldığı düşünülmektedir.⁷⁹

⁷² Zangger 2019, 40.

⁷³ Hienhold-Krahmer 1997.

⁶⁰ Beal 2000, 82-85.

⁶¹ Beal 2000, 85.

⁶² Garstang-Gurney 1959, 88.

⁷⁷ Hutter 1993, 79-92; Hutter 2013, 177-190.

⁷⁸ Yakar 2007, 287.

⁷⁹ Puranda lokalizasyonu için, Puranda bölümüne bkz.

Direnış cephelerini temizlemek ve ayaklanan şeha Nehri topraklarını küçültmek için ertesi yıla kadar devam eden daha fazla çatışmadan sonra II. Murşili, Batı Anadolu'yu kalıcı bir yerleşim olarak belirlemiş ve Arzawa'yı kurucu krallıkları Mira'yı (Kuvaliya), şeha Nehri Ülkesi'ni (Appawiya) ve Hapalla'yı bölmüştür. Daha sonra bu merkezlerin başına Hitit'e sadık prensleri antlaşmalar ile yerleşirmiştir.

Boğazköy arşivlerinde aşağı yukarı eksiksiz olarak bulunan bu antlaşmalar, II. Murşili'nin annallerinin ana belgelerini oluşturmaktadır.⁸⁰ Heinhold-Krahmer, Arzawa'nın, Arzawa topraklarından biri olarak ayrı bir varoluş sürdürmediğini, ancak Mira Krallığı'na dahil edildiğini ikna edici bir şekilde savunur.⁸¹ Sonraki hükümdarlık döneminde Murşili'nin oğlu Muwatalli, antlaşma ile kral Alakşandu'nun yönetimindeki Wilusa adlı bir başka Arzawa Ülkesi'ne başlanır.⁸² Arzawa Ülkesi'nin kurucu toprakları ile birlikte çevre komşu ülkeleri hakkındaki konumuna dair resim son yirmi yılda, yeni keşifler ile birlikte kökten değişmiştir. Hititler karşısında yer alan Arzawa Ülkesi yeni keşifler doğrultusunda aslında Hititleri beslemiş bir uygarlık olarak yer almaktadır. Bu doğrultuda Arzawa topraklarının konumuna ilişkin bu keşifler arasında yer alan 1986 yılında Boğazköy'de keşfedilen ve 1988'de yayınlanan bronz bir tablet üzerine yazılmış yeni bir antlaşmanın kazısı ve Luwi anıtsal hiyeroglif YALBURT yazıtının eşzamanlı olarak yayınlanması yer almaktadır. Ayrıca 19. yüzyılın başlarından beri bilinen KARABEL kabartmalı yazıtının 1996 yılında okunması ve 1998'de yayınlanması ile daha fazla bilgi edinilmiştir. Tuthaliya IV ile kuzeni Tarhuntassa Kralı, Kuruntiya arasındaki Bronz Tablet antlaşması, Tarhuntassa'nın büyüklüğünü ve önemini ortaya koyar ve batı sınırının Kastaraya Nehri üzerindeki Parha'da olduğunu belirler niteliktedir.⁸³ Parha, Perge Antik Kenti ve Kestros Nehri de Kastaraya Nehri olarak tanımlanmıştır. Metin, bunun ötesinde Lukka topraklarının, dolayısı ile YALBURT yazıtı ile de teyit edilen klasik dönem Lykia genel bölgesinin bulunduğunu göstermektedir. Metinde geçen yer adlarının klasik dönem Lykia'sını göstermektedir. Ayrıca Awarina (Aramice 'wrn, klasik Xanthos), Pinali, Talawa, Patara ve Wiyanawanda, klasik kaynaklarda Pinara, Tlos, Patara ve Oenoanda'ya eşdeğerdir.⁸⁴

⁸⁰Beckman 1996, 10, 11, 12.

⁸¹ Heinhold-Krahmer 1977.

⁸² Beckman 1996, 13.

⁸³ Beckman 1996, 18C.

⁸⁴ Poetto 1993, 75-82.

1.3.3. Arzawa Tanrıları

Arzawa ritüelleri nispeten iyi tanımlanmış bir izlenceye sahip olduğu için, bizlere Arzawa panteonuna dair bir fikir vermesini bekleyebiliriz. Aslına bakacak olursak, bazı tanrılardan sadece “vebayı gönderen tanrı” gibi unvanlar ile bahsedildiği için elimizdeki kanıtlar oldukça kısıtlıdır. Bahsedilen tüm tanrılardan Hitit devlet dininde de paraleli bulunmaktadır ve bölgesel eğilimlere dair çok az ize rastlanmaktadır.⁸⁵

Arzawa tanrıları hakkında inceleme aşamasında, karşımıza birtakım ^{dKAL}LAMMA tanrıları öne çıkar: Anniwiyani 1 ve Huwarlu 2’de *lulimi* (tahminen bir erkek geyik);⁸⁶ Anniwiyani 2’deki *kursa’nin* ^{dKAL}LAMMA’sı. *Kursa’nin* ^{dKAL}LAMMA’sı kâhinlerle ilişkili dört diğer başka ritüelde de geçmektedir.⁸⁷ Maddunani’nin Ritüeli’nde geçen Zithariya ve DINGIR.MAH ve son olarak da Ashella’nın Ritüeli’ndeki ^{dKAL}LAMMA tanrısını, Arzawa tanrılarına ekleyebiliriz.

Paskuwatti’nin Ritüeli’nde de yer alan tanrıça Uliliyassi, Luwi kökenli bir isme sahiptir. Hititlerin devlet kültüründe ve Palaca Uliliyantikes’de geçmesine rağmen (çayırden gelen kadın), Luwi kökenli olduğu varsayılır.⁸⁸ “Çayırden gelen şeklinde tanımlanan diğer tanrılar ise Akadca SERI, Hititçe ULİLİ- iken, Ishtar ve ^{dKAL}LAMMA’dır.⁸⁹ Daha sonraları Uliliyassi’nin, insanların cinsel kimliklerini bozma ya da teyit etme veya doğrulama gücüne sahip olan Ishtar’ın bir biçimi olduğu ihtimali öne sürülmüştür.⁹⁰ Eğer Uliliyassi Ishtar’ın bir karşılığı ise, o halde Aphrodite ile Ishtar’ın benzer noktaları nedeniyle de Aphrodite ile bir paralelliğe sahiptir.⁹¹

⁸⁵ CTH 433.3a’daki Salawanes geçit tanrıları ve Alli’nin Ritüelleri; Alli ve Uhamuwa’nın Ritüellerindeki “yol tanrıları”.

⁸⁶ Akadca *lulimi* ‘erkek geyik’ anlamına gelmektedir.

⁸⁷ Hutter 2003a, 269; KBo 12.96, CTH 433.1a: ^{dKAL}LAMMA kursa; Bawanyepck 2005, III; KBo 17.105, CTH 433.2: ^{dKAL}LAMMA kursa; Bawanyepck 2005, IV; KBo 20.107; CTH 433.3a: ^{dKAL}LAMMA kursa +salawanes tanrıları; Bawanyepck 2005, V; KUB 7.78. CTH 344.4 Bawanyepck 2005; 122ff. ^{dKAL}LAMMA kursa+ makuwaya tanrıları.

⁸⁸ Wilhelm 2014, 306; Tischler 2015, 38–9.

⁸⁹ Bir metinde Labarna Uliliyas şöyle tanımlanır. ^{dKAL}LAMMA “Labarna’nın çayır/otlak/tarla tanrısı”. Yakubovich 2010, 101.

⁹⁰ Wegner 1981, 31, 59–60), CTH 716, KUB 15.35+ 1.51–8 İhtar’a dua. gender ambiguity is invoked for a campaign against Arzawa. Haas 1994a: 143.

⁹¹ ἄρπυρία gibi “çayıra ait olan” anlamına gelen (Artemis’e ait olan) Grek epitetler akla gelmektedir.

Dandanku Ritüeli'nde geçen ancak Arzawa korpusunun geri kalanında yer almayan Yarri, aynı zamanda Istanuwa Ritüelleri'nde yer alır. Yarri, Batı Phrygia'ya ait olduğu düşünülür. Bu yüzden Luwili bir tanrı olma ihtimali vardır.⁹²

Arzawa tanrılarının en açık örnekleri, “karanlık tanrılar” olan Luwi tanrısı Marwainzi ve Hitit tanrısı Markuwaya'dır. Dandanku Ritüeli'nde bu tanrılar Yarri, yedi tanrıdan oluşan Sibitti ya da IMIN.IMIN.BI ya da diğer yönlerden Pleiades takım yıldızı ile ilişkilendirilir.⁹³ Allı Ritüeli'nde karanlık Marwayan'a bir çukurun yanında adak adanır. Kâhin ritüellerinden birinde⁹⁴, *kursa*'nın ^{dKAL}LAMMA'sı ile Markuwaya bir araya getirilir.⁹⁵ Kapadokya, Kululu'daki Luwi hiyerogliflerinde de MÖ 8. yüzyıl ortalarında Sandas'ın karanlık tanrılarından Marwainzi'den bahseder.⁹⁶ Kayseri'deki bir hiyeroglifte, Nikaruha tanrısının bir epiteti olarak *maruwa-wani* ismi kullanılır.⁹⁷ Sardes nekropolündeki bir yazıtta (KULULU 2'den en az iki yüzyıl önce yaratılmıştır) koruyucu tanrılar olarak Santa, Kubaba ve Mariwdas çağrılır;⁹⁸ bu noktada Mariwdas, Luwi tanrısı Marwainzi ile aynı olması kuvvetle muhtemeldir.⁹⁹ Bu tanrıların Sandas ile birlikte bir lanet formülünde kullanılması ise Orta ve Batı Anadolu'yu birbirine bağlayan çarpıcı bir dini ilişki olduğunu ortaya koyar.

1.3.4. Hitit Çivi Yazılı Tablet Metinlerinde Arzawa ve Hitit İlişkileri

Hitit arşiv metinlerinde Arzawa izlerine doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili birçok kanıt bulunmaktadır. Bu belgeler beş farklı ülke olmak üzere, Arzawa merkezli bir konfederasyonu ifade etmektedir. Arzawa Ülkeleri; Çekirdek Arzawa, Mira (Kuwaliya), Şeha Nehri Ülkesi, Wilusa (Troya) ve Hapalla olmak üzere doğrudan ilgili olan belgeler, siyasi anlaşma metinleri, kanun metinleri, majik ritüeller, tarihi metinlerden oluşmaktadır. Bunların dışında bazı fal metinleri, instrüksiyon metinler ve festival metinleri Arzawa ile ilgili bilgi veren pasajlardır.¹⁰⁰

I. Hattuşili tarafından Arzawa'ya yapılan ilk askeri sefere, I. Hattuşili annallerinde rastlanılır.¹⁰¹ I. Hattuşili annellerinde, krallığının üçüncü yılında Arzawa'ya bir sefer

⁹² Yarri ve Istanuwa ritüeli: Lebrun 1995; 254.

⁹³ Bawanyeck 2005, 260.

⁹⁴ CTH 433.4.

⁹⁵ KUB 7.38; Bawanyeck 2005; 122.

⁹⁶ CHLI X, 21.6 = I.2, 488.

⁹⁷ CHLI X.15.8 = I.2, 473-4.

⁹⁸ Melchert 2008.

⁹⁹ Melchert 2008.

¹⁰⁰ Ayrıca bkz: Arzawa Metinleri

¹⁰¹ CTH 4.

düzenlediğini ve buradan koyunlar ve sığırlar ile geri döndüğü anlatılır.¹⁰² Metinde herhangi bir tanrı adına, kültü ya da ritüele rastlanılmamaktadır. Bunun nedeni sefer sırasında başkent olan Hattuša'a Hurri ülkesinden yapılan saldırıdan kaynaklı olarak seferin yarıda kesildiği yorumu ortaya atılır.¹⁰³ Metin şu şekilde aktarılmaktadır:

“Ertesi yılda Arzawa şehrine gittim

Ve onların sığırlarını, koyunlarını aldım.

Benim arkamdan Hurri düşmanlar ülkeye girdi.

Tüm ülkeler bana karşı düşman oldular.

O zaman sadece şehir olarak Hattuša bana kaldı”

MÖ 17. yüzyıldan itibaren, Arzawa ve Hititler arasında yoğun bir etkileşim yaşanmıştır. Bu etkileşim, bazen barışçıl bazen de savaşçı olmuştur. I. Murşili döneminde, Arzawa Hititler tarafından fethedilmiştir. Ancak, I. Murşili'den sonra yaşanan kargaşa döneminde Arzawa bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. CTH 13 ve Telipinu Fermanı (CTH 19), Arzawa ve Hitit İmparatorluğu arasındaki ilişkileri anlamamıza yardımcı olan önemli belgelerdir. Telipinu Fermanı'na göre; Arzawa, kral Ammuna döneminde ya da öncesinde kaybedilmiştir. Buna göre Arzawa yeniden bağımsızlığı kazanmıştır.¹⁰⁴

I. Tuthaliya Dönemi'nde, Arzawa ile Hititler arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşmiştir. I. Tuthaliya, Arzawa üzerine seferler düzenlemiş ve Arzawa'yı yeniden Hititler'e tabi etmiştir.¹⁰⁵

I. Arnuwanda döneminde, Arzawa politik olarak güçlü bir konumda olmuştur. I. Arnuwanda'nın döneminde, Arzawa kralı Tarhundaradu, kızını Mısır firavunu Amenofis'e gelin olarak göndermiştir.¹⁰⁶

I. Tuthaliya ve I. Arnuwanda Dönemi, Arzawa'nın siyasi yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemde, Arzawa'da Hapalla ve Kuwaliya gibi yeni devletler

¹⁰² Yiğit 2005, 59: KBo 10.2 i 22-26.

¹⁰³ Ünal 2003, 5-6.

¹⁰⁴ Gander 2017, 262-264.

¹⁰⁵ Alparslan 2015, 134.

¹⁰⁶ Hawkins 1998, 18-21.

ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgili önemli bir metin, Madduwatna metnidir.¹⁰⁷ Metinde, Madduwatta, Arzawa kralı Kupanta-Kurunta'nın oğludur. Ahhiyawa kralı Attarasiya, Kupanta-Kurunta'yı tahttan indirmek için onu zehirlemeye çalışır. Madduwatta, bu plandan haberdar olur ve Hitit kralına sığınır. Hitit kralı, Madduwatta'yı koruma altına alır ve ona Zippašla Dağ Ülkesi ve Hariyati Dağ Ülkesi'ni verir. Madduwatta, Hitit kralının desteğiyle güçlenir ve Arzawa'ya geri döner. Ancak, kısa süre sonra Hitit kralına ihanet eder ve ona karşı savaş açar. Hitit kralı, Madduwatta'yı yener ve onu Arzawa'dan sürür. Madduwatta, kaçır ve Alašiya'ya sığınır. Hitit kralı, Alašiya kralından Madduwatta'yı iade etmesini ister. Alašiya kralı, Madduwatta'yı iade eder ve Madduwatta, Hitit kralına teslim edilir. Madduwatta, ihaneti nedeniyle cezalandırılır ve Arzawa'ya sürgün edilir.¹⁰⁸

II/III Tuthaliya dönemi, Hitit Devleti için oldukça sıkıntılı bir dönemdir. Bu dönemde, Kaška saldırıları başkent Hattuša'ı yaşanmaz hale getirmiştir. Kral, Šamuha'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Bu sıkıntılı dönem, tahtı ele geçiren I. Šuppiluliuma ile son bulur. I. Šuppiluliuma, Hitit Devleti'ni yeniden ayağa kaldırır. Arzawa ise, I. Arnuwanda Dönemi'nde çıkmış olduğu zirvesinden düşmeye başladı.

I. Šuppiluliuma, Batı Anadolu'ya çok sayıda sefer düzenler. Bu seferler sonucunda, Arzawa'nın gücü kırılır. Mira-Kuwaliya kralı Mašhuiluwa ile kızı Muwatta'yı evlendirerek, Arzawa'yı Hitit Devleti'nin bir vassal devleti haline getirir.¹⁰⁹

Arzawa'nın Hitit kontrolüne geçmesi II. Muršili döneminde gerçekleşmiştir. Muršili, Ahhiyawa ile desteklenen Arzawa kralı Uhhaziti ve oğulları ile olan savaşta, ilerleyerek Arzawa başkenti Apasa'ya¹¹⁰ kadar girmiştir. Muršili anallerinden öğrendiğimize göre, önceden Uhhaziti'yi destekleyen Šeha Ülkesi kralı Manapa-Tarhunda daha sonra savaşın kazananı Muršili tarafına geçmiş ve Muršili tarafından affedilmiştir. Bunun üzerine kendisine Appawiya toprakları verilmiştir. Hitit kralı Muršili'nin vassalarından biri olmuştur.¹¹¹

II. Muršili, Arzawa'yı ele geçirdikten sonra kendi seçtiği vassal krallar arasında bölgeyi paylaşır. Mira ve Kuwaliya'yı Mašhuiluwa'ya, Šeha Nehri Ülkesi ve Appawiya'yı Manapa-Tarhunta'ya, Hapalla'yı ise Targašnalli'ye verir.¹¹² Manapa-Tarhunta, Ahhiyawa ile

¹⁰⁷ CTH 147.

¹⁰⁸ Alparslan 2015, 135-136.

¹⁰⁹ CTH 40.

¹¹⁰ Ephesos, ayrıntılı bilgi için bkz: Gurney 1977.

¹¹¹ Ayrıntı bilgi için bkz: del Monte – Tischler 1978.

¹¹² Alparslan 2006, 65-67.

işbirliği içinde olan Arzawa kralı Uhhaziti'yi desteklemiştir. Ancak Murşili'ye yenildikten sonra affedilir ve Appawiya, Manapa-Tarhunda'ya verilir. Bu anlaşmalar, Hitit-Batı Anadolu (Luwi) ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Böylece Hitit Devleti, Batı Anadolu'nun kültürleriyle daha yakından tanışmaya başlamıştır. Ayrıca Luwi – Hitit anlaşmaları ile Hitit panteonunda birçok Luwi tanrısı olduğu kanıtlarla desteklenir.¹¹³

II. Murşili'nin ardından tahta geçen II. Muwatalli, Arzawa'yı ele geçirdikten sonra bu coğrafyayı "Arzawa Ülkeleri" olarak adlandırmıştır. Bu dönemde, Wiluša ile Alakšandu Anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşma, Wiluša'nın Hitit Devleti'ne bağlılığını göstermek amacıyla yapılmıştır.¹¹⁴ II. Muwatalli, kız kardeşi Maššanuzzi'yi Šeha Nehri Ülkesi kralı Mašduri ile evlendirmiştir. Bu evlilik, iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir.

III. Hattuşili Dönemi'nde, Šeha Nehri Ülkesi'nde Tarhunaradu adlı kişi, Ahhiyawa kralının desteğiyle bir isyan çıkarmıştır. Ancak bu isyan, Hitit kralının desteğiyle bastırılmıştır. Bu isyanın bastırılmasına rağmen, Ahhiyawa'nın bölgedeki etkisi artmaya başlamıştır.¹¹⁵ Kayda göre Lukka ülkelerindeki ayaklanma Pedassa/Pitassa'ya (Pisidia) kadar yayılmıştır.¹¹⁶ Pisidia Bölgesi'ndeki Kolbasa ile özdeşleştirilen Kuwalapassa kenti ayaklanmalar sırasında tahrip edilen kentler arasında yer almaktadır.¹¹⁷ MÖ 1213-1204 III. Hattuşili Dönemi'ni içeren II. Ramses'in oğlu Merneptah'ın hükümdarlığı zamanına denk gelen Mısır'a saldırılarda Luwiler de yer almıştır. Karnak Tapınağı'nın doğu duvarındaki yazıtta yer alan uzun yazıtta bu durum kaydedilmiştir.¹¹⁸ Yazıtı göre, Mısır'a işgalciler Libya üzerinden gelmiştir. Halkların isimleri yazıtta Shekelesh (Skrs), Ekwesh (Ikws), Lukka (Lk), Teresh (Trs) ve Sherden (Srdn) şeklinde geçmektedir. Bu halklar Lukka Bölgesi içerisinde yaşayan halk ile yakınlık göstermektedir.¹¹⁹ Ayrıca bazı fonetik ve etimolojik benzerlikler görülmektedir. Örnekler arasında Shekelesh halkının, Pisidia'daki Sagalassos halkı ile fonetik ve etimolojik benzerliğinin eşleştirilmiş olmasıdır.¹²⁰

¹¹³ Hutter 2003, 219-220.

¹¹⁴ Tischler 2001, 604; Kloekhorst 2008, 675.

¹¹⁵ Ay 2010, 9.

¹¹⁶ Gurney 1997, 132.

¹¹⁷ Marino 2010, 493; Forlanini 1988, 167; Hawkins 1995, 52-181; Gurney 1997, 138.

¹¹⁸ Faulkner 1975, 232-233; Zangger 2016, 94-95, 138-139.

¹¹⁹ Bryce 2010, 88.

¹²⁰ Woudhuizen 2018, 331-350.

Aynı dönemde, Mira-Kuwaliya Ülkeleri, Hitit Devleti'ne karşı Mısır'a yazmıştır. Bu mektupta, Mira kralı, Hitit tahtını kaybeden Urhi-Tešup'un lehine hareket etmek istediğini belirtmektedir. Fakat bu istek Ramses tarafından reddedilmiştir.¹²¹

Millawanda, Wiluša'ya saldırarak bölgede bir güç merkezi haline gelmiştir. Millawanda kralı Piyamaradu, Wiluša kralı Walmu'yu tahttan indirmiştir. IV. Tuthaliya Dönemi'nde, Hitit Devleti gittikçe zayıflamıştır. Bu durum, Deniz Kavimleri akınları ile açıklanmaktadır.

Genel olarak, II. Muwatalli döneminde Arzawa'nın Hitit kontrolü altında olduğu görülmektedir. Ancak, III. Hattušili döneminde Ahhiyawa'nın bölgedeki etkisi artmaya başlamıştır. Millawanda ise, Batı Anadolu'da bir güç merkezi haline gelmiştir. IV. Tuthaliya Dönemi'nde ise, Hitit Devleti zayıflamıştır ve Arzawa ile birlikte yok olmuştur. Bu durum, Deniz Kavimleri göçleri ile açıklanmaktadır.

1.4. Luwi Tarihi ve Coğrafyası Hakkında Genel Değerlendirme

KARABEL kabartma yazıtının, gümüş 'Tarkondemos' mührünün¹²² sahibi ile aynı kişi olan Mira kralı Tarkasnawa'nın eseri olarak okunması, Ephesos'tan Sardeis'e giden yolu taşıyan KARABEL geçidinin en önemli iki Arzawa Ülkesi, güneyde Mira ve kuzeyde Šeha Krallığı arazisidir. Šeha Nehri Klasik Dönem'deki Hermos Nehri ile aynı nehirdir.¹²³ Klasik Dönem isimlerle özdeşleştirilebilen bir diğer Hitit yer ismine örnek olarak, Manapa-Tarhunda mektubuna göre Šeha Nehri kralına ait (Šeha Nehri Ülkesi'ne dahil) ve denizin karşısında uzanan Lazpa (Lesbos Midilli Adası) arazisidir.

Özellikle Lazpa'nın baş tanrısı hakkında çeşitli spekülasyonların olması ile birlikte bazı araştırmacılar bu konu ile ilgili, II. Muršili'nin Batı Anadolu'ya gerçekleştirdiği seferinde volkan patlamasından korkarak yüz felci geçirmesi ve hatta Hitit büyüleri ile eski sağlığına kavuşturulmaya çalışıldığı bilinir. Bu çabaların yetersiz kalması sonucu başka ülkelerin tanrılarından şifa arayışlarına girilmiş ve Lazpa'nın baş tanrısı ve Ahhiyawa'nın¹²⁴ baş tanrısı Hitit ülkesine getirilmiştir.¹²⁵ Bu kanıt Hititlerin şifa bulmak amacı ile son çare

¹²¹ CTH 166.

¹²² Eserin orijinallliği hakkında tartışmalar bulunur.

¹²³ Hawkins 1998, 1.

¹²⁴ Ahhiya, ahhiyawa ve hiyawa yer adlarından herhangi birini anlatan, Anadolu çivi yazısı ve Luwi Hiyeroglifi belgelerine dayanarak Hititçe, Akadca ve Luwi Hiyerogliflerinde yazılmış kırk yedi olası örnek bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Durnford 2021, 43-127.

¹²⁵ Taylour 1995, 52-53.

Ahhiyawa-Miken tanrısına başvurduğu ve tanrının şifacı bir yeteneğinin olduğu ortaya çıkarmakla birlikte, Hititlerin komşu ülkelerden tanrılar ve ritüeller alıp panteonlarına kattığının göstergesidir. Baş tanrının kayıtlarını ortaya çıkarmak için bazı kanıtlardan yararlanmakta fayda vardır; 1951 yılında Pugliese Carratelli,¹²⁶ Lazpa'nın baş tanrısının antik yazar Alcaeus'un bir şiirinde bahsedilen "Görkemli tanrıça, Her şeyin Anası" şeklindeki satırları kanıt olarak göstererek dişil baş tanrıça varlığının söz konusu olduğunu savunmuştur.¹²⁷ George Huxley'e göre, Lazpa'nın baş tanrısı tıpkı Apollon Smintheus gibi eril bir tanrıdır ve tanrının çeşitli şifa ile ilişkilendirilen güçleri bulunur.¹²⁸ Itamar Singer ise Lazpa'nın baş tanrısının bir tanrıça (dişil) olduğunu öne sürer. Hugh Mason, 2006 yılında yayınlanmış bir konuşmasında, onun Aphrodite'nin özü sayılabilecek bir tanrıça olduğunu ya da Mytilene yakınlarında tapınılan Apollo Maloeis ya da Mytilene'nin kuzeyinde, Thermi'nin Tunç Çağı katmanında tapınılan Artemis Themia olabileceğini öne sürmüştür.¹²⁹ Görülen o ki Lazpa'nın baş tanrısı ya da tanrıçasının özellikle Geç Bronz Çağı'ndaki Luwi kökeni hala bir gizem içinde yer almaktadır. Fakat dönemin inanış şekli göz önüne alındığında bölgenin eril ve dişil ham bir kültürün var olduğunu göstermektedir. Bu örnek tıpkı Labraunda'nın erken dönemlerindeki Lars Karlsson'un "Kybele Kayası" olarak adlandırdığı ve kayanın şimşekle (eril güç) ikiye bölünmüş hali ile ya da Phrygia'daki Kybele-Attis miti ya da İsthar-Tammuz ya da Artemis-Apollon gibi ve daha birçok birbirini tamamlayan eril dişil varlığın oluşumunun tıpkısını yansıtıyor olduğu aşıkardır. Batı Anadolu'daki tüm ana tanrıçaların Kybele olarak adlandırılması MÖ 6. yüzyıllarda görülmektedir.¹³⁰ İonia üretimi kırık bir vazo parçası üzerine kazınmış *kubela* yazısı ile birlikte Anadolu'daki tüm erken dönem dişil tanrıçalar modern araştırmacılar tarafından Kybele olarak adlandırılmıştır.¹³¹

II. Murşili Dönemi'nde Arzawa'ya yapılan askeri sefer sırasında, Murşili muhatabı olan Arzawa kralı Uhhaziti yenilgiye uğramış ve Murşili, Arzawa başkenti Apasa'ya kadar ilerlemiştir. Şeha Ülkesi'nin de Lazpa Midilli Adası'nı (Lesbos) istemesi sonucu çıkar ilişkisi nedeniyle Murşili'yi destekleyen kral Manapa-Tarhunda, Murşili'nin Lazpa'daki büyük ve

¹²⁶ Pugliese Carratelli 1996.

¹²⁷ Alcaeus fragman 129. 1941.

¹²⁸ Huxley 1960, 13; Ayrıca Archi 2015a, 287-288 adlı kaynağında, Apollon Smintheus kültürünü Ambazi ritüeli ile ilişkilendirmiştir. Ritüel ile ilişkilendirilen tanrılar; Zarniza, Tarpatassa ve Alauwaimi idir. Bu ritüellerde, taşıyıcı olarak fare kullanılırdı. Bir başka kaynaktan; Paola Dardano 2006, 179: Ambazzi'nın Arzawa kökenli olduğunu öne sürmüştür.

¹²⁹ Mason 2006, 10.

¹³⁰ Hipponax: Masson 1962, fragman 156; Ayrıca "Kybele İlahileri" adı altında, Pin. Fragman 80: Ayrıca bkz: Pin. Nem; Pin. Olym-Pyth; Lehnus 1973, 275-277.

¹³¹ Guarducci 1970, 133-138; Vassileva 2001, 51.

önemli olan şifacı tanrısını kendi panteonuna taşımasına yardım etmiş olmalıdır. Bunun üzerine II. Murşili, Şeha Ülkesi kralı Manapa-Tarhunda'yı Appawiya (Milas) topraklarına atamış ve kendi vassalı yapmıştır. Amacına ulaşarak var olan kültü alıp kendi panteonuna katan Murşili için bu durum Hitit devlet politikasının bir parçası olsa da aslında, Murşili'nin kendine ait annallerinden anladığımız kadarıyla kendisi bir yüz felci geçirmiştir ve tanrıların lanetinden oldukça korkmaktadır.

Büyükkolancı'nın¹³² yapmış olduğu Geç Bronz Çağı kazısı kalıntıları ile doğrulanan, Millawanda şehri, Arzawa ve Ahhiyawa kralları ile bağlantılı ve Murşili'nin üçüncü yılı yıllığındaki bir pasaja göre Hititler tarafından baskına uğrayan Millawanda kenti, MÖ 1929 gibi erken bir tarihte Miletos olarak tanımlanmıştır.¹³³ Geç Bronz Çağ Batı Anadolu'sunda yaşayan Millawandalıların ya da Apasalıların, Arzawa merkezli krallık olduğu ve burada yaşayanların Miken-Akha halkından bağımsız Luwi halkı olduğu kabul edilmelidir.¹³⁴ Ayrıca muhtemelen III. Hattuşili tarafından yazılan Tawagalawa mektubu, Hitit kralının Lukka topraklarına giden yolunun dışında, denize doğru uzanır ve Lukka toprakları sözü geçen dönemlerde Ahhiyawa kralının yetkisi altındadır.¹³⁵ Ahhiyawa Krallığı, Boğazköy'de ele geçen belgeler doğrultusunda Batı Anadolu devletlerini kışkırtıp isyana sevk eden, deniz ötesi bir krallık olarak görülür. Bir diğer IV. Tuthaliya'nın Milawata mektubu, Hitit kralı ve Mira kralının ortak sınır girişiminin hedefi olduğunu göstermektedir.¹³⁶ Orta-Geç Tunç Çağı Miletos'un bir Minos, daha sonra Miken kolonisi olduğuna dair arkeolojik kanıtlar olduğu gibi, bu konum göstergeleri de Miletos kimliğini dolayısıyla Luwi kimliğini desteklemektedir. Böylece bu yer adları, Lazpa, Apasa ve Millawanda, Klasik Dönem yer adlarının Bronz Çağı öncülleri grubuna katılır: Lukka topraklarında (Lykia), Awarna, Pinali, Talawa, Patara ve Wiyanawanda; Tarhuntassa'da, Kastaraya ve Ikkuwaniya (Ikonion) Nehri üzerindeki Parha; Kilikia, Tarsa ve Ataniya'dır. (Tarsus, Adana).¹³⁷

Pisidia Bölgesi'ndeki Luwi etkisi üzerine bazı bilgiler, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde kullanılmış dağ, nehir ve yer adlarında, etimolojik, etnografik ve fonetik olarak bazı benzerliklerin ortaya çıkmasıyla tespit edilmiştir.¹³⁸ Pisidia Bölgesi, Tarhuntassa'nın

¹³² Büyükkolancı 2000, 19-24.

¹³³ Hrozny 1929, 329.

¹³⁴ Niemeier 1997, 189-248.

¹³⁵ Sommer 1932, 2.

¹³⁶ Hoffner 1952, 130-137; Hawkins 1998, 19.

¹³⁷ Hawkins 2009, 76.

¹³⁸ Finkelberg 2005, 57.

batısı¹³⁹ Kast(a)raya Nehri ile Klasik Dönem Lykiası'ndan, yani Lukka Ülkesi'nden ayrılmış bir pozisyonudur. Kast(a)raya, Kremna'nın doğu yönünde Klasik Dönem'deki Kestros Nehri'nin (Aksu) coğrafi ve fonetik karşılığı olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁰ Kestros (Aksu) Nehri sınır olarak kuzeyde bulunan Hatti Ülkesi ile Pedessa Bölgesi'ni komşu yapmıştır. Bu ayrım ile Luwi topraklarının sınırı çizilmiş olmalıdır. Ayrıca Pisidia adı ile Pitassa ve Pedassa etimolojik ve fonetik açıdan benzerlik göstermektedir.¹⁴¹ Pitassa adına II. Muvattalli ve II. Ramses arasındaki MÖ 13. yüzyıla tarihlenen *Kadeş Savaşı*'na katılmış Hititler tarafından halk isimlerinde rastlanmıştır. Pds (Pitassa) dışında, Nhrn (Mitanni), Irtw (Arzawa), Drdny (Dardana), Ms (Masa), Irum /Araunna (Arinna), Krks/ Klks? (Karkisa), Rk/ Lk (Lukka) Hitit güçleri arasında yer almıştır.¹⁴²

Hitit ve Mısır krallarının göreceli kronolojileri belirsiz olsa da Šuppiluliuma'nın Akhenaten (Niphururiya) hükümdarlığı ve buna bağlı olarak babası III. Tuthaliya'nın saltanatının Amenophis III'ün saltanatı ile büyük ölçüde çakıştığı yani bir diğer deyişle çağdaş oldukları açıktır. Üçüncü yılında II. Murşili tarafından mağlup edilen ve krallığının dördüncü yılında ölen Arzawa kralı Uhaziti'nin, Šuppiluliuma ile anlaştığı kaydedilmiştir.¹⁴³ III. Tuthaliya'dan önceki iki nesil boyunca, babası Arnuwanda I ve dedesi Tuthaliya I / II'nin hükümdarlığı, "Arzawa'nın adamı" Kupanta-^dKAL (I), Madduwatta İddianamesi ve Arnuwanda I annallerinden bilinmektedir. Arzawa'nın hükümdarı gibi görüldüğü yerde, muhtemelen Madduwatta tarafından ondan alınmış bir pozisyonudur. Böylelikle, Arzawa'nın, kesintisiz bir çizgi içerisinde bulunduğu ve bilinen yöneticileri arasında Kupanta-^dKAL I (Tuthaliya I / II ve Arnuwanda I'in çağdaşı), Tarhundaradu (Amenophis III'ün çağdaşı) ve Uhhaziti (Šuppiluliuma I ve Birleşik Arzawa Krallığına son veren Murşili II) bu şekilde bir bilgi mevcuttur. MÖ 14. ve 13. Yüzyılları kapsayan Madduwata metinlerindeki Sallawassa (Sal-la-u-ua-as-si) kenti de Sagalassos kenti ile bir tutulmaktadır.¹⁴⁴ Luwilerin Pisidia Bölgesi'ndeki Hint- Avrupa kökenli bir dil kullanımları Klasik Dönem'de Pisidia Bölgesi'ndeki Isında, Sagalassos, Talbonda ve Termessos gibi yer adlarında belirgin bir şekilde etimolojik ve fonetik açıdan görülmektedir.¹⁴⁵ Batı Anadolu ile ilgili önemli bilgilerin Ortaköy'de kazılan, çoğunluğu mektuplardan oluşan bir grup metinde bulunduğu

¹³⁹ Pisidia'daki Pedneslissis'u (Adana/Kozan) kapsamaktadır.

¹⁴⁰ Dinçol 2001, 175-180; Bryce 2010, 53.

¹⁴¹ Cornelius 1958, 393-396; Cornelius 1973, 147.

¹⁴² Barnett 1969, 4; Savaş 2006, 680.

¹⁴³ Goetze 1933, 58.

¹⁴⁴ Waelkens 2000, 482.

¹⁴⁵ Soslu 2021, 34.

bildirilmektedir. Ancak maalesef bunlardan sadece biri yayınlanmıştır,¹⁴⁶ Kazılar sonucunda mektup, III. Tuthaliya Dönemi'ne tarihlenmiştir. Yayınlanan bilgiye göre, Kupanta-^dKAL, Tarhunharadu ve Kupanta-^dKAL'ın oğulları, Masduri, Piyamaradu ve Kupantazalma'nın düşmanca hareketlerini bildirir. IV. Tuthaliya Dönemi'nde, Šeha Nehri Ülkesi kralı Masduri iken, II. Muwatalli ve III. Hattuşili Dönemi'nde ise Piyamaradu'nun kral olduğunu bilmekteyiz. Süel'in Ortaköy mektubundaki Piyamaradu'yu Manapatarhunda ve Tawagalawa mektuplarının aynı ismi taşıyan adamıyla özdeşleştirme girişimi kesinlikle yanlış anlaşılmıştır. Ancak daha önemlisi, Tarhunharadu'nun Arzawa kralı Tarhundaradu ile aynı kişi olma olasılığı, muhtemelen henüz resmi bir kraliyet açıklamasının olmadığından kaynaklanabilir. Ayrıca Kupanta-^dKAL'ın, IV. Tuthaliya'nın babası ve büyükbabası Arnuwanda I ve Tuthaliya I / II'nin hükümdarlık dönemlerinde aktif olan “Arzawa'nın kralı” olması ihtimal dahilindedir. Kupanta-^dKAL ve Tarhunharadu arasındaki ilişki net olmasa da ifade edildiği gibi ikincisi, ilkinin oğullarından biri olarak görülme de tarihsel kimlikler doğruysa, birbirlerine haleftirler.

III. Amenophis'in “Hattuša ülkesi donmuş” ifadesi geçmişte çeşitli şekillerde anlaşılmıştır ve fiilin anlamı *soğumak*, *donmak* için sabitlenmiş olmasına rağmen, yorumu biraz belirsizliğini korur. Fakat sonrasında III. Hattuşili'nin¹⁴⁷ bir kararnamesinin tarihsel başlangıcına göre, felaket bir duruma, özellikle de III. Tuthaliya saltanatının “eş merkezli istilalar” olarak bilinen felaket olayları dizisine atıfta bulunmak anlamına geldiği ortaya çıkmıştır:

“Aşağı Topraklardan Arzawa geldi ve Hatti topraklarını da harap etti ve Tuwanuwa ve Uda'yı kendi sınırına getirdi.”¹⁴⁸

Arzawa'nın Aşağı Toprakları (güney Konya ovası) Tuwanuwa'ya (Tyana / Kemerhisar) kadar aşması, Arzawa gücünün yüksek olduğunu ve Hatti'ye ağır bir darbe vurduğunu işaret etmektedir. Bu savaşın Tarhundaradu Dönemi'nde gerçekleşmiş olduğu ve bunun kanıtı olarak da III. Amenophis tarafından kendisine verilen "Büyük Kral" şeklindeki selamlamaları ve önerilen evlilik ittifakı ile sunulmuştur. Bilginin devamı olarak I. Šuppiluliuma'nın, Arzawa'nın Aşağı Topraklar'dan kovulmasını ve daha sonra Arzawa'nın merkezine doğru sefer düzenlediği I. Šuppiluliuma'nın yıllığında söz edilir. Ancak bu

¹⁴⁶ Süel 2001, 4-8.

¹⁴⁷ KBo IV 28.

¹⁴⁸ Starke 1981, 225; Hawkins 2009, 79.

olayların kayıtları parçalara ayrılmış ve fragmanlar halinde düzenlenmiştir.¹⁴⁹ Arzawa'nın son yenilgisi, yukarıda belirtildiği gibi, krallığı üç vasal devlete, Mira, Šeha Nehri Ülkesi ve Hapalla'ya ayırmıştır ve antlaşma ile MÖ 1322 yıllarında I. Šuppiluliuma'nın oğlu II. Muršili'ye bağlanmıştır. II. Muwatalli Dönemi'nde bu sayı dörde çıkarak sonradan Wilusa da eklenmiştir. Fakat Hitit Devleti'nin sonlarına doğru Arzawa merkezli krallıklar güçlerini yeniden toplamayı başardıkları bilinmektedir.¹⁵⁰

Gümüş digraphic Tarkondemos mührü, Boğazköy'den mühür izlenimleri ve KARABEL'deki kaya kabartmasıyla Tarkasnawa, Tarhuntassa'nın Kuruntiya'sı ile karşılaştırılabilir. Bu figür Hawkins'e göre bir statü figürü gibi görünmekte ve IV. Tuthaliya'nın daha genç bir çağdaşı olarak betimlenmektedir. Ayrıca Milawata mektubundaki muhatap da Tarkandemos'tur. Arzawa mektuplarından Luwilerin, Mısır ve Hitit ile nasıl bir ilişkisi olduğunu krallarını ve Hitit'e karşı tehdit oluşturduğunu görmekteyiz. Bunun yanında sözü edilen tarihler kapsamında bulunan yer adlarının benzerlerinden yola çıkılarak, çıkarım yapıldığını görmekteyiz. Bu kanıtlar hem Luwilerin varlıklarını hem de aslında ne Hitit ne de Miken Minos olmadıklarını ortaya koymuştur. Dahası Batı Anadolu arkeolojisi dünyasına yeni bir perspektif sunmuştur.

1.5. Luwi Yazıtları

Hitit diline oldukça yakın bir Hint-Avrupa dili olan Luwi dili, özellikle Hitit tarihi boyunca Güney ve Güneybatı Anadolu'da başlıca konuşulan bir dildir.

Luwi Dili, Çivi Yazısı ve Hiyeroglif Dil olmak üzere iki ana külliyata ve üç lehçeye ayrılır. Bunlar Kizzuwatna Luwicesi, Istanuwa Luwicesi ve Krallık Luwicesi'dir. Kizzuwatna Luwicesi adlı lehçe, yalnızca MÖ II. binyılın çivi yazısı ile korunmuştur. Bu Kizzuwatna dili lehçesi Orta Hitit ritüellerini içermektedir. Örnek olarak Kizzuwatna'dan “CTH 757”, Puriyanni'den “CTH 758”, Zipuriya'dan “KBo 29.28” doktor Zarpiya ve Yaşlı Kadın Silalluhi “CTH 759, 760 ve 761” yazıtları bulunmaktadır.¹⁵¹ Laroche, “CTH 471-500” arasında Kizzuwatna kökenli ritüelleri ayrı bir gruba alarak listelemiştir.¹⁵²

¹⁴⁹ Güterbock 1956, 75–77, 79–81, frag. 14–15, 18–20.

¹⁵⁰ Hawkins 1998, 18-21.

¹⁵¹ Yakubovich 2010, 18.

¹⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz: Laroche 1971.

Luwi çivi yazısı külliyatında, lehçe olarak Kizzutwatna lehçesine yakınlık gösteren fakat belirli bir coğrafi kökene atfedilmeyen mitolojik pasajlar “CTH 766” içeren hamilelik ritüelleri bulunmaktadır. Buna ek olarak yine mitolojik metinler içeren “CTH 754” metni için de aynı durum söz konusudur. Bu kanıtlar da Melchert tarafından Kizzuwatna lehçesi olarak kabul edilmiş ve MÖ 16-15. yüzyıllara atfedilmiştir.¹⁵³ Istanuwa Luwi lehçesi ise yalnızca MÖ II. binyılın çivi yazısı ile korunmuştur. Istanuwa ve Lallupiya şehirlerindeki erkekler tarafından Istanuwa panteonu için bir festival söylenen ilahiler bu lehçenin kanıtsal açıdan çoğunluğunu içermektedir.¹⁵⁴ Festival metnlerinin kompozisyonu Starke tarafından Eski Hitit Dönemi’ne tarihlendirilmektedir.¹⁵⁵ Bu hiyeroglif ve çiviyazısı korpuslarla birlikte genellikle *Glossenkeil* (açıklayıcı çivi yazısı işareti) adı verilen işaretler ile Luwice kökenli kelimeler görülür. MÖ 14-13. yüzyıllarda giderek sıklaştıkça, *Glossenkeil* kelimeleri, hiyeroglif yazısıyla yazılmış Luwi lehçesine ait gibi görünür. Luwi metinleri ise Luwicenin güney “Kizzuwatna” lehçesi dahilindedir.¹⁵⁶

İmparatorluk Luwi lehçesi, hem düzenli olarak parlak bir dilimle işaretlenmiş Hitit dilinde hem de Luwi Hiyeroglif’inde bulunmaktadır.¹⁵⁷ Hititçe olarak kabul edilen yazıtlarda kullanılan tüm Luwice fiiller (Luwice sonlu), İmparatorluk Luwi lehçesini yansıtmaktadır.

Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na uzanan Hiyeroglif Luwi yazıtlarında, kralların veya diğer hükümdarların başarılarına ilişkin yazıtlar yer almaktadır. Bu yazıtlar tarihsel, dini veya adanmış nitelikte olabilmektedirler. Külliyatın daha küçük bir bölümü de mezar kitabeleri ve ekonomik metinlerden oluşmaktadır.¹⁵⁸ Ayrıca mühürler, kurşun şeritler, gümüş ve metal tabaklar üzerinde Luwi yazıtlarına rastlanılmıştır.¹⁵⁹ MÖ II. binyılda ağaç tabletlere sürülen balmumu üzerine Luwi Hiyeroglifi ile yazıldığı düşünülen metinler ise ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamıştır.¹⁶⁰ Hitit metinlerindeki Luwice kısımların büyük çoğunluğu arındırma ve iyileştirme ritüelleri, büyü, bayram ve festival konularını kapsamaktadır.¹⁶¹ Hitit çivi yazılı metinlerin içinden hali hazırda 227 adet Luwice bölüm bulunmuştur.¹⁶²

¹⁵³ Melchert 2003, 174.

¹⁵⁴ CTH 771, 772, 773; Lehçenin Hititçe karşılığı KUB 41. 15 + KUB 53.15i “URU:istanumnili” olarak tespit edilmektedir. Daha fazla ayrıntı için; Yakubovich 2010, 22; De Martino 2017, 258.

¹⁵⁵ Starke 1985, 301-304.

¹⁵⁶ Miller 2012, 127.

¹⁵⁷ Melchert 2005, 445-460.

¹⁵⁸ Giusfredi 2010, 23f.

¹⁵⁹ Hawkins 2003, 215.

¹⁶⁰ Alp 2001, 14-15.

¹⁶¹ Hutter 2003, 250.

¹⁶² Yakar 2007, 43.

Luwi Hiyeroglifleri ile yazılmış yazıtların bir kısmı kayalara kazınmıştır. Bu kayalar anıtsal nitelikteki kutsal kaya işaretleri olarak kabul edilmiştir. Uzun hiyeroglif yazıtlar ise genellikle Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerine tarihlendirilmektedir. Bunun yanı sıra kurşun şeritlere yazılmış mektuplar da bulunur. Hiyeroglif şeklinde yazılmış en uzun metinlerden biri Hattuša'taki Nişantaşı Yazıtı'dır. Yazıtın uzunluğu 8.5 metre kadardır. Yazıtta Hititlerin son kralı II. Şuppiluliuma'nın Kıbrıs fethinden bahsedilmektedir.

Fotoğraf 1.1. Hattuša Nişantaşı Luwi Hiyeroglif Yazıtı Fotoğraf (Zangger 2019: 48).

Bir başka uzun Luwi Hiyeroglifi, 1986 yılında keşfedilmiş, Afyonkarahisar'daki Beyköy 2 yazıtıdır.¹⁶³ Yazıt tarihi, Luwilerin Hititlerin yıkılışından sonraki tarihsel süreçlerde de var oluşu ve Karanlık Çağ olarak adlandırılan Deniz Kavimi Göçleri Dönemi'ne denk gelmesi bakımından önemlidir. Çoğu bilim insanı bu dönemi çözmek için farklı perspektifler geliştirerek, tarihsel kaynakları kullanmaktadırlar.¹⁶⁴ MÖ 17. yüzyıla gelindiğinde Luwice konuşan nüfus gruplarının Anadolu'nun batı yarısında oldukça geniş bir alanda var oldukları ve Luwi nüfus gruplarının temel göç modellerinin “batıdan güneydoğuya” doğru ilerlediği, bunun da sonuçta Luwileri Hattuša Krallığı ile temas haline getirdiği varsaymaktadır. Bu

¹⁶³ Woudhuizen-Zangger 2018, 9-56.

¹⁶⁴ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için: Bryce 1986.

yorum ile birlikte aslında sözü edilen Balkanlardan gelen göç dalgaları ile yıkılan Hitit Krallığı tezi ortaya atılır.¹⁶⁵

Luwiler hakkında bilinen bilgiler ilk kez Boğazköy’de keşfedilmiş Hitit metinlerindeki yazıtlardan elde edilmiştir. Bunun dışında gerek Batı Anadolu’da gerek Akdeniz Bölgesi’nde gerekse Güneybatı Anadolu’da Luwilere ait olduğu düşünülen hiyeroglifler, Luwi izleri olarak tahmin edilmektedir. 1953 yılından sonra Hattuša çivi yazılı Luwi metinlerinin yayınlanması ile Luwi çivi yazısı, Luwi Hiyeroglifleri ile ilişkilendirilmiş ve 520 işaretten oluşan Luwi Hiyeroglif yazısı çözümlenmiştir. Bu hiyeroglif yazılar MÖ 2000-600 yılları arasında yazılmış ve kullanılmıştır. Hiyeroglif yazının en erken kullanıldığı örneklerden biri olan Tarsuslu Ispatalsu’nun ünlü mührü üzerinde çivi yazısından bir hale ve merkezi bir alan bulunmaktadır.¹⁶⁶ Mühürlerin merkezinde yer alan isim ve unvan hiyeroglif olarak yazılırken, etrafı çivi yazısı ile yazılmıştır.¹⁶⁷ Önceleri “Hitit Hiyeroglifleri” olarak adlandırılan bu yazılar daha sonraları “Luwi Hiyeroglifleri” olarak adlandırılmıştır. “Mısır Hiyeroglifleri” ile hiçbir benzerliği bulunmayan bu yazı biçimi Anadolu’nun birçok noktasında bulunması dolayısı ile, “Anadolu Hiyeroglifleri” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁶⁸

Luwi dili Hint-Avrupa dil ailesi grubu olarak Anadolu diller grubunun ilk yazı şekli olduğu düşünülmektedir. Bu dili ve yazıyı kullanan insanlar Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı’nda, çoğunlukla Anadolu’nun kıyı Batı ve kıyı Güney kesimlerinde varlıklarını gösterirler.¹⁶⁹ Hitit metinlerinde de varlığını sürdüren dil, hiyeroglif olarak Hitit kültürünün geç dönemlerinde daha da sık bir şekilde bulunur. Önemli bir ayrıntı ise hiyeroglif yazısının yaygın kullanıldığı mühür ve resmi anıtlar üzerinde bulunması, halkın bu dili kolaylıkla okuyabildiğini akla getirmektedir. Buna karşılık Hitit çivi yazısı daha çok uzman yazıcı ve Hitit katipleri tarafından okunabilirliği olan bir resmi devlet yazısı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Geç Hitit Beyliklerinin sadece Luwi Hiyeroglif yazısını kullanması, neden çivi yazısının devamının gelmemesi araştırmacılar tarafından bir soru işareti olarak kalmıştır. Çivi yazısı Hitit İmparatorluğu süresi boyunca kullanılmış ve Orta Tunç Çağı ile Geç Tunç Çağı boyunca Kuzey Suriye merkezli tek resmi yazı sistemi olmuştur.¹⁷¹ Fakat buna rağmen katiplik okullarının çoğu Luwi topraklarında yer alır. Sonuç olarak Luwilerin; Hitit, Hurri gibi dilleri

¹⁶⁵ Bryce 2009, 28.

¹⁶⁶ Gelb 1956, no.1; Yakubovich 2010, 287-288; Wedeen 2018, 79-93.

¹⁶⁷ Zangger-Mutlu 2016, 1059.

¹⁶⁸ Taşkın 2014, 148.

¹⁶⁹ Zangger 2019, 22.

¹⁷⁰ Brandau-Schickert 2004, 34-35.

¹⁷¹ Aro 2018, 267-268.

resmi dil olarak kullandıkları fakat kendi resim yazılarını ise sadece kutsal bir yazı biçimi olarak sakladıklarını akla getirmektedir.¹⁷²

Luwice ya da Luwi grubu alt dilleri Anadolu'da Bronz Çağı'nın sona ermesinden sonra varlığını sürdürmüş ve modern araştırmacılara kadar ulaşmış ve belgelere kaydedilmiş tek dildir. Luwi dil ailesi en başta söz edilen lehçeler dışında bazı lehçeleri de içermektedir. Bunlar;

- Batı Grek alfabesinden alınmış bir alfabe yazısıyla yazılan ve MÖ 8-3 yüzyıl boyunca Güneybatı Anadolu'daki Karia'lı paralı askerlerin Mısır'da bıraktığı yazıtlardan bilinen Karca
- Doğu Grek yazısından alınmış bir alfabeye yazılan ve MÖ 7-3 yüzyılları kapsayan Lydce.
- Güneybatı Anadolu'da MÖ 6-4 yüzyılları kapsayan, başlıca mezar yazıtları ve sikke lejantlarından bilinen Doğu Grek yazısından alınma bir alfabeye yazılmış Lykce.
- Son olarak Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olan Pisidce, Milyas (Lykce B), Sidece gibi daha az temsil edilen diller ya da lehçeler mevcuttur.¹⁷³

Önemli saptamalardan biri, Proto-Karia dilinin (Lykce B) diline olan yakın benzerliğidir. Benzerliğin en büyük nedenlerinden biri, iki bölgenin birbirine yakınlığı ile açıklanabilir.¹⁷⁴ Proto-Karia dilinin kökeni hakkında Yakubovich şöyle bir teori ortaya atmıştır. Yakubovich'e göre, Karia dilinin kökeni, Luwi başkenti *Apasa-Ephesos*'ta yer alan ve MÖ I. bin yılda Arzawa, sonraki dönemlerde ise Mira olarak bilinen bölgedir.¹⁷⁵ Ancak Herda ve diğer araştırmacılar,¹⁷⁶ Arzawa ve Mira topraklarında Luwice konuşulduğu ve Mira Krallığı'nın kuzey ve güney sınırlarını belirleyen Karabel¹⁷⁷ ve Suratkaya¹⁷⁸ sınır işaretlerinin bulunduğu yazıtların Luwi Hiyeroglif yazıtları kullanıldığı düşüncesindedir. Bu karşılaştırmalı tartışmalardan yola çıkarak Proto-Karia'nın Luwi Hiyeroglifi ile bir bağlantısı olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁷² Stone 2000, 142.

¹⁷³ Miller 2012, 128.

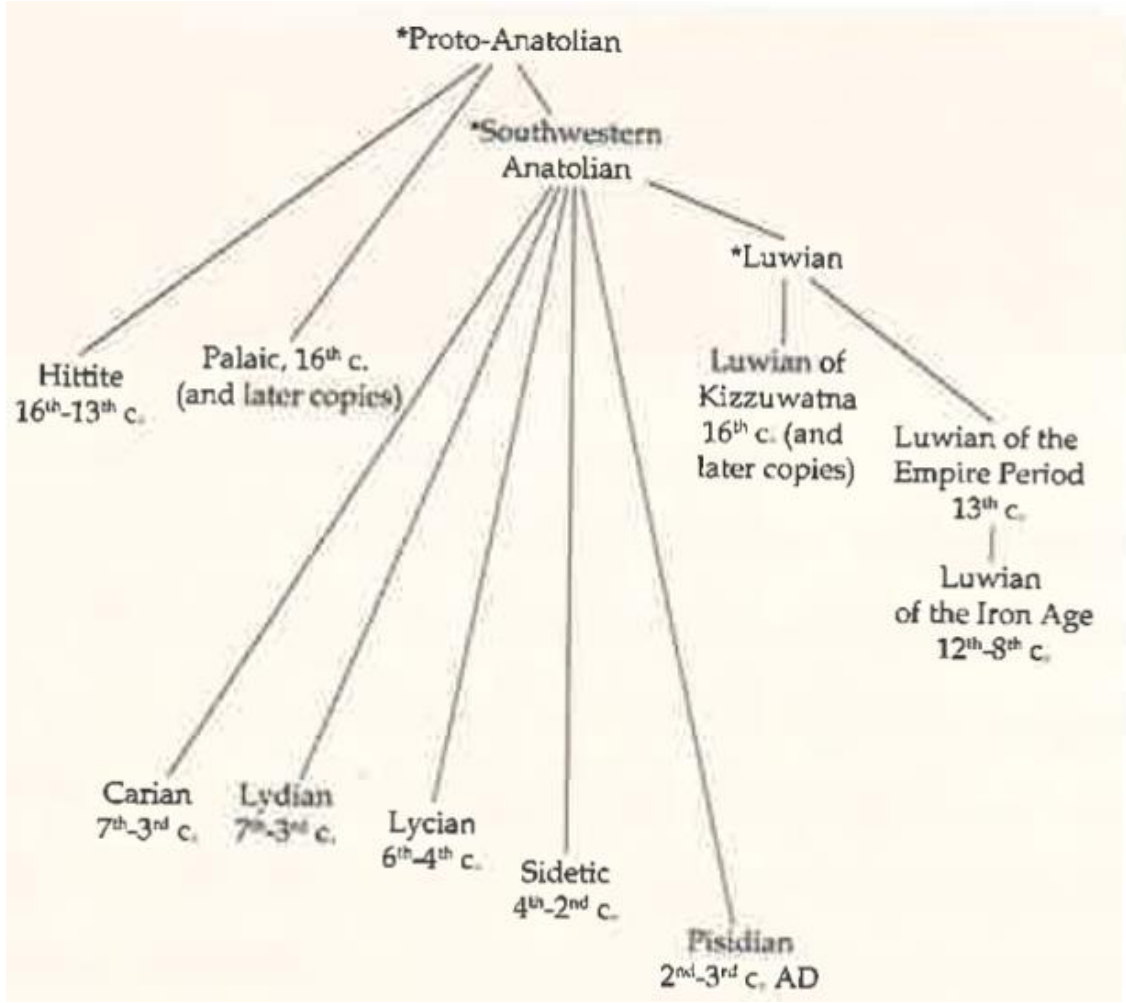
¹⁷⁴ Schürr 2019, 1-2, 14.

¹⁷⁵ Yakubovich 2010, 75-160.

¹⁷⁶ Hawkins 1998; Hawkins 2013a, Hawkins 2013b, 4-5, 7-12; Melchert 2003, 1-3, 9; Melchert 2003, 31-32; Herda 2009, 50-51.

¹⁷⁷ Hawkins 1998.

¹⁷⁸ Herbordt 2019, 149.

Figür 1.1. Hint-Avrupa Dil Ailesine Bağlı Eski Anadolu Dilleri Grafik:Rieken (Miller 2012:Figür 3)

Pisidialı halklar, Anadolu’da tıpkı Kariyalılar gibi dağlık ve korunaklı mevkiilerde ikamet etmiş ve son derece özgürlükçü bir halk olarak tanımlanmışlardır. Pisidialılar, Anadolu dillerini konuşarak, sosyo-kültürel kimliklerini koruyarak Hellenleşme karşıtı oldukları için araştırmacılar tarafından *barbar* olarak tanımlanmışlardır.¹⁷⁹ Her ne kadar İskender sonrasında yapılan Hellenleşme politikaları ile Pisidia halkları, homojen bir Klasik Hellence kullanmak zorunda kalsalarda, yerel halkın yerel dilleri kullanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Pisidia’daki halkların yerel dil özelliklerini MS 2. ve 3. yüzyıla kadar kullandığının kanıtı Tymbria’daki Sofular Köyü, Senitli Yaylası’ndaki mezar stelleri ve anıtları, Eğirdir Gölü (Limnai Lacus) çevresindeki yazıtlardan gelmektedir.¹⁸¹

¹⁷⁹ Levick 1967, 16-20; Jones 1971., 123-146.

¹⁸⁰ Mitchell 1991, 144.

¹⁸¹ Ramsay 1895, 353-362; Soslu 2021, 37.

2. BÖLÜM

2. LUWİ İNANÇ SİSTEMLERİ VE UYGULAMALARI

2.1. Din Kavramının Bilimle Bağı

Yinger¹⁸² din konusunda birçok araştırmacının takıldığı ilk engel dini tanımlamak olduğunu dile getirir. Toplumsal ya da bireysel bir sistemin karşılığıdır din. Dolayısı ile özellikle antik dönemde devletin yönetim sistemi ile paralel bir şekilde var olmuş ve toplumun siyasi, ticari, ekonomik, kültürel faaliyetlerinde oldukça etkili bir sistemdir. Antik dönemler boyunca her dönemde din, bir etkileşim halindedir. Tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan insanlar için duygu, düşünce, ideoloji, birikim ve tecrübelerden oluşan din kavramı insanların tekelinde oldukça subjektif bu konu olmasına rağmen, genel tanımlamada bilimsel bir değerlendirme süreci içerisinde konunun derinine dokunmak gerekirse, yönetim şekillerinde aktif bir etkidir. Dinler Tarihi hakkında çalışmalarda araştırmacılar konuya objektif yaklaşmak için felsefede “epoche (dışında tutma)” yardımına başvururlar. Böylelikle araştırmacı kendi inancını, değerlerini ve yargılarını araştırmasının dışında tutarak genel bir çerçeveden bakarak objektif bir perspektif kullanır. İnsanların ilkel dönemlerinden bu yana kültürel aşamaları ve süregelen değişimleri göz önünde bulundurarak inceleyen sosyal bilimler, din olgusuyla yakından ilgilenmiştir. Bilimin yardımı ile, “zamanın psikolojisi” adı altında yeniden kalkınması (canlanması) ve bu boşluğun farkedilmesi ile birlikte, 1987’de Leipzig’de Wilhelm Wundt bu konu ile ilgili dersler vermeye başlamıştır.¹⁸³ Sigmund Freud ve Carl G. Jung, Wundt’un öğrencileri arasındadır. Wundt, bilimsel anlamda ilk defa açtığı kapıdan, Jung *Wandlungen und Symbole der Libido*¹⁸⁴ ve Freud *Totem und Tabu*¹⁸⁵ adlı çalışmaları ile devam etmişlerdir. Bu çalışmalar esasında sadece “insan psikolojisi” ve bilinçaltı tekniğinin kural ve hipotezlerinin dışında din, tarih öncesi, mitoloji ve folklor, sanat tarihi ve edebiyat gibi alanlara da uygulanması yönünde önemli bir adımdır. Durkheim dinin en erken modelinin totemizm olduğunu belirtir.¹⁸⁶

¹⁸² Yinger 1970, 3.

¹⁸³ Wundt 1921, 1-37.

¹⁸⁴ Jung 1912.

¹⁸⁵ Freud 1912-1913.

¹⁸⁶ Durkheim 2010, 65.

Durkheim'e göre, ilk inanç biçimi, insan zihninde ölüm ve ruh üzerine gelişen düşüncelerle ortaya çıkmıştır. Bu düşünceler, zamanla animizme dönüşmüştür. Animizm, her şeyin ruhsal bir varlığa sahip olduğu inancıdır.

Durkheim, atalar kültürünün de animizmden kaynaklandığını savunur. Atalar kültürü, ölen kişilerin ruhlarına saygı gösterildiği ve tapıldığı bir inanç biçimidir. Bu inanç biçimi, her toplulukta farklı biçimlerde gelişmiştir.

Bazı topluluklar, ölen kişilerin ruhlarının tanrılar veya cinler gibi doğaüstü varlıklara dönüştüğüne inanır. Bu topluluklar, bu ruhlarla ilahi bir kutsallık atfeder. Diğer topluluklar ise, ölen kişilerin ruhlarının doğanın bir parçasına dönüştüğüne inanır. Bu topluluklar, bu ruhlarla doğada bulunan ağaçlar, dağlar, şelaleler, göller gibi varlıklarda hayat verir.¹⁸⁷ Burada en önemli nokta ölen kişi eğer ileri gelen bir kral ya da topluluk lideri ise, bir “tanrıya” dönüştüğü gerçeğidir. Böylece yerel bir kült ve yerel tanrı olarak ortaya çıkan bir durum ile karşılaşılır.¹⁸⁸

Din kavramını bilim olarak ele alan kişilerden biri filolog Friedrich Max Müller’dir.¹⁸⁹ Çağdaşı olan bilim insanlarının aksine dinin ve bilimin birbirine zıt olgular olmadığını, dolayısıyla dinin bilimle açıklanması gerektiğini, böyle bir yolun her iki alana da katkı sağlayacağı görüşündedir. Müller, dini “*sınırlı olanın sınırsız olanı idrak etmesi hali*” olarak tanımlar. Dinler Tarihi tarih ve filoloji yardımıyla dinlerin doğuşunu inanç, ibadet, ritüel ve ahlaki değerlerini tarihi seyir içerisinde inceleyen objektif bir disiplindir.¹⁹⁰ Dinin bilimsel bağlamında metadolojik sistemler karşılaştırmalı¹⁹¹, deskriptif (nitelendirici) ve hermenötik (yoruma bağlı ifadeler) gibi incelemeler birer metot olarak kullanılmıştır. Hermenötik bu ifadelerin dışında Eliade tarafından şöyle açıklanır: Arkeolog ya da bilim insanı, objektif çalışma yapmak için malzeme toplayan bir antikacı durumuna düşmekten kurtulmalı ve topladığı bu malzemeleri yorumlamalıdır. Böylece Arkeoloji-Dinler Tarihi bir fosiller müzesi oluşturmaktan kurtularak, mesajlar dizisi haline gelecektir.¹⁹²

Dinin bilimsel bağlamındaki ilişkisini sınıflandırırken modern araştırmacılar din ile ilişkili bilim dallarını belli alt başlıklarda bir araya getirmişlerdir. Bu bölümler dini inceleme

¹⁸⁷ Durkheim 1995.

¹⁸⁸ Allen 1897, 28.

¹⁸⁹ Müller 1878, 27-55.

¹⁹⁰ Tümer-Küçük 1993, 10.

¹⁹¹ Bianchi 1999, 3.

¹⁹² Eliade 2004, 9.

konusu olarak “Din Bilimleri” ismi altında toplanmıştır. Din Bilimleri: Din Psikolojisi, Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi, Din Sosyolojisi, Din Felsefesi bölümleri dinin alt bölüm dallarından oluşur.¹⁹³ Ayrıca Dinler Tarihi; Coğrafya, Arkeoloji, Filoloji, Antropoloji, Mitoloji, Sanat Tarihi, Folklor ve Etnoloji gibi bölümleri ile de yakın ilişki içinde olup destek alarak beslendiği bilim dallarını kullanır.¹⁹⁴

Filolojik araştırmalarından yola çıkarak Hint-Avrupa dil ailesinin en eski türünü Aryanların¹⁹⁵ konuştuğunu saptamıştır. Aryan veya Semitik etkinin çok ilerisinde hem dinsel bilimin mitolojisi hem de klasik mitolojinin ana temalarına rastlandığının görülmesi, tarih öncesi uygarlık tarihinin çerçevesini genişletmiştir. Dolayısıyla ile “Başlangıçta önce söz mü vardı, yoksa yazı mı?” sorusunun yorumlanması aslında mit (söz dolayısıyla dil) ve dinin ortak evrimi bağlamında ilerlemiştir. Örneğin; Hint-Avrupa dil ailesine ait olan Grekçe’de Apollon güneş, Daphne ise şafak anlamına geliyordu. Dolayısıyla din tıpkı dil gibi yaşayan bir kavramdır.

Dinin Etimolojik Açıdan İncelenmesi: Bir sözcüğün köken biliminin incelenmesi için farklı kültürlerde ne anlama geldiği ile ilgili örneklerle açıklayabiliriz. Türk dilinde kullanılan “Din” Farsça kökenli olup, köken bakımından Orta Doğu ekseninde ortak bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Smith’e göre “den” ya da “din” kelimesi tarihsel süreç öncesinde Avesta’da geçen “daena” kelimesi yüzyıllar boyu değişim geçirmiş son halidir.¹⁹⁶ Yine Eski Türklerde ruh ve bedenin nefis bilgisi ve eğitimi anlamına gelen “den, din, dın, ten, tin” kelimelerinden türediği bilinir. Sanskritçe’de din “drahma” ve Budizm’de “dhamma” dır.

Latince’de din “religare” kökünden gelir ve anlamı “bağlanma” olarak telaffuz edilir. Religare ayrıca köken bağlamında “tekrar okumak, tekrar düşünmek” anlamını da taşımaktadır.¹⁹⁷ Sharpe’e göre Çiçero, “dini”, tekrar tekrar okumak, iyice düşünüp taşınmak anlamına gelen religare sözcüğünden türetmiştir.¹⁹⁸ Religare kökünden gelen religio kelimesi; kendini ibadete verme, ritüel ve yortulara katılma anlamına gelir. “Religare” kökünden

¹⁹³ Tümer-Küçük 1993, 12.

¹⁹⁴ Aydın 2004, 16.

¹⁹⁵ Chanda 1916.

¹⁹⁶ Smith 1995, 24.

¹⁹⁷ Alles 2005.

¹⁹⁸ Sharpe 2000, 11.

türetildiği takdirde ise insanların din yolu vasıtasıyla Tanrıya ve birbirlerine bağlanmaları anlamındadır.¹⁹⁹

Mitoloji Üzerine: Mitos nedir sorusunun cevabı Mann'a göre, “yaşamın temelidir, zamansız şemadır, bilinçaltının içinden çıkardığı izlerin yeniden üretilmesi ile yaşamın devam ettiği bir formüldür.”²⁰⁰ Yaşamda yiyecek arama, uyku, kendini savunma, kur yapma, çiftleşme ve anne babalık içgüdüselidir ve temel ihtiyaçlar dahilinde ortak kabul edilir. Bu ihtiyaçlar giderildiği takdirde insan; erdem, ahlak, bireysel ve toplumsal idrak mekanizmasını çalıştırmaya başlar. Eflatun mitos için, “zihnin kavradığı ile benzeşen gizli neden” sözünü kullanmıştır.²⁰¹ Mitolojilerde, bilinçaltı ile bağlantılı olan belirli temaları işlevsel hale getirerek aktarmak söz konusudur. Yaşamın üç temel önemli geçiş safhası mitolojide her zaman ritüeller yardımı ile süregelen bir yansıma şeklini almıştır. Birinci, evrenin kökeni olarak rahimden doğuş simgesi çok yaygındır. Doğum aşamaları ve hatta onun öncesindeki cinsel birleşme olayı her uygarlıkta motiflenmiş bir şekilde yerini almıştır. İkinci, gençlikten erginliğe geçiş evresidir ki bu da aynı şekilde mutlaka mitoloji de yerini alır. Üçüncü ise, yaşlılık evresidir. Bu evrede kişi artık ölüme yaklaşır ve öleceğini bilen tek canlı türü olan insan, evreni hem bireysel hem de evrensel boyutta idrak etmeye çalışır. Malinowski, mitosun kişisel deneyimlerden çıktığını ve bunda ölüm korkusunun bir etkisi olduğunu savunur. Malinowski çalışmalarında toplumsalcılıktan çok bireyselci bir yaklaşıma odaklanır.²⁰² Jackson Knight *Labirent Simgesi ve Truva Oyunu* adlı makalesinde, Babil ve Girit'te insan anatomisi yer altı ile ilişkilendiriliyordu. İnsan evrenin bir mikrokozmosu şeklindeydi. “*Tapınağı yapanın amacı, tapınağı mümkün olduğu kadar annenin rahmine (gövdesine) benzer biçimde yapmak olmalıydı.*”, “çünkü diğer aleme geçmek için ruhun yeniden doğması gerektiğine inanılırdı.”²⁰³ Tapınak ya da kutsal mekan adı altında, bir nevi eşik ya da geçiş noktası olduğu düşüncesi ile yaklaşıldı.

Her ne kadar mitosun ortak bir tanımı bulunsa da bütün arkeologlar, etnologlar veya tarih araştırmacıları dünya üzerinde farklı uygarlıkların mitoslarında farklı değişikliklerin olduğunu bilmektedir. Örneğin; bir mitolojide “erdem” kavramı ötekisinde “erdemsizlik” olarak karşımıza çıkabilmektedir.²⁰⁴ Antropolog Edward Tylor, mitin aslında düşüncenin en

¹⁹⁹ Taplamacıoğlu 1961, 36.

²⁰⁰ Mann 1936, 89.

²⁰¹ Brisson 2003.

²⁰² Malinowski 2000, 32-72.

²⁰³ Jackson Knight 1932, 445-458.

²⁰⁴ Campbell 1992, 27.

ilkel hali ve düşünceyi somut şekle dönüştürme eğilimi olduğunu savunur.²⁰⁵ Tylor, tıpkı Müller gibi mitosların ortaya çıkışının insan yaşamında kendini doğaya benzetmeye ve ona paralel yaşamaya adapte etmesi arzusuna dayandığını söyleyebiliriz.

2.2. Luwi Dini ve Çağdaşları Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Luwi dini için gösterilecek en doğru yaklaşım, coğrafi koşullar ve sosyolojik yaşam biçiminden etkilendiğini göz önünde bulundurmak olmalıdır. Bölgesel olarak geniş bir coğrafya içerisinde bulunmaları, gerek Hitit metinlerinde rastladığımız Luwi izleri gerekse Hititlerin yıkılışından sonraki evrelerde²⁰⁶ Luwi dinini “genel bir profil çerçevesinde” sunmak oldukça zordur. Luwiler Hititler gibi “devlet dini” politikası sergilemedikleri elimizdeki kanıtların dağınıklığından anlaşıldığı kadarıyla bilinmektedir. Hititler gibi merkezi bir krallık sistemi içerisinde yapılan anlaşmalar ve diğer dinsel metinler Luwiler tarafından kayıt altına alınmadığı, en azından sistemli olmadığı açıktır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri, bölgesel krallıklar halinde geniş bir coğrafya içinde yayıldıkları olabilmektedir. Çünkü Luwi izleri bir kültürel uygarlık olmalarından da kaynaklandığı üzere Hititler ile başlayarak Helen ve Roma Dönemlerine kadar devam eder. Bu sebeple Luwi dini inanış şekli tam olarak bir tanıma sığmamaktadır. Öte yandan Hitit dinindeki “devlet dini” politikası iki boyutludur. İlki kendi gelenekleri ışığında yerel kültürler iken, ikincisi Hattuşa merkezli olan devlet dinidir.²⁰⁷

Luwi dini hakkında bilgileri araştırırken iki önemli yazıt kaynağından yola çıkmak bu konunun temel taşıdır. İlk olarak günümüzde yapılan kazılarda bulunmuş çok sayıda tablet parçasının büyük bir kısmının dini konulardan²⁰⁸ oluşması, başta Hititlerin başkenti Boğazköy/Boğazkale (Hattuşa) olmak üzere Kuşaklı Höyük (Sarissa), Maşat Höyük (Tapigga), Eskiypar (Tahurpa) ve son zamanlarda Ortaköy (Şapinuva) gibi merkezlerden gelen tabletler ve bu tabletlerin içeriğini oluşturan dinsel büyü ritüelleri, fal metinleri, kehanetler, dualar Luwi dini hakkında çok sayıda bilgi içermesi açısından oldukça önemlidir.²⁰⁹

İkincisi Hititlerin yıkılışı sonrası çivi yazılı tabletler yok olsa da Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’de keşfedilen Hiyeroglif Luwicesi olarak adlandırılan metinler, Luwiler ve

²⁰⁵ Tylor 1920, 115-116.

²⁰⁶ Luwi hiyeroglifleri ve ayrıca Luwilerin, Hititlerden sonra varoluşu hakkındaki araştırma için bkz: *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Hawkins 2000.

²⁰⁷ Gurney 1977, 1.

²⁰⁸ Beckman 1989, 98; Beckman 2013, 84-85.

²⁰⁹ Cesur-Çilingir 2020, 95; Müller-Karpe 2015, 84.

dinleri hakkında bilgi vermektedir. Hawkins, Luwi dininin özellikle bu bölgelerde MÖ 8. yüzyıla dek devam ettiğinden söz etmektedir.²¹⁰ Daha sonraki tarihlerde Luwi dili ve dini Kilikia, Lykia, Karia ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde ve hatta Roma Dönemlerinde de izlerini var etmiştir. Bilinen kesin bilgi Luwi Hiyerogliflerinin özellikle dini konular içermesidir. Bunun yanı sıra Hitit çivi yazısı kâtip/yazman okullarının çoğunun Luwi topraklarında yer alması ve Luwilerin Hitit, Hurri dillerini devlet dili olarak yazarken, kendi resim dillerini ise kutsal bir yazı biçimi olarak kullandıklarını biliniz.²¹¹

Hititlerin coğrafya içindeki yerel din ve tanrılardan beslendiği göz önünde bulundurularak coğrafi açıdan konumsal belirli uzaklıklar nedeniyle etkilendikleri etnik gruplar ya da topluluklar farklılık gösterebilir. Dolayısı ile de dinsel açıdan tek bir dini kültür sentezi ile karşılaşmak mümkün değildir. Örneğin; Kizzuwatna Bölgesi'ndeki dini ritüeller veya tanrısal inançlar ile Wilusa Bölgesi'ndeki kültürel inanç sistemi farklılık gösterebilmektedir. Ancak Kizzuwatna ve Arzawa ritüelleri arasında ortak kimi özellikler bulunmaktadır.²¹² Arzawa kökenli ritüellerin büyük bir kısmı içerisinde, Luwi kökenli ritüeller, ritüeli uygulayan, uygulama yöntemi ve büyü malzemeleri *materia magica* bakımından benzerlikler tespit edilmiştir. Bawanypeck, Luwi gelenekleri sergileyen ve Kizzuwatna'dan gelen ritüelleri listelemiştir.²¹³

Luwilerin Batı Anadolu'da Geç Bronz Çağ'da yaşadıkları düşünülürse güneybatısında bulunan çağdaşı sayılan Minos Miken (Girit) kültürü ile de etkileşim halinde oldukları bir gerçektir. Bu sebeple Luwilerin ve dinsel konuları araştırırken sadece Hitit değil, Miken kültüründen de kanıtlar bulmak ve bunlardan yararlanmakta fayda vardır. Etkileşim süreci MÖ II. binyıldan I. binyılı da kapsamakta ve hatta devamında süreç devam ederek günümüze kadar gelenekler şeklinde yansımalar ile yaşamaktadır.

Luwi dini hakkında yerel “Luwi kültlerine” veya “Luwi kültü izleri taşıyan noktalara” odaklanmak net bir veri sağlamasa da MÖ II. binyıldaki Luwi dini için o dönemin Arzawa topraklarında kısmen bağımsız kendine has politik oluşum mevcutken, Aşağı Ülke ve Kizzuwatna'da farklı bir durum söz konusudur. Söz edilen bölgelerde Luwiler, farklı etnik gruplar içinde yaşadıkları ve o bölgeyi hem etkileyip hem de etkilendikleri düşünülür. Kizzuwatna'da, Kuzey Suriye ve Hatti kökenli geleneklerin, Luwi kültür akışını

²¹⁰ Hawkins 2000.

²¹¹ Stone 2000, 142.

²¹² Arzawa geleneği içinde Luwi dinine ait özellikler hakkında ayrıntılı bilgi için: Hutter 2001a, 224-234.

²¹³ Luwi ritüelleri için ayrıntılı bilgi: Bawanypeck 2013, 159-176.

desteklediğini söyleyebiliriz. Bu akışın başlangıç noktası Kizzuwatna olarak bilinmektedir.²¹⁴ Akış kısmen Luwi aracılığı sayesinde Hurri kültürü ve kültleri ile Hitit başkentine ulaşmıştır.²¹⁵ Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından devam eden arkeolojik kanıtlar doğrultusunda (Luwi Hiyeroglifleri, Grek, Lyk, Kar metinlerinde korunmuş Luwice kelimeler ve isimler) Luwi nüfus grupları yaşamayı sürdürdükleri açıktır. Ancak Popko'ya göre, Luwice yazıtları yalnızca Luwilerin dinsel fikirlerini aktarmak zorunda değildir, bu anlamda Tabal ve Kilikia'daki yazıtlardan da gördüğümüz gibi başkalarının fikirlerini de aktarabilirler.²¹⁶ Bu tür dinsel temaslar nedeniyle, Hitit dininde bireysel grupların ihtiyaçları doğrultusunda ve bunun yanı sıra çok etnik temelli bir topluma resmi kültler kazandırmayı hedefleyen “resmi Hitit dini” adı altında kült katmanları oluşmuştur.²¹⁷ Haas bu konu hakkında özellikle Hurri kült katmanları ve Hitit dinine etkileri hakkında araştırmalar yapmıştır. Bölgesel Luwi, Hurri ve Hitit dini kültür katmanları analizi, bir etkileşimin olduğunu gösterir. Aslında her etnik kökenin kendi içinde bulunan salt dini sistemlerini korudukları araştırmalar doğrultusunda ortaya çıkmıştır.²¹⁸ Burada yapılacak en önemli nokta her ne kadar muhtemel olsa da Luwi dinini, Hitit dininden ayırtmak olmalıdır ki amaca uygun olsun. Bu durum aynı zamanda Hatti kültü için de geçerlidir. Hatti kültü hakkında kapsamlı araştırma yapan Klinger,²¹⁹ Hitit dini ile birbiri içine geçmiş olduğundan bahsetmektedir. Ancak Hititler kendi tanrıları ile başkalarının tanrıları arasında kesin bir ayırma bulunmuşlardır.²²⁰ Hitit tarihsel kayıtların en ilklerinden sayılan Anitta metninde; Hitit tanrıları –“bizim tanrılarımız” ve –“onların tanrıları” şeklinde kayda rastlanılmaktadır. Bu önemli kayıt Hititlerin her ne kadar çeşitli etnik kökenli topluluklardan etkilenmiş ve aynı zamanda kendi tanrılarını koruduklarını ve ayırt etmek istediklerini ortaya koymaktadır.²²¹ Ayrıca Hitit panteonuna eklenmiş yabancı tanrılar ve Hititlerin kendi tanrıları arasındaki farkı belirtmek amacıyla bir kanıt daha mevcuttur:

“Birine bir misafir geldiğinde, o kişi tapınağa gidince tanrının (kralın ‘tanrı kral anlayışı’) eşiğinden geçer. Bulunduğu yerde yiyip içebilir. Ancak o kişi Hattuša’tan değil de

²¹⁴ Belirtilen dini gelenek, bölgesel olarak ayrılması nedeniyle Kizzuwatna ve Batı Anadolu dini kültür geleneği akışı şeklindedir.

²¹⁵ Taracha 2000, 212; Haas-Wilhelm 1974, 143.

²¹⁶ Popko 1995, 163-171.

²¹⁷ Haas 1994, 12.

²¹⁸ Hititler her ne kadar kendi çevrelerindeki dini etkileşimlerde aktif bir yol sergilemiş olsalar da kendi tanrılarını belirtmişlerdir.

²¹⁹ Klinger 1996, 753.

²²⁰ Hutter 1993, 87-108.

²²¹ Gurney 1977, 1.

*bir yabancıysa öldürülecektir. Aynı şekilde onu tanrıların huzuruna yaklaştırmaya vesile olan kişi de ağır bir şekilde cezalandırılacaktır.”*²²²

Başka bir kayıtta, SU kehaneti hakkındadır ve şu şekilde çevrilmiştir:

*“Bazı dammara kadınları, Arzawa’dan gelen erkekler ile birlikte olup, yıkanmadan tapınağa gidip ibadet etmektedirler. Bu öyle bir günahdır ki hem temizlenmeden tapınağa girmeleri hem de Arzawa erkekleri ile birlikte olmaları nedeniyle meydana gelir.”*²²³

Bu gibi kayıtlar Hititlerin kendilerine yabancı olan toplulukları ahlaki ve dini açıdan nasıl algıladıklarının kanıtlarıdır. Ayrıca Ünal, *dammara* kadınlarının Hitit toplumuna göre tabu tanımayan kadınlar olduğundan bahseder ve sosyo-etnik aidiyetleri ve alışkanlıkları açısından cinsel yaşamlarında tabu tanımayan Amazonları anımsattığı yorumunda bulunur.²²⁴ Bunun yanında cinsel yaşamları yanında diğer örf ve adetleri de kayıtlara geçirilecek kadar yadsınmıştır. Arzawalı erkekler ile diledikleri gibi birlikte olmaları ve tapınağa yıkanmadan girmeleri, tanrıların kızgın olmalarına sebep olmaktadır. *Dammara* kadınları hakkında bilgiler kısıtlı olsa da Ahmet Ünal, Arzawa’nın komşu bölgelerinde yaşadıklarından söz eder.²²⁵

Hitit panteonunda bulunan fakat kesinlikle Hitit tanrısı olmayan tanrıları, Hititlerin yapmış olduğu bazı antlaşmalardan öğrenmekteyiz.²²⁶ Antlaşmanın ilahi şahitleri olarak ön yüze tüm tanrılar yazılır. Tanrı listeleri çoğunlukla Hititlerin iç katmanındakilerle başlar dış katmanındaki tanrılara kadar devam eder. Kaynaklara göre, Hititlerin yerel tanrıları belirlenmiş ve bazı tanrılar da hangi topluluğa ait olduğu belirtilmiştir.

Luwi dini ayrımı ile ilgili bir kaynakta; Muvatalli’nin Fırtına Tanrısı *pihaššaši* ‘ye ettiği duadaki tanrı listesinde Arzawa ve Lukka tanrıları listeye dahil edilmemişken, Kizzuwatna, Aşağı Ülke ve Tarhuntassa tanrıları bu listede Hitit tanrılarına dahil edilir. Oysa Muvatalli Dönemi’nde Arzawa ve Lukka toprakları Hitit topraklarına dahildir. Fakat yine de tanrılar listesinde alınmaması, Arzawa ve Lukka’daki tanrıların Luwi tanrıları olduğunu akla getirmektedir. Bu yüzden genel olarak Luwilerin Anadolu’daki yayılımları ve Hititler ile etkileşimleri doğrultusunda Kizzuwatna, Aşağı Ülke ve Tarhuntassa’da yaşadığı düşünülen

²²² KUB 13.4, 14; McMahon 1997, 218; Hutter 2011, 196-198.

²²³ KUB 16.16, 23-28; Ünal 2013a, 25.

²²⁴ Ünal 2013a, 25-26.

²²⁵ Ünal 2013a, 26.

²²⁶ Singer 1994, 93-96.

Luwiler ile Lukka, Arzawa ve hatta Wilusa topraklarında yaşayan Luwileri ayrı tutmak daha doğru olur. Ayrıca Kizzuwatna, Aşağı Ülke ve Tarhuntassa Hitit panteonundan etkilenirken, Lukka, Arzawa ve Wilusa daha çok bağımsız kültüre ve dine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yine de iç içe geçmiş olan dinsel katmanları kesin bir ayırımla ayırmak mümkün değildir. Örneğin, Kilise Tepe'deki Geç Tunç Çağı tapınağı kazıları sırasında bulunan eserler arasındaki kült taşı abidesi (huwasi) ile Erken Tunç Çağı Milet'inden tapınma sembolü olan sayıca astragal bulunmaktadır.²²⁷ Hitit kralı Muvattalli'nin duaları arasında Luwi tanrıçası Huwassanna da yer almaktadır. Hutter'in çalışmasında sözü edilen Luwi tanrıçası Huwassanna'nın adı etimolojik açıdan "huwasi taşının anası" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Hititler her ne kadar kendi tanrılarını ayırsalar da yerel olan kültürel tanrı ve tanrıçalara dualarında yer vermişlerdir. Klasik Dönem'de dağlık Kilikia olarak bildiğimiz Kilise Tepe MÖ II. bin yüzyılın sonlarında Luwice konuşulan bir bölge olarak bilinmektedir.²²⁸ Dağlık Kilikia olarak adlandırdığımız bölgede de Luwi izlerine ve onların tanrılarına rastlamak mümkündür.

Hititlerdeki tanrı ve din politikasının devlet sistemi yönetimine yansımaları, Hitit öncesi devlet sistem anlayışı örnekleri açısından Sümer, Asur ve Babil devlet yapıları veya Balkanlardan gelmişlerse de süreci orijinal olarak ilk defa Sümerlere kadar dayanmaktadır. Sümer şehirleri olan Ur, Uruk, Nagaş; kendi tanrılarını ortaya çıkarmış ve zamanla büyümeleri ve birbirleri ile çekişmeler yaşamaya başlamışlardır. Bu savaşlar artık kent savaşları olmaktan çıkarak bir nevi tanrı savaşları halini almıştır. Hititlerin bu durumdan haberdar olduğu, yaptıkları devlet politikalarından aşikardır. Dini politikaları hakkındaki kanıtlar, tuttukları arşivlerden belli olmaktadır. Arşivler, fethettikleri, temasa girdikleri diğer devletin ya da halkın tanrılarına saygı duyduğu antlaşma kayıtlarıdır. Hatta kendi tanrıları gibi tapınım yapmaları ve onlara çeşitli ritüeller, bayramlar ve dualar etmelerinden bilmekteyiz. Anadolu'da merkezi bir krallık yönetmek ancak ve ancak dinsel bir ilke politikası ile mümkün olacağı düşünülmüş olmalıdır ve Hititler, arada her ne kadar binlerce yıl olsa da Sümer kentlerinin düştükleri hataya düşmeden, Anadolu'daki çok kültürlü yapıyı uzun yıllar boyunca tek merkez halinde sürdürmeyi başarmışlardır.

Böyle bir tablo Troia Savaşı'nda mevcuttur. Bilindiği gibi Troia Savaşı aslında tanrıların savaşlarıdır. Antik dönemlerde, köklü bir sistem noktası yaratabilmek için, dinsel

²²⁷ Von Greave 2003.

²²⁸ Mouton-Ruthergord-Yakuboviç 2018, 19.

politikanın etkisi çok büyük olduğu aşıkardır. Bunun doğruluğunu kanıtlamak için birçok örnek verilebilir. Ephesos Artemisi ile Samos Hera Kültleri de birbiri ile rekabet halindedir. Konumuz dışına taşmadan asıl mesajın, Anadolu'nun merkezinde güçlü merkezi bir devlet kurmuş ve önemli ticaret merkezinin yönetimini ele geçirmiş olan Hitit Devleti'nin topraklarını genişletmek amacıyla yapmış olduğu seferlerinden, mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla aslında Batı Anadolu'yu tam olarak ele geçirememesinin nedeni basittir: Burada bulunan Arzawa merkezli kendi gücüne denk bir krallık bulunur. Her ne kadar Anadolu merkezli bir devlet şekli yaratmış olan Hititler modeli, daha sonra gelecek olan birçok krallığa da örnek olmuş olsa da aslında Batı Anadolu'da yaşamış olan birlik modellerinin bir merkezi sistem içinde var oluşluğunu sorgulamaktır. Araştırmacılar bu sorunun cevabını bulmak için Arzawa Krallığı'nı mercek altına almışlardır.²²⁹ Arzawa Krallığı ile birlikte Batı Anadolu'nun Karia başta olmak üzere, Lydia, Lykia, Mysia, Troia, Kizzuwatna gibi bölgesel birliklerin aynı dini inanışı paylaştıkları aşıkardır. Kariyalıların Zeus Karios Kutsal Analı'nda "kardeş bildikleri" Lydialılar ve Mysialıların da paylarının olduğunu belirtmesi ortak bir inancın olduğunun göstergesidir.²³⁰ Bu din genel çerçeveden bakıldığında tamamen doğa ile birliktelik içinde olmuş bir oluşumdur. Kuş falcılığı ile ilgili ritüelleri, eliminasyon yöntemini kullanarak hastalığı, kıtlığı kısacası kötülüğü yok etmek gibi tüm ritüeller doğa ile paralellik gösterir. Özellikle MÖ 15. yüzyılda Luwi ve Hurri kültürlerinin tesirleri Hitit toplumunu derinden etkilemiştir. Hitit kaynaklarından öğrendiğimiz en eski büyü ritüeli, I. Hattuşili Dönemi'ne tarihlenir.

Bu sadece Luwilere özgü olan bir inanç felsefesi değildir. Tüm inançların çekirdeklerinde de varlığını göstermektedir. Erken dönemlerde mit ve eyleme dökülen ritüeller birbirinden bağımsız değildir.²³¹ Kızılderililerin, Avusturalya yerlileri olan Aborjinlerin doğa ile içsel yaşam tarzına örnek gösterilebilir. Kültürün ve dinin oluşmasındaki önemli bir etkeni yer şekilleri ve iklim oluşturur. Fakat güneş, ay ve yıldızlar ya da doğum ve yaşam tüm insanların ortak paydalarıdır. Dolayısı ile birçok kültür topluluğunda aynı motifleri görmek mümkündür. Hititler de komşu ülke olarak adlandırdıkları A-Luwiya olarak metinlerde geçen Luwilerin tanrılarını, dini ritüellerini kendi panteonlarına taşımıştır.

²²⁹ Arzawa Krallığı için bkz: Hawkins (Arzawa bölümü)

²³⁰ Strab. 14.2.23.

²³¹ Hooke 1933; Hooke 1935; Hooke 2015.

2.2.1. Hitit ve Luwi Dini İlişkisi

Hititler literatüre ilk defa, MÖ 17. yüzyıl ortalarında halkın çoğunluğunun nispeten Luwi ve özellikle Hatti olduğu bir bölgede, Hititçe *Maraşantiya* ve günümüz adı ile Kızılırmak Nehri tarafından çevrelenen küçük bir bölgede etkili olmuşlardır. Hattiler bölge itibari ile çoğunlukta olsa da Hititler yayılırken, bölgede çok kavimli ve çok dilli halklar yaşamaktadır.

Hitit devleti kuruluşu öncesi oldukça gelişmiş ve zengin bir dönem yaşayan *Kaneş* (Kültepe) kenti, daha sonraki zamanlarda zayıflamış ve önemini yitirmesi ile birlikte dönemin *karum* (pazaryeri) merkezlerinden biri olan Hattuş ortaya çıkmıştır. Hattuş adı, I. Hattuşili'nin adını veren bu karum merkezidir. MÖ 1625-1600 yıllarına denk gelen Hitit krallığı, kurduğu başkenti Hattuşa olarak seçmiş ve Hitit devletinin temelleri bu merkezde atılmıştır.²³²

Hitit dini incelemesinde karşılaşılabilecek en önemli nokta, her şeyden önce kurumsal bir “devlet dini” anlayışı olduğu gerçeğidir.²³³ Bir diğer önemli nokta ise kendilerini *LI-IM DINGIR*^{MEŞ} “Bin Tanrılı Halk” olarak tanımlamalarına imkan sağlamış, farklı kültürlerden etkilenerek onların çeşitli özelliklerini benimseyerek sergilediği birleştirici bir özelliğe sahip olmasıdır.²³⁴

Hitit arşivleri bazı mitolojik anlatıları içermektedir. Bunlardan en detaylı olanları, şarkı biçiminde yer alan “Cennet’teki Krallık” anlatılarıdır. Hitit dini ve mitleri daha çok, Hitit çevirileri ve Hurri adaptasyonlarında hayatta kalmıştır. En çok bilinenlerden biri olan ve şimdilerde “İlerleme Şarkısı”dır ki bu Kumarbi anlatısı olarak bilinen, Hesiodos’un *Theogony* mitine benzerlik göstermektedir.²³⁵ Bu mit, arşivlerde başka dillerden çeviriler ve adaptasyonlarda karşımıza çıkar. Dionysos’un Zeus’un baldırından tekrar dünyaya gelmesi gibi, Kumarbi de bir boğanın çektiği savaş arabasına binen ve Anu’nun yardıma gelen çocuğunu baldırından dünyaya getirmiştir. Kumarbi’nin topraktan doğan oğlu Ullikummi’yi öldüren silah gibi “yeri ve göğü birbirinden ayıran bıçağa” da aynı mitoloji içinde yer verilir.²³⁶ Örneğin, Batı Samice’den Elkunirsa anlatısı²³⁷, Hititçe versiyonundan farklılık gösterse de Akadca Gılgamış Destanı, Akad dilindeki eserde Babil versiyonunda olduğu gibi

²³² Bryce 2005, 61-66.

²³³ Gurney 1977, 1.

²³⁴ Singer 1994, 81-102.

²³⁵ Hesiod. Th.

²³⁶ Graves 2012, 43.

²³⁷ Hoffner 1965, 5-16.

Gılgamış doğmamış, tanrılar tarafından yaratılmıştır.²³⁸ Gılgamış destanı ve Atrahasis'in öyküsü Mezopotamya kaynaklı anlatıların çevirileridir. Gılgamış destanının Akadca, Hurrice ve Hititçe versiyonları bulunmaktadır. Destanın Akadca versiyonu bize iki farklı edisyon halinde ulaşmıştır. Hititçe versiyonu, Hurri dilinden çeviri olduğundan dolayı Gılgamış destanına ait olan bilgilerin Hurrieler aracılığı ile geldiği bilinmektedir.²³⁹ Hitit mitolojisi özellikle mitolojik unsurların ve uygulamaların da etkisinde kalarak şekillenmiş bir dini yapılanmadır.²⁴⁰

Günümüze kadar ulaşmış Hitit mitlerinden en çok bilinenler, tanrıların kayboluşu ve geri dönüşünü anlatan ve genelde bir ritüel bağlamında gerçekleşen mitlerdir. Bunlardan en iyi bilineni Telepinu'nun mitidir. Mitolojiye göre tanrı bir sebepten dolayı sinirlenir, ortadan kaybolur ve tanrının kaybolması doğanın çöküşüne sebep olur. Tüm tanrılar Telepinu'yu ararlar ama bir türlü bulunamaz. Tanrılar bulunması için tüm yollara başvursalar da bulunmasına vesile olan ve geri getirmeyi başaran sadece bir arı olur. Mitolojik efsane içinde arının rolü ile ilgili birçok açıklama ve yorum ortaya çıkabilir. Örnekle ifade edilirse Artemis ile arının ilişkilendirilmesidir. Ephesos Artemis kült heykelinde arı tasviri olması konuyu birbirine bağlayan bir kanıttır. Fakat asıl önemli nokta, mitolojik eserin bir versiyonunda Luwi kökenli tanrıça Kamrusepa'nın hikayenin içinde yer almasıdır. Kamrusepa, tüm tanrıların önünde Telepinu'nun öfkesini yatıştırmak için büyü yapan tanrıçadır. Bir tesadüften uzak olan Kamrusepa ve Artemis benzerliği arı ilişkisi ile bağlantılı olarak önemli ölçüde bir kanıt niteliğini taşımaktadır. Kamrusepa, Telepinu öfkesini dindirip onu saflaştırmak için bir ritüel düzenlerler. Başka bir versiyonda, Tanrıça Hannahanna tarafından gönderilen arı, Telepinu'yu Lihzina'daki²⁴¹ bir bataklıkta bulur. Geri getirilmesi *eian* ağacından asılı duran av çantası *kursa* ile temsil edilir.²⁴² Bu örüntüye sahip mitler başka tanrılarla bağlantılı olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu tanrılardan bazıları Nerik Kenti'nin Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı, Hannahanna ve Tanrıça İnara'dır.²⁴³ Luwi kökenli ritüel metinlerinde de benzer şekilde tanrıların insan eli değmemiş alanlarda yaşadığı bu alanların yaban olarak tanımlandığı bilinmektedir. Ritüeller, ritüel malzemeleri ile birlikte yaban alana gidilerek yapılır ve burada

²³⁸ Hoffner 1998, 14-18.

²³⁹ Klinger 2005, 103-127.

²⁴⁰ Güterbock 1954, 112.

²⁴¹ Lihzina'nın fırtına tanrısı için bkz: CTH 331.1; Lihzina'da Güneş tanrısı için inşaa edilmiş tapınak için bkz: CTH 726.1. Lihzina Tiliura'da bir Kutsal yerdir.

²⁴² ^{dKAL}LAMMA *kursas* Luwi kökenli bir koruma efsunu olarak bilinir. Ayrıntılı bilgi için ^{dKAL}LAMMA bölümüne bkz. Ayrıca bkz: Rutherford 2020, 48.

²⁴³ Hoffner 1998; Telepinu Miti için ayrıca bkz: Kellerman 1986, 115-123.

iki tarafa KÁ.GAL²⁴⁴ yapılır. KÁ.GAL ile geçen tanrılar ise koruyucu av çantası ile birlikte geçişi sağlar. Tanrı ya da tanrıça insandan daha saf ve kutsal olması nedeniyle bulunduğu yerin tamamen arındırılması söz konusudur. Aksi takdirde tanrı Telepinu mitinde olduğu gibi, insanlara öfkelenebilir, kızabilir veya küsebilir. Bu nedenle tanrıların tapınakları kent dışında olur ve tanrıyı ziyaret etmek için mekana girilirse kişinin temizlenip arındırılması gerekir.

Önemli bir diğer Orta Anadolu anlatısı da yılan İlluyanka mitidir. Elimizde bulunan iki versiyon Tanrı Nerik ile bağlantılıdır.²⁴⁵ Tanrıça İnara ve Hannahanna ile bağlantılı başka mit ve mitler de bulunmuştur. İlluyanka miti Grek versiyonundan bilinen Zeus ve Typhon mitolojisine benzemektedir.²⁴⁶ Ayrıca Apollon ile Python mücadelesi de bu mite oldukça benzer.

Günümüze kadar kalan bazı erken dönem anlatıları da bulunmaktadır. Nadir örneklerinden biri de 30 oğlan çocuk doğuran ve onları Karadeniz'deki Zalpuwa'ya gönderen kraliçe Kaneş'in anlatısıdır. Daha sonra 30 tane de kız çocuğu olmuştur. Oğlanlar bir süre sonra geri dönerler ve diğer 30 kızla evlenmeyi düşünürler, daha sonra metin kesilir. Hattuša bahsi geçmez ancak metinde Zalpuwa ve Kaneş olaylarından bahsedilir.²⁴⁷ Bir başka versiyon çocukların nehre atılmış olmasıdır ki bu nehir, Ünal tarafından Kapadokya Bölgesi içindeki Karmalas Nehri olabileceği ileri sürülür.²⁴⁸ Bölge, Luwi popülasyonun var olduğu bir yerdir.

Bazı önemli mitolojik metinler sadece ritüel metinlerinin *historiolae*'si olarak hayatta kalmıştır. Örneğin, arındırma ritüellerinden birindeki bir parçada sıra dışı bir sözlü dil *historiolası* yer alır, burada konuşulanlar bir nehir kenarında gerçekleşir ve insanlığı yaratan tanrıçalara ithaf edilmiştir:

“Cennet ve dünyayı aldıklarında, tanrılar aralarında bunları bölüştü, yukarıdakiler gökyüzünü aldı, aşağıdakiler ise dünyayı ve yer altı dünyasını aldı. Herkesin kendine ait bir bölgesi vardı. Sen, nehir, arındırmayı, yaşamı ve bereketi aldın. Kimse kimseye keder verici bir şey söylese, nehre ve tanrıçaların, insanlığı yaratan DINGIR. MAH'nın yanına gelir.” Fakat “yeryüzünde” demek zaten “gökyüzünün altında” demektir. Bunların ikisi “tanrıların

²⁴⁴ Büyü ritüellerinde, ritüel için inşa edilen, ritüelin amacına göre birçok materyalden oluşan, kapı ya da eşiktir. Bu eşiklerin genel kullanım amacı yardıma çağrılan tanrı için bir geçiş portalı görevi görmesidir. Kehanet sırasında uygulanan karaciğer falı, karaciğer kapısı *porta hepatis* olarak tercüme edilir. Koch 2015, 79.

²⁴⁵ Hoffner 1998: no. 9.

²⁴⁶ West 1997, 479-480, 303-304.

²⁴⁷ CTH 3. Gilan 2007; Gilan 2015.

²⁴⁸ Ünal 1997, 249.

*önünde kalmak” anlamına da gelirler ve “insanların birlikte olmasına ait olmayı” içerirler. İlksel bir birlik sayesinde dörtlü -yeryüzü ve gökyüzü, tanrılar ve ölümlüler- birde beraberce bulunurlar.*²⁴⁹

İki metin farklı dönemlerden içinde yazılmıştır. Fakat aynı doku devam eder ve etmektedir.

Bu ayrım Babil’in gökyüzü, toprak ve suyu ayıran kutsal tripartisyonu ile benzerlik göstermektedir. Özellikle yabandaki su alanları, nehirler, ırmaklar Gulların²⁵⁰ ve DINGIR. MAH tanrıçalarının alanını kapsamaktadır. Genellikle tanrıçalara ithaf edilmiş ırmak tanrıçaları, ritüellerde sahip oldukları otoriteyi bu mitolojik geçmişten almaktadır.

Arşivleri incelemek gerekirse, karşılaştırıldığı üzere içinde daha sonraları bile ortaya çıkmış kültürel dokuları görmek mümkündür. Illuyanka mitindeki Illuyanka Telepinu mücadelesi miti, daha sonra Zeus Typhon olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵¹ Ayrıca Apollon ve Python mücadelesi de bu konu hakkında verilecek bir başka örnektir.²⁵² Başka bir arşiv örneği olan Telepinu mitinde, Luwi dini motifleri içeren tanrıça Kamrusepa yer almaktadır. Hititlerin tanrıları ve dinleri hakkındaki bu metinler, Anadolu ya da genel olarak Hurri köken geleneğinden gelmektedir. Fakat bu metinlerin hepsi Hititli çevirmenler ve katipler tarafından birleştirildiği için farklı kaynak, öge ve motiflerin bir karışımını sunması bakımından Hitit mitleri olarak bilimsel literatüre sunulmaktadır.

2.2.2. Grek ve Luwi Dini İlişkisi

Türkçe’de sözcük anlamı “gelenek, tören” karşılığına gelen, Hititçe “saklai” ve Latince’de “sacer” olan kelimeleri etimolojik olarak benzetmektedir. Ayrıca Hititçe anlamı “kurbanın kutsanmış kısımları” anlamına gelen -suppa kelimesi İtalya Kenti’nden Iguvium’dan Umbrian tabletleri ile benzerlik göstermektedir.²⁵³ Kısmen Hitit arşivleri çok zengin ve çeşitli olduğundan, arşivler ile ilgili birçok dini gelenek arasında belirli bağlantılar bulunmaktadır. Grek dini arasında öncelik olarak Erken İtalya (Etrüsk) dini sisteminde paralellik olduğu öne sürülse de ki bu dolaylı olarak ortak Hint-Avrupa geleneğini de yansıtır.

²⁴⁹ Wood 2006, 67.

²⁵⁰ Bir çeşit doğaüstü yaratık, peri ya da ilahi yaratık.

²⁵¹ Typhon ve Illuyanka büyük yılan ya da ejderhaya benzeyen bir yaratıktır. Illuyanka ve Typhon arasındaki benzerlik için ayrıntılı bilgi için bkz: Bachvarova 2016, 255.

²⁵² Haas 1994, 698-699.

²⁵³ Watkins 1975, 208-214; Untermann 2000, 719-720.

Hitit ritüellerinin düşman topraklarının tanrılarını çağırması, Roma evocatio ritüelleri ile benzerlik göstermektedir. Etrüsk olarak tanımlanan Erken İtalya hakkında Herodot²⁵⁴ Etrüsklerin Lydia atalarına sahip olduğunu bildirmiş ve Etrüsklerin Lydia'dan İtalya'ya göç ettiğini söylemiştir.

Antik dönem İsrail bölgesinde muhtemelen Geç Hitit etkisi yolu ile ve hatta Hint-İran tanrılarını içeren Hurri dini geleneğini etkisi bulunur. Bu belirli benzerliklerin Hitit arşivlerinden önce de var olduğu ve hatta Amazonların esas olarak Hitit oldukları öne sürülür. Bu görüşü Sayce; “Tanrıçaya Anadolu’ya yayılırken tapınmasına eşlik eden Hitit rahibeleri, Grek efsanelerinde Amazonlar olarak tanınmıştır. Amazonların kurduğu şehirler Ephesos, Smyrna, Kyme, Myrina, Priene, Pitane hepsi Hitit yani bir bakıma Luwi kökenlidir.”²⁵⁵ Erken sanatta özellikle MÖ I. binyılda Amazonlar Hitit kostümü giymiş ve labrus (çift ağızlı balta) ile silahlandırılmıştır. Ayrıca savaş ve aşk tanrıçası onuruna kalkan ve okları ile dini ritüel adı altında danslar yapmaları onları bir kadın milleti gören mitlere yol açmaktadır. Daha sonraları Grek mitlerinde evrimleşerek eril bir kült ile yer değiştirildiği anlaşılan Labraunda Kutsal Alanı bu değişim noktasına iyi bir örnektir.²⁵⁶ Şairlerin kıyılarına yerleştirdiği Thermodon, Hitit Anıtları Boğazköy yakınlarındadır ve Kappadokia’daki Komana’da Tanrıça Ma’ya altıbin bakanın hizmetinde olduğu bilgisi aktarılır.²⁵⁷

Bilim dünyasında Hititlerin yazısını çözmüş olan Bedrich Hrozný, Hitit dilindeki *spand-* fiilinin Grekçe’deki *spendo* fiiline denk geldiğini ve Hititçe Telepinu’nun Grek kahramanı Telepus’a benzerlik gösterdiğini öne sürmüştür.²⁵⁸ Archibald Sayce, 1925 yılında Samothrake’nin kültüsel tanrılarında biri olan Kad/smilos ile Hitit tanrısı Hasamili arasındaki benzerliğe işaret etmiş, yarı mitolojik Leleg isminin de Lulahhi tanrılarına uzandığını göstermiştir.²⁵⁹ Sayce, aynı zamanda Hitit yazıtlarında Kybele ve Attis mitolojisine değinmiştir. 1930 yılında Walter Porzig, Hititlerin İlüyanka mitolojisi ile Apollodorus’taki Grek Typhon mitolojisi arasındaki çarpıcı benzerliklere dikkat çekmiştir.²⁶⁰ Hitit ritüelleri ile Grek mitolojisi arasındaki benzerlik Viktor Gebhard sayesinde gerçekleşmiştir. Gebhard, Luwi ritüellerindeki yok etme (eliminasyon) yöntemleri ile Greklerdeki günah keçisi

²⁵⁴ Herodot. Hist. 1.94.

²⁵⁵ Sayce 1883, 431.

²⁵⁶ Labraunda Bölümüne bkz.

²⁵⁷ Wright 1886, 75.

²⁵⁸ Hrozný 1917, 3.

²⁵⁹ Sayce 1925, 163.

²⁶⁰ Porzig 1930, 379-386.

ritüellerinin benzerliğinden bahsetmiştir.²⁶¹ Hitit yazılarındaki Ahhiyawa'yı doğru bir şekilde tanımlanmasını sağlayan Forrer, bu alanda da katkılarda bulunmuştur.²⁶² “Kumarbi Şarkısı” ve Grek şiiri arasındaki benzerliklere ilk dikkati çeken de kendisi olmuştur. Bu karşılaştırma, kültürler arasındaki en büyük benzerlikleri ortaya koyan çalışma olmuştur. Konu ile bağlantılı bazı spekülâtif tezleri savunduğu bir makale yayınlamıştır. Buna göre; Hitit kralı ve Wilusa’lu Alakşandu arasındaki tanrı Apaliuna, aslında Grek Apollonu olarak kabul edilir. Apaliuna ve Apollon benzerliği bugün kabul edilse bile bu benzerlik hakkında hala bazı şüpheler bulunmaktadır.²⁶³

Kumarbi Şarkısı üzerinde birçok makale yazılmıştır.²⁶⁴ Masson arınma ritüelleri üzerinde yayınlar çıkarmış, Gaster²⁶⁵ ve Mitoloji-ritüel okulundan yola çıkarak ritüel, mitoloji ve dramayı ortak bir çerçeveye oturtmuş ve yeni keşfedilen Hitit malzemeleriyle bir araya getirmiştir.²⁶⁶ Bir diğer gelişme de KARATEPE çift dilli yazıtlarının keşfedilmesi olmuştur. Bu keşif, Luwi Hiyeroglifleri’nin çözülmesini hızlandırmıştır. Yazıtlar üstünde çalışan Bossert²⁶⁷ dini imaları olan iki cesur önermede bulunmuştur. İlkinde, Luwi tanrısı *pihaššaši* Grek Pegasusu’na bir model olmuştur. Bu öneri, *pihaššaši* adının Luwi dilinde “at” ile ilişkili olabileceği ve Grekçe Pegasos’un kökeninde muhtemelen bu isimden gelen bir bağlantı olabileceğine dayanmaktadır. Fakat bu teori, dilbilimsel ve tarihsel kanıtlar açısından tartışmalıdır. *pihaššaši* aynı zamanda Zeus için yıldırım ve şimşekleri taşıyan Pegasos (Πήγασος) ile benzetilmiştir.²⁶⁸ İkincisinde ise Grekçe θύρσος (thýrsos) kelimesi, Bakkhos asasının özel ismi, Luwi hiyerogliflerindeki *tuwarsi* “bağ” kelimesinden gelmiş olabileceğidir. Bu öneri bir ses benzerliğine dayanmaktadır. Ancak, Grekçe kelime için başka köken açıklamaları da mevcuttur ve bu teori de kanıtlanamamıştır.

Her iki önerinin de dinsel açıdan önemi vardır. Çünkü Grek ve Luwi kültürleri arasındaki olası bağlantıları ve etkileşimleri göstermektedir. Ancak, her ikisi de tartışmalı olması ve kanıt kısıtlılığı nedeniyle daha fazla araştırma gerektirir.

²⁶¹ Gebhard, 1931, 243.

²⁶² Forrer 1931, 141-163.

²⁶³ Forrer, Wilusa’nın Troia olduğu konusundaki görüş birliğine karşı olarak Wilusa’yı Arzawa’ya bağlı Kilikia’ya yerleştirir. Konuyla ilgili Apollon bölümüne bkz.

²⁶⁴ Barnett 1956-1960.

²⁶⁵ Masson 1950, 5-25; Gaster 1950.

²⁶⁶ Barnett 1956-1960.

²⁶⁷ Bossert 1932; Bossert 1957, 97-216.

²⁶⁸ Yakubovich 2008, 184.

1958 tarihli çalışmasında Leonard Palmer, Linear A dilinin Luwi dilinin bir alt türü olduğunu, Girit ve Ege'nin Batı Anadolu tarafından işgali sırasında alt tabaka bir dile dönüştüğünü öne sürmüştür.²⁶⁹

1960'lardan sonra Hititolog, Helenist ve dil bilimcilerin katkılarıyla çalışmalar artmıştır. 1970'lerde ise Walter Burkert²⁷⁰ bu çalışmaların kilit noktası olmuştur, 1979 tarihli kitabında kaybolan bir tanrı olan Telipinu'nun mitoloji-ritüelini Grek kültürü ile karşılaştırmıştır. Anadolu hiçbir zaman Burkert ya da Martin West'in çalışmalarında merkezi bir yer almamıştır. 1920'ler ve 1930'larda Hrozný, Sayce ve Forrer gibi akademisyenler spendo-spand, Apollo-Apaliuna ya da daha bariz paralel mitolojiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bazı dilbilimsel önermelerde bulunulmuştur ancak yine de bu konuda şüpheler vardır: en yakın benzerlikler Telipinu ve Apollo ile Yarri ve Ares arasında ortaya çıkmıştır. Ancak ikisinin de kaynağı belirsizdir. Hititler ve Grekler bazı konularda temas konusunda bulgular taşısa da çok fazla dini uygulama paylaşmadıklarını söylemek mümkündür.

Woudhuizen'a göre Luwi kültür etkileşimi için sahip olduğumuz arkeolojik verilerin bir kısmı Grek etkisi içinde olduğundan ve dolayısıyla Arzawa ritüelleri ile Grek dini arasındaki benzerlikleri de hesaba katmamız gerektiğinden söz eder. Bu yönden Greklerin Hekate ile ilişkilendirdiği kavşaklarda apotropaik teklifler yapma pratiğinin Arzawa ve Aşağı Ülke'de paralellik göstermesi düşündürücüdür.

Troia bölgesindeki nüfusun dili büyük olasılıkla Luwice dil grubunun kapsamı dışında kalmaktadır. Buna karşılık, Sakarya ve Porsuk nehirlerinin topraklarında bulunan Çapalla (<Luwi Çapa- 'Nehri') bölgesi, büyük olasılıkla, Luwi anavatanının ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Her halükârda, bu bölgede Istanuwa kasabası yer almakta ve erken tarihli çivi yazılı Luwi metinlerinde korunan Istanuwa şarkıları, Kizzuwatna Luwi dilinden farklı bir Luwi lehçesinin tanıklığını taşımaktadır.²⁷¹ Ayrıca Arzawa'nın dili olarak tanımlanmaya en uygun olanıdır yani Arzawa topraklarının dilidir. Fakat Wilusa bu dil grubundan uzak kabul edilir. Bu nedenle, -ss- ve -nd-'deki yer adlarının, MÖ 15. yüzyılda başlayan Thrak ve Phryig nüfus gruplarının istilası ile burada silinmiş olması muhtemel görünür.²⁷² Bu bağlamda Homeros'a göre²⁷³ Otreus ve Mygdon tarafından yönetilen Phryig birliklerinin, Priamos'un hâlâ kendi

²⁶⁹ Palmer 1958, 75-100. Ayrıca Ahhiyawa ve Luwi Dini ilişkisi bölümüne bkz.

²⁷⁰ Burkert 1998.

²⁷¹ Yakubovich 2010, 22.

²⁷² Woudhuizen 2018, 7.

²⁷³ İlyada 3, 184-187.

kendine savaşabildiği sırada, yani Troia Savaşı'ndan yaklaşık bir nesil önce MÖ 1280'lerde Sangarios kıyılarında toplanmış olduğuna dikkat çeker.²⁷⁴

Bununla birlikte, -ss- ve -nd-'deki yer adlarının Luwi doğası, dilsel kanıtlarla daha da doğrulanabilir. Her şeyden önce, -ss- biçimbirimi şüphesiz günümüze kadar gelen tüm Luwi lehçelerinin ayırt edici bir özelliği olan -s(s)- sıfatıyla ilişkilidir. Wiyanawanda (<Luwian wiyana- 'şarap'), Tiwatassa (<Luwi Tiwata- 'güneş tanrısı'), Tarhuntassa (<Luwi Tarhunt-) örneğinde olduğu gibi, yer adlarının kökleri bazen açıkça Luwice'dir. 'fırtına tanrısı'), Pitassa (< Luwi pata- 'sade'), Parnassa (< Luwi parna- 'ev'), Nenassa (< Luwi nana- 'kardeş') ve Terussa (< Luwi taru- 'odun'). Son olarak, son öge wanda- ile karakterize edilen yer adları -nd-'dekilerden pekâlâ farklı olabilir. Bu öge Luwice *dağın yansıması* anlamına gelmektedir. Ayrıca -ss- ve -nd- veya -nth-'deki yer adlarının Klasik Dönem kaynaklarında kaydedildiği gibi, Luwice köklerden gelen kanıtlarla doğrulanabilir. Böylece Trokonda, yine Luwi fırtına tanrısı Tarpolisunt- adını temel alır. Halikarnassos ve Karnēssopolis ise Luwi harnas- 'kale' refleksini gösterir. Her iki durumda da Luwi gırtlak [h] fortition'a (süreksizleşme) tabi tutulmuştur ve bir velar, [k] ile ifade edilir.²⁷⁵ Batı Luwi lehçeleri Lykia, Karia ve Lydia için tipik bir gelişme olarak görülebilir ve Luwice'nin etkisini kendi içlerinde gösterebilirler.

Orta Tunç Çağı Luwi Hiyeroglif yazıtlarından birinde Kilikia'da bulunan, ancak başkent Tarsos'a atfedilen mühür çivi yazısında mühür sahibinin, kendisini yakınlardaki Işhara Dağı için bir kült merkezi olduğu bildirilen tanrıça Işhara'nın hizmetkârı olarak göstermesi kült merkezi olduğu kanıtını vermesi açısından oldukça önemlidir.²⁷⁶ Bu mühür, Tarsus -Indilima- mührü; “*parana vita asu -yönetici, yaşam ve sağlık- Işhara'nın hizmetkârı, Sirdamu'nun oğlu*” şeklinde çevrilmiştir. ²⁷⁷

MÖ I. binyılın başlarında Grek dinini Anadolu'dan tamamen ayırmak imkansızdır. Çünkü Anadolu'nun özellikle bazı bölgeleri Grek kolonileri tarafından iskan edilmiştir. Antik geleneğe göre, Aeolian ve Ionian göçleri, MÖ 1100 yılında Troia Savaşı'ndan birkaç nesil sonra gerçekleşmiştir. Her ne kadar bu anlatımlar basit ve kurgulanmış gözükse de en azından Greklerin MÖ 1000 yıllarında, Anadolu'nun Batı kıyısına (Ionia ve Karia) yerleşmeye

²⁷⁴ Woudhuizen 2012a, 267.

²⁷⁵ Velar daha yumuşak bir damak sesi anlamına gelmektedir.

²⁷⁶ Haider 2006.

²⁷⁷ Boehmer- Güterbock 1987, 40

başladıklarını doğrular niteliktedir. Bu dönem kronolojide Protogeometrik Dönem olarak kabul edilir.²⁷⁸

Anadolu'nun güneyi ile erken dönem Grek etkileşimi daha az anlaşılmıştır. Lykia için Grek etkisi MÖ 691/690 yılında Rodos'tan kurulan Phaselis olduğu sanılmaktadır. Rodos ve Lykia arasındaki erken çatışma, Homeros'un Tlepolemos ve Sarpedon arasındaki düello hakkındaki anlatımına yansıtılabilmektedir. Phaselis'teki poliadik tanrı Athena olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Lykia'da Maliya kültü daha erken tarihlerden itibaren var olduğu söylenebilir.²⁷⁹

2.2.3. Ahhiyawa ve Luwi Dini İlişkisi

Hitit metinlerinin Ahhiyawa'sı ile özdeşirilen Miken Yunanistan'ı, Miken erken dönemi hakkında bilgi sahibi olmamız açısından önemlidir. Hitit metinlerine göre, Hititler Ahhiyawa tanrısını kendi panteonlarına taşımışlardır. Mikenler hakkında erken dönem kanıtlarının doğudan gelmesi, bulunulan coğrafyadaki yazı biçiminden kaynaklanmaktadır. 1952 yılında deşifre edilmiş çoğu Pylos, Knossos ve Thebes'ten olmak üzere mevcut olan Linear B metinleri, Grek dili olmayan Girit Linear A yazısından türetilmiş ve Mikenliler yazıyı Girit'i ele geçirdikten sonra belki de MÖ 1400 civarında uyarlamışlardır. Çivi yazısı hiçbir zaman Batı'ya nüfuz etmemiştir.²⁸⁰

MÖ II. binde göç dalgası hakkında elimizde pek bir kanıt olmamasına rağmen, dilleri ve kültürleri muhtemelen zaten var olan yerel halk ile harmanlanmış bir olgudan söz edilmektedir.²⁸¹ 1950 yıllarının sonlarında Palmer tarafından ileri sürülen tez, yerel halkın Luwi olduğu yönündedir. Daha sonraları aynı görüş Finkelberg tarafından öne sürülerek desteklenmektedir.²⁸²

Linear A ve B yazılarının deşifre edilmesinden önce araştırmacılar, Miken dini hakkında mühür ve fresk ikonografisinden yararlanarak yol almışlardır. Yazıların deşifre edilmesinden sonra, Miken ve Grek dini arasında oldukça farkların bulunduğu netlik

²⁷⁸ Vanschoonwinkel 2006, 137-138; İyonya: Herda 2013, 426-428; Rose 2014, 69-71.

²⁷⁹ Rutherford 2020, 194. Maliya ve Athena arasındaki benzerlik için ayrıca Maliya bölümüne bkz.

²⁸⁰ Rutherford 2020, 64.

²⁸¹ Drews 2017.

²⁸² Palmer 1958, 75-100; Palmer 1980, 9-10; Finkelberg 2005, 42-64; Yakubovich 2010, 10-11.

kazanmıştır. Konu ile ilgili Burket, Grek dininin köklerini Minos-Miken beslemiş olsa da ikisinin bir tutulmaması gerektiği beyanında bulunur.²⁸³

Bölgede bulunan yarı bağımsız dini örgütlerin varlığı, bazı kişilerin “tanrının kölesi” veya potniya’ya ait” (te-o-yo-do-e-ro/ra) olarak adlandırılmasından ortaya çıkmaktadır. “potniyan demircileri” terimi,²⁸⁴ tapınakların aynı zamanda bir üretim merkezleri olduğunu akla getirmektedir. Bu bilgiler ışığında Miken kültürünün dinsel-politik örgütlenmesinin tek bir güç merkezi varlığı ve bu merkezin nerede olduğu ile ilgili savunmada, muhtemel öneri Miken veya Thebes olma yönündedir. Fakat belki de merkezi bir sistemin dışında, liderlerin tarafsız bir yerde bir araya geldiği konfederasyon kurduğu söylenebilir.²⁸⁵

Linear B tabletlerinde, çoğu dinsel konular²⁸⁶ olmak üzere külte yapılan malzemeler kaydedilmiş olmasına rağmen herhangi bir arınma ritüeli ya da bir kehanet biçimini kaydetmeye yönelik bir işaret bulunmamaktadır. Örnekler, yorumlanması zor olsa da Miken kült merkezi freskleri, bunun yanı sıra dini amaçlı olduğu kabul edilen yapı kalıntıları, çok sayıda figürin ve birkaç heykel mevcuttur.²⁸⁷

Girit: Grek kolonileri Girit’e yerleşmeden önce bölgede yüksek bir uygarlık çağı olduğu bilinmektedir. Bu uygarlığın tıpkı Luwiler gibi kendilerini ne olarak adlandırdıkları bilinmese de daha sonra özellikle İngiliz arkeolog Artur Evans²⁸⁸ tarafından uygarlığın adı Kral Minos’tan esinlenerek, “Minos” uygarlığı olarak türetilmiştir.

Her ne kadar uygarlığın tarihi MÖ 3500’lere²⁸⁹ kadar gitse de Evans, adanın kronolojik tarihlendirmesini MÖ 2000’lerden başlatmaktadır. Erken dönem kanıtı MÖ 18. yüzyılda Mari Kenti’nden gelmektedir. Buna göre kralın bir ritüel sırasında Fırat Nehri’nde Girit teknesi kullandığı söz edilmektedir.²⁹⁰

²⁸³ Burkert 1985, 46.

²⁸⁴ PY Jn310; Ayrıntılı bilgi için bkz: Lupack 2007, 45-65.

²⁸⁵ Konfederasyon örneği için; I. Binde Greklerin sığınaklarda (tapınak) buluşması örneği verilebilir; Kelder 2010; Bu merkezin Pylos’ta olduğu iddiası için: Bryce 2018, 191-197.

²⁸⁶ Palaima 2008, 342-361; Rutherford 2013, 1.256-1.279.

²⁸⁷ Bendall 2007, 290-292; Dietrich 1990, 164-165; Kontorli-Papadopoulou 1996.

²⁸⁸ Evans 1901.

²⁸⁹ Aruz 2008.

²⁹⁰ Davis 2008, 198-199.

Harita 2.1. Girit Adası ve Etrafında Bulunan Çağdaşları (Woudhuizen 2021, 9: Figür 1).

Girit Adası üzerinde ilk krallıkları ve ilk sarayları Malia, Knossos, Phaistos şehirlerinin; adanın ekonomik, politik, sanatsal ve dini ilk merkezleri olarak adlandırılmıştır.

Harita 2.2. Girit Adası ve Krallık Sarayları (Woudhuizen 2021, 11: Figür 2.)

Bu uygarlık ne kökenli olduğu tartışılrsa da çok iyi bilinen bir şey varsa adanın dışına taşıp Minos Uygarlığı'nın çekirdeğini oluşturmuştur. Aslında izine Eski Mısır yazıtlarında *Keftiu*, Sami dillerinde *Kaftar* ve Suriye'deki Mari Kenti'nde bulunan yazıtlarda *Kaptara* şeklinde rastlamaktayız.

Homeros destanında da Girit'in eski halkı *Eteokritiki* (Gerçek Giritli) şeklinde belirtilmiştir. Pasaj:

*İşte sorup anlamak istediklerini söylüyorum: Şarap rengi engin denizin ortasında bir kara vardır, güzel olduğu kadar zengin; burası Krete'dir. Sayısız halkı olan doksan şehri vardır. Her dokuz yılda bir kral, Zeus (Tarhunt) adına törenler düzenler.*²⁹¹

Homeros'un bize aktardığı dönem gerçek halk ve Minos Çağı'nın başlaması dönemidir. Bu dönemde kahramanlar bir sonraki kuşaktan aldığı güçle yeni bir kuşağın hikayesini yaratmaktadır. Grek mitolojisinde bu döneme "Kahramanlar Çağı" adı verilmiştir. Girit'in nasıl bu kadar gelişmiş olduğu aslında çok açıktır. Girit konumsal açıdan tüm ticaret yollarının durağıdır. Bunun yanı sıra Girit'teki merkezler birbirlerine bağlı olsa da aslında her biri özgün sanat mimarisi ile inşa edilmiş saraylara sahiptir. Günümüzdeki kalıntılardan yola çıkarak bu yapıların bulunduğu dönemin çok üstünde bir medeniyeti sergilediği açıktır. Birden fazla kat sayısına sahip saraylar, adeta bir sanat eseri niteliğini taşırlar.

²⁹¹ Homer Od. 19, 175.

3. BÖLÜM

3. LUWİ İZLERİ TAŞIYAN TANRI VE TANRIÇALAR

Luwi tanrı ve tanrıçaları tıpkı Luwiler ile çağdaş olan medeniyetlerde²⁹² olduğu gibi birbiri içine geçmiş ve birbirine bağlı bulunan bir konu şeklinde ele alınmaktadır. I. Hattuşili çok kültürlü bir bölgede devlet kurmuştur. Bölgedeki inanç sistemi bu topluluklar için çok önemli olduğu, toplumun içine nüfus ettiği bilinir. Hatti tanrıları başta olmak üzere, bölgede yaşayan diğer toplulukların tanrıları Hitit devlet dini içinde var olmuştur. Öte yandan bu dönem içerisinde, yönetici grup Hititli iken halkın büyük bir kısmı Hatti ve Luwi kökenlidir. Bu nedenle panteonun çoğunluğunun Luwi tanrılarında oluşması şaşırtıcı değildir. Bölgenin kuzeyinde yer alan Pala Ülkesi, özellikle Luwi inançlarında baskın olan eski Hint-Avrupa gelenekleri ile sıkı bir ilişki içindedir. Fakat bölgedeki baskın Hatti kültürü nedeniyle, bu dönemde Luwi ve Pala tanrı ve tanrıçalarına Hatti dilinde isimler verilir. Bunların arasından herhangi bir tanrı ile eşitlenmemiş ya da tespit edilememiş, Hitit panteonlarında yer alan Luwi tanrıları bulunur.²⁹³

Karia için, Fırtına tanrısının adı Iasos'ta *trq(u)di* olarak kanıtlanmıştır.²⁹⁴ İmbrasos theonyminin Hermes için bir Karia adı olduğu söylenilmektedir. Çünkü Luwi Hiyeroglifinde *immar(i)* anlam bakımından “bozkır” karşılığını vererek, tanrıyı nitelendirmek için genitifte (nitelendirici ad) kullanılır. Kurunta Luwi Hiyeroglif yazıtlarında ve Hermes'in Korykos'ta,²⁹⁵ Runta olarak adlandırıldığı görülmektedir.²⁹⁶ Tlos'tan bir Lykia yazıtında bulunan "ipr ehi" kelimesinin yerel bir formu ve aynı kökten türemiş olduğu öne sürülmektedir.²⁹⁷ "Imbrasia", ayrıca Artemis için bir unvandır. Ay tanrısı Arma'nın adı teoforik isimlerde ve Hyllarima'dan gelen *trqδ-* ile ilgili bir çift theonym ya da teoforik antroponimde ima edilir ki bu, *armotrqδos* şeklinde yazılmaktadır.²⁹⁸ Karia'daki Dionysos, Masaris olarak adlandırılmıştır. Bu muhtemelen “tanrı” anlamına gelen Sidetik kelimeyle masar- ile ilişkilidir.²⁹⁹ Ayrıca

²⁹² Hititler ve Minos Miken... Ayrıca özellikle Arkaik Dönem sonrasındaki Grekler içinde izlerini aradığımız Luwi tanrı ve tanrıçaları.

²⁹³ Taracha 2009, 36-37.

²⁹⁴ Schürr 2002, 164; Adiego 2007, 423; Debord 2009, 252-254.

²⁹⁵ Günümüz adı ile Mersin Erdemli'de bulunan antik kent.

²⁹⁶ Steph. Byzantium Imbros; Adiego 2007, 335; Kretschmer 1896, 335, Bremmer 2014, 37-38; MALATYA 5 yazıtında, *Immarili* Luwi bozkır tanrısıdır. *Imrassis* bozkır anlamına gelen bir tanrı epithetidir: KUB 30.57, 8. Hutter 2003, 248

²⁹⁷ Schürr 2006, 12-14; Oettinger 2015.

²⁹⁸ Adiego 2007, 331-355-356; Debord 2009, 252, 253.

²⁹⁹ Steph. Byzantium Mastaura; Herda 2013.

araştırmacılar Zeus'un Mylasa'daki kült adı, Zeus Osogoas hakkında bazı henüz net konuları ele almaktadır. Tanrı için kullanılan kelime mso- Çiviyazılı Luwice'deki massan-³⁰⁰ ile benzerlik gösterdiği iddialar arasında yer almaktadır.³⁰¹ Lagina Hekate'si MÖ I. binyıl ait bazı tanrıçalar ile benzerlik gösterir. Ancak bağlantıyı kesinleştiren belirli bir kanıtlar henüz kısıtlıdır. Bazı yer adlarının MÖ I. binyıl Arzawa'dan bilinen isimlere benzeyen antroponimleri öngördüğü iddia edilmiştir.³⁰² Halikarnasos'a yakın Telmessos'taki kâhin gelenekleri MÖ I. binyıl kökenlerine sahip olabilir. Bazıları bölgede huwasi-taşlarının hayatta kalmasını tespit etmiştir.³⁰³

3.1. Hekate

Greklerde Hekate: Hesiodos, Hekate'yi her zaman evrensel bir tanrıça olarak düşünmektedir.³⁰⁴ Ancak Erken dönemlerde Hekate, evrenin kendisi olarak tanımlanırken Roma Dönemi'ne doğru, tanrıçanın ana faaliyet alanları khthonik alem ve gizli arınma ritüelleri şeklini almıştır. Bu konuda bugünkü modern *sihir* terimi kökeninin başlangıçlarını baz almak mümkün bir yaklaşım olabilir. Kavşaklar, kapılar (eşik, boyutsal ve genel anlamda geçişler) ve köpek kurbanlarıyla ilişkilendirilen tanrıça, üç başlı bir form ile tasvir edilmiş ve bu üç sayısı, form ve kavramsal açıdan; geçmiş, şimdi ve gelecek ya da yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü veya gençlik, olgunluk ve yaşlılık gibi metaforlar ile anılagelmiştir.³⁰⁵ Teselya'da Ennodia dahil olmak üzere, sık sık diğer tanrıçalarla özdeşleştirilirken birçok atribüte sahip olan Hekate, bir titan olarak Olympos tanrılarında önce tapınım gördüğü bilinmektedir.³⁰⁶ Hekate'nin erken dönem tapınımı ve tapınım gördüğü coğrafya nedeni ile bir Luwi tanrıçası olma olasılığını gündeme getirir. Bu durum tanrıçanın yerel bir Karia tanrıçası ile özdeşleştirilmiş oluşunu doğrulayabilir.³⁰⁷

Artemis ile anneden kuzen olması Hekate'yi Artemis ile bir madalyonunun iki yüzünü

³⁰⁰ Adiego 2007, 306-307, 327, 382.

³⁰¹ Luwice bağlantı için bkz: Lebrun 1982, 86; Ayrıca Lebrun, wasu-/usu- iyi + kuwa 'kuvvet' anlamlarının "Zeus Osogoas ile bağlantılı olabileceğini belirtir: Lebrun 1989, 84; Ayrıca yeri henüz net olmayan İstanuwa için Lebrun, Siuri veya Sinuri olabileceği üzerine iddia bulunmaktadır: Lebrun 2016.

³⁰² Adiego 2007, 333-334; Schürr 2002.

³⁰³ Diler 2000. Ayrıca Huwassanna Bölümüne bkz.

³⁰⁴ Theog. 411-20. Kolay çevirisi için bkz: Hoffner 1998, 14-18.

³⁰⁵ Hekate için ayrıca bkz: Farnell 1896-1909; Johnston 1990; Johnston 1991, 217-224; Karagöz 2002, 304-320; Kraus 1960; Marquardt 1981, 243-260; Morris 2001a, 423-434, Morris 2001b, 135-317; Ronan 1992; von Rutloff 1999; Warr 1985, 390-393.

³⁰⁶ Rutherford 2020, 77.

³⁰⁷ Kraus 1960; Anadolu kökenli olmasına karşı Grek kökenli olduğu hakkındaki tartışmalar için bkz: Debord 2009, 256. Grekçe H- sesinin olmamasına ithafen, Karia adının χt olduğunu ileri sürer; χt'nin Grekçe teoforik isimlerde Akta- olarak da geçtiğini düşünmektedir.

yansıtan iki eş tanrıça yaparken, aslında “Hekate” adı diğer yandan Apollon'un kullandığı bir sıfat olan “Hekatos”un (Hedefi vuran) dişil versiyonuna benzetilmektedir. Helenistik Dönem’den kalma tapınım noktası, daha önce değilse de ki bu spesifik görülebilir, Karia’da Lagina olarak kabul edilmektedir.³⁰⁸ Daha erken dönemlerde MÖ 6. yüzyıl Milet’te tapınımı bulunduğu ve adı Milet’li Hecataeus’tan başlayarak yerel onomastik adlar ile varlığı kanıtlarla desteklenmektedir.³⁰⁹ Artemis ve Hekate’nin yakınlığı, anne soylarının bir olması ile ilişkilendirilmektedir. Hekate’nin Hesiodos’tan³¹⁰ öğrendiğimize göre soy bağlantısı titanlar kuşağı ile açıklanmaktadır. Zeus hükümdarlığı süresince tüm evrende tanrı krallığını empoze etmiş ve ilişkide olduğu önemli titanlarla kendi soyunu yaratarak bir hiyerarşi yaratmıştır. İlginç bir şekilde Hekate, titan soylu bir tanrıça olmasına rağmen hiçbir gücü elinden alınmamıştır. Aksine Hekate antik literatürde karşımıza bütün evrende rolü olan bir tanrıça kimliği sergilemektedir. Bu durum Batı Anadolu’da özellikle Karia Bölgesi’nde Hekate’nin kökeninin Luwi ana tanrıçası olma olasılığını akla getirmektedir. Dağlar bir nevi geçiş kapıları ya da sonraki dönemlerde karşımıza çıkan mezar taşları işlevi görmektedir. Geçiş eşiği olarak adlandırılan bu kutsal inanç, birçok dönemde antik yazarlarca dile getirilmiş ve göz ardı edilemeyecek derece önem verilmiştir. Hermes’in ruh taşıyıcılığı (pskhopompos) ve Hekate’nin geçişler tanrıçası olması, Kybele’nin dağ tanrıçası olması ile ilişkilendirilebilir. Kutsal törenler eşliğinde ve belirli özel kabul edilen günlerde gökyüzünün, dağın ve yeraltının geçiş eşiğinin açıldığına inanılır ve o gün erdemli ruhların bütün gezegende dilediği gibi dolaşımı gerçekleştirir.³¹¹ Bu tür ritüeller özel kişiler tarafından muhafaza edilir ve özel yeminler edilerek bir başka kişi ile paylaşılmazdı.³¹² Tüm geçişlerin anahtarının Hekate’ye ait olması belki de bu kanıtları destekleyen birkaç bilgidir. Ayrıca geçiş ritüelleri arasında konu ile ilgili oldukça derinlemesine bir çalışma yapan Turner, ölüm, doğum ve erginlenme gibi geçiş ritüellerindeki liminal aşamaya bir açıklık getirmiştir. Liminal (bilinç eşiği) aşamasında, kişi tüm toplumun nezdinde liminal persona adı altında tanımlanır. Geçiş yapan kişi için artık tüm personaları son bulur. Dolayısı ile statüsü, rütbesi, akrabaları ya da onu var eden herhangi bir öznesi yoktur. Süreç boyunca tam bir araf durumunda bulunur. Süreç tamamlandıktan sonra, kişi yeni statüsüne kavuşur. Hekate’ye atfedilen bu güç üçlü formunda bilinçaltı, bilinç ve bilinçüstü durumlarını açıklamaktadır.³¹³ Kybele’nin dağ geçişi ile

³⁰⁸ Lagina için, Laumonier 1958, 344-425

³⁰⁹ Berg 1974, 128-140.

³¹⁰ Hesiod. Th. 411-449.

³¹¹ Cic. Rep. 4. 14.

³¹² Anton. Liber. Met. 1. 168.

³¹³ Turner 1964, 4-20.

Hekate'nin yol kavşaklarındaki geçişi simgeleyen sembolik heykelleri ile de ilişkilendirilebilir. Yol kavşaklarına dikilen Hekataia'lar³¹⁴ ile ilgili antik yazarlardan bilgiler edinmekteyiz. Bir başka geçişlerle ilgili bilgi Graf, Aristophanes ve onun çağdaşlarının Aegina'daki Hekate ritüellerinde Korybantik ayinlere benzer şekilde kendinden geçiş hali ile yüksek şifa gücü veren bir ayinin yapılmakta olduğunu bildiklerini anlatır.³¹⁵ Ayrıca, Pausanias'ın Aegina'daki bu kutsal alanı ziyareti sırasında ünlü heykeltıraş Myron'un yapmış olduğu Hekate kült heykelini gördüğünü ve buradaki Hekate kültünün Orpheus tarafından kurulduğunu anlattığını belirtir.³¹⁶ Kült heykeli Ünlü hatip Dio³¹⁷ dua edilmeden önce bir arınma ayini olduğundan bahseder. Bu ayin sırasında Hekate tarafından gönderilen çok sayıda ve farklı hayaletleri vurgular. Eleusis misterlerine ek olarak Aegina'da Mithras ve Kybele kültleri de bulunmaktadır. Bu üçlü kült de Hekate'nin üçlü gizine işaret eder. Bu gizemler dinsel, göksel ve felsefi yönü dışında, daha çok olağandışı deneyimlerdir.³¹⁸

Luwi Hekatesi: Lagina'da tapınılan Hekate, Geç Bronz Çağı tanrıçaları ile oldukça benzer özellikler taşımaktadır. Özellikle Lagina, Geç Bronz Çağı'nda Miken-Anadolu etkileşiminin bir yeri olduğu bilinen Çine Tepecik'e yakın olduğu için cevap, iki alandan birinde veya her ikisinde bulunabilir: Birincisi, benzer kişiliklere sahip Luwi tanrıçaları ve ikincisi onunla ilişkilendirilen ritüel motifleri aracılığı ile ilişki kurulabilir. Benzer kişiliklere sahip ilk tanrıçaları ele almak için iki açık olasılık bulunmaktadır.³¹⁹

1. Bachvarova, Evleri arındırma ritüelinde geçen, yeraltı dünyasının kapısını kontrol eden Güneş Tanrıçası ile benzerliklere dikkat çekmiştir.³²⁰ Hekate, Paris'te bulunan MÖ 4. yüzyıl bir Greko-Mısır büyümlü papirüsünde benzer güçlere sahiptir; burada kendisine, bazıları Mısırlı olan bir dizi khthonik tanrıdan biri olarak hitap edilir. “Anahtar sahibi” sıfatı bazen “Cehennem Kapıları”na atıfta bulunarak khthonik tanrılara uygulanır ve Lagina'daki kleidos Agogia (anahtarın getirilmesi) ritüelinin benzer bir anlama sahip olabileceği öne sürülmüştür.³²¹ Kleidos pompe (anahtar geçit töreni) Hekatesia festivallerinin ana sembolüdür.³²² Yeraltının anahtarı Hekate'ye aittir. Hatta Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda

³¹⁴ Demosth. 39; Aristoph. W. 594.

³¹⁵ Graf 2003, 252.

³¹⁶ Graf 2003, 252.; Paus. 2. 30. 2.

³¹⁷ Dio Chr. Or. 4. 90.

³¹⁸ Graf 2003, 253.

³¹⁹ Çine Tepecik Höyük'te bulunan, Hiyeroglif Luwi mühür baskısı için ayrıca bkz: Günel 2010, 25-49; Günel 2017, 124-125; Günel-Herbordt 2010, 1-11; Günel-Herbordt 2014, 1-14.

³²⁰ Bachvarova 2016; Bachvarova 2019; 203-229.

³²¹ Betz 1986, 65; Johnston 1990, 41.

³²² Dillon 2001, 170.

yapılan ritüellerde genç kızlar ellerinde anahtarlar taşıyarak ritüeli gerçekleştirirler. Hekate için Lagina'da her yıl düzenlenen festivallerin yanı sıra, dört yılda bir de büyük festivaller yapılmakta ve törenlerin nasıl düzenleneceği, törenler sırasında neler yapılacağı Stratonikeia meclis binası duvarlarına yazılarak belli kurallara bağlanmıştır.³²³ Böylece Hekate şenliklerinin belirli bir düzen içerisinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yılda bir kez düzenlenen ve çeşitli oyunlarla birlikte birkaç gün devam eden Anahtar Taşıma Şenliği sırasında tören alayı, tapınak anahtarını Lagina'dan Stratonikeia'ya götürüp geri getirmektedir. Bu hareket hem tapınağın Stratonikeia'ya bağlı olduğunu hem de Hekate'nin yer altı dünyasının anahtarını elinde tuttuğunu simgelemektedir. Lagina Hekate Tapınağı'nda rahipler ile hadım rahipler görev yaptığı gibi rahibeler de görev üstlenir.³²⁴ Törenlerde tapınağın anahtarı “*Kleidophoros*” ünvanlı bir rahibe tarafından taşınmaktadır. Anahtar taşıyıcı kızların yardımcıları ise erkektir.³²⁵ Bu özel ritüele *Kleidos Agogia* veya *Kleidos Pompe* denilir.³²⁶ George Latura, Hekate'nin Yol Kavşakları Hâkimi özelliğini göz önünde tutmuş ve tanrıçanın bütün geçiş kapılarının hâkimi olduğu belirtmiştir.³²⁷ Demeter İlahilerinden yola çıkılarak ve Yol Kavşakları Hâkimi özelliğine dayandırarak çeşitli yorumlar yapılmıştır. Göksel kesişim noktalarının geçiş yeri,³²⁸ yeryüzünün kavşaklarının geçiş yeri, yeraltına giden geçiş yeri³²⁹ ve son olarak bilinç eşiği geçiş yeri³³⁰ anahtarlarının Hekate'ye ait olduğu bilinmektedir.³³¹ Hekate'ye adanmış Orphik bir ilahide geçen satırlar:

Geceden gelen, köpeklerin koruyucusu, fethedilemez ve yenilmez kraliçe,

Korkutucu bir ses ile kükreyen, ilgi uyandıran çehreye sahip olan

Boğaların baş tanrıçası, dünyaların gizemli anahtarlarının sahibesi,

Gençliği büyütüp besleyen, dağlarda gezen peri, hükümdar tanrıça

Ulu tanrıça, sana yalvarırım beni kutsal yolundan ayırma

³²³ Söğüt 2001, 23.

³²⁴ Dillon 2001, 170.

³²⁵ Söğüt 2001, 23.

³²⁶ Dillon 2001, 170.

³²⁷ Latura 2014, 8.

³²⁸ Johnston 1991, 217-224.

³²⁹ Latura 2014, 7.

³³⁰ Rudloff 1999, 21-31.

³³¹ Bozkurt 2017, 27.

Her zaman hoşnut ve zarif bir kalp dilerim³³²...

2. Arınma ritüelleri ile en çok ilişkilendirilen Hitit tanrıçası, fakat aslında Luwi kökenli olduğu düşünülen tanrıça, Kamrusepa'dır.³³³ Hatti kökenli tanrıça Katahziwuri ile benzer onomastik yansımaları bulunur.³³⁴ Kamrusepa Telipinu mitinde, ritüel esnasında otoriteyi ima eden “ölümlü kelimeleri” kullanarak Telipinu'nun öfkesini yatıştırır.³³⁵ Diğer metinlerde 'Kamrusepa'nın sözleri veya güneş tanrıçasının eşinin (Tiwad)³³⁶ ve Kamrusepa'nın sözleri: “Benim [kelimelerim] Güneş Tanrısı'nın ve Kamrusepa'nın sözleri değil mi? Onları bir faninin çağrışımları olarak [Kabul et]!” şeklinde çevrilmiştir.³³⁷ Genellikle kullandığı yaygın araç taraktır. Tarağın genel kullanım amacının dağınıklığı düzenlemesi manası tanrıçaya atfedilmiş olabilir. Kamrusepa gibi, Hekate de yakın zamanda yayınlanan Getty Hexameters'da³³⁸ veya Theocritus'un “Second Idyll” inde olduğu gibi bir ritüel yetkilisi olarak çağrılabilir. Kamrusepa'nın Telipinu mitindeki rolü, Kamrusepa'nın yeraltı dünyası ile ilişkili görünmemesine rağmen, Homeros'un Demeter'e İlahisin'deki Hekate'nin rolüyle karşılaştırılabilir. Homeros İlahisinde Hekate ve Helios'un birlikteliği, Luwi bölgesinde Güneş tanrısı Tiwad ve Kamrusepa'nın kurulmuş çiftliğini akla getirir.³³⁹

Hekate'nin bu iki tanrıçanın unsurlarını birleştirdiği söylenebilir. Bu listeye belki başka tanrıçalar da eklenebilir. Bunlar arasında bir keşif arısı göndererek, kaybolan tanrıları bulmaya yardım eden Hannahanna ve öfkesi, bir kavşakta sunulan adaklarla yatıştırılan Huwassanna eklenebilir.³⁴⁰ Hekate'nin her özelliği, örneğin ay ile olan ilişkisi; ve üç biçimli görünüşü, sadece Batı Anadolu ile paralellik göstermez. Aynı zamanda Kültepe'deki İlk Tunç Çağı figürleri ile de paralellik gösterebilir. Bununla birlikte, birçok dinde üç biçimli tanrılar bulunabilir, Üç başlı Mısır Mut'u buna bir örnek teşkil eder.³⁴¹

Arzawa ve Hekate Ritüelleri Arasındaki Köpek Kurbanı Paralellliği: Anadolu'nun geneline bakıldığında, köpek kurbanlarının farklı birçok merkezlerde uygulandığı görülmektedir. Ritüellerin kökeni hakkında henüz net bir bilgi bulmak mümkün olmasa da en

³³² Athanasakkis 2013, 113.

³³³ Gessel 1998, 12; Melchert 1993, 23.

³³⁴ Katah-ziwuri'nin Hekate adıyla bir ilgisi olabilir mi? İsim için bkz: Soysal 2010.

³³⁵ Kellerman 1986, 120–123.

³³⁶ Tiwad için ayrıca bkz. Güneş Tanrısı alt başlığı... Tiwad Bölümü.

³³⁷ Haas 1994, 439; Archi 1993; Hantitassu'nun ritüelinde olduğu gibi: Bkz. Ünal 1996, 29.

³³⁸ Kotansky 2016. (Erişilebilir oxford.com adresindeki makale)

³³⁹ Hutter 2003, 225.

³⁴⁰ Kraus 1960, 55. Hepat ile ilişkilendirirken, David West 1992, köpeklerle ilişkilendirilmesi de dahil olmak üzere Hekate ile çeşitli paralellikleri olan Mezopotamya iblisi Lamashtu'nun kökenlerini aramıştır.

³⁴¹ Haas 1994, 477.

erken örneklerinin Kalkolitik Çağ'dan itibaren başladığı bilinir.³⁴² Köpek kurbanının en yaygın örneği olan ölü gömme ritüelleridir. Haas, iki çeşit ritüel şekli ile karşılaştıldığını ifade eder. Birincisi elimine etme (yok etme), kötülüğü yok ederek uzaklaştırmak iken, ikincisi ise “parçalama” metodudur.³⁴³ Hitit metinlerinde karşımıza çıkan dini ritüellerde³⁴⁴ karşılaşılan ritüel şekli ile antik kaynaklardaki Hekate için yapılan ritüel ile benzerliği dikkat çekmiştir. Hititlerin de oldukça çok başvurduğu ritüel; arınma, şifalanma ya da tanrının öfkelerini dindirmeye yöneliktir. Hititler köpekleri kurban etmezler, ancak onları parçalara ayırarak arınma ritüellerinde kullanırlardı. Ritüele göre köpek yavrusu öldürülür, yakılır ve gömülürdü.³⁴⁵ Bu tarz “parçalama ritüelleri” Arzawa ritüelleri külliyyatında karşılaşılan arınma amaçlı ritüellerdir.³⁴⁶ Ritüeller, Hekate için yapılan bir ritüelde köpeklerin arınma ritüeli için kullanılmasından dolayı benzerlik gösterir. Luwi yansımalarına sahip olabilecek Hekate ile ilgili bazı ritüel motifleri vardır. “Köpek yavrusu” *Skulax periskulakismos* ritüelinin uygulanması ile bedende bulunan miazmanın³⁴⁷ giderildiğine inanılan bir ritüel şeklidir. Roma Lupercalia dini festivallerinde gerçekleştirilen bir ritüel ayrıntısı, Plutarchos tarafından günümüze aktarılmıştır.

τῷ δὲ κυνὶ πάντες ὅς ἔπος εἶπεῖν Ἑλλήνες ἐχρῶντο καὶ χρωῖνται γε μέχρι νῦν ἔνιοι σφαγίῳ πρὸς τοὺς καθαρμούς· καὶ τῇ Ἑκάτῃ σκυλάκια μετὰ τῶν ἄλλων καθαρσιῶν ἐκφέρουσι καὶ περιμάπτουσι σκυλακίοις τοὺς ἀγνισμοῦ δεομένους

*Hemen hemen tüm Grekler, arınma törenleri için bir köpeği kurban olarak kullandılar ve bazıları, en azından, bugün bile bundan yararlanıyor. Hekate için yapılacak arınma malzemeleri ve köpek yavrularını birlikte getirirler ve içinde bulunan kişiler gibi yavruları ihtiyaç duyan insanlara sürter ve ovuştururlar.*³⁴⁸

Antik dönem insanı arınma ihtiyacı ve bu tür arınmaya yönelik ritüele, *periskulakismos* adını vermektedir. Luwice, temsil etmek, hasta kişinin yerine koymak ya da değiştirmek anlamına gelen fiillere karşılık gelen *tarballi* kelimesi de aynı yöntem amacı ile kullanılmaktadır. Bu yöntem amacı, öfkelenen tanrıçanın öfkelerini dindirmek içindir. Bir

³⁴² Tell Kurdu höyük (Hatay Reyhanlı): Özbal - Gerritsen- Yener 2003-2001, 505.

³⁴³ Hass 2003, 695-696.

³⁴⁴ Arzawa kökenli ritüeller.

³⁴⁵ Collins 1990, 211-226.

³⁴⁶ Bawanypeck 2005b, 55.

³⁴⁷ Hastalığa sebep olan çürümüş madde.

³⁴⁸ Plut, Romulus 21.8'de benzer bir şey söylemektedir. Bir köpek büyü ayininin (muhtemelen Hekate'nin) bir parçasıdır; Horder 2004, 132-133. Ayrıca bkz: Parker 1983, 230; Zografou 2010, 273; Burris 1935; Mainoldi 1984, 55. "Melita" köpek yavrularının tıpta kullanımı için bkz: Pliny. Nat 30: 42-43, 64.

nedenden öfkelenen tanrıça, kişiye hastalık ya da kötülük verebilir. İnanç doğrultusunda, kişi yaşadığı rahatsızlığın sebebinin tanrıçanın öfkesinden kaynaklandığını düşünür. Hastalığın, ancak öfkeyi dindirerek yapılacak ritüel ile gideceğine ve kendisinin arınacağına inanır. Bu ritüeller ile ilişkili olabilecek bir diğer Hekate ritüelinden Theophrastos, şu şekilde bahsetmektedir.

*Eğer kavşakta Hekate figürlerinden birini sarımsakla sarılmış olarak görürse, evine gider... Bir squill (skulax) yani köpek yavrusu ile onu arındırmasını istediği bir rahibeyi çağırır.*³⁴⁹

Metnin yorumlanmasına göre tanrıça kişiye bir nedenden dolayı öfkelenmiştir. Kişinin bu noktadan sonra şifalanmaya, arınmaya veya başka bir deyiş ile tanrıçanın öfkesini dindirmeye ihtiyacı olur. Kişi, ritüeli gerçekleştirecek rahip veya rahibeye giderek yardım ister. Ritüel esnasında tanrıçanın öfkesinin dinmesi adına oldukça şiddet içerikli yöntemler kullanılır. Psikolojik ve fiziksel şiddetin kullanıldığı şifaya, arınmaya yönelik yöntemler, şifa ile ilişkilendirilir. MÖ I. binyıldan itibaren şifalanmanın pek çok yöntemleri kullanılmıştır. Şifa ile ilişkilendirilen tanrıçalar, Hekate ve Luwi kökenli Huwassana, khitonik benzer özellikler taşımaktadır.

Arzawa kökenli Anniwiyani Ritüeli sırasında köpek yavrusu kurbanına rastlanır. Ritüelde, kent dışında (yaban alan) bir geçiş eşiği inşa edilir.

Periskulakismos ile Luwi karşılığı *tarballi* olarak adlandırılan vekiller (nesne, canlı nadir de olsa insan) hastalanmış kişinin yerine geçerek kötülüğün ya da hastalığın uzaklaşmasını sağlamaktadır. Bu yöntem ile hastanın yerine geçen temsilci yakılır, parçalara ayrılarak hasta kişinin vücuduna sürülür ya da çukurlara gömülür. Köpeğin, hastanın vücudunun farklı bölgelerine parçalanmış bir şekilde dokunulduğu (sürtüldüğü) Luwi Ritüeli'ne,³⁵⁰ benzer iki Yakın Doğu geleneği bulunmaktadır: Bir hayvanın yerine hastanın vücudunun karşılık gelen bölümlerine dokunmak ve köpeğin Gula kültleri gibi şifa kültlerinde dini olarak kullanılmasıdır.³⁵¹ Luwice *tarballi* olarak bilinen bu yöntemde hayvan hasta kişiyi temsil ederek kurban edilir. Bu yöntem ile kişi şifalanarak hastalık arındırılır.

³⁴⁹ Theoph. Car. 16.14.

³⁵⁰ CTH412; Haas 2003; Collins 1990, 214. Ayrıca bkz. Haas 2003, 257, 440, 628. Tunlawiya'nın 'Öküz Ritüeli, KUB 55.20+'da bulunur; Beckman 1990; Collins 1990, 215.

³⁵¹ İlki için, bkz. Akadca-Sümerce iki dilli, Schramm 2008: no. 4; Haas 1971; sonuncusu için Lorenz 2004, 342-348.

Yollar ve kavşaklar sıklıkla Hekate ("Enodia") ile ilişkilendirilir ve onun için yemekler oraya bırakılır.³⁵² Kavşaklar Hitit ve Luwi ayin metinlerinde de yer alır; ikisinde Arzawa'dan öfkeli tanrıları caydırmak için kavşaklarda kurbanlar sunulur.³⁵³ Bappi'nin Ritüeli'nde tanrıça Huwassana'nın öfkesini dindirmeye yönelik yapılan şifalandırma ritüeli, Hekate'nin deipna'sına yönelik yapılan öfke dindirme ritüeli oldukça benzerlik gösterir. Ritüeller içerik olarak benzemese de öfke dindirme adı altında yakın görünen kavşaktaki adaklarla tanrıçanın öfkesi yatıştırılır.³⁵⁴ Kavşaklarda yapılan ritüeller, Antik Yakın Doğu'nun başka yerlerinde de bulunmaktadır.³⁵⁵

Bu paralellikler, yalnızca Hekate'nin ilişkili olduğu Grek büyü ritüellerinin Doğu Akdeniz ve Batı Asya'nın farklı kültürlerinde hemen hemen aynı olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat kavşakların Luwi bölgelerinde öfkeli tanrıları caydırmak için bir yer olarak kullanılması düşündürücüdür... İlâhi kişiliklere geri dönersek, belki de Hekate'nin büyük bir Luwi Anadolu tanrıçasını birleşimine benzediği hipotezini oluşturabilir. Erken örneklerini Hitit metinlerinde geçen Luwi kökenli ritüellerde gördüğümüz tanrıça, yapılan bazı khitonik ayinler dolayısı ile daha sonraki dönemlerde Hekate'ye dönüşmüş olabilir ve Grekler onu Karia'daki kültü aracılığıyla tanıdığı bir tanrıça gerçeği de oldukça muhtemeldir; yani Hekate'nin Grek görünüşünün onun Karia'daki yerli kişiliğine tekabül ettiğini varsaymamız gerekebilir. Bununla birlikte, Greklerin kendi khthonik sihir tanrıçalarını "dışsallaştırmaları" ve onu barbar ve ötekinin bir parçası olarak gördükleri bir kültüre yansıtmaları da aynı derecede mümkündür. Aslında, adının Miletos'taki teoforik antroponimlerde erken kullanımı, oradaki yerel görüşün bu kadar olumsuz bir şekilde işaretlenmemiş olabileceğini düşündürmektedir.

Köpek kurbanı Ares/Enualios, Hekate ve Eileithuia ile birlikte bulunur. Ayrıca Kolophon'da geceleri Hekate'ye siyah bir köpek kurban edildiği bilinmektedir.³⁵⁶

³⁵² Johnston 1991; ThesCRA II.246 (Thesaurus cultus et rituum antiquorum, Basel, Los Angeles, 2004).; Parker 1983, 30-224.

³⁵³ Haas 1976, 202; Alli'nin ritüeli için bakınız. KUB 24.9 ii 34-9 CTH 402. 22; Dandanku'nun Ritüeli CTH 425. 2; Bawanypeck 2005; 257. Alli'nin Ritüeli ve Uhamuwa'nın Ritüeli'nde "yol tanrıları"ndan bahsedilir.

³⁵⁴ Hutter 2003, 247; del Monte 2004, 343.

³⁵⁵ Steinert 2014, 139-40; Afrika'nın Yoruban ritüelleri: Drewal 1992, 45-205.

³⁵⁶ Paus. 3. 14. 9; Lindos'ta Enualios'a yapılan köpek kurbanı, 5. yüzyıldan kalma bir yazıtla doğrulanır: Laumonier 1958, 419-420; Robertson 1982, 130-131; Graf 1985. Enualios için bkz: Collins 1990, 211-226.

3.2. Dionysos

3.2.1. Ölen ve Yeniden Dirilen Tanrı

Murray, Grek tragedyasındaki korunmuş olan ritüel formlarını incelediği çalışmasında, tragedyanın aslında bir ritüel dansı *sacer ludus* olduğunu ve onun Dionysos adına yazılmış ilahilerden meydana geldiğini, tam da ölen ve yeniden dirilen bir tanrı modelini temsil ettiğini ifade eder.³⁵⁷ Bu tanrı her ne kadar Dionysos olarak baz alınsa da aslında ritüelin kaynağı birçok coğrafyada varlığını Bronz Çağlardan bu yana ortaya koyar. Grek mitine göre ölüm ve yeniden doğumun simgesi olan ve antik kaynaklardan tanıdığımız Dionysos, Herodot için uzak topraklardan gelmiş bir tanrıdır. Buna göre kültünün çoğu Mısır ve yakın çevresinden gelir. Tanrının ölüp, yeniden doğması ile ilgili benzer mitolojik bir motif İsrail-Filistin tanrısı için geçerlidir ve dolayısıyla iki tanrı özdeşleştirilir.³⁵⁸ Ritüel dansı *sacer ludus* Thrakia'da görülür.³⁵⁹ Aynı zamanda Euripides'in *Bacchae*'sinde bulunan Lydia ve Phrygia ile bir bağlantısı bulunur. Dionysos muhtemelen Sabazios'un Phrygia'dan göç ettiği bir tanrı modelini de yansıtır.³⁶⁰ Bu beyan doğrultusunda araştırmacılar doğal olarak Dionysos üzerinde gerçekten erken Anadolu etkisinin olup olmadığını araştırmakla ilgilenirler. 1890 gibi erken bir tarihte Paul Kretschmer, annesinin Semele adının, Roma Dönemi'nde doğrulanan Phryg zemelo-'toprak'tan gelebileceğini öne sürmektedir.³⁶¹ Kuşkusuz Dionysos'un geniş bir alana yansıyan varlığı, Mısır, Babil, Filistin'deki ve hatta Hitit ve Luwi dinlerinin, temelde ritüel dinleri olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Ahit ve Eski Yakındoğu araştırmaları ile ilgilenen ve bu grubun önemli temsilcileri arasında bulunan Hooke, mit ve ritüel kuramını söylenen mit ve eyleme dökülen ritüelin ilk medeniyetlerde de birbirinden bağımsız olmadığını savunmuştur.³⁶² Ritüellerde sıkça rastlanan ölümün dramatize edilmesi ve tanrının yeniden dirilmesi *eniautos daimon* olarak adlandırılır. Tanrı ya da kral ölür, yeraltına gider, ölümü yenerek tekrar dirilip kutsal evliliği *hieros gamos* gerçekleştirir. Gaster, ölen ve yeniden dünyaya gelen tanrı-kral ritüel motifinin mevsimsel bir

³⁵⁷ Murray 1912, 341-363.

³⁵⁸ Burkert 1985, 163; Farnell 1896–1909, 5.86; Dionysos ve İsrail tanrısı: Tac. His. 5.5.

³⁵⁹ Burkert 1985, 136.

³⁶⁰ Sabazios, Phryg mitolojisinde doğa, tarım ve bereket tanrısı olarak tapınım görür. Phryglerin doğaya ve yaban hayatına olan saygısı ve doğanın döngüsüne olan inançlarının mitsel bir yansımasıdır. Ayrıca tıpkı Dionysos gibi, Sabazios da doğumu, ölüm ve yeniden doğuş döngüsü ile ilgilidir. Phrygler, Tanrı Sabazios'un yeniden doğuşunu doğanın döngüsü ile eşitler.

³⁶¹ Heubeck 1961, 77; Kretschmer 1890, 18-19, Lubotsky 1998; Willi 2007, 171; Astour 1965, 169. Aslında Kretschmer, ilahla birlikte kelimenin de Thrakia-Phryg dili olduğuna inanır, çünkü Thrakia'nın Phryg ile yakından ilişkili olduğunu düşünmektedir. Kretschmer 1896, 171–243; Brixhe 2004, 780; Brixhe-Panayotou 1997, 202.

³⁶² Mit ve ritüel teorisi yaklaşımı için ayrıca bkz: Hooke 1933; Hooke 1935; Hooke 2015.

döngüyü ifade ettiğini öne sürer. Periyodik olarak yapılan bu ritüellere toplumun tamamı katılır ve yaşamın yeniden dirilmesi için etkinlikler düzenlenir. Gaster bu törenleri, boşalma *kenosis* ve dolma *plerosis* ritüelleri olarak iki grupta ele alır. Boşalma ritüelleri, yaşamın ve canlılığın yok oluşunu temsil ederken dolma ritüelleri, yeni bir sürecin başlangıcını ve yeniden doğuşu ifade eder.³⁶³ Ölüm ve yeniden dirilme temaları sadece kralların ya da toplumsal bir ritüel şeklinde olmamakla birlikte bazen de bireysel ve gizli yapılan bir erginlenme töreni olarak karşımıza çıkmaktadır. Erginlenme evi anlamına gelen *telesterion* gibi terimler *mysteria* ile büyük oranda örtüşür.³⁶⁴

Tek başına ve teoforik bir antroponim olan Pakiwas ve bir ay adı olan Pakilli'nin bir parçası olarak ortaya çıkmış Paki teolojisi, Dionysos'un Lydia bağlantısı için önerilmektedir. Pakiwas, Grekçe'de Dionysokles'e bir yazıtta karşılık gelmekte ve Paki'nin Dionysos'un bir çevirisi olarak anlaşıldığı kesinleşmektedir.³⁶⁵ Bu, Grekçe Bakkhos teoniminin, Lydia'dan ödünç alma olma olasılığını yükseltir. Ancak bu kanıtta sadece Tanrı Paki'nin, Dionysos çevirisi olarak seçilmesinin tek nedeni Bakkhos'a benzetilmesi ile açıklanabilmektedir.³⁶⁶

Dionysos'un Hitit öncüllerini bulmak için birçok girişimde bulunulmuştur. Bazıları bu açıklamada Telipinu'yu işaret etmiştir. Isabelle Tassignon, kaybolan bir tanrı olarak Telipinu'ya benzediğini savunur. Tanrı sinirlenir, ortadan kaybolur, aranır, çağrılır ve yeniden ortaya çıkar.³⁶⁷ Ayrıca, Magnesia'da bir ağaçta bulunan Dionysos'un aphidrumundan bahsedilir ve özellikle Louis Robert'in hem Apollo hem de Dionysos olarak tanımladığı, Maeander Nehri üzerindeki Magnesia yakınlarında, Aulai'de ağaçların köklerinden parçalanıp taşındığı dendroforik bir ritüelden bahsedilir.³⁶⁸ Tassignon'un genel tezine ek olarak Telipinu'ya özgü olan tanrının ölümden çağırılması, Anadolu'daki Nerik'in Fırtına tanrısı Taru ile de paralellik gösterir. Mite göre tanrı, 'bir deliğe' girerek kaybolmuştur. Kısacası daha genel bir perspektifte, bu 'ölen ve tekrar doğan' ritüel modeli Grek veya Anadolu ile sınırlı değildir.³⁶⁹

Mevsimsel döngüyü sembolize eden bu ölüm ve yaşam zıtlığını Fırtına Tanrısı ile de görebiliriz. Haas, karmaşa ve düzen arasındaki zıtlık ile mevsimsel değişime dair imalarda

³⁶³ Gaster 2000, 23-26.

³⁶⁴ Burkert 1985, 276.

³⁶⁵ Littmann 1916, 38; Gusmani 1964, 74-75.

³⁶⁶ Rutherford 2020, 77-80.

³⁶⁷ Tassignon 2001, 310; Tassignon 2001, 314; Tassignon 2003, 81-99; Tassignon 2002, 233-244.

³⁶⁸ Tassignon 2004, 315-335; Kern 1900, no. 215.

³⁶⁹ Stewart 1996, 109-120.

bulunarak, İlluyanka kış, Fırtına Tanrısı bahardır sözlerini kullanır. Dolayısıyla İlluyanka mitindeki öykü kışın bitişini ve Yeni Yıl Bayramı'nın başlamasını anlatır.³⁷⁰

Dionysos önerileri arasında, Grek tragoidos'unun Hitit Tarkuwant "dansçısı"na dayandığı³⁷¹ ve ölümsüzlükle ilgili Orfik-Baksik inançların en iyi paralelinin, insan ruhunun ölümden sonraki yolculuğunu betimler gibi görünen bir Hitit metninde bulunduğu hipotezi yer alır.³⁷² Metin Luwi ritüelleriyle ilişkili benzerlikler göstermesi açısından önemlidir.³⁷³

3.2.2. Bağ ve Şarap Tanrısı

Genellikle orta Batı Anadolu'ya yerleştirilen Luwi kentleri İstanuwa ve Lallupiya'dan gelen Luwi ritüelleri ile ilişkili metinlerde ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir.³⁷⁴ Ritüelde, *huhupal* adı verilen bir müzik aletinden içki içildiği aktarılır.³⁷⁵ Müzik aleti olarak tanımlanmasının nedeni *huhupal* adlı kadehin bir ritim halinde karşılıklı tokuşturulması ile çıkan sestir. Bir libasyon sahnesini hatırlatan diğer ritüel esnasında hiçbir damlasını yere dökmek kaydı ile marnuwan birasının bir huhupaldan bir diğer huhupala döküldüğü bilgisi oldukça önemlidir. Metnin devamında başka huhupal, şarap ile doldurulur. Bu libasyon sahnesi sırasında bir tanrının aşağı doğru olan huhupal tuttuğu ve marnuwan birası içtiğini, bir şarap sakisinin elindeki huhupalı doldurarak, Luwi şarkıları eşliğinde tüm Lallupiya erkeklerine şarap sunduğu ve bu sakinin “bir kadın gibi” şarkı söylediği aktarılır.³⁷⁶

Bir başka metinde Manfred Hutter'in “dans eden tanrı” olarak yorumladığı tanrı Tarwalliya adına şarap ve bira içilir. İçilen kap huhupal adı verilen tören kabıdır. Aynı zamanda müzik aleti görevi gören bu kadeh, içilen kutsal sıvı sırasında ritmik şekilde tokuşturulur ve bir ritim oluşturulur. Aktarılanlara göre, çıkan ses eşliğinde Luwi Şarkıları söylenir. Tüm toplumun katıldığı bu kutsal etkinlikte tanrının müzik ve dans eşliğinde yeniden gelmesine/doğmasına eşlik edilir. Tanrının yeniden gelmesi ile beraberinde toprak yeniden canlanır. Bahar gelir. Bir mevsimsel döngü var olmuştur. Şarap ve biranın ritüel esnasında kullanılan en önemli kutsiyet simgesi olmasının nedeni, üzümün ve buğdayın öz

³⁷⁰ Haas 2006, 97-103.

³⁷¹ Szemerényi 1974, 144-157; Szemerényi 1975, 300-322.

³⁷² KUB43.60; Archi 2007, 169-196; Bernabé-San Cristóbal 2008, 216-217. Orphic tabletler üzerine yaptıkları çalışmada, Mısır ve Hindistan da dahil olmak üzere diğer kültürlerden gelen cenaze kanıtlarıyla karşılaştırmaktadırlar ve Hitit kanıtlarına uygun olduğu sonucuna varılmıştır.

³⁷³ Martino 2017, 258.

³⁷⁴ Martino 2017, 258.

³⁷⁵ Schuol 2004, 110-111; Polvani 1988, 173; Güterbock 1995, 57-72.

³⁷⁶ KUB 25.37 + CTH 771.1; Güterbock 1995, 64-67.

sıvısı olduğu inancı yatmaktadır ve bu kutsal sıvı tanrılara ithaf edilir. Toprağın yeniden canlanması ile oluşan üzüm bağları ve buğday başakları tanrının tekrar canlanması demektir. Tarımın önemli bir yer kapladığı bu toplulukta arpa ve üzüm en önemli besin kaynağıdır. Dolayısı ile “ölen ve tekrar gelen” ve “üzüm ve arpanın” ortak tanrısı bir dengenin varlığının mitsel yansımasıdır. Dönemin insanların tanrılarına bir armağanı olarak sunulur şarap ve bira. Çünkü aslında bir fermentasyon sonucu oluşan bir içkidir. Belki de antik insan, doğanın özünü şarap olarak sunmuştur tanrısına. Tanrının adı metnin devamında bizlere sunulmuştur ve bu metinlerin bizlere armağanı da yazıtların günümüze kadar aktarılmasıdır. Özünde Luwi tanrısı olan “Dionysos” Luwi adıyla “Winiyanta” literatürde yerini alır. Çünkü metinlerin hemen ardındaki bölümde tanrı Winiyanta adına içkiler eşliğinde şarkılar söylendiği aktarılmıştır.³⁷⁷ Istanuwa ritüellerinde Winiyanta bir şarap tanrısı olarak adlandırılır. Bunun yanı sıra, Hiyeroglif Luwi ARSUZ yazıtında Fırtına Tanrısı’nın ebeveynlerinin tahıl tanrısı Kumarbi ve şarap tanrısı Tipariya olduğu aktarılmaktadır.³⁷⁸

Hitit toplumunda da karşılaştığımız bağcılık ve bağcılık ile ilişkili bazı tanrılar bulunur.³⁷⁹ Hitit metinlerinde rastlanılan Luwi ritüelleri içerisindeki bir ritüelde Tanrıça Maliya’ya, ‘şarabın ve tahılın annesi’ şeklinde dua edilir.³⁸⁰

Hiyeroglif Luwi Neo-Hitit metinlerinde iki kez bağın Fırtına tanrısına (tuwaris(a)-) atıfta bulunulur.

BOR “Ben Warpalawas’ım. Bu bağı kendim diktim ve bu Bağın Tarhunza’sını ben kurdum...”

SULTANHAN “Ben Sarwatias’ım... Bu Bağ Tarhunza’sını ben kurdum...”

1952’de Helmuth Bossert tarafından Tuwaris(a)-nın, Dionysos ve ona tapanlar tarafından taşınan asa olan üzümsü küre, θύρσος “thyrsus” ile ilgisi olan Grekçe bir sözcükle bağlantılı olabileceği öne sürülmüştür.³⁸¹ Anlamı bakımından pek bir bağlantısı olmasa da özellikle asma dalları, temelde ucunda çam kozalağı olan bir rezene değneği olan bir thyrsus

³⁷⁷ KUB 55.65 4-7 ve 16-18 (CTH 772.3); Starke 1985, 312-313; Tanrı Tarwalliya için ayrıca bkz: Hutter 2003, 241.

³⁷⁸ Weeden 2018a, 353.

³⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Corti 2018.

³⁸⁰ KUB43.23.51; Anna’nın Bağ Ritüeli’nde Maliyanni tanrıçaları yer alır KUB 12.44+; Her ikisi için bkz: Haas 1988, 122-142.

³⁸¹ Bossert 1952–1953, 180.

olduğu için, bu önerme doğru kabul edilebilir.³⁸² MÖ 8. yüzyıl sonları Kral Warpalawa, Fırtına tanrısı (bu durumda 'bağın' olarak tanımlanmaz) üzüm ve tahıl demetlerini taşır.³⁸³ Onurlandırılan tanrılar arasında, Luwi tanrısına açıkça eşdeğer olan bir 'bağların tanrısı Hadad' vardır. Kuttamuwa bir çam kozalağı tutar şekilde tasvir edilir. Bu bize, Dionysos'un thyrsus'unu hatırlatır.³⁸⁴

3.3. Tanrıça Ma

Ma adı diğer bütün dillerde de aynı anlama gelen “anne, ana” sözcüğünün karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁵ Hitit dilindeki MAH ideogramındaki “Mamma-Amamma” formundan geldiği düşünülen Ma, birçok yere ismini veren yerel tanrıçalardan bir tanesidir.³⁸⁶ Tanrıça Ma’nın kökensel izine Anadolu’daki birçok tanrıçadan daha az rastlanmaktadır. Öte yandan Anadolu’daki tanrıça profillerindense, savaş ve aşk tanrıçası profili sergilemesi bakımından diğer tanrıçalardan ayrı tutulur. Bu konuda tanrıçanın Hurri kökenli tanrıça olan Savuska’nın bir devamı olduğu savı bulunmaktadır.³⁸⁷ Öte yandan kökenin Hititlerdeki fırtına tanrısı Teşup’un eşi olan güneş tanrıçası Arinna ile ilişkili bir tanrıça olduğu yönünde köklendiği savunulmuştur.³⁸⁸ Anaçlığından daha çok İştär gibi MÖ I. binde Tanrıça Ma Kizzuwatna’da Sawuska/İştär ile özdeş tutulmaktadır.³⁸⁹ Antik kaynakta, bir Lydia kenti olarak geçen Mastaura adının kökeninin Tanrıça Ma’dan türediği belirtilmektedir.³⁹⁰ Antik yazar, Mastaura Kenti’nin kuruluş mitolojisinin Ma’dan geldiğini şu şekilde bahseder: Ma, Zeus’un annesi Rhea’nın yanında gezen perilerden biri olarak belirtilir. Zeus, bebek Dionysos’u Hera’nın öfkesinden koruması için Ma’ya emanet etmiştir. Ayrıca Lydialılar Rhea’yı Ma olarak adlandırdıkları ve boğalar kurban ettiklerini aktarılmaktadır.

En önemli kült noktalarından biri “Kappadokia Komanası”³⁹¹ bir tapınak devleti olarak görülmektedir.³⁹² Kült merkezi günümüzde Adana ili Tufanbeyli ilçesine Göksu Vadisi yerleşimlerinden olan Şar Köyü merkezinde lokalize edilmektedir. Arkeolojik kazı

³⁸² Beekes 2003a; Beekes 2010, 566; Simon 2018, 391 tarafından yapılan rezervasyonlarla desteklenmiştir. Sami bağlantıları Brown 1969, 168–169 tarafından araştırılmıştır.

³⁸³ IVRIZ 1 = CHLI X.43, cilt I.2, 517-518, plaka 292 ile.

³⁸⁴ 'Hadad' Pardee 2009, 62.

³⁸⁵ Hartmann 1928, 82.

³⁸⁶ Casabone 2009, 186; Moga 2010, 369.

³⁸⁷ Mutlu 2016, 316.

³⁸⁸ Seyrig 1970, 77; Proeva 1992, 331.

³⁸⁹ Mutlu 2016, 316.

³⁹⁰ Step. Byzantios: 436.

³⁹¹ Kizzuwatna krallığının merkezi noktası Kummanni.

³⁹² Goetze 1940 ve ayrıca bkz: Goetze 1957, 103;

alışmaları sırasında Kırık Kilise şeklinde adlandırılan mimari eserler bulunmasına rağmen Tanrıça Ma'ya ait bir tapınak verisine ulaşılamamıştır.³⁹³ MÖ II. binde Kizzuwatna Bölgesi'nin başkenti olarak bildiğimiz kutsal kent anlamına gelen Kummani ile özdeşleştirilmektedir.³⁹⁴ Tanrıça adına yapılmış Roma Dönemi'ne ait bir başka tapınak Pontus Bölgesi'nde, günümüz ismi ile Tokat ili Gümenek Mevkii'nde bulunmaktadır. Bu tapınak aynı zamanda Kapadokia Komanası ile aynı ismi taşıtmaktadır.³⁹⁵ Bu iki önemli yerleşimin dışında Edessa (Makedonya), Hyrkais (Lydia), Pergamon, Konstantinopolis, Olbia ve Roma'da tapınılmaktadır.³⁹⁶ Tanrıça Ma için yılda iki defa gerçekleştirilen kutsal alayda tanrıçanın heykeli taşınmaktadır. Kraldan daha sonra gelen rahip yönetimde söz sahibi olmakla birlikte, kutsal alayda diadem giymektedir.³⁹⁷

Tanrıça Ma betimine Roma Dönemi olduğu bilinen, yüzük taşlarında rastlamaktayız. Yüzük taşları diğer farklı noktalarda belirli benzerlikleri ile Tanrıça Ma ile ilişkili olabileceği kanısına varmamızda yardımcı olmaktadır. Roma Dönemi yüzük taşları üzerinde yer alan *şua talı kadın başı fiğürleri* yer almaktadır.

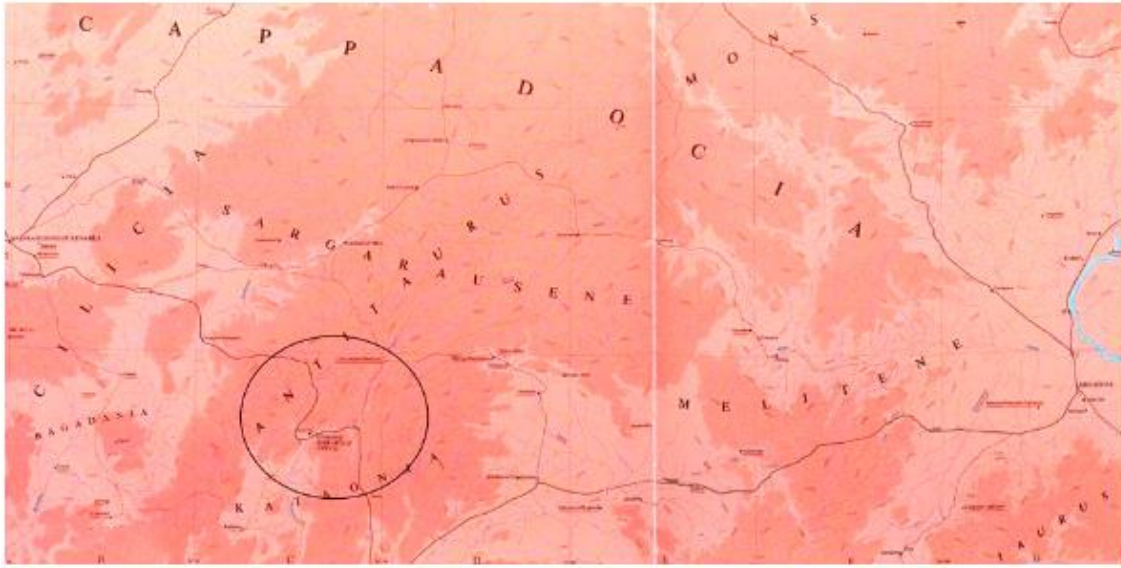
³⁹³ Harper-Bayburtoğlu 1968, 149-158.

³⁹⁴ Kümmel 1983, 335; Girginer 2005, 300.

³⁹⁵ Strab. Geo.12.3.32. Strabon, Katania bölgesindeki Komana kentinde halkın "Ma" dediği bir Enyo Tapınağı'ndan bahsetmektedir. Antik yazar bu tapınakta 6000'den fazla olan köleler ve hizmetkarlar tapınak rahibinin hizmetine tabii olduğundan bahseder ve ayrıca tapınağın rahibi, Kapadokia'da kraldan sonra en yetkili kişi olarak bilinmektedir. Yine Strabon'un aktardığına göre kente domuz girmesi ve etinin yemesi yasaklanmıştır. Pontus Komanası'nda da aynı gelenek bulunmakla birlikte bu yerin lokalizyonu önemli ticari bir noktada bulunması ile ve tanrıçaya yapılan *eksodos* (tragedyada oyunun son sözünün söylendiği yer. Çıkış bölümü) sırasında özellikle kalabalıklaşan Komana, bağ ve bahçeleri ile zengin bir kent niteliğini taşıtmaktadır. Kappadokia Komanası'nda olduğu gibi Pontus Komanası'nda da kendini tanrıçaya adanmış *Theophoretos* 'lar ile tapınakta vücutlarından para kazanan *Hierodulos* 'lar sayısı 6000'den fazladır. Kent bu haliyle Aphrodite kültü bulunan Korinthos ile ilişkili görülmektedir.

³⁹⁶ Hartmann 1928,79-80; Çapar 1995, 590; Mutlu 2016, 312.

³⁹⁷ Strab. Geo.12. 3. 36.

Harita 3.1. Kappadokia Komanası (Barrington Atlas, Princeton 2000)

Araştırmacılar Tanrıça Ma'nın kült merkezi Kappadokya Komanası'nın kökensel olarak Geç Bronz Çağ devleti Kizzuwatna ile aynı yer olduğunu düşünmektedir. Komana "Kummani" sözcüğünden gelmiş olup Hurri dilinde *kutsal* anlamına gelmektedir.³⁹⁸ Bilindiği üzere Kizzuwatna'da yaşayan halkın büyük bir bölümü özellikle MÖ II. binyılda Luwilerden oluşmaktadır. MÖ 1800'lerde Hurri kültürü görülürken, MÖ 1600'ler Hititler ile ilişki kurmaya başlamışlar ve daha sonraları da bulunan bölgede Luwi, Hurri ve Suriye etkisi ile birlikte Hititleri özellikle dinsel alan başta olmak üzere oldukça etkilemişlerdir.³⁹⁹ Komana'nın diğer Tapınak Devletleri, Venesa ve Zeus Dakeios'tan daha büyük ve daha önemli olduğuna işaret etmektedir. Antikçağdaki Tapınak Devleti geleneği özellikle Orta Anadolu ve Mezopotamya'da oldukça yaygın olan bir dini örgütlenme şeklidir.⁴⁰⁰ Antik dönem yazarları ve modern araştırmacılar Kappadokia Ma Tapınağı'nın erken dönem kökeninin, bölgede bulunan Kizzuwatna Krallığı'na kadar gittiği yönünde hemfikirlerdir. Bunun sebebi olarak Kappadokia Ma Tapınağı, Kummani'nin bir devamı niteliğinde görülmektedir.⁴⁰¹ Kummani kökeninin Luwi tanrıçası ile bağlantılı olup olmadığı kesin değildir. Kizzuwatna'da Luwi nüfusunun çoğunluk olması, tanrıçanın Luwi tanrıçası olma olasılığını arttırabilir.

³⁹⁸ Archi 1975, 329-344; Kümmel 1983, 335; Haas 1994, 580-582; Wilhelm 1999, 492-493.

³⁹⁹ Wilhelm 1999, 492.

⁴⁰⁰ Sökmen 2005, 10-19; Hartmann 1928, 82.

⁴⁰¹ Çapar 1995, 583-598.

Ma isminin en yakın anlamı “Ana” anlamına geldiği bilinmektedir.⁴⁰² Özellikle Anadolu’da ana tanrıça sıfatına uygun tanrıçalar, Artemis, Hekate ve Kybele olarak görülmektedir.⁴⁰³ Fakat Tanrıça Ma tasvir ve betimlerinde ve gerek antik metin yazarlarına göre zafer ve savaş tanrıçası olmasının yanında aynı zamanda Artemis ile benzer özellikleri olmasının bir açıklaması olarak sunulabilir. Bunun yanı sıra her ne kadar tanrıça, Roma Dönemi’nde tapınılan bir tanrıça olsa da aslında kökensel özellikleri bakımından Grek tanrıçaların belirleyici karakteristik özelliklerinin dışında ne savaşçı ve cinselliği öne çıkartan özellikler ne de Kybele ya da Artemis gibi “anaç” özellikler göstermemekle birlikte Ma; barışın, bereketin, zenginliğin ve refahın tanrıçasıdır.

Tanrıçanın genel ikonografisi özellikle geç dönem Hellen ve Roma kültürünün Anadolu’da yayılması ile birlikte ve birçok yerel tanrıçaların özellikleri ile harmanlanmış bir senkronizasyon halinde ortaya çıkmıştır. Roma Dönemi içinde ayrıntılarına sıkça rastladığımız tanrıçanın başında şualı bir taç, bir eli ile dayandığı yerde duran bir kalkan ve kartal, omzuna yasladığı ve elinde çoğunlukla sopa tutarken başka örneklerde mızrak ve çift ağızlı balta ile tasvir edilmektedir.⁴⁰⁴ Günümüze kadar ulaşmış arkeolojik eserlerin ya da Ma olduğu tespit edilmiş ve yayınlanmış üç bronz plaka, bir mezar steli ve vazo tasviri⁴⁰⁵ bulunmaktadır.

3.4. Adonis

Kaybolan ve tekrar geri gelen tanrı olarak bilinen tanrı/kahraman, Semitik kökenli kelime *adonai* “efendim” anlamına gelmektedir. Muhtemelen fırtına tanrısı Ba’lu ile bir ilişkisi bulunsa da Hellenistik ve Roma Dönemleri’nden kahraman/tanrı mitlerinde karşımıza çıkan “Adonis” aynı zamanda Mısır ve Mezopotamya bölgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Mısır’da Osiris Mezopotamya’da Dumuzi mitolojilerinden bildiğimiz ölen ve tekrar geri gelen Adonis en ayrıntılı şekilde Grek ve Roma kaynaklarında bulunmaktadır.⁴⁰⁶

Adonis mitolojisinin antik kaynaklardaki bir versiyonu Ovidius’un *Metamorphoses* adlı eserinde bulunmaktadır.⁴⁰⁷ Asur Kralı Theias, bazı kaynaklarda ise Byblos Kralı

⁴⁰² Hartmann 1928, 77-91; Helck 1971, 243.

⁴⁰³ Hartmann 1928, 87-90.

⁴⁰⁴ Arslan 1998, 82-124. Çift başlı balta ile tasvir edilmesi tanrıçanın çift cinsiyetli olabileceğini akla getirmektedir. Bu kapsamda Tanrıça bazı araştırmacılar tarafından Zeus ile özellikle de Zeus Labraundos ile eşleştirilmektedir. Price-Trell 1977, 97; Casabonne 2009, 181.

⁴⁰⁵ Proeva 1992, LIMC VI/1: 330-331.

⁴⁰⁶ Kraemer 1988, 18-19; Burkert 1985, 176-177.

⁴⁰⁷ Ov. Met.

Phoenix'in eşi dediği Kıbrıs Kralı Kinyras'ın kızı Smyrna'nın Aphrodite kadar hatta daha güzel olduğu için övünür. Bu duruma öfkelenen tanrıça, Smyrna'yı babasına aşık eder ve enstest bir ilişkiden Adonis dünyaya gelir. Adonis'in dünyaya gelişi de ilginç bir şekilde vuku bulmaktadır. Annesi Smyrna babasından kaçarken, tanrıça onu affeder ve Smyrna'yı bir Myr ağacına çevirir. Myr ağacının arasından Adonis'i alan Aphrodite onu *Ölüler Diyarı* içinde Persephone'ye emanet eder. Persephone emanet edilen sandığın içinden Adonis'i çıkararak sarayına götürür. İki tanrıça arasında paylaşılamayan Adonis Kalliope'nin hakemliğinde, yılı üç çeşit parçaya bölerek, gencin yılın dört ayını Persephone ile diğer dört ayı Aphrodite ile ve geri kalan kalan dört ayı da kendi istediği yerde geçirmesine karar verir. Ancak Aphrodite adil davranmayarak Adonis'in diğer dört ayı da kendi ile geçirmesini sağlar ve böylelikle mahkeme kararlarına uymaz.⁴⁰⁸ Persephone, bu duruma haklı olarak gücenir ve Aphrodite'nin aşığı Ares'e bu durumu anlatır. Ares Adonis'e duyduğu kıskançlıkla kendini bir yaban domuzuna çevirir. Lebanon Dağı'nda avlanan genci, Aphrodite'nin gözleri önünde boynuzlarını saplayarak öldürür. Ruhu yeraltına giden Adonis'in bedeninden çıkan kanlardan dağ laleleri büyür. Aphrodite'nin yakarışlarını duyan Zeus yılda bir kere de olsa Adonis'in ruhunun yeryüzüne çıkmasına izin verir ve böylelikle bütün evrene baharın gelişini müjdelemesini sağlar. Bazı versiyonlarında yaban domuzunun Apollon olduğu ve Adonis'i Aphrodite'den intikam almak için öldürdüğü anlatılır.⁴⁰⁹ Adonis adına yapılan mevsimsel kutlama ve yas tutma dini festivalleri, Luwi dininde, temelde ritüel dini olması ve yaygın bir kült modelini yansıtması açısından oldukça önemlidir. Ölen ve yeniden dirilen Adonis hakkında alt başlık açmamın en büyük nedenlerinden biri mevsimler döngülerin benzer mitsel motiflerinin Luwi ritüellerinde de var olmasından kaynaklanmaktadır.

Temmuz/Dumuzi birçok mitsel karakter gibi – Osiris, Arkadyalı Ankaïos, Giritli Zeus, Lydialı Carmanor ve İrlandalı kahraman Diarmuid- yabandomuzu tarafından öldürülmüştür. Yaban domuzu, Persephone'nin kendisi bir dişi domuzmuş gibi mitsel bir anlam ifade etmektedir. Ancak yılın ikiye bölünmesi ile aydınlık ve karanlık dönemin ya da mevsimsel olarak kış ve yazın sembolik bir anlatımını içermektedir. Set'in Osiris'i, Finn Mac Cool'un Diarmuid'i öldürdüğünde yere dökülen kanlar gibi Adonis anlatısı içerisinde de aynı hikayeye rastlanılır. Kış yağmurlarından sonra Lebanon/Lübnan Dağı yamaçlarını kıpkırmızı yapan dağ lalelerinin bir alegorisidir. Temmuz'un uğruna yapılan bir yas festivali olan Adonia, Byblos'da her yıl bahar mevsiminde düzenlenmektedir. Adonis'in doğduğu,

⁴⁰⁸ Apollod. Bib. iii 14. 3-4.

⁴⁰⁹ *Orphic Hymn* iv. 10; Graves 2012, 85.

Mürrüsafi ağacı afrodizyak özelliği taşıması, kendisine atfedilen ritüellerin orgiastik bir niteliğe sahip olduğunu gösterir. Ağaçtan akan reçineler kahramanın anısına dökülen gözyaşlarıdır.⁴¹⁰ Adonis üzerine aktarılmış bu mitolojide doğa unsurlarının yer alması, Luwi inancında yer alan doğanın bilinci ve canlı formun insan ile bağdaştırılması benzer bir özden yola çıkmaktadır. Bu nedenle kökensel olarak sadece Grek bir mitolojik gelişimin dışında Adonis, birçok kültürel dokunun yer aldığı bir oluşumu kapsamaktadır.

Tıpkı Dionysos'ta olduğu gibi Adonis'in ölüp yeniden yaşamasının ardındaki yapılan bilimsel çalışmalar doğrultusunda Murray, Cornford ve Cook gibi araştırmacılar, ölen ve yeniden dirilen Eski Yakındoğu tanrı-kralının Grek tragedyasında nasıl bir temel model oluşturduğunu açıklama eğilimindedir.⁴¹¹ Yine aynı grupta yer alan Harrison, yapılan ritüeli mitin asıl kaynağı olduğunu öne sürmektedir. Harrison, Grek dininin sosyal köklerini araştırırken sanatının, toplumun ritüel davranışının erken örneklerden etkilendiğini yazmaktadır. Harrison'ın çalışmasındaki en önemli nokta, birbirine coğrafi bakımdan yakın olan farklı toplumlarda ritüelin önceliğinin sık sık vurgulanmasıdır.⁴¹² Cook, bu ritüeli Grek kahramanlarının tekrar canlandırmasının bir devamı niteliğinde olduğundan bahseder.⁴¹³

3.5. Apollon

Grek tanrıları arasında yer alan 'Απόλλων' isminin Latince söylenişi Apollon, isim kökü ve költünün hangi coğrafyaya ait olduğu uzun süredir arkeolojide tartışma konusudur.⁴¹⁴ Nitekim Iliada'da oynadığı rol, Apollon'u Olympos tanrılarından ayırarak, bir Anadolu tanrısı olarak karşımıza çıkarmaktadır. Anadolu kökenli eski bir tanrı olduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Bunlardan biri Olympos tanrıları gibi ayağında sandalet yerine, Batı Anadolu kökenli bot giydiği betimlemeler olurken, bir başka ipucu ise ok ve yay kullanımının Greklere yabancı olduğudur. Dolayısıyla sonuç olarak, Apollon költü eski bir yerel tanrı költüne dayanmaktadır.⁴¹⁵ Doğum yeri olarak Lykia'daki Patara kenti gösterilmektedir. Ancak bunun yanı sıra birçok költ noktası bulunmaktadır. Çalovası Apollonu, Pedlenisos Apollonu, Delphi Apollonu, Delos Leto Kutsal Yolu, Kral kapısı Apaliunas, Letoon-Leto, Artemis ve Apollon

⁴¹⁰ Ov. Met.10. 500

⁴¹¹ Murray 1912, 341-363; Cornford 1912, 212-259; Cook 1903, 403-421.

⁴¹² Harrison 1912: Editörlüğü yapmış olduğu *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion* adlı çalışması ayrıntılı bilgi için bakılabilir.

⁴¹³ Bell 2009, 6.

⁴¹⁴ Akar Tanrıver 2009, 232.

⁴¹⁵ Burkert 1985, 144.

Tapınağı Apollon kült noktalarından bazılarıdır. Buna ek olarak doğum yerinin Delos Adası olduğu da kabul görülmektedir.⁴¹⁶

Apollon'un MÖ 5. yüzyıllardan itibaren izine rastladığımız kentlerden biri Ephesos'tur. Kült noktasının Prion Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı'nda olduğu tahmin edilmektedir.⁴¹⁷ Arkeolojik kanıt olarak dağın teraslanmış yamacının dikey yüzeyinde *Apollon Patroios* yazıtı keşfedilmiştir.⁴¹⁸ Ephesos'ta Apollon kült yeri olabilecek başka bir alan ise, Ephesos Artemision alanındaki yapılardan yola çıkarak, burada bir Apollon Tapınağı'nın olup olmadığı düşünülmektedir. Özellikle Batı Anadolu'daki arkaik tapınakları incelediğimizde, Apollon kült noktalarının yakınlarında Artemis tapınaklarının bulunduğu görülür. Bazen Artemis'in bulunduğu görkemli tapınakların yakınlarında da mutlaka bir Apollon kült noktası ya da sunağına rastlamak mümkündür. Bu yorum ile yola çıkarak, Ephesos Artemision alanında bir Apollon tapınağı ya da en azından sunağı bulunması gayet muhtemeldir. MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen *Hekatompedon* olarak adlandırılan yapının, Apollon Tapınağı olup olmadığı net olmamakla birlikte yapı tamamlanmadan bırakılmıştır. Ephesos'taki Apollon Tapınağı ile ilgili Büyükkolancı Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu'nda;

*“Ayasuluk Tepesi'nin batı yamacındaki 32 D açmasında, 1993 yılında bulunan Apollon figürleri bir mezara ait olmadığı için Apollon'a ait bir kült yerini işaret ettiği varsayılabilir. Bu kült yeri veya tapınak büyük olasılıkla İsabey Camii'nin veya St. Jean Kilisesi'nin altında kalan ve eski Ephesos kenti içindeki Apollon Tapınağı olmalıdır. Çünkü Apollon Tapınağı'nın Artemis Tapınağı'ndan uzak bir yerde olması mümkün değildir.”*⁴¹⁹ Apollon Tapınağı hakkındaki görüşlerini belirtmiştir.

Zeus ve Leto'nun oğlu olan Apollon⁴²⁰, İliada'da okçu tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴²¹ Sanat, müzik ve kehanet gibi özellikleri barındıran tanrı, diğer karakteristik özelliklerinin dışında her şeyden önce 'iyileştirici tanrı' olarak bilinmektedir. Epitethlerinden

⁴¹⁶ Erhat 2017, 44-48; Grimal 1997, 79-83.

⁴¹⁷ Naumann 1983, 236.

⁴¹⁸ Scherrer, 2000, 60.

⁴¹⁹ Büyükkolancı 2011, 114-115.

⁴²⁰ Homer. II. I.8-10; Hesiod. Th. 920.

⁴²¹ Homer. II. I. 1-45.

biri Apollon Medicus MÖ 433 yılında kurulmuş bir tapınak kültüdür. Bu unvan MÖ 431 yılında, bir salgın hastalık sırasında Apollon’a adanmış tapınaktaki resmi unvandır.⁴²²

Vesta rahibeleri, ritüel sırasındaki dualarda (İndigitamenta) Apollon’u “Apollo Medice, Apollo Paen” şeklinde anmaktadırlar ve bu iyileştirici, her derde deva anlamına gelmektedir.⁴²³

MÖ 399 yılında ilk lectisternium’da, annesi Leto eşliğinde ön sırada var olduğunda “iyileştirici” niteliği ile öne çıkmaktadır.⁴²⁴

“Genç erkek” (kouros) teriminin tanrısal temsili olan Apollon, Grek mitolojisine göre tıpkı kardeşi olan Herakles gibi, belirli görevlerden zaferler kazanarak Olympos’a kabul edilir. Ozanlar Apollon’un sonsuz gençliğinden, gençliğin hiç son bulmayan olumlu niteliklerinin kaynağı olduğundan dualar şeklinde aktarırlar.

“Her zaman genç ve yakışıklı bu tanrının güzel ve yumuşak yanaklarına bir tek tütün gölgesi bile düşmemiştii.”⁴²⁵

“Efendim, asla saçlarınızı kesmeyin ve zarar görmelerine izin vermeyin: Kural budur.”⁴²⁶ Çünkü geleneklere göre, genç erkek çocukların saçları erişkinliğe adım atarlarken kesilir. Tanrı Apollon’a bu gibi betimleyici atıflar antik dönem yazarlarınca oldukça sıklıkla karşılaşılr ve bunlar aralarından sadece birkaç örnektir.

Apollon özellikleri arasından bir diğeri geleceği tahmin etmek, falcılık ve kehanettir. Antik dönemde bu özellikler bilgelik ile paraleldir. Bilgelik ışık ve yılan ile sembolize edilir. Tanrının parıldayan olduğu kaynaklar ile belirtilirken, güneş ile sembolize edilmesi de hiç şüphesiz bu yönünden kaynaklanmaktadır. Apollon kehanet özelliğine sahip pythonu öldürme mitosu ile bu özellik kendisine geçer. Python kanıyla kirlenen Apollon, yıkanmak için gerçekten Phoibos, yani arı⁴²⁷ olmak için Tempe vadisine, Teselya’ya gitmesi gerekmektedir. Python anısına Pythia Festivalleri ve yarışmalar düzenlenir.⁴²⁸ Yarışmalar dışında festivaller

⁴²² Livy 4.25.3; 40.51.6

⁴²³ Mac. Sat. 1.17.15.

⁴²⁴ Livy 5.13.4.

⁴²⁵ Cal. Apollon. 36-37.

⁴²⁶ Apollon. 709.

⁴²⁷ Arı kelimesi, saflığını bozacak hiçbir şey karışmamış olan anlamına gelir. Daha çok anikonik inanç sisteminde karşılaşılan, Luwilerde de gerek ritüellerin kent dışında (yaban alanda) gerçekleştirilmesi gerekse tanrıların insan elinin değmediği alanlarda bulunması bir dipnot olarak bu durumu destekleyebilir.

⁴²⁸ Burkert 1985, 147.

katılanlar için kutsal yol üzerinde bir nevi haç ibadeti şeklinde gerçekleştirilir. “Kendini bil” sözü, Apollon’un yılan ejderha/Pyhton’u öldürdüğü Delphoi’de kurduğu Apollon tapınağının girişinde yazılıdır. Bu aynı zamanda Didyma Apollon Tapınağı’nın bulunduğu kehanet merkezi için de geçerlidir. Python/ejderha avı mitleri, birçok uygarlıkta bulunmaktadır. Evrensel bir niteliğe sahip bu mitler ile ilişkili diğer bir bahar festivali ise, kutlamaları Nerik’te olan ve Illuyanka (ejder şeklindeki bir yılan) mitinin bir parçası sayılan, Purulli(ya) Festivalidir. Toprak festivali olarak da geçen festivalde, tıpkı Pythia Festivalleri’nde olduğu gibi kutsal yoldan yürüme, bir nevi haç yolculuğu ibadeti yapılmaktadır. Her ikisi de önemli dini merkezlerdir ve ana merkezlerden yani yerleşim yerlerinden ayrı sadece kutsal mekanı kapsarlar. Ayrıca Delphi festivali 9 yılda bir yapılır ve aynı şekilde Purulli festivali de 9 yılda birdir. Bu iki festival bayramı arasındaki benzerlik ilgi çekici olsa da yapılacak tespitler, ayrı bir başlık altında araştırılarak mercek altına alınmalıdır.⁴²⁹ Ancak, bu iki festivalin benzerlikleri azımsanmayacak kadar önemlidir.

Apollon ayrıca antik kaynak anlatıları içinde, Zeus’a karşı geldiği için Olympos’tan kovulur ve geçici olarak hizmetkarlık yapmakla cezalandırılır. Önce Sparta kralı Laomedon’un yanında hizmetkarlık yapar. Rampalar inşa eder ve sürüleri bekler. Daha sonra Admetos yanında sığırtmacılık yapar. Burada da sürülerin büyümesini bekler. Anlatılanlara göre her yılın kış aylarında Yunanistan’daki tapınağına çekilir. Yaygın bir inanışa göre bu “inziva” dönemlerinde (apodemiai) bir tür cennette, kuzey rüzgarının ötesinde bir yerde yaşayan saf ve temiz Hyperborelilerin ülkesinde dinlenir. Apollon adına düzenlenen şenlik ve festivallere kendi tapınağından katılır.⁴³⁰

3.5.1. Apaliuna ve Wilusa

II. Muwatalli ile Wilusa’lı Alakšandundu arasında yapılan antlaşma, Wilusa dini ve tanrıları hakkında bilgi sahibi olmak adına, şimdilik tek kanıt niteliğini taşımaktadır.⁴³¹

Bütün [tanrılar]

Ülkenin Wilusa’sı: Ordunun Fırtına Tanrısı (DU KARAS),

[...] Apaliuna,

⁴²⁹ Ayrıntılı bilgi için Haas 1994, 698-699.

⁴³⁰ Bonnefoy 2018, 79-86.

⁴³¹ Friedrich 1930, 80-81; Beckman 1999, 20.

Erkek tanrılar, dişi tanrılar, dağlar, [nehirler, pınarlar] ve yer altı suları

Wilusa ülkesinindir (DKASKAL. KUR SA KUR URU Wilusa).

Wilusa baş tanrısı ve “Ordunun Fırtına Tanrısı”, Luwi kökenli olduğunu düşündüğüm ve Hitit Fırtına tanrısının bir biçimidir.⁴³² Tanrının Grek versiyonu Zeus Stratios (Ordunun Zeusu) olarak bilinmektedir. Hitit metinlerinde tanrısallaştırılmış akarsular ve nehirler bulunurken, bunların nitelendirilmesi nadir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³³ Dolayısıyla sadece Apaliuna tanrı adı geçmektedir ve diğer tanrılar genel olarak dağlar, nehirler şeklinde aktarılmıştır.

“Apaliuna” literatürde sadece bir kere karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir başka metinde en yakın olduğumuz, kızı Lapana ile birlikte anıldığı, kırık parçalı bir veba ritüelindeki tanrı Apaluwa’dır. Apaliuna ile Apollon ilişki önerisini ilk ortaya atan Forrer olmuş ve daha sonra bu sav Kretschmer tarafından onaylanmıştır.⁴³⁴ Hitit metinlerinde geçen Wilusa kelimesi Truva ile özdeşleştirilmektedir.⁴³⁵ Bu tez, Homeros tarafından anlatılan Apollon’un Troya ile ilişkisi ile de güçlenmektedir. Çünkü zaten kayıtlarda “Apellon” gibi biçimler de yer almaktadır.⁴³⁶ Hitit metinlerini ilk defa deşifre eden Hrozny, Forrer’in önerisinden esinlenerek, Emir-Gazi Geç Bronz Çağ Luwi Hiyeroglifinde “Apulunas” takma adını bulduğunu iddia etmektedir.⁴³⁷ Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından çeşitli spekülasyonlar ortaya atılmış olsa da,⁴³⁸ antlaşma metni içinde geçen “Apaliuna” ile Apollon ilişkisine dair benzerlikler ile birlikte aynı tanrının devamı olduğu son zamanlarda desteklenmektedir.⁴³⁹

Troia kapılarında bulunan dikili taşların Apollon’a ithafen dikildiği ve bu dikili taşların “Apollo Aguios” olarak adlandırıldığı bilinmektedir.⁴⁴⁰ Dolayısı ile bu stellerin Apollon’u temsil etme olasılığı Wilusa/Troia ile Apollon kültürünün varlığını desteklemesi açısından önemlidir. Öte yandan, Orta Anadolu’da kapılardaki bu tarz stellere

⁴³² Bunnens 2006.

⁴³³ Parker 2017, 103.

⁴³⁴ Forrer 1931, 141-163; Kretschmer 1936, 250.

⁴³⁵ Troya ve Wilusa: Kretschmer 1924.

⁴³⁶ Brixhe 1976, 138-139.

⁴³⁷ Hrozny 1936, 192-197.

⁴³⁸ Sommer 1937, 176-182; Jameson 1970, 52-53.

⁴³⁹ Beekes 2003b, 12-14; Brown 2004; Oettinger 2015, 127-128; Wilhelm 2010, 337-344.

⁴⁴⁰ Nilsson 1967-71; Korfmann 1998, 475.

rastlanmamıştır.⁴⁴¹ Hititler, dikili stelleri Arzawalı Alli'nin Ritüelinde de geçen Salawanes (Kapı Tanrıları) tanrılarında öğrenmektedir.⁴⁴²

3.5.2. Apaliuna/Apollon

Sunulan kaynaklar doğrultusunda, Apaliuna'nın Apollon olduğu kabul edilirse, sorulacak birkaç soru ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Apollon Luwi kökenli bir tanrı mıdır?⁴⁴³ Hint-Avrupa kökenli olmayan başka bir geleneğe mi aittir?⁴⁴⁴ Anadolu'ya, belki de Wilusa/Troya aracılığı ile göç etmiş bir Grek tanrısı mıdır? Her iki bölgenin altında yatan erken bir alt katmana ait olan Batı Anadolu tanrısı mıdır? Yoksa “arayüz” kültürünün bir parçası mıdır? Soruların yanıtları için karar vermemize yardımcı olacak bazı olasılıklar aşağıda yer almaktadır.

1. Knossos'taki bir Miken tabletinde, Apollon teonimini geçmektedir.⁴⁴⁵ Ayrıca MÖ I. binde yaygın olarak Apollon ile ilişkilendirilen Payawon teonimi Knossos'ta kanıtlanmaktadır.⁴⁴⁶ Yine Geç Bronz Çağ'da Apollon için “Apolline Smintheus” unvanı kullanılmıştır. Dolayısıyla adın, Geç Bronz Çağ'da Batı Anadolu'dan ödünç alınması olasılığı azalmaktadır.

2. Tanrı Apaluwa ve kızı Lapana'dan bahseden parçalı veba ritüeli dışında başka bir Hitit metnine rastlanmamaktadır.⁴⁴⁷ Apaluwa, Apaliuna ile aynı tanrı olabilir ve Apollon da veba ile ilişkilendirilen bir tanrı olduğu için bu ilişki güçlenmektedir. Hitit veba ritüellerinin çoğu Arzawa'dan gelmektedir. Arzawa Luwi ritüelleri ile bağlantılı bir tanrı olması muhtemeldir. Ayrıca ilişkisi kurulduğu şehir kapılarındaki stellerden (Luwi ritüellerinde geçen kapı eşiği tanrıları) bir bağlantı kurmamız, Apollon'u kökensel bir netliğe kazandırmamızda yardımcı olabilmektedir.⁴⁴⁸

3. MÖ I. binde Apollon “Lukios/Lukeios” adı ile çağrılmakta ve bu ad “kurt balığı”, “ışık” veya “Lykia” anlamlarını taşımaktadır. MÖ 5. yüzyılda Patara'nın bir Apollon kâhini

⁴⁴¹ Kapı stelleri tapınımı için bkz: May 2014, 87-88; Luwi unsurları içeren bir ritüel metni için bkz: Starke 1990, 206.

⁴⁴² Bawanypeck 2005, 109; Haas 1994, 280-282.

⁴⁴³ Brown 2004, 248; Oettinger 2015; Jasink 2004, 406-407; Starke 1990, 317-322.

⁴⁴⁴ Egetmeyer 2007, 205-219; Watkins 1995, 149.

⁴⁴⁵ KN E 842.3 (lpe-ro2-[n-(ro2=lyo); Aura Jorro 1985-93; Watkins 1995, 149.

⁴⁴⁶ Aura Jorro 1985-93

⁴⁴⁷ Laroche 1966, 35.

⁴⁴⁸ Bachvarova 2016, 246; Graf 2007.

olduğu bilinse de orijinal bir kanıt ortada bulunmamaktadır.⁴⁴⁹ İliada’da geçen ve Lykialı olarak adlandırılan Pandaros, Apollon “Lukegenes” ile ilişkilendirilmektedir.⁴⁵⁰

4. Apollon teoniminin etimolojisi üzerine bir netlik bulunmadığı için bazı araştırmacılar kökenin Grek olduğunu savunurken diğerleri Luwi kökenli bir tanrı olduğu savını desteklemektedir.⁴⁵¹

5. Apollon’un genel karakteristik özellikleri incelendiğinde, tanrının avcılıkla bağlantılı genç savaşçı tanrı imajı, bulunduğu coğrafya içinde yaygın bir şemayı yansıtıyor olması, diğer benzer tanrılar ile benzerliklerini göz önüne koymaktadır. Yarri, Reshef, Santa, Nergal gibi tanrılar arasındaki benzer özellikler ve hatta Telepinu gibi genç fırtına tanrısı benzerlikleri, tek başına tanrının kökenlerinin izlerini sürmek için yeterli değildir.⁴⁵²

Apollon için kökensel bir sonuç oluşturmak, şu an için elimizdeki kanıtlar doğrultusunda kesinlik bildirmemiştir. Fakat Apollon’un Proto-Grek bir tanrı olduğu, Arzawa ritüellerinde vebayı önlemek adına yapılan ritüellerdeki şifacı Luwi tanrısı olma olasılığı yüksektir. MÖ I. binde bu sürecin başlangıç tarihi olarak seçilir ve sürecin başlangıç noktası Millawanda/Miletos’taki Miken yerleşimi olabilir. Apaluwa’nın bir şifacı tanrı olarak bölgeler üstü bir ün geliştirmiş bir tanrı olduğunu varsayabiliriz. (kehanet metnindeki Ahhiyawa ve Lazpa tanrıları gibi).

3.5.3. Tiwad Apollon

Apollon’un ışık tanrısı olma kimliğinin kökeni oldukça köklü inançlarda görülmektedir. Apollon güneşin kendisi olarak tanımlanır. Bu *Apollon Phoibos/Phoebos* olarak “parlayan, ışık saçan, güneş mabudu, karanlık nedir bilmeyen” gibi betimlemeler içermektedir. Mitolojik açıdan lir, ok ve yay, hekimlik ve kehanet özellikleri ile belirir. Sembolizminde; “aydın, durgun, ölçülü gücü simgeler, ışıktır, doğayı görme, varlığı akılla algıma ve akıl yetisine dayanan yöntemler ile biçimlendirme gücü ve yeteneğidir. Apollon plastik sanattır, ama aynı zamanda da ön görmedir, anlama ve kavramadır, ışığın doğayı bir projektör gibi aydınlatıp karanlık kalan sınırları çözümlemesidir.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Graf 1985, 220-221.

⁴⁵⁰ Bryce 1977, 213-218.

⁴⁵¹ Oettinger 2015, 124-125.

⁴⁵² Reshef: Burkert 1975; Apollon’a karşılık geldiği anlaşılan Luwi Hiyeroglifi: Rutherford 2020, 55; Bachvarova 2016, 245-248.

⁴⁵³ Erhat 2018, 44.

Tiwad Luwi güneş tanrısı iken Greklerde Apollon olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında da değineceğim başka benzer örnekler de bulunmaktadır. Antik dönemde politeist dinlerde ay ve güneş tapınımı olduğu bilinmektedir. Etimolojik ve kültürel farklılıklara rağmen politeist dinlerde her yerde aynı şekilde karşımıza çıkan ay, güneş kültü benzer özellikleri beraberinde getirmektedir. Daha sonradan en çok Greklere atfedilmiş Apollon'un doğduğu topraklarda (Batı Anadolu) MÖ I. binyıla kadar varlığını sürdürdüğünü ve Tiwad şeklinde adlandırıldığını bilmekteyiz. Aynı inancın devamı olarak etimolojik değişimler söz konusu olduğu görülür.

Her zaman olmasa da genel olarak güneş erilliği ve ay ise dişil bir gücü sembolize etmektedir. Hitit metinlerinde geçen Tiwad'a eş değer tanrıçanın Kamrusepa olması, Kamrusepa'nın ise Hekate ile benzerlik gösteren özellikleri bu savı desteklemektedir.⁴⁵⁴ Hekate'nin eril modeli Apollon olarak bilinmektedir. Apollon İlyada'da Hekatos olarak geçmektedir. Apollon'a verilen hekatebolos, hekebolos, hekatos epitethlerinin bulunduğu bilinir.⁴⁵⁵ Hekebolos anlam bakımından "hedefi vuran" şeklinde telaffuz edilmektedir. Kamrusepa ve Artemis benzerliği de yine aynı şekilde Hekate ve Artemis yakınlığı ile açıklanabilir. MÖ 5. yüzyılda Hekate ile Artemis'in ortak kültlerinin olduğu vurgulanır.⁴⁵⁶ Hekate ve Helios birlikteliği, Luwi Güneş tanrısı Tiwad ve Kamrusepa birlikteliğinin bir başka çağın aynı versiyonları olduğu açıktır.⁴⁵⁷

Tiwad ile Apollon arasında etimolojik bir benzerlik bulunmasa da bu çalışma açısından, Tiwad etimolojik açıdan bir tanrı adının doğru telaffuzunu vermemektedir. Çünkü bir isimden çok niteleyici bir sıfat anlamına gelen "gün ışığı" Luwi güneş tanrısının gerçek adını yansıtmamaktadır. Tıpkı Apollon için kullanılan Phoibos betimleyici sıfatı gibi olduğu kanaatindeyim. Dolayısı ile her ne kadar Apollon olarak bilinen Apollinus'un kökeni spekülâtif bir ivmede görünse de Tiwad olarak literatüre geçmiş Luwi tanrısının Apollon'un erken dönem versiyonu olma olasılığı yüksektir. Konuyu destekleyecek nitelikte birkaç örnek yukarıda da verilir.⁴⁵⁸ Apollon'un güneşe benzetilmesi antik kaynaklarca Aiskhylos'tan önceye gitmez. Ama Homeros zamanından beri adının başına gelen "Phoibos" sıfatı ışık saçan Apollon olduğunu nitelemektedir. Apollon'un ateşi, kardeşi Hermes'in büyük bir sabır ve

⁴⁵⁴ Hekate bölümüne bkz.

⁴⁵⁵ Burkert 2011, 227.

⁴⁵⁶ Burkert 2011, 264; Aesch. Supp. 676; Eur. Phoen. 109.

⁴⁵⁷ Hutter 2003, 225.

⁴⁵⁸ Knossos'taki Linear A yazıtındaki Tiwad adı benzerliği, Azatiwas'ın niteliyicisi gibi görünen Tiwad belirteçidir ki Tiwad ayrıca gün ışığı anlamına gelir. Apollon bir güneş tanrısıdır.

beceri ile iki kuru dalı birbirine sürterek çıkardığı ateşe benzemez. Pythagorasçı gizemcilerin Apollon'a atfettikleri barışçıl parlayan ışık hiç değildir. Homeros İlahileri'nden bildiğimiz Apollon'un Delphi'ye girmesi şu şekilde anlatılır.

“Sonra gündüz vakti bir yıldız gibi ıslıl ıslıl parlayan okçu efendimiz Apollon'un gemisi göründü. Bedeninden yayılan alevler göğe yükseliyor ve çevresini aydınlatıyordu. Sütunların arasından geçerek tapınağa girdi. Etrafa göz kamaştıran bir ışık yayarak (kela) meşaleyi yaktı. Meşaleden yayılan ışık tüm Crisa'yı kapladı ve Crisalı kadınlar, güzel kemerli ince belli kızlar Phoebos şoku ile çığlıklar attılar. Alevler içindeki Phoebos yüreklerine korku saldı.”⁴⁵⁹

3.6. Batı Semitik Köklerde Luwi Tanrıçası İzleri

Batı Anadolu Luwi tanrı ve tanrıçaları için bir diğer ipucu için Suriye kültürüne de değinmek gerekmektedir. Albright,⁴⁶⁰ Suriye'nin Semitik dünyanın merkezi olduğunu düşünmekte ve bu düşüncesine vurgu yapmaktadır. Bölgenin dini merkezi olarak Suriye-Filistin coğrafyasını ele almış ve bu coğrafyanın dini merkez konumuna vurgu yapmıştır. Mısır ya da Kuzey Arabistan'ın dini-tapınımları hakkında henüz derin ve kapsamlı bir araştırma yapılamamış, Suriye bölgesi dini de aynı şekilde kapsamlı çalışılmamıştır. Bu durumun sebebi olarak, Suriye bölgesinin her zaman geniş bir kültür sahası etkisi içinde yer aldığına dikkat çekilmiştir. Suriye bölgesi ve kültürü Afrika'dan Asya'ya, Asya'dan Avrupa'ya şeklinde göç yolları üzerinde bulunmaktadır. Bir başka benzer bölge de Batı Anadolu bölgesidir ki bu da aslında iki bölgenin köprü gibi olduğu ve kültürel etkileşimde zengin olduğu olasılığını yansıtmaktadır.

Suriye-Filistin sanatı ve mimarisi Erken Demir Çağı kültürünün içinde bulunur ve bölgenin sanatına yansıyan dini elementin füzyonuna sahiptir. Luwi tanrıları incelenmek üzere ele alındığında, bazı ortak özellikler göze çarpmaktadır. Genel ve geniş bir yelpaze içinde çoğu Luwi tanrısına Hitit metinlerinde ya da evrimleşmiş Grek etkisi olan tanrı profillerinde rastlamaktayız. Söz konusu başlık üzerine günümüz Suriye bölgesinde bulunan tanrıça Anat hakkında belli bir benzerlik olup olmadığı ile ilgili başlık açılması yerinde görülmektedir.

Semitik etki bölgeye sonradan da gelmiş olabilir. Fakat Suriye bölgesinde güçlü bir Semitik yapıdan bahsetmek yanlış olmaz, çünkü söz konusu bölge, Bronz Çağı'nda baskın

⁴⁵⁹ Homer. II. 440-7.

⁴⁶⁰ Albright 1925, 1.

bir rota üzerindedir. Bronz Çağı'nda, bölgede yaşayan halk Semitik dili konuşmasına rağmen halk fiziksel tip bakımından Semitik olmayan özellikler göstermektedir. Bu popülasyon içinde, bölgeye giriş yapan ilk Semitik halkın nereden geldiği sorusunu sormak gerekir. Neolitik dönemde, bütün insanlık göçebe bir şekilde, Kuzey Afrika'da, Arabistan'ın kuzeyinde, Mezopotamya ve Suriye bölgesinde bulunmaktaydı. Bu dönemde Semitik (Sami) kavimleri ilk olarak Suriye'nin yüksek dağlarında yaşamlarını sürdürmektedir. Hatta Samiler Lübnanlılar ile komşu olup aynı bölgelerde avcılık ile uğraşmaktadır. Antropologlar, Samiler için Suriye'den ziyade Arabistan bölgesi hakkında daha çok çalışmalar yapmışlardır. Bunun nedeni olarak Arabistan çöllerinde bozulmamış Sami kavminin daha saf ırkının bulunmasından kaynaklandığını öne sürmektedirler. Elliot Smiht,⁴⁶¹ Mısır'da ya da Mısır'ın komşu bölgelerinde konuşulan "Hamitik tarzı" bir çeşit dilin, Arapça'dan bir farkı olmadığını kanıtlamaktadır. Aynı benzerlik nispeten kuzeydoğu Afrika'da korunmaktadır. Bu araştırmalar dillerin benzer noktalardan ortaya çıktığı kanıtını oluşturmaktadır. Semitik (Sami) dil ve Habeşistan dili arasında çok yakın bir benzerlik bulunmaktadır. Ayrıca antik Mısır dili Habeşistan dilinden ziyade klasik Arapça'ya daha yakın bulunmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda; Ön-Asya bölgesinde yaşayan halkın dili ya da ırkı hakkında ne antropologlar ne de pre-arkeologlar Semitiklerin bölgede hangi halka daha çok yakın olduğu konusunda, kesin bir sonuç olmasının mümkün olmadığı görüşünde hem fikirdir. Arabistan Semitiklerin merkezi sayılmayabilir. Fakat kesin olan bir şey vardır ki Semitik kültür Asya'da yalnız bir noktada bozulmamış saf bir ırk olarak değil, bölgede bulunan nehirler boyunca çevrenin birçok yerinde Semitik kültürün yayılımı olarak açıklanabilmektedir. Bu açıklama üzerine Samiler tıpkı Luwiler gibi bölgedeki yerel halkı ve var olan krallıkları etkilemiş olması muhtemeldir.

Alman bilim adamı Meyer,⁴⁶² Suriye tanrıları ve Anat kültü üzerine çalışmalar yapmıştır. Bunlar, Anat ve Anat ile bağlantılı tanrıçalar ile ilgili araştırmalardır. Meyer, Babilien Antum ile Anat'ın, Perslerin Anahita-Anaitis, Kartacalılara ait tanrıçanın popüler kültürde kimlik sorgulamasının ilişkilendirilmesi üzerinde durmaktadır. Bu oldukça karışık kombinasyon içinde Anaitis ve Anat kültü, Flinders Petrie⁴⁶³ gibi bağımsız yazarlara göre eşit bir şekilde görülmektedir. Bunun nedeni olarak öne sürülecekler Anat kültü ile alakalı arkeolojik materyallerin kısıtlı olmasıdır. Anat kültürünün aydınlanması için arkeolojik

⁴⁶¹ Elliot Smiht 1923, 17.

⁴⁶² Meyer 1955.

⁴⁶³ Petrie 1906.

materyellerden ziyade filolojik kanıtlar üzerinde durulması gerektiğinden bahseden Meyer, filolojik analizlerin metodları sayesinde günümüze kadar oldukça ince bir şekilde işlenmiş bulunmaktadır. Meyer'in Anat kültü ile ilgili yapmış olduğu çalışma birçok tereddütü ve problemi ortadan kaldırmıştır. Bizim bildiğimiz tanrıça Anat, Mısır'daki yeni krallığa ait yazıtta, Kıbrıs'taki yazıtlardan, dağınık bir şekilde olan yazıtlardan ve isimlerle ilgili çivi yazıtlardan bir araya getirerek referans aldığımız kanıtlardır. Genel bir alana yayılmış; ki bu alanda kanıt azlığı çekilmesine rağmen, erken Suriye pantheonundaki önemli figürler tanrıça ile ilgili dikkate alınması gereken kanıtlar sayılmaktadır.

Mısır yazıtlarında Anat sözcüğü geçmektedir. Ayrıca Anat sözcüğünün Kıbrıs yazıtlarında da geçtiğini görmekteyiz. Kıbrıs Finike çift dilli yazıtında, “Anat, hayatın gücü, kuvveti” şeklinde çevrilmiştir. Fakat Grekçe sözlü tercümesinde tam olarak karşılığı bulunmamaktadır. *Ölümlülere güç veren Anat* ya da *İnsanoğluna sağlık ve zafer bahşeden Anat* şeklinde çevirileri bulunmaktadır. Anat Grek tanrılarından Athena ile benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Bu benzetme iki tanrıça arasındaki isimden kaynaklandığı öne sürülmektedir. Aynı neden, Mısır'ın Grek kolonisi olarak kullanılması ve Mısır tanrıçası Neight ve Athena benzerliği olarak yola çıkılmaktadır. Anat, hem savaş tanrıçası hem de sağlık veren tanrıça rolünü üstlenmesiyle Asurlu İştar ile ilişkilendirilmektedir. Bir diğer benzerlik gösterdiği tanrıça arasında Aphrodite yer almaktadır. Anat, Mısır'da Yeni Krallık dönemi sırasında görülmektedir (Leyden Papirüsü).⁴⁶⁴ Ayrıca Burchardt tarafından yazılmış “Die Altkanaanischen Fremdworte im Aegyptischen” adlı çalışmada bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi edinilebilir.⁴⁶⁵ Materyaller Meyer ve diğer adı geçen araştırmacılar tarafından toplanmış bulunmaktadır. British Müzesi'nde tanrıçanın bilinen en iyi tasvirleri bulunmaktadır (British Müzesi, Mısır Koleksiyonu).⁴⁶⁶ Tanrıça Anat olduğu düşünülen figür tahta oturur bir şekilde tasvir edilmiş ve iki yanında ona eşlik eden Min ve Resef bulunmaktadır. (Min ve Resef tanrıça Anat tarafından beğenilme rekabeti içine girmiş bir şekilde yorumlanmaktadır. Min muhtemelen Adonis-Damu(Temmuz) yerine geçmektedir. Bunun nedeni tanrının doğurganlık ile daha baskın bir şekli ile tasvir edilmiş olmasıdır.) Anat savaş tanrıçası özelliği ile betimlenirken; sol eliyle kalkan ve mızrağa dayanmış sağ elinde ise bir savaş baltası tutmaktadır. (Meyer ve diğer araştırmacılar, düşünülenin aksine Mısırlı bir artist gibi savaş aletlerini birer aparat olarak kullanıldığını dile getirmektedir).⁴⁶⁷ Anat

⁴⁶⁴ Albright 1925, 82.

⁴⁶⁵ Burchardt 2013, 115.

⁴⁶⁶ Britishmuseum.org

⁴⁶⁷ Meyer 1955.

tapınımı, 12. ve 9. krallıkları I. Sethos, II. Ramses ve III. Ramses'in hüküm sürmesinde yazıtlara yansıtılmıştır. Sethos'un favori arabalı atının olduğu ve onu Anat-hrty olarak çağrıldığı yine yazıtlardan bilinmektedir. Ramses kendisine Anat'ın kahramanı olarak seslenilirdi. II. Ramses'in ordusunun adı Anat'ın zaferi olarak çağrılırken en favori köpekleri Anat'ın koruması altında olduğu düşünülürdü. (Cf. Erman-Ranke, Aegypten, 616, n.3). III. Ramses kalkanının Astart ve Anat tarafından korunduğuna inanırdı. Anat ve Astart aynı zamanda Harris'in Büyüsel Papyrüsü'nde de geçmektedir ki koruyucu karakterlerinde çok ulu tanrıçalar olarak sık sık dile gelmektedir. Anat'ın köpekler ile ilişkisi avcı bir karakter özelliğini yansıtarak Artemis ilişkisi ile açıklanabilir. Birçok tanrıça ile benzerlik gösterdiği ortada olan tanrıçanın Artemis ile ilişkili kanıtları, Plutarchos'a göre II. Artakserkses Dönemi'nde Ekbatana'da Perslerin Anahita dedikleri bir Artemis tapınağı olduğundan söz etmesi ile doğrulanabilmektedir. Artemis'in köpekler, kuşlar ve hayvanların hakimi olduğu ve bunların Artemis için kutsal sayıldığı aktarılmaktadır.⁴⁶⁸

Semitik (Sami) bir inanç olan Anat kültünün Mısır'a ilk defa ne zaman geldiğini söylemek zordur. Yine de Suriye etkisinin Mısır'a Hyksos ile birlikte girdiğini söylemek yanlış olmaz. Turin Papyrüsü'ndeki Hyksos listesinde Anatey kelimesi Anat ile benzerlik taşıması olasıdır. Anat kültü muhtemelen Mısır'a Libya ve Nubia'daki paralı askerler ile birlikte gelmiş olabilir. Fakat Kıbrıs'a ne zaman ve nasıl geldiği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Anat bakire bir savaş tanrısı olarak karakterize edilmektedir. Bu karakter özellikleri yaygın bir alanda ve birçok kültürte ortak benzerlikler sergilemektedir. Bereketlilik ile karakterize edilen Asyatik tanrıçalar da aynı şekilde hem saf (bakire) hem de üretkenlik ile betimlenmektedir. Samiriye kentinden Ahab krallığına ait bir Mısır formu olarak Anat kültü bulunmaktadır.⁴⁶⁹ Mısır yazıtları göstermektedir Anat ismi direk Samaria'dan (İsrail toprakları üzerinde bulunan bir krallık) alınmamıştır. Fakat İsrail toprakları üzerinde kült ile ilgili bazı hikayeler bulunmaktadır. (Mısır'da henüz MÖ 9. yüzyılda isim görülmeye başlamıştır.). Reisner,⁴⁷⁰ Anat sözcük kelimesi uygun bir şekilde açıklamaya yönelik yorumlarda bulunmuş ve bu kelimenin tercümesini Mısır kökenli bir sözcük olduğuna dayandırmıştır. Fakat Reisner'in Anat uyarlaması, elinde bulunan çömlek parçasının yeterli bölümünün ele geçmemesi sonucu çalışma karanlıkta kalmıştır. Açıkça kelimenin telefuzu Anemos(e) ya da Anat-masey, ki buradaki "t" sesi Geç Mısır'da genellikle kadınsı(feminen)

⁴⁶⁸ Plut 379.

⁴⁶⁹ Reisner 1924, Harvard Excavations at Samaria, I, 243, ostracon (üzerinde yazıt bulunan çömlek parçası) No.24.

⁴⁷⁰ Reisner 1924, 105.

bir ifade olarak kullanıldığı bilinmekle birlikte, çeviri *Anat'tan doğan* şeklinde tercüme edilmiştir. II. Ramses'in kızı Bint-Anat; *Anat'ın kızı* olarak bilinmesi bize bunun böyle bir açıklaması olduğunu hatırlatmaktadır. Buna ek olarak Filistin'de Anat adı altında kişi isimlerine ilginç bir biçimde nadir rastlanılmakla birlikte daha çok yer isimleri varlığını göstermektedir. Bu isimler Bet-Anat, Bet-Anot, Anotot şeklindedir. Bu durum akla Anat tapınının nispeten erken tarihlerde ortadan kalktığını getirmektedir. Genel bir düşünce Shamgar'ın babası olarak kabul edilen, Anat sözcüğü uygun bir örneklemedir. Fakat bu sözcükler şekil bakımından birbirinden uzaktır. Daha çok Samgar ben-Anat gibi ya da daha basitçe ifade etmek gerekirse, Bet-Anat'ın Samgar'ı gibi, tıpkı Hadad-ezer ben-Rehob anlamının Hadad-ezer'ın Bet-rehob'ı şeklinde aitlik açıklamaları yapılabilmektedir. Kartacalılara ait yazıtta, Tyre'nin oğlu anlamına gelen Tyrian olgusu bu durumu daha net bir şekilde açıklamaya yardımcı olabilmektedir.⁴⁷¹ Ayrıca Samgar ismi bir Hitit ismidir. Semitik bir isim kökü olduğu yorumunda bulunulan Samgar Onun babası anlamında ya da tanrının oğlu olduğu anlamına gelmektedir. Buradaki Onun babası sanırım Anat'ın babası olarak düşünülmektedir. Bu fikir ile sık sık ulaşılan nokta Samgar tanrıçadan gelen olarak karşılanabilir. Bir takma isim ya da askeri bir kahraman ismi olma olasılığı üzerinde de ayrıca durulması gerekmektedir. Bu gibi örnekler Gılgamış, Aenes, Achilles gibi kahramanlarda da benzer bir şekilde görülmektedir. İki diğer tarihi isim olan Ben-Anat ve Antotyah de aynı mantık üzerinden değerlendirilmektedir. Asurlu ve Arami kültürlerinde de bu durum bulunmakta ve bu oldukça geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Ben-Anat ismi, Ramses'in krallığında herkesçe bilinen bir gemi kaptanı tarafından kullanılan bir isim olarak kullanılması da aynı yolla açıklanabilmektedir. İsmi orijinal olarak Ben-Anat olarak bilinmekte ve kendisine kasabada yaşayan halk bu şekilde hitap etmektedir. Anat ismi büyük ihtimalle Fenike'de yaygın bir şekilde kullanılmakta ve sevgi anlamına gelen takma kişi isimleri olarak Amarna Tabletleri'nde geçmektedir.⁴⁷² Yazar, ilerleyen satırlarda Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan Anu-Adad kültlerinin arasındaki ortak noktalardan bahsetmektedir. Anat kültünün evrim sürecinde Anu-Adad kültlerinin ortak benzerlerine vurgu yapmaktadır. Bu kültürel adaptasyonların evrimi aşamasında bulunan en ufak filolojik kanıtları değerlendirip, bölgenin benzer noktalarını birleştirerek çalışmasına devam etmektedir. Suriye bölgesindeki Sabara'da An ve Hadad olan Mezopotamya'daki Anu ve Adad ile hem kültürel hem de filolojik ortak benzerlikler üzerinden yola çıkmaktadır. Suriyeliler tarafından Hadad ismi ile çağrılan tanrının ya da tanrıçanın ki bunun filolojik

⁴⁷¹ Chabot 2011.

⁴⁷² Moran 1992.

olarak maskülen mi ya da feminen mi bir ismi çağrıştırdığı konusunda derin incelemeler yaparak gerçekleştirmekle birlikte Mezopotamya'daki Adad tanrısı ile aynı olduğu yorumu yapılmaktadır. Bu benzerliklerin kronolojik saptamasını bölgesel olarak belirli değişik tarihlere atmasına rağmen II. binyıllarına tekabül ettiği sorusunun cevabını vermektedir. Örnek olarak Anat kelimesi sıklıkla Mısır'da Yeni Krallıkta kullanılmış bilgisi, araştırmalar sonucunda elimizde bulunan bir bilgi verisidir.⁴⁷³ Yine ikinci bir tanrıça olarak tapınımının var olduğunu bildiğimiz Astart kelimesinin Ata ya da Ate seslerinin Astarte'ye yakınlığı hakkında bilgiler sunmaktadır. Yine aynı şekilde yazıtlardan bulunan Atarate-Atargatis gibi kelimelerin bu duruma basit bir şekilde açıklığa kavuşturduğunu söz etmektedir. Kenan bölgesindeki Anat'ın Aramilerce kullanılan Atta sözcüğü ile aynı benzerlikleri verdiği bunun örnekleri içerisinde yer almaktadır. Ateh ve bir feminen Atah ama bu oldukça zordur Arapça'da yaygın bir ses benzerliği bulunmamaktadır. Örnek verilecekse, Geç Arami Dönemi'nde gözlenmektedir ki bir ismin seslendirilmesi, Mohammed, Mihimmid takma ad ile seçilmiş değildir. İslamiyet Dönemi'ndeki bütün babalar çocuklarına Muhammed ismini kullanmaları o bölgenin çağ ismi modasını yansıtır bir durum olduğunu gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde Anat, At(t) kelimesi bir feminen ismi çağrıştırmaktadır. Grek betimlemelerinde bu daha Attis daha sonra almış olduğu "t" sesi ile açıklanmaktadır. Genellikle Hellenistik Dönem'de gözlenmiş Atte sözcüğünü Attis ismi üzerine bir bağlantısı olma olasılığı düşündürücü bir durumdur. Bu zamana kadar neredeyse bütün araştırmacılar Atta sözcüğünün Anadolulu Attis'in Attis kökeninden geldiğini ve bunun Adonis, Osiris ve Temmuz'un bir kopyası olduğu görüşünü kabul etmektedir. Kuşkusuz, Hommel konuyu burada böylece kapatmamıştır. Hitit ulusunda bulunan ve bir Hitit tanrısı olan Hattus ile Ate sözcüğünün bağlantısını desteklemiştir.⁴⁷⁴ Hatte isminin bazen Akadların kullandığından söz etmektedir. (OLZ, 1915, 5.) Hommel sözcüğün orijinalinin "Ghati" olarak adlandırıldığını "Silbergott" anlamına gelen yeni ayın tanrısı olduğunu düşünmektedir.⁴⁷⁵ Attis ile Atta sözcüğünün tanımlanması salt bir şekilde kabul edilmeyerek Anadolu etkili olan Atargatis kültü üzerine düşünceler yoğunlaşmıştır. Bu tür düşünceler çalışmanın yönü için açık bir karakter olarak görülmektedir. Atargatis, aynı zamanda çift cinsiyetli olarak betimlenirken, iki kardeş tanrıça olarak da karşımıza çıkmaktadır. Clermont-Ganneau'nun⁴⁷⁶ Atargatis ile ilgili yorumu Tanrı Ateh'in Atar'ı tanımlamasının yanlış olduğu ve Astar-Kammos'u örnek

⁴⁷³ Bennett 1939, 8-15.

⁴⁷⁴ Hommel 1883.

⁴⁷⁵ Albright 1925.

⁴⁷⁶ Ganneau 2018.

vererek bu sözcüklerin bileşik isim olmadığını ve doğru anlamın “Chemosh’un Tanrıçası Astar” olarak okunması gerektiğini belirtmektedir. Bu yorum neredeyse şöyle açıklanabilmektedir; Astar Chemosh’un neyidir? Astar güney Arabistan’daki Attar tanrısı ile bağlantılı olabilmektedir. Bunun paralelinde en iyi örneklerden biri olarak Hadad-Rimmon, Hadad-Adad ve Rimmon-Ramman isimlerinin neredeyse her yerde yakından bağlantılı bir şekilde özdeş figürler olduğudur. Bu isimler Mısır’ın analogisine göre ilahi isimlerdir ve tahminen Amon-Ra, Ptah-Sokar, Ra-Harahtey, Hons-Hor, Osiris-Apis gibi isimler ile harmanlanmışlardır. Aynı şekilde Fenike’deki örnekte de Esmun-Melgart ismi, şehrin kralı Esmun anlamına gelerek bir örnek teşkil etmektedir. Atargatis kültüne dair arkeolojik materyallerin kısıtlılığı, kültün Astarte kültü ile aynı çizgide alışlagelmiş bir kült olduğunu göstermektedir. Fakat filolojik kanıtlar ile açıklanması durumun daha ayrıntıya inmesine yardımcı olmuştur.⁴⁷⁷ es-Sitt el Hadra ya da Sittna el-Hadra olarak anılan ve “Yeşil Kadın” anlamına gelen dağın merkezi zirvesinde deniz ile ilgili kutsal ritüellerin yapıldığı bilinmektedir. Bu ritüeller bahar aylarında olduğu gibi katılan kişiler yaşayan halkın evlenmemiş kızlar ve erkekler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bahar ayında gerçekleştirilen kutlama bir nevi tapınak sayılan mabedde gerçekleştirilmektedir.⁴⁷⁸ Muhtelemeden bir tören alayı şeklinde gerçekleştirilen bu ritüel, tanrıçanın deniz ile ilişkisi ile açıklanabilir. Denizde yıkanarak bir nevi arınma töreni gerçekleştirmek birçok kıyı bölgelerinde yaygın görülen bir ritüel olarak bilinmektedir. Ayrıca bu tür ritüeller oldukça büyük festivaller eşliğinde, kadınların ve erkeklerin birlikte denizde yıkanmasının baharın gelişi ile birlikte doğurganlık simgeselliğinin bir sembolü olarak tanımlanır ve kişiler oldukça şehvetli bir biçimde kutsal birleşmelerde bulunmaktadır.

Suriye tarihi dönemleri Kenan ve Arami kültürü boyunca An-Anat-Atta şeklinde şekillenmektedir. Araştırma rotası genellikle aynı ritüellerin bir yansıması olarak görülen İbranilerin, Musevilikte popüler bir dini inanç olarak postexilic (Babil sürgününden sonraki Yahudi tarihi dönemi) döneminin önemli bir rolü olduğu doğrultusunda gitmektedir.⁴⁷⁹ Beklenmedik bir arkeolojik keşifte, Yukarı Mısır bölümünde 6. ve 5. yüzyıla ait olduğu düşünülen Elephantine kolonisinde Musevi bir panteonu bulunmuştur. Ayrıca Grimme’in açıklamasına göre Musevi yazıtında “Tapınak İsmi” bulunmuştur.⁴⁸⁰ Aynı isim Kuzey Suriye bölümünde Grek bir karakter olan Symbetylos olarak yazılmıştır. Buradaki gözlemlerde

⁴⁷⁷ Atargatis kültü için bkz: Baethgen 1888.

⁴⁷⁸ Cf. Bulleins of the American School in Jerusalem, No 6., 16; Parker 1936, 52-72.

⁴⁷⁹ Albright 1925, 10.

⁴⁸⁰ Grimme 1923.

yapılan çalışmalarda Aramice isim anlamının *sum* olarak yazıldığını Phoenicia’da ise *sem-esem* şeklinde telafuz edildiğini göstermiştir. Bu benzerlik iki bölge arasındaki oriyantasyonun bir kanıtı olarak açıklanmaktadır. Mısır mitolojisinde tanrıça İsis’in bütün dünyanın yönetiminin kontrolünü sağladığına inanılması, Mısır büyüsel metinlerinde geçmektedir ve de gerçek isminin Re ya da Ra olduğu keşfedilmiştir. Tanrı Baal ismi Fenikeliler tarafında Astarte olarak kullanılması muhtemel bir olasılık olarak görülmektedir. Yahudiler arasında tanrının ismi tanrının kendisine eş değer olarak kabul edilmiş ya da tanrının yaşamsal etkilerini ve bulunduğu bölgenin ismini almıştır.

Çalışmanın sonucu olarak kısaca özetlenmek gerekirse, Erken Samiler arasında doğurganlığın, üretimin ana güçleri, An, Atir ve Attar tanrıları örneğindeki gibi aslında cinsiyetsizdir. Tam anlamıyla cinsiyetsizlik bize biseksüelliği vermekle birlikte, erken dönem tarihinde bulunan Temmuz figürü bu durumu açıklamaktadır. Samiler (semitikler) bu olguyu değiştirerek üretkenliği ve doğurganlığı seksüel bir simge olarak feminen bir sembol halinde inanç çerçevesine bağlamışlardır. Orijinal maskülen formların isimlerini korumuşlardır. Eril bir form olan An, Orta Fırat ve Suriye bölümünde korunagelmıştır. Sümer-Akad kültür etkisi altında Ana-Anum ismi, Astart ile bağlanmıştır. Aramilerde değiştirilerek, Kenan ve İbranilerde Anat ile Atta şekli almış ve sonra birleşerek iki kız kardeş şeklini almıştır. Attar ve Atta Suriye içinde Atargatis olmuştur. Bu sırada bazı bilinmeyen Musevilik dini gruplarında Anat putperetsliği altında Yahu inancının bir şekline dönüşmüştür.⁴⁸¹ Bu durum ana tanrıça evrimi içinde göstermektedir ki tıpkı Anadolu ve Batı Anadolu’da kutsal birleşme ya da diğer bir söylemle eril ve dişilin tek bir ilah/tanrı gücünü sembolize ettiğiidir. İştar’da görülen hermetik karakteristik özelliklerin semitik bir tanrıçada görülmesi, ipuçlarını doğrulamaktadır. Aynı şekilde açık hava kutsal mekanlardaki inancın kökeninde yatan, eril ve dişilin varlığı söz konusudur. Bu örnek hieros-gamos (kutsal evlilik) olarak da şekillenmiştir.⁴⁸² Örnekleri Grek mitolojisine Zeus ve Hera evliliğine kadar devam etmektedir.

⁴⁸¹ Albright 1925, 101.

⁴⁸² İnandık Vazosu için bkz: Yıldırım 2005, 761-779.

4. BÖLÜM

4. LUWİ TANRI VE TANRIÇALARI

Von Gessel ve Melchert'in⁴⁸³ tespit etmiş oldukları bazı Luwi Tanrı ve Tanrıçaları aşağıda listelenmiştir. Arma, Assiya/Aššuwa, Ayanti, Hapantaliya, İlali, İlaliyant, İmmarsiya, İnara, İnnarawant, İyari, İyasalla, Kamrusepa, Kinaliya/Kinariya, Kuishamassani, Gurnuvala, Kurunta (^{dKAL}LAMMA), Maliya, Marvainzi, Pirwa, Santa, Siuri, Suwasuna, Darawa, Tarwalliya, Tarhunt, Tiwad, *tiyammaššiš* Tiwad, Uliliyassi, Urramassani, Urzamassani, Utianuni, Walippandalla-i, Wandu, Warwaliya, Waskuwatassi, Viniyanta, Wistassa-i, Zilipura/Zilipurisi

Tablo 4.1. Luwi Tanrı ve Tanrıçaları

Arma	Assiya/Aššuwa	Ayanti	Hapantaliya
İlali	İlaliyant	İmmarsiya	İnara
İnnarawant	İyari	İyasalla	Kamrusepa
Kinaliya/Kinariya	Kuishamassani	Gurnuvala	Kurunta (^{dKAL} LAMMA),
Maliya	Marvainzi	Pirwa	Santa
Siuri	Suwasuna	Darawa	Tarwalliya
Tarhunt	Tiwad	<i>tiyammaššiš</i> Tiwad	Uliliyassi
Urramassani	Urzamassani	Utianuni	Walippandalla-i
Wandu	Waskuwatassi	Viniyanta	Wistassa-i
Zilipura/Zilipurisi			

Listede Olmayan Luwi Tanrıları

Kwanza

Huwassanna

Lazpa Tanrı/Tanrıçası

Potniya Aswiya

⁴⁸³ Gessel 1998, 12; Melchert 1993, 23.

Adad

Yukarıdaki listede bazı tanrılar metinlerde nehir tanrısı veya yeraltı tanrısı olarak belirtilmiştir. Bu nedenle bazı tanrılarının ayrıntıları hakkında bilgiler kısıtlıdır. Hali hazırda tespit edilmiş olan Luwi tanrıları dışında henüz bilmediğimiz ya da kimi Hitit, Hurri, Hatti tanrılarını da kapsayan bugün tespit edilmiş tanrıların (Ea, Hepat, Nergal, Nubadig, Sharruma, Shaushka) Luwi tanrıları olma olasılığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tanrılar da Luwi kültlerinde yer almaktaydı, festivaller ve adaklar sunulmaktaydı. Ancak MÖ II. binyıl öncesine ait olduğu ve Kaneş-Kültepe'deki Eski Asurca kaynaklarda da bulunmaları sebebi ile, Luwi MÖ I. bin hiyerogliflerinde bulunan Luwi tanrı listesinden ayrı tutulmuştur.⁴⁸⁴ Luwi panteonuna ait “Kaneş Tanrıları” olarak da adlandırılan, Pirwa, Ilali, Darawa, Assiya, Kamrusepa ilk Luwi tanrı kanıtlarıdır.⁴⁸⁵ Ayrıca Luwiler tespit edilmiş tanrılarının dışında dağların, denizlerin, ırmakların, göllerin, toprağın, ağaçların ve gökyüzünün tanrı olduğuna ya da dolaylı yoldan tanrıyı sembolize ettiğine inanırlardı. Bu tarz inanış şekilleri Hititlerde de görülmektedir.

Luwi kültüsel inanç sisteminde önemli kavramlardan sayılan “kutsallık” gündelik hayatta oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. Ancak gündelik yaşam ile kutsal yaşam arasındaki farkı belirleyen bazı durumlar söz konusudur. Bu tür bir ayırım ne Luwilere ne de Hititlere özgü değildir. Fakat terminolojik açıdan bu iki dinin kavramları farklı bir şekilde verilmiştir. Hititlerde bu kavram *suppi*- kökü ve onunla başlayan kelimeler ile devam ederken, Luwilerde *kumma* olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸⁶ Kutsallık anlamına gelen bu kelimeler insanları ve aynı zamanda tanrıları da ifade edebilir. Bir İstanuva dini metninde kullanılmış olan bu kelime, tanrıları kutsal olarak ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Metinde “Saf/kutsal (kumma) tanrılar onu yatıştıracaktır.”⁴⁸⁷ diye geçen saf/kutsal kelimesi tanrı için kullanılmıştır. Bir başka kaynakta ise ölümlü bir insan için kutsal kelimesi kullanılmıştır.

*Hamilelik ayları... İhtiyar kadınlara gidecek, onlar onu havaya kaldıracaklar.*⁴⁸⁸ İfadeye göre kadın *kummani* olarak nitelendirilerek kadına kutsallık atfedilmiştir.

⁴⁸⁴ Hawkins 2000, 359; Hutter 2001b, 179.

⁴⁸⁵ Gurney 1977, 13; Popko 1995, 89.

⁴⁸⁶ Laroche 1980, 2, Hutter 2011, 227.

⁴⁸⁷ KUB 32.13 i 7vd.

⁴⁸⁸ KUB 35.102 iii 1-3.

Bir başka kullanılan yer, tanrıların kutsallık ile dolu olduğu ve adının *Kummayanni* olduğu bilinen önemli bir kaynaktır.⁴⁸⁹ Yukarıda da belirttiğim gibi Luwiler kaynakların, doğanın ve hatta tüm evrenin kutsal olduğuna inanmışlardır. Dolayısıyla ırmaklar, dağlar, gökyüzü onlar için kutsal sayılmış ve tanrısal bir varlık gibi tapınılmıştır. ^{dKAL}LAMMA tanrılarından da bildiğimiz gibi el değmemiş doğanın yani yabanın tanrısal bir boyutta olduğu inancı söz konusudur.

Luwice’de tanrı adı için kullanılan genel kelime, massani- iken Lykce’de tanrı telaffuzu mahana- şeklinde yer almaktadır.⁴⁹⁰ Kelime tanrı/ilah anlamına gelmektedir. - Massani kelimesine eklenen kuisha- eki ile ortaya çıkan *Kuishamassani* “her tanrı” anlamına gelmektedir. Güterbock’a göre⁴⁹¹ tanrı dişil olup, üzüm bağları ve şaraplar ile ilişkilidir.⁴⁹² Bir başka isim yukarıda da tespit edilmiş listede bulunan *Urramassani*’dir.⁴⁹³ Urra- kelime kökü olarak büyük/ulu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla isim “büyük ilah ya da ulu tanrı” şeklinde okunmaktadır. Bir başka benzer tanrı ismi Urza- kelime kökü ile birleşerek bir ismi oluşturan *Urzamassani*’dir.⁴⁹⁴ Tanrısal isim olan *Urzamassani* de tıpkı Urra- kökü gibi “büyük ilah” anlamına gelmektedir. Urza- ve Urra- kökleri, köken olarak bir unvan ya da niteleyici sıfat olarak tanımlanabilir.⁴⁹⁵

Luwi ve Hitit tanrı algısı birbirinden farklı olmakla birlikte terminolojik açıdan da oldukça farklıdır. Örneğin; Luwice’de genel kelimesi “tanrı” yukarıda da belirttiğim gibi - massana(i) iken Hitit dilinde bu siu(ni)- olarak belirtilmiştir. Ayrıca siu- kelime kökeni olarak Hint- Avrupa dillerinde “ışık” anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra ışık anlamına gelen Luwice tanrı karşılığı Tiwad’a dayanmaktadır. Melchert Luwi ve Hititlerdeki tanrı ayrımının belirtilen farklılığının önemine vurgu yaparak, her ne kadar Luwi ve Hitit dininin ortak birçok özelliği barındırmasının dışında, dinin en merkezi konumundaki “tanrı” için tamamen farklı iki dil kullanılması Luwilerin bir dereceye kadar teolojik anlamda Hititlerden farklı tanrılara sahip olduklarını söylememize izin verir.⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ Starke 1990, 175; Melchert 1993, 109.

⁴⁹⁰ Laroche 1980, 113-128; Lukka için ayrıca incelenecektir.

⁴⁹¹ Güterbock 1983, 210.

⁴⁹² KUB 38.25 II 8.

⁴⁹³ KBo 20.118 II 5.

⁴⁹⁴ KUB 46. 17 III.

⁴⁹⁵ Hutter 1937, 74-90.

⁴⁹⁶ Melchert 1993, 109.

4.1. Tarhunt

“Tarhunt” adı etimolojik açıdan, Hitit dilinde *tarhu-* “fethetmek, yenmek” kelimesinden gelmektedir. “Tarhunt” sesi çivi yazısı ve hiyeroglifsel Luwice’de tespit edilmiştir.⁴⁹⁷ Hitit dilinde *Tanhun(a)*, Luwicede ise *Tarhunt(a)* şeklinde adlandırılır. Anadolu üzerinde verimlilik, hava olayları, gök ile bağdaştırılan güçlü eril bir kuvvetin varlığı tanrısallaştırılmıştır. Buradaki önemli nokta, Luwi inanç sistemindeki doğa unsurlarının kutsal sayılmasıdır. Sümerlerde Enlil, Greklerde Zeus, Suriye’de Dagan, Babil’de Marduk, Akadlarda Adad⁴⁹⁸ olmuştur.⁴⁹⁹ Logografik açıdan Tonitrus (fırtına tanrısı) Hitit dilinde Tarhunna, Luwice Tarhunda, Hurrice Tessub olarak karşımıza çıkar.⁵⁰⁰ Anadolu’nun ilk Fırtına Tanrısı “*Perkwuhno*” (meşe ağaçlarının sahibi) ile aynı olan fakat daha sonra ismi fethetmek anlamına gelen “*trhwent*” (bu ses aynı zamanda tufan kelimesini de çağrıştırır.) kelimesi kullanılmıştır.⁵⁰¹

Meşe ağacı kültü, insanın yaşamını sürdürdüğü ilk çağlardan bu yana var olan kadim kültürlerden biridir. Kimi zaman dişil özellikler ile bağdaştırılırken⁵⁰², kimi zaman ise form özellikleri dolayısıyla gücü, dayanıklılığı ve eril özellikler ile bağdaştırılmış olarak literatüre aktarılmıştır. Bazen bu eril dişil güç birlikte bir bütünü oluşturur.⁵⁰³ Tarhunt Fırtına Tanrısı kudret ve güç sembolü, Hiyeroglif Luwice ile yazılmış KIZILDAĞ 2’de “*Kudretli ve Güçlü Fırtına Tanrısı, Büyük Kral Harpatu’nun Sevgilisi...*” şeklinde MÖ 1200’lerin sonlarına tarihlenen bir yazıt aracılığı ile kanıt gösterilebilir.⁵⁰⁴ Bir başka örnekte aynı şekilde kudret ve güç özelliği ön planda vurgulanmak üzeredir: “*Kudretli Fırtına Tanrısı ve Kubaba, Kral Ura-Tarhuza’ya kudretli bir cesaret verdi.*” Bu yazıt da KARKAMIŞ A4b’den MÖ 1100 ya da 1000’lere tarihlenmektedir. İlk çağlardan beri insan doğa ile yaşamını birlikte sürdürür:

⁴⁹⁷ Savaş 2002, 47-63.

⁴⁹⁸ Adad, Akadların en büyük baş tanrısıdır. Birçok karakteristik özelliği bulunmaktadır. Hava ve fırtına tanrısı olması ile birlikte, şimşek çaktıran, yağmur getiren, yaşamı veren, yargıç, kader-kısmet, kuvvetli, samanlıkların hâkimi, geleceği gören (kahin) yer altı tanrısı, savaşçı, korkunç gibi sıfatlarla betimlenmiştir. Ayrıca bkz: Tallqvist 1938, 246-249.

⁴⁹⁹ Schwemer 2001, 443-587; Haas 1994, 315-339.

⁵⁰⁰ Hawkins-Herbordt 2005, 290.

⁵⁰¹ Hutter 2001b, 161-181.

⁵⁰² Paus. 8. 42. 12.

⁵⁰³ Eril ve dişil senkronizasyonu hakkında bkz: Hooke 1933, Hooke 1935, Hooke 2015. Ayrıca Labraunda Kutsal Alanı içerisinde ve Luwiler döneminde açık hava tapınağı olduğu düşünülen, büyük kaya parçası ve bir yıldırım düşmesi ile ortadan ikiye ayrılmış bir durumdayken içinden pınar suyu fışkıran lokasyon... Binlerce yıl eril ve dişil gücün sembolü haline gelerek kutsal mekân olarak varlığını sürdürmüştür.

⁵⁰⁴ Hawkins 2000, 438.

Besinde, ilaçta⁵⁰⁵, barınmada doğaya olan bağımlılığı zamanla ona olan hayranlığına dönüşür ve tanrısal manalara ulaşır. Meşe ağacı da aynı şekilde tanrısal kabul edilen, tanrının sembolü olarak görülen ve çeşitli dini ritüeller için kullanılan bir ağaçtır. Bugün Yunanistan'ın kuzeybatısında bulunan ve kültürel tarihi MÖ 1200'lere kadar dayanan Dodona'da meşe ormanı içerisinde bulunan Zeus Tapınağı'nda kâhinler meşe yapraklarının hışırtılarını dinleyerek kehanette bulunurlardı.⁵⁰⁶ Meşe ağacının aynı zamanda kötülüklerden koruduğu bilinmektedir. Bu yüzden tapınaklar, evler ve kentler meşe ormanlarının yakınlarında kuruldu. Günümüzden daha geçmiş bir dönemin iklim farklılıkları göz önüne alınırsa, uzun soğuk kışlar özellikle zirai yaşam tarzı bulunan antik dönem insanını fazlasıyla etkilemiştir. Dolayısı ile iklime bağlı kıtlıklar gibi nedenler yaşanan dönemi fazlasıyla etkiler bu da yaşamın her alanına yansiyabilir. Meşe ağacı soğuk iklime dayanıklı bir ağaç olması ile birlikte eski çağlardan beri kıtlığa, ısınmaya ve bunun gibi temel ihtiyaçlara bağlı olarak kurtarıcı ve tanrısal olarak görülmüştür. Bu eril güce sahip tanrı fırtına, rüzgâr, hava, gökyüzü ve aynı zamanda bir su tanrısıdır. Bir nevi dişil eşi, kardeşi, aşığı ile birlikte göksel güç üzerinde tüm yeryüzünü kaplamaktadır.⁵⁰⁷

Tarhunt'un Hitit tanrısı Teşup ile en ayırıcı farkının Teşup'un arabasının boğalar tarafından çekilirken, Tarhunt'un atlar tarafından çekildiği ayrıntısıdır. Her ne kadar Haas, Hitit ve Luwi fırtına tanrısının ayırıcı özelliği olarak gösterdiği Fırtına Tanrısı tasvirlerinde Hitit versiyonunda boğalar görülürken Luwi versiyonunda tanrının arabasını atlar çektiğini öne sürse de Luwilerin yaşamış olduğu Batı Anadolu Karia, Lydia, Lykia gibi bölgelerde boğanın Zeus ile ve onun evvelinde de Tarhunt ile ilişkilendirilmiş olduğu çok açıktır. Haas'ın⁵⁰⁸ sözünü etmiş olduğu atların çektiği araba belki de Luwilerin başkentini bulmaya yönelik öngörüler olabilir. Luwi Krallığı başkenti sayılabilecek öngörülerden bir tanesi coğrafi bakımdan oldukça verimli bir o kadar da zorlu bir topografyaya sahip olan Kapadokya Bölgesi sınırları içerisinde olduğudur. Luwiler, Kapadokya'da, bölgenin batı ve güney kısımlarında yayılım gösterir. Hititlerin tarih sahnesine çıkmasından çok daha öncesinde Luwilerin bölgede varlığının olduğu bilinmektedir. Hellenlerin Troas, Lydia, İonia, Psidia, Karia, Lykia, Aiolis, Likaonia, Pamphylia, Dağlık Kilikia, Düz Kilikia dediği bölgelerin Luwi yurdu olduğunu söyleyebiliriz. Bu halk Hint-Avrupa dil ailesinden bir dili (Luwi Dili)

⁵⁰⁵ Meşe ağacının bir ilaç olarak "sakinleştirici" etkisinden faydalandığı düşünülmektedir. Ayrıca bkz: Haas 2003, 292-293; Kassian-Korolev-Sidel 2002, 536-537.

⁵⁰⁶ Aesch. Supp. 832.

⁵⁰⁷ Haas 1994, 324-330.

⁵⁰⁸ Haas 1994, 84-88.

konuşur ve aileye giren dillerin en eskisini ifade etmektedir. Luwilerin Anadolu'ya göç ettiklerine dair hiçbir kanıt yoktur⁵⁰⁹ ve yerel halk olarak bilinmektedir.⁵¹⁰ Fakat yine de dilin Hint-Avrupa dil ailesine ait olması nedeniyle kesin bir bilgi elde edilmemektedir. Haas bu kanıtla yola çıkarak tanrının atlar ile olan ilişkisini bölgesel ayırım yapma açısından, Kapadokya ve Güneydoğu Anadolu üzerine yoğunlaştırır. Bu önemli ayrıntı üzerine diğer araştırmacılar⁵¹¹ hem fikir olsa bile bölgesel anlamda tam olarak bir fikir birliği sağlanmış sayılmaz. Arzawa Krallığı'ndan tanrının atlarından bahsedilen “Uhhamuwa” ritüelinde metin şu şekilde beyan edilir:

HT 1 ii 36'-41'.

36 ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} =wa tūriyan harti nu=wa kī ŠÀ.GAL^{HI.A}

37 ezzandu nu=war=at išpíyanteš

38 ašandu^{GIŠ} GIGIR-ia=wa=ták=kán IŠTU Ì.UDU

39 iškiyan ēšdu nu=za=kán DINGIR^{LUM} d_{IM}=wa KUR=KA

40 anda=an naišhut I-NA KUR^{URU} Hatti=ma=wa=kán

41 anda aššuli naišhut

“Tanrının atları için yem ve koyun yağı getirilir ve şu şekilde duada bulunulur. Atlarını hazırladım (koşumladım), şimdi yemek yemelerini ve doymalarını sağla, Arabanın koyun yağına bulanmasını sağla, ülkeni yüzünü dön. Ay Fırtına Tanrısı Hatti Ülkesi'ne dostlukla yaklaş.”⁵¹²

Alli'nin Ritüel metninde ise, Avcı'nın ki bu^{LÚ} UR.GI7 şeklinde yazılmıştır. Avcı'nın atları hakkında bilgi şu şekilde geçer:

⁵⁰⁹ MÖ III. Bin göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Sarı 2013, 308.

⁵¹⁰ Umar 2008, 5-10.

⁵¹¹ Starke 1995, 114-116-127; Hutter 2011, 202.

⁵¹² Hutter 2011, 202.

KBo 12.126 i 28'-29'

²⁸... nu=ši A-NA UR.GI7=ŠU NINDA UR.GI7=ŠU ēšzi

²⁹A-NA ANŠE. KUR.RA^{MEŠ} imiül ēšdu

Avcının köpeği için ekmek olur ve atlar için yem olsun!

Hattuša Krallığı antlaşmalarında, hiyerarşi düzeni şeması içerisinde resmi panteonlardaki tanrı isimleri zikredilir. Kanıtlara göre, II. Muvatalli'nin Wilusalı Alakšandu ile yaptığı antlaşmada, Wilusa tanrıları arasında ilk olarak ordunun Fırtına Tanrısı görülür.⁵¹³ Elimizde arkeolojik kanıt, Hattuša Krallığı'nın Arzawa Krallığı ile yapmış olduğu antlaşmaya tanık olabilecek tanrı listesi henüz bulunmamaktadır. Buna rağmen II. Muršili'nin bulaşıcı hastalıklar için yapmış olduğu duaları arasında Arzawa Fırtına Tanrısı geçmektedir.⁵¹⁴ Bir diğer Hattuša Krallığı ile ilgili resmi tanrı atfı, III. Hattušili Dönemi'nden bulunmaktadır. Bir festival metninde geçen Kuvaliya'nın Fırtına Tanrısı'na seslenilmektedir. Korunan yazıtların çoğu krallar tarafından görevlendirilen, genellikle kralın kişiliğini ve ayrıca çeşitli tanrılarla olan ilişkisini tasvir ettiğinden, kralın tanrı karşısındaki konumu hakkında bilgi verir. Her kralın yakın ilişki içinde olduğu kişisel tanrıları vardı; aslında, imparatorluk döneminden bu yana tipik bir temsil biçimi, kralı kişisel tanrısının kucağında göstermektir. Krallar sık sık Luwi panteonunun başına, fırtına tanrısı Tarhunza'yı baş kişisel tanrıları olarak adlandırır. Tanrı'nın tanrılar arasında yaptığı şiddetli fırtına ve gökyüzünün her alanı kaplaması bir hiyerarşi göstergesinin ta kendisidir. Krallar da insanlar arasında yüce gücü elinde tutan yeryüzündeki temsilcisi olarak hareket ederler. Çoğu zaman, kral kendisini Fırtına Tanrısı'nın hizmetkârı, kendisi ve diğer tanrılar tarafından "sevilen" olarak adlandıırırdı. Bu hem bir kalıtsal hanedan yönetimi hem de ilahi bir yetki sistemini ifade eder.⁵¹⁵

IV. Tuthaliya ve Tarhuntassa Kralı Kurunta arasında yapılmış antlaşma yazıtı sadece politik açıdan değil, aynı zamanda dini açıdan öneme sahiptir. Aynı tabletin yedi kopyası olup, başta Hitit Güneş Tanrısı Arinna ve Luwi Fırtına Tanrısı Tarhunt olmak üzere diğer tanrılardan bahsedilmiştir. W. Schirmer, Göllüdağ'ın coğrafi konumundan yola çıkarak, Tarhunt kült merkezi olduğunu ileri sürer.⁵¹⁶ Göllüdağ bölgesi lokasyon olarak MÖ 8. yüzyıl

⁵¹³ KUB 21.1+iv 26

⁵¹⁴ KUB 14.13 i 16

⁵¹⁵ Payne 2012, 14.

⁵¹⁶ Schirmer 2002, 214.

Tabal Ülkesi'dir. Burada bulunmuş TOPADA yazıtında da Tanrı Tarhunt politik antlaşmalarda şahit olarak sunulmuş ve kral kendisini Tarhunt'un elçisi olarak tanıtmıştır.⁵¹⁷ Ayrıca Tarhunt, Tabal ve Tuwanuwa/Tuwana'nın bereket, üzüm ve şarap tanrısı olarak bilinir.⁵¹⁸ Çineköy'den Luwi Hiyeroglifi konu hakkında bir kanıt olarak aşağıda sunulmuştur:

Ben Azatiwadas, Adanawa kralı Awarikus'un büyük yaptığı Tarhunzaların⁵¹⁹ Hizmetkarı, güneş tanrısının adamı... Tarhunzalar beni Adanawa'ya anne ve baba yaptı⁵²⁰ ve Adanawa'nın zenginleşmesine neden oldum. Adanawa ovasını bir yandan batıya, diğer yandan doğuya doğru genişlettim ve benim günlerimde Adanawa'nın her güzelliği, bolluğu ve lüksü vardı. Parafare tahıl ambarlarını doldurdum, at üstüne at yaptım ve orduya ordu kurdum ve Tarhunza ve tanrılarının (yardımıyla) kalkan üstüne kalkan yaptım. Azatiwadas'ı sağlık ve yaşamla kutsasın ve tüm kralların üzerinde yükselmesine izin verin. Çok kutsanmış Tarhunzalar ve bu kalenin tanrıları ona, Azatiwadas'a uzun günler ve yıllar ve bolluk versin ve ona tüm krallara karşı zafer versinler. Öyleyse bu kale Tahıl-Tanrının ve şarap-Tanrının (evi) olmasına izin verin. Ve böylece (içinde) ikamet eden / ikamet edeceği milletler koyun, sığır, yiyecek ve şarap olsun. Bize çok şey versinler ve bizi çok büyük yapsınlar ve Azativadalara ve Muksas'ın evine Tarhunzalar ve tanrılarla (yardımıyla) hizmet etsinler.⁵²¹

Kilikya Bölgesi içerisinde Olba antik kenti yakınlarındaki kayalık Şeytanderesi alanında bulunan kutsal alanda, arkeolojik araştırmalar sonucunda bir dikilitaş tespit edilmiştir. Sonraları Zeus Olbios'a kült alanındaki taş, Baitylos taşı olarak adlandırılmış ve taş, Tarhunt ile ilişkilendirilmiştir.⁵²² Dikilitaş aynı zamanda huvası taşı ile ilişkilendirilebilir. Çünkü kayalar, dikilitaşlar eril ve dişil bir kutsallığını sembolize etmektedir.

Empedokles fragmanlarında rastladığımız hava, su, toprak ve ateş elementlerinin antik Grek felsefesinde her zaman yeri bulunmaktadır. Antik yazar Empedokles özellikle bu konuda Hesiodos gibi felsefeyi Grek mitolojisine bağlı bir şekilde aktarmıştır. Elementlerin kimliğine ilişkin antik gelenekler ile aynı şekilde ilerlemesi, altlarında yatan gerçekliğe, ancak ön varsayımlar yolu ile birer birer açığa kavuşturularak ulaşılabilir. Bütün varlığı kendine

⁵¹⁷ Hawkins 2000, 453; Hutter 2003, 211-280.

⁵¹⁸ Berges 1998/9, 37-58; Hawkins 2000, 465-520. Bkz. SULTANHAN 2: Üzüm bağına Tarhunt'u çağırdım... Tarhunt üzüm bağının gelişmesini sağlayacak.

⁵¹⁹ Fırtına tanrısı Tarhunzas, Luwi panteonunun başıdır.

⁵²⁰ ÇİNEKÖY Luwi Hiyeroglifik yazıtında bulunan Adanawa, bugünkü Adana ile özdeşdir.

⁵²¹ Çineköy'den Luwi baş tanrısı Tarhunza hakkındaki hiyeroglif yazıt. Tekoğlu/Lemaire 2000, 981-984; Woudhuizen 2021, 120.

⁵²² Erten 2009, 132-137.

özgü bir biçimde dört elemente indirgeyen yine ilk defa Empedokles olmuştur. “Kökler” şeklinde betimlediği ve her birini tanrısallık ile özdeşleştirdiği bu elementlerin şiirinin “Deils” derlemesinde geçen 6. Fragmanda tanıtılmaktadır.

Önce her şeyin dört kökünü duy:

Göz kamaştıran Zeus, hayat veren Hera, Aidoneus ve

*Göz yaşlarıyla fanilerin pınarlarını besleyen Nestis.*⁵²³

Dizelerden anlaşıldığı kadarıyla, Tarhunt/Zeus bu elementlerden *aither/hava* ile özdeşleştirilmektedir. Hiçbir tanrı tanrısı ondan daha mükemmel bir şekilde hava ile uyuşmaz. Göklerin yukarılarındaki hava Zeus’un ait olduğu yerdir. O havanın ta kendisidir ve belki de bu fikir Homeros’tan antik çağın sonuna kadar süren en dayanaklı tek dini gelenektir.⁵²⁴ İlyada destanında geçen kozmos açıklamasına ilişkin *bulutlar ve aither/hava ile dolu engin göklerin (ouranos)* metni Zeus’a ait olduğu kanısına varılabilir.⁵²⁵ Zeus’un hava ile büsbütün kaynaştırmaya yönelik eğilimi daha eski ve yaygın olmakla birlikte, dini gelenek Batı Anadolu’da Tarhunt ile bağdaştırılarak Bronz Çağlara kadar çekilebilir.⁵²⁶

Bir diğer antik yazar Kleanthes, Herakleitos’un ateşi evrenin bir ilkesi kabul eden görüşünden etkilenerek *Zeus’a İlahi* adlı bir şiir ortaya koymuştur. Şiirinde, Zeus’u Grek dinine harmanlayarak evrensel doğanın tek hakimi şeklinde bahsetmiştir. Burada Zeus kişiselleştirilmiş bir tanrıdan çok, doğa ile özdeş bir güç olarak betimlenmiştir. Zeus’un yıldırımının dolaylı yoluyla ateşten oluştuğu ve tüm doğaya ateşi ile tanrısallık gücü verdiği öne sürülür.⁵²⁷

4.1.1. “Tarhunt” Adı Geçen Yazıtlar

⁵²³ Flashar 1975, 547.

⁵²⁴ Hes. Op. 18; Theognis 757; Eur. IT. Fragman 487; Cook 1914, 25-26.

⁵²⁵ Eur.IT. 839, 985.

⁵²⁶ Cook 1914; 27-33; Buffiere 1956, 108-109.

⁵²⁷ Dürüşken 2019, 308-309.

4.1.1.1. Yalburt yazıtı

MÖ 1239-1209 IV. Tudkhaliyas (Tuthaliya) tarafından Lykia seferi anısına adanmış bir su havzasının veya havuzun dörtkenarından üçünü süsleyen Yalburt firizinde;⁵²⁸

1

MASANA¹TARHUNT wa-sà<+r(i)>-ti à-wa -mi

UTNA-sa WARPA mu-wa-ha

1

Tarhunt'un lütfuyla

(bu bölgelerde) toprakların tacını onayladım.

2

MASANA¹TARHUNT

KWA+r PÁRA-na HWÁ-ā-tá

9[à-wa] lu-kaUTNA-i P ARNA(+r)

URA+HANTAWAT WIANA+WANTIUTNA

KULANA 100 HARSANTAN ā-i

2

Tanrı Tarhunt benimle birlikte (koştuğunda),

Ben, (büyük kral), Lukka topraklarında (kaleler) inşa ettim

(ve) birlikler yetiştirdim (ve) Wiyanawanda'da 100 savaş arabası...

⁵²⁸ Woudhuizen 2021, 64-67.

3

à-wa -mu ^{MASANA}TARHUNT

x[PÁRA-na HWÁ-ā-tá]

3

Tarhunt, [Tanrı, önümden koştu].

4

à-wa ^{MASANA}TARHUNT

PÁRA<-na> HWÁ-ā-tá

4

Tanrı Tarhunt (benimle) koştu.

5

mu -pa-wa-à ^{MASANA}TARHUNT á-i-tá

5

Ama benim için, Tanrı, Tarhunt yaptı (bunu) ...⁵²⁹

4.1.1.2. Emirgazi yazıtı

Aksaray ile Ereğli arasındaki Karacadağ'da MÖ 1239-1209 IV. Tudkhaliyas (Tuthaliya) Dönemi'ne tarihlendirilmiş ve çok iyi korunmuş dört yuvarlak sunak taşı Emirgazi altarıları olarak geçer. Aralarından en iyi korunmuş olanları A, C ve D parçalarıdır. Üzerlerinde Luwi Hiyeroglifleri tespit edilmiş ve Luwi Geyik Tanrısı (^{dKAL}LAMMA?) kültü adına IV. Tudkhaliyas (Tuthaliya) tarafından yapılmıştır. Hitit İmparatorluk Dönemi anıt, imaj bakımından anıtsal rölyef yazısını taşır.

⁵²⁹ Poetto 1993, 13-73.

1

wa -tu -tá-à^{MASANA}TIWATA-TIWATA+r

^{MASANA}TARHUNT-TIPASA

MASANA(a)pá+r(a)-KURUNT-ti^{MASANA+WANTI}ASATAR

á+ya^{MASANA}pá<+r+ti>294

HANTAWAT-ta?-i sa5+r?-i KATA ta+r-i-nu-wa-tu

1

O'nun için (Sarpa Dağı) güneş tanrı Tiwad,

cennetin fırtına tanrısı Tarhunt,

*tarlaların tanrısı Kurunta (Runtiya, ^{dKAL}LAMMA) 'nın ilahi tahtı olabilir.*⁵³⁰

Kahraman geyik tanrı için kraliyet duman sunuları bu yüzden tütüyor ve

*O'nun için adak adanıyor.*⁵³¹

4.1.1.3. Karakuyu Barajı yazıtı

Kayseri Pınarbaşı ilçe Karakuyu köyü yakınlarındadır. Karakuyu Luwi Hiyeroglif yazıtı da tıpkı Yalburt ve Emirgazi gibi, Lykia seferi anısına MÖ 1239-1209 IV. Tudkhaliyas tarafından adanan bir su havzası veya havuzla ilişki taşıyan bir yazıtın ilk bölümü kapsamaktadır. Luwice yazılmış yazıtın olduğu kısım 1930 veya 40 lı yıllarda ana bloktan kesilerek ayrılmıştır. Diğer blok ise hala orijinal yerinde durmaktadır. Yazıtta Khatti şehri geçmektedir. Khatti kelimenin tam anlamıyla “fırtına tanrısı şehri” anlamına gelse de bu bölge Heinrich Otten ve Hawkins tarafından “Tarkhuntassa” eyaletinin adı olarak alınmıştır.⁵³² Yazıtın bu şekilde tercümesinin nedeni 2005 yılında Nişantepe arşiv yayınında Hawkins aynı kombinasyonla yazılmış yazıtı örnek vermektedir.

⁵³⁰ Tanrının tahtı Kutsal Sarpa Dağı

⁵³¹ Hawkins 2000, 20.

⁵³² Otten 1989, 335-336; Hawkins 1995, 40-41.

1

HÁ(TI)UMINA+MASANA+WANTITU(THALIA)

TARHUNT-KUMI-ASU/

TÉSUP-SUPI-ASU KWA-sa5-ā

1

Tuthaliya'nın Khatti (Boğazköy-Khattusa)⁵³³

kasabasında sonsuza kadar Tarkumasus(Tarhunt)/Tesupasus (Tesup) yazsın!

4.4.1.4. Südburg yazıtı

Karacadağ'ın kuzeyinde Karaören köyünde bir evin bahçesinde bulunmuştur. II Şuppiluliumas'ın MÖ 1205-1190 bir seferi ve aynı yıl gerçekleştirilen idari reformları anan libasyon çukuru ve hiyeroglif yazıtlı kutsal bir havuz kompleksine ait olan Südburg bazalt bir taş bloktur.⁵³⁴

1

MASANA-sa

MASANA^{TIWATA-TIWATA}

MASANA^{TARHUNT HÁ(TI)} MASANA^{TARHUNT KULANA}

MASANA^{(a)pá+r(a)-sà-us-ka} MASANAensis

MASANA^{TARHUNT} sà-tá-tá

MASANA^{HÁ(TI) KATA+mì su<+r>-na-sa-ti} TA

1

Tanrılar...

⁵³³ Meriggi 1975, 266; Masson 1980, 116-118.

⁵³⁴ Hawkins 2000, 27.

güneş şehrinin güneş tanrısı Tiwad,

Khatti Ülkesi ve ordularının Fırtına Tanrısı Tarhunt,

Tarlaların Tanrısı Sauska,

Kılıç tanrısı ve Khatti'nin tanrıları bana destek oldu.

2

TARHUNT+UMINAUTNA 5tı-wa-ná KATA á-ka ta-ta

2

(Sonra) Düşmana boyun eğdirdim, (Düşman) Tarhunttassa'ya hizmet etti.

3

Na UMINA TAMA TARHUNT+UMINA

3

(ve) Tarhuntassa'da hiçbir kasaba (lar) inşa etmedim.

4.1.1.5. Afyon yazıtı

Afyon steli ya II. Šuppiluliuma MÖ 1205-1190 Dönemi'ne, Südburg metninde olduğu gibi batıdaki seferi sırasında ya da Mira-Kuwaliya'nın büyük oğlu tarafından dikilmiş olması muhtemeldir. Yazıtın tarihi ve vakfedenin kişisel adı üzerine durulması önemlidir. Tarihlendirme ile başlayacak olursak, metni son Hitit büyük kralı II. Šuppiluliuma Dönemi'nin ileri bir tarihine atfedebiliriz. Tarihlendirmedeki en büyük neden metnin başında kullanılan, kanatlı güneş diskidir. Afyon bölgesinin bir yanda Pala ve Walma illeri arasında yer alan bir sınır bölgesini içermesi Hitit İmparatorluğu'nun Südburg metninde bahsedildiği “iyi hizmet eden” bir vali ve askeri yönden özellikle Wiyanawanda, Lukka, Arzawa ve Masa'nın yönetimini kontrol altına almak amacıyla olmasıdır.⁵³⁵

⁵³⁵ Hawkins 2000, 29.

1

sol suus ^{MASANA}TARHUNT

-wa -mi -ha TARPA-MALIA-WATA infans^m+HANTAWAT

TASKUWAR+WÁSU HWÁ-li+à^{UMINA}

WARPA

1

Tarhunt'un sayesinde ve kendi çabamla, prens Tarpamaliawatas,

Kuwaliya'nın kutsanmış topraklarını tacı ile temsil edecek.

2

à-wa 4i HWIWANA ^{MASANA}TARHUNT

-wa -mi -ha 5TARPA-MALIA-WATA

İnfans^m+HANTAWAT TUWA

3

Ve bu yazılı stel prens I. Tarpaliawatas,

Tarhunt için olduğu kadar benim (kendim)

İçin de dikildi (düzeltildi).

4.1.1.6. Torbalı yazıtı

İzmir ilinin Torbalı ilçesinde bir ortostatın alt kısmında bulunan metin günümüze kadar çok iyi korunmuş bir şekilde gelmiştir. Muhtemelen o dönemde Hitit eyalet kenti olmuş olan fakat “Mira Krallığı” olarak bildiğimiz Luwili bir yetkilisi tarafından Geç Hitit İmparatorluğu Dönemi'ne atanmak üzere yapılan bir adanma stelidir. Metnin son cümlesini içeren lanet formülünde “Tarhunt” isminin geçtiği görülmektedir.⁵³⁶

⁵³⁶ Hawkins 2000, 30.

1

[à-wa] -tu MASANA TARHUNT

[MASANA]ku<-pa-pa>

URA-domina -ha

^{KA}MASANA-sa+r(i) HARSALA-li-sa-tu

1

Tarhunt ve Kubaba, tüm tanrıların (kararı ile)

O'nu sonsuza dek lanetleyecek (kızacak)!

4.1.1.7. Beyköy 2 yazıtı

Deniz kavimleri göçleri olarak adlandırılan döneme tarihlendirilen Beyköy 2 yazıtı dönemi itibari ile oldukça önemli bir kaynaktır. Mira kralı MÖ 1190-1170 III. Kupanta-Kurunta tarafından inşa edilmiştir. Beyköy 2 yazıtı ile ilgili bazı spekülasyonlar bulunmaktadır. Yazıt ile ilgili 1960'lı yıllarda yapılan çalışmalar üzerine hiyerogliflerin çizimleri yapılmıştır. Bu çizimler şu anda Mellaart⁵³⁷ arşivinde bulunmaktadır. Hiyerogliflerin orijinal parçalarından biri bir caminin temelinde kullanılmıştır. Çalışmaların elde kalan kısmını çalışma fırsatı bulan Zangger güncel bilgileri tekrar yayınlamıştır.⁵³⁸ Fakat yazıt hakkında elde sadece Mellaart'ın çizimleri olması, çeşitli spekülasyonlar yaratmıştır.⁵³⁹ Yazıt tarihi Deniz kavimlerinin Anadolu'ya girmesi ve Hitit Krallığı'nın yıkılış dönemine denk gelmesi açısından önemlidir. MÖ 17. yüzyıllarda Luwi nüfus gruplarının Batı Anadolu'da çoğunlukta olduğu ve daha sonrasında Anadolu'nun güneydoğusuna doğru göç dalgalarının bulunduğunu, bunun da sonuçta Luwileri Hititler ile temas haline getirdiğini varsayabiliriz.⁵⁴⁰ Bryce, içinde bulunulan dönemde Balkanlardan gelen Deniz Kavimleri olduğu düşünülen toplulukların göçlerinin varsayılmış modeline dayanarak böyle bir yoruma varmaktadır. Hatta bu konuda Mellaart MÖ III. binin ortasında meydana gelen "Luwilerin

⁵³⁷ Lloyd-Mellaart 1956, 101-136

⁵³⁸ Woudhuizen-Zangger 2018, 9-56.

⁵³⁹ Mellaart'ın dosyalarındaki Luwi Hiyeroglif metinlerinin gerçekliğine dair kanıtların ayrıntılı bilgisi için: Woudhuizen-Zangger 2018, 183-213.

⁵⁴⁰ Bryce 2010, 47-53.

Anadolu İşgali”nden söz etmektedir.⁵⁴¹ Yazıtın transliterasyonu Woudhuizen tarafından yapılmıştır. Bu bölümde Beyköy 2 Yazıtı’nın büyük bir kısmı aşağıda aktarılmıştır.⁵⁴² Beyköy 2 Yazıtı eğer orijinal ise en uzun Luwi Hiyerogliflerinden biridir.

1

sol suus URA+ḪANTAWAT

la+PÁRNA ku-pa-tá-KURUNT

la+PÁRNA URA+ḪANTAWAT

mi+r(a)-à^{UTNA} URA+ḪANTAWAT

ma-sa-ḫù+i-ti infans^m

URA+ḪANTAWAT á-la-na-ti+li

infans^m ku-pa-tá-KURUNT

URA+ḪANTAWAT mi+r(a)-à^{UTNA}

<infans^m>

1

Majesteleri, büyük kral, Labarna Kupantakuruntas, Labarnas,

Mira’nın büyük kralı, büyük kral Masuittas’ın oğlu,

Büyük büyük kral Alantallis’in oğlu, Kupantakuruntas’ın oğlu,

Mira Ülkesi’nin büyük kralı.

2

à-wa PÁRANA-na wa-la-mu-sa

⁵⁴¹ Lloyd-Mellaart 1956, 101-136.

⁵⁴² Woudhuizen 2018, 91.

ḪANTAWAT wi-lu-sa^{UTNA} []

2

Walmus adına

Wilusa kralı []

3

[] i pa-ti []^{UMINA}

3

[] *O'nun için* [] *şehir.*

4

à-wa mi+r(a)-à^{UTNA} à+ta

mi-ti-sa UMINA ARḪA

PARNA(+r)-ta₆

4

Mira Ülkesi'nde (düşman) bir hizmetkarın kasabasını yok etti.

5

à-wa ma-sa-ḫù+i-ti

URA+ḪANTAWAT wi-lu-sa^{UTNA} []

5

Büyük kral Mashuittas Wilusa [destekledi?]

6

ī[-wa] PARNA+r-ti ARḤA

UMINA-mi-na^{UMINA} []

6

Eğer düşman bu şehri yok edecekse,

7

à-wa []⁵⁴³

8

ā-wi-sa-nà^{UMINA}

PARNA(+r)-na-sa-nà^{UMINA}

ta+r-wi-sa^{UMINA} TAPAR-wi-sa^{UMINA}

ki+r-su-sa^{UMINA} []^{UMINA} na₄

há+r-na^{UTNA} pu-ru-sú-wa^{UMINA}

su-ru-ti^{UMINA} wí/zu-sà-na-ti^{UTNA}

APA-sa-sa-wa^{UTNA}

ā-ta+r-ma-sa^{UMINA}

lu+r-sa-na-sa^{UMINA} ā-ti-tu+r(a)^{UMINA}

ā-su-wa^{UMINA} UTNA

TIWATA-ru-sa^{UMINA} sá-wi-sa^{UMINA}

ku-ru-ti-sa^{UMINA} wa-sa-ta+r-nà^{UMINA}

⁵⁴³ Parça kırık olmasından dolayı çeviri bulunmamaktadır.

pa-la-na-sa^{UMINA} ti-wa-lú-sa^{UMINA}

KWA-pa-na-sa^{UMINA} na4 -pu -la

ti-wa ka-wa-sa-ká+r(i)^{UMINA}

ku-su+r-ā^{UTNA} ḥa-pu-ru-sa^{UMINA}

8

Hükümetin (doğrudan) olmayan kasabaları (toplam 25): Awisana, Parnasana, Troy, Taparwisa, Kirsusa, []; Hükümetin (doğrudan) olmayan alanları Harna, Purusuwa, Suruta, Wi/Zusanati, Apaisos, Atarmasa, Lursanasa, Atitura, Aššuwa kasabası, Tiwatarusa, Sawisa, Kurtisa, Wastarna, Palanasa, Tiwalusa, Kwapanasa Ülkesi; eskiden resmi olmayan; Kawasaka'da Kusura Ülkesi, Purusa.

9

à-wa ī ÁMU ta-sa -ḥa

mi+r(a)-ā^{UTNA} tà-ḥa

9

Bu steli Mira Ülkesi için diktim/yerleştirdim.

10

à-wa ā-la-na-ti -li

infans^m+ḤANTAWAT URA+PARNA

infans^m TUZI-mi wi-lu-sa^{UTNA}

á URA+ḤANTAWAT

mi[+r(a)]-ā^[UTNA]

10

Büyük Prens (ya da) resmi saray görevlisi (kendisine):

Mira Ülkesi'nin büyük kralı Wilusa'yı (yaptığı gibi) korusun!

11

à-wa URA+ḪANTAWAT

mi[+r(a)]-à^{UTNA}

11

Mira Ülkesi'nin büyük kralı,

12

URA+ḪANTAWAT ku-wa-lú-à^{UTNA}

à+ta pi-ta₆-sa^{UTNA} à ḫa₆+r-wa-na

KWA UTNA sa-la-pa^{UTNA}

ma-sa^{UMINA}

12

(Ben), büyük kral, Kuwaliya'da (Pitassa'ya) bir yol yaptım?

(ve) şimdiye kadar Sallapa (ve) Masa kabasına/şehrine,

13

à-wa ḪARWAN ma-sa-na-ti^{UTNA}

13

...ve bu yol, kutsal alan içine giden yol.

14

à-wa -mu URA+HANTAWAT

mi+r(a)-à^{UTNA} TIWA₂-TIWA₂-wa

HÁ(TI)-sa^{UTNA} *202 à-wa

14

*(Ben), Mira Ülkesi'nin büyük kralı, Hatti'nin kutsal alanlarını
korumaya devam edeceğim (ve) onları kullanacağım.*

15

à-wa HÁ(TI)^{UTNA} sá-sá-ḫa

15

Hatti'ye (Ülkesi'ne) (sürekli) destek verdim.

16

à-wa mi+r(a) ta-ta₆^{UTNA} i-i 6000

ma ma

16

Mira 6000 koçu toprağa verdi/yerleştirdi.

17

à-wa 10 UMINA+mi TAMA-ḫa

mi+r(a)-à-ti^{UTNA}

mi+r(a)-à^{UMINA} PÁRA-ASA^{UMINA}

[?-?]-wa^{UMINA} TARKU-wa^{UMINA}

á+r-TARKU-nà^{UMINA} wa-ḥa4-ma^{UMINA}

ā-mu-wa^{UMINA} mi-ta6-sa^{UMINA}

ḥá-pa-nu^{UMINA} ma-TARKU -ḥa^[UMINA]

17

Mira (Ülkesi'nde) 10 kale inşa ettim. Mira kasabası/şehri, Parusa, []wa,

Tarkuwa, Artarkuna, Wahama, Amuwa, Mitasa, Hapa nu ve Matarku.

18

à-wa URA+PARNA

MASANA^{PARNA} i-ā-i

MASANA^{TARḤUNT} MASANA^{(a)pá+r(a)}

MASANA^{ku-}*128 URA+domina

PÁRA-ASA^{UMINA} TAMA-ḥa wa-[ā]

18

Ben Büyük kral, bir tapınak inşa ettim. Üç büyük tanrı için:

Büyük tanrı Tarhunt, Parasa'nın kraliçesi Kubaba (ve) Doğanın/Yabanın

Tanrısına dua için.

19

à-wa ḤANTAWAT ḥá-pa-la^{UTNA}

ā[]

ta4-la+r(i)^{UMINA} á+r-ma-ta6^{UMINA}

ḥi-li-?+r^{UMINA} la-la-ta^{UMINA}

sa₅+r-tu-wa^{UMINA} la+r(i)-ma^{UMINA}

PARNA(+r)-ta₆ ARḪA

19

*Hapalla 'nın büyük kralı [] Tala, Armata, Hili []r, Lalanda, Sartuwa (ve) Larima
(altı şehri) yıktı.*

20

à-wa ḪANTAWAT á-ta₆-pa-li^{UTNA}

PARNA-su-ḫa-na-ti^{UMINA} ā-la-ʔ^{UMINA}

na-ḫi-ta₆^{UMINA} ḫu-ta-na^{UMINA}

PARNA(+r)-ta₆ ī infans^mna-na^{UMINA}

20

Büyük Anapali kralı (beş şehir) Parnasuhana 'da, Bir [], Nanita, Hutana (ve)

Bu şehrin prensi (küçük yetkili)...

21

à-wa 6 ḪANTAWAT[!]

ḪANTAWAT wa-lu-sa^{UTNA}

ḪANTAWAT ḫá-pa-la^{UTNA}

ḪANTAWAT URA-WALWA^{UTNA}

ḪANTAWAT AS[UW]A -ḫa^{UTNA}

21

Altı Büyük kral: Wilusa kralı, Hapalla kralı,

Šeha (Urawalwas) kralı ve Aššuwa kralı.

22

à-wa URA+ḪANTAWAT

mi+r(a)-à^{UTNA}

22

Ve Mira (Ülkesi 'nin) Büyük kralı

23

à-wa i URA-ḪANTAWAT ARA-wa

23

Ve aynı zamanda Arzawa 'nın büyük kralı

24

à-wa á+ya ḪANTAWAT ḪÁ(TI)^{UTNA}

URA+UMINA ta₆

ta+r-sa^{UMINA} ā-ti-na^{UMINA}

la-wa-ta₄-ti^{UMINA}

na₄ à-ma-na mu-ka-sa +ḫa^{UTNA}

ha-la-pa^{UTNA} ká+r-ka-mi+sa^{UTNA}

wa-ka+r-tá^{UTNA} []^{UTNA}

ā-ma-tu^{UTNA} ku-pi-la^{UTNA}

24

Büyük Hatti kralı başkenti olduğu bu şehirler için sağlar:

Tarsos, Adana (ve) Lawazantiya; (ve) doğrudan toprakları olmayan:

Halpa, Karkamis, Ugarit, [], Hamath ve Byblos.

25

à-wa mi+r(a)-à^{UTNA} navis₂ navis₂

URA+UMINA wa

PÁRA-há^{UTNA} pi+?-?^{UMINA}

pu-la-sà-ti^{UTNA} la-sà-ti-na^{UTNA}

URA^{UMINA} wa-lu-KATA^{UTNA} sà

KATA-sa^{UTNA} la-mi-á^{UMINA}

25

Mira (Ülkesi) sayesinde; Parha, Pi [], Philistia, Lasatina,

Ura, Aşağı şehir Walukata (ve) Lamiya.

26

à-wa [-mu] URA+ḪANTAWAT+infans^m

m̄ u-ku-su-sa ā-nà UTNA

UMINA -wa MI WI

26

Benim için Muksus, Mira (ve) Wilusa topraklarının/şehirlerinin büyük prensleri

...

30

à-wa URA+HANTAWAT

MASANA^TTARHUNT MASANA^PPARNA

TAMA MASANA^(a)pá+r(a)

[ka]-ta-WATA-naUTNA MASANAⁱku-*128 []UTNA

MASANA^WWANTI [] MASANA[]

[? -?]^{UTNA} MASANA[] á-pa-sa^{UTNA}

30

Ve Ben, büyük kral, (tanrılar için) bir tapınak inşa ettim:

Tarhunt, Kizzuwatna tarlasının tanrısı, ülkenin Kubaba'sı [],

ilahı dağın tanrısı [], toprağın tanrısı [],

Apasa (Ephesos) ülkesinin tanrısı [].”

...

36

à-wa URA+HANTAWAT la+PÁRNA

mu-ku[-su-sa] [APA-sa-sa]-wa^{UTNA}

à [] MASANA^TTARHUNT

MASANA^(a)pá+r(a) MASANA []

MASANAⁱku-*128 MASANA []

36

Büyük kral, labarnas, Muksus topraklarına

Tarhunt adına kurban verecek, yola çıkacak.

...

41

à-wa ^{MASANA}TARḪUNT-ti-sa-sa^{UMINA}

UTNA AMU TIWA-TIWA

ka-sa-ka^{UMINA} UTNA

AMU TIWA-TIWA ma-sa^{UMINA} UTNA

41

Tarhunt'un (İlahi Ülkesi), Kaska (Ülkesi) ve

Masa'ya (Ülkesi) düzenli olarak seferler düzenledim.

...

44

à-wa URA+ḪANTAWAT []

mu-ku-su-sa ^{MASANA}TARḪUNT []

MASANA []

44

Büyük kral Muksus adına, tanrı Tarhunt adına, tanrı []...

...

50

à-wa -tá ^{MASANA}TARḪUNT+UMINA

URA^{UMINA} wa-su la-wa^{UMINA}

la-mi-i^{HAPA-UTNA} WARPA ḪÁ(TI)^{UTNA}

ā-ru-na-sa WARPA i-ku-wa-na^{UTNA}

ḫu+r-nà-i^{UTNA} na4 ḫu-wa-ta6

nú-wa-ta6^{UTNA}

50

Bu nedenle, o topraklara girmedi ve yenilmedi: Tarhunt,

Ura, kutsal Lawa(zantiya), Lamiya, denizin Khatti'nin krallıkları,

(daha fazla) Khatti'nin taç alanları: Ikkuwaniya ve Khurna.

4.1.1.8. Karahöyük-Elbistan yazıtı

MÖ 12. yüzyılın ortalarında hüküm süren büyük kral Khatti Aritesup'un (Kargamış ve Malatya bölgeleri) yerel bir devlet görevlisi olan Armanas tarafından adanan ilk Hitit sonrası İmparatorluk Dönemi'nden Karahöyük-Elbistan steli⁵⁴⁴

1

MASANA^{TARHUNT} kí-ti-tà+r(i)^{UTNA}

i WANA ARMA-NANA USA

ZITI-dominus la-mi-ná-à PÁRA TUWA

1

(Çünkü) Khatti'deki fırtına tanrısı Tarhunt için bu dikilitaş

Armanas tarafından dikildi.

2

à-wa -mu^{MASANA}^{TARHUNT}

kí-ti-tà+r(i) PÁTA-tá PÁTA-tá

KWA-ā-mi-sa ARA-ti sa-tá

⁵⁴⁴ Hawkins 2000, 31.

2

Ve benim için Tarhunt her (kutsal) yerde sonsuza dek saygı görecektir.

3

à-wa 9à-mi-i P ARNA-i

m^{UMINA}+mi-i MASANA TARHUNT

kí-ti-tà+r(i) PÁRA PIA

3

Ve evlerimi (ve garnizonlarımı), Tarhunt'a adadım.

4

à-wa -sa MASANA TARHUNT

kí-ti-tà+r(i) HARSALA-ta[?]

à-sa-tu

4

Tarhunt (ona) öfkenlensin!

4.1.1.9. Kızıldağ 4 yazıtı

Eski adı Tarhuntassa olan bölgenin, Hitit sonrası imparatorluk hükümdarı büyük kral Khartapus tarafından adanan Kızıldağ kaya yazıtında, krallığının kuzey sınırı boyunca Muski veya Phrygialılara karşı kazandığı zaferi anmaktadır.⁵⁴⁵

1

sol suus URA+HANTAWAT

há+r-tá-pu-sa URA+HANTAWAT

⁵⁴⁵ Hawkins 2000, 33.

á+ya^{MASANA}TARHUNT ASIA

um<+r>-li URA+HANTAWAT á+ya

1

Kahraman, büyük kral Harpatus,

büyük kral tanrı Tarhunt'un sevgilisi,

büyük kral Muršili'nin oğlu...

2

^{MASANA}TARHUNT-TIPASA

^{MASANA}-na-sa ASUwa-sà<+r(i)>-ti

UTNA-sa 2ā-pa MUWA-tá

KWA<-sa> ma-sà-ka-na^{UTNA}

MUWA-tá

2

Gökleri ve tüm tanrıların tanrısı Tarhunt'un yardımı ile

Muski topraklarını (bu bölgeleri) geri alan ve

Muski ülkesini yeniden fetheden kişi.

3

TASKUWARta4-sà-KWA[+r]-sa

URA+HANTAWAT tí-wa-ná-zí

MALIA-WATA TÀ

^{MASANA}[TARHUNT]-TIPASA

3

Büyük kral düşmanlardan kutsal suyu

Tarhunt sayesinde geri aldı.

4.1.1.10. Karadağ 1 yazıtı

Kızıldağ Yazıtı'nda olduğu gibi eski adının Tarhuntassa olduğunu bildiğimiz ve Hitit İmparatorluğu sonrasında kral Khartapus tarafından Karadağ Bölgesi'ni hakimiyeti altına aldığı bir kanıt olarak adanan yazıtlı anıttır.⁵⁴⁶

1

URA+HANTAWAT

há+r-tá-pu-sa URA+HANTAWAT

*468UTNA-sa KWA-sa WARPA

MUWATALI-tá

MASANA TARHUNT-TIPASA

MASANA-ná -ha

1

Büyük kral Khartapus, göklerin fırtına tanrısı Tarhunt sayesinde,

bu toprakları (bölgeleri) tacını onaylayan topraklar yaptı.

4.1.1.11. Kızıldağ 3 yazıtı

Metin Kızıldağ ve Karadağ 1 yazıtında olduğu gibi Kral Khartapus'un bölgesel hakimiyetini aldığını kanıtlamak amacı ile yazılmıştır.⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ Hawkins 2000, 34.

⁵⁴⁷ Hawkins 2000, 324.

1

MASANA^TTARHUNT

URA+HANTAWAT há+r-tá-pu!-sa

URA+HANTAWAT um<+r>+li

URA+HANTAWAT á+ya

UMINA+mi i TAMA

1

Tarhunt ve onun hizmetkari

Büyük kral Muršilinin oğlu

büyük kral Khartapus bu steli dikti.

4.1.1.12. burunkayayazıtı

Kaya yazıtı büyük kral Khartapus tarafından yine aynı şekilde eski adının Tarkhuntassa olduğu bilinen alana hakimiyetini göstermek amacı ile dikilmiştir. Metinde Khartapus'un bölgedeki düşmanları kuzeydoğuya doğruya sürdüğünden bahseder.⁵⁴⁸

1

i[-ti] PÁTA MASANA+WANTI

URA+HANTAWAT há+r-ta-pu-sa

URA+HANTAWAT MASANA^TTARHUNT

PARNA-i um+r-li URA+HANTAWAT

á[+ya infansm] tu-pi+r(a)

⁵⁴⁸ Hawkins 2000, 80.

Kutsal dağın büyük kralı

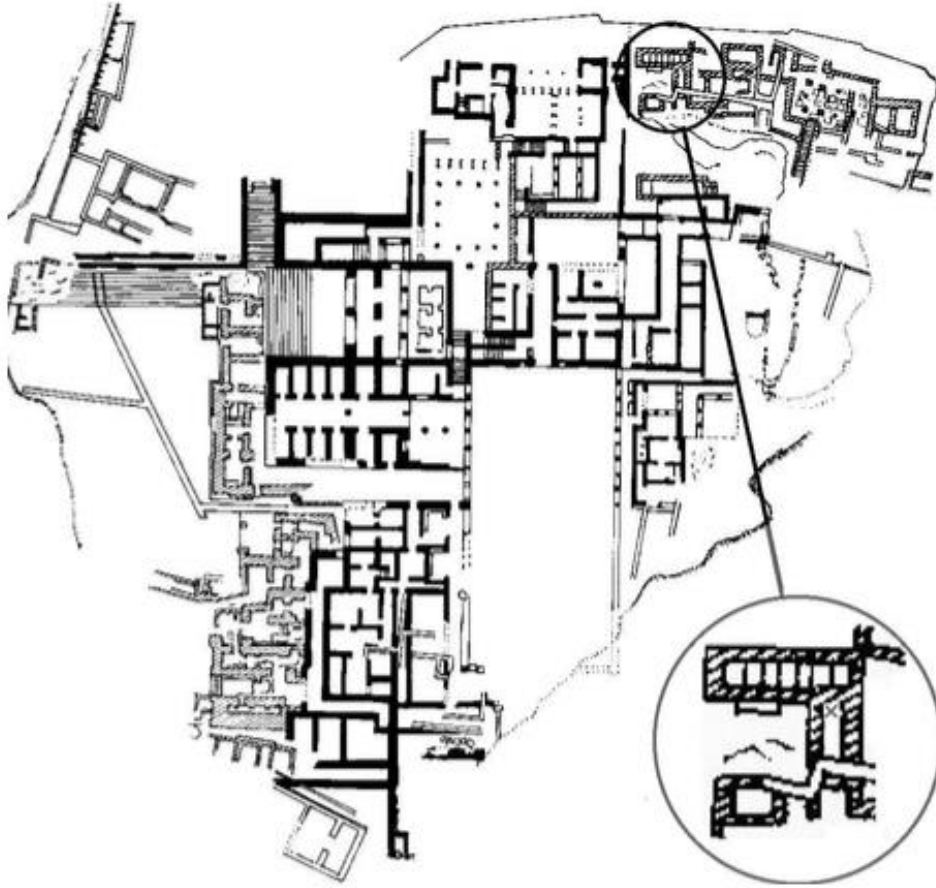
büyük kral Murşili 'nin oğlu

büyük kral Khartapus,

Tarhunt'un sayesinde bu steli dikti.

4.1.2. “Tarhunt” Adı Geçen Phaistos Diski

Phaistos Kenti'nde ismini kentin adından almış her iki tarafında yazıt olan disk yakın zamanda yoğun çalışmalar ile birlikte çevrilerek bazı soruların cevabı için yayınlanmıştır.⁵⁴⁹

Figür 4.1. Phaistos Sarayı'nın planı. (Woudhuizen 2021, 13: Figür 4.)

⁵⁴⁹ Woudhuizen 2021, 83.

Phaistos Diski kuzey duvarının yanında seçili olarak belirtilmiş alanda bulunmuştur. Yunanistan Kültür Bakanlığı Kültür Fonu orijinal kaynaktır.

Phaistos'ta İtalyan arkeolog Frederico Halbherr yönetiminde, 1894 yılında başlayan ilk kazı çalışmaları daha sonraları Luigi Pernier tarafından devam etmiştir. Pernier, Phaistos Sarayının kuzey duvarı tarafında sarayın arşiv odası olduğu anlaşıldığı yerde iki kilden obje ele geçmiştir.⁵⁵⁰ “Linear A tablet PH 1” ve “Phaistos Diski” şeklinde adlandırılarak literatüre geçmiştir. Disk üzerindeki yazıt alışılmışın dışında spiral bir şekilde baskılanmış tarzdadır. Bu açıdan dikdörtgen tarzda yazılmış olan tabletlerden ayrılarak benzersiz bir örnek göstermektedir. Ancak Mellink, disk üzerinde bulunan bir işaretin Erken Bronz Çağa ait vazoda tasvir edilen Lykia ev tipi ile benzerlik gösterdiğinden söz eder.⁵⁵¹ Lykia ile olan bu bağlantı daha sonraları diskte bulunan yazıt biçiminin, Luwi Hiyeroglifi ile karşılaştırılma yapılmasını sağlamış ve böylece diskin üzerindeki yazıt çevrilmiştir.

Figür 4.2. Phaistos Diski A Yüzü (Woudhuizen 2021, 14: Figür 5).

⁵⁵⁰ Mamigliano 2002, 263-318.

⁵⁵¹ Mellink 1964a, 269-278; Mellink 1964, 1-7.

Figür 4.3. Phaistos Diski B Yüzü (Woudhuizen 2021, 15: Figür 6).

Metodolojik açıdan incelendiğinde, diskin üç olası yaklaşımı söz konusudur. Diskteki hiyeroglif yazıt; Doğu Akdeniz bölgesindeki karşılaştırılabilir iki yazı biçiminden biri ile ilişkili olmalıdır.

1. Girit'in güneyindeki Mısır Hiyeroglifi
2. Kuzeyindeki Luwi Hiyeroglifi
3. Muhteşem bir izolasyon içinde tasarlanmış Girit Adası'na ait bir yazıt dili

Araştırmacılar bu üç olasılık üzerine çalışırken, diskin üzerinde bulunan yazı biçiminin Mısır Hiyerogliflerinden daha çok Luwi Hiyerogliflerine yakın benzerlikleri ile karşılaşmışlardır. Özellikle Woudhuizen'in bulunduğu ve kendilerini “Alverna Araştırma Grubu üyeleri” adı verdikleri araştırmacılarca Emmanuel Laroche'un *Les hieroglyphes hittites* adlı eseri incelemiştir.⁵⁵²

Diske bulunan kişisel isimlerden ikisi Homeros'un destanında geçen, Peloponnesos'taki Pylos ile bağlantılı Nestor ve Girit'teki Knossos ile bağlantılı Idomeneus'tur.⁵⁵³ Diğer özel isimler ise çoğunlukla Anadolu isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacılar Homeros'un *Odissia* adlı destanında o dönemle ilgili *Girit'te*

⁵⁵² Laroche 1960.

⁵⁵³ Nestor için Homer Od. 3., 79; Idomeneus için Homer Od. 19, 181.

konusulan birkaç dil vardı sözü ile Phaistos Diski’ndeki farklı dil etkileri, Homeros’un o dönem hakkındaki sözünü desteklemektedir.⁵⁵⁴

Tablo 4.2. Phaistos Diski üzerindeki “Tarhunt” Adı Geçen Tablo.

Coğrafik İsimler		Özel İsimler	
Misaru	Mesara	Nasatu	Nestor
Pavatu	Phaistos	Idumana	Idomeneus
Rasutu	Lasithi	Kunawa	Kuneus
Kunasa	Knossos	Uwa	Uwas
Saharwa	Scheria	Aharku	Acharks
Ritina	Rhytion		
Hiyawa	Achaia	TARHUNT	TARHUNT
Asuwiva	Assuwa	Adu	Haddu

Diskin üzerinde bulunan coğrafi ve özel isimler (Tanrı isimlerinden; Tarhunt ve Adu/Haddu) Linear B yazısında, Luwice ve Mısır Hiyeroglifi ile paralellik göstermektedir. Diğer kelimeler çoğunlukla Luwi Hiyeroglifi ile benzerken, az oranda Hititçe ve Akadca karşılıklara sahiptir.⁵⁵⁵ Linear B yazısı hakkında ayrıntılı bilgi için, Alice Kober⁵⁵⁶ tarafından yayınlanmış çalışmaya bakılabilir.

4.1.2.1. Luwi Hiyeroglif metin örnekleri ve ilişkileri

Adana’nın 30 km güneyinde Çineköy’de yakın zamanda keşfedilen ve MÖ 8. yüzyılın sonlarında Que kralı Urikki’nin anısına dikilmiş iki dilli bir yazıt sayesinde, “hi wa-nın” Luwice olarak kaydedilmiştir. Buna göre Hitit çivi yazısı Ahhiyawa, Phaistos Diski’nde (PH) geçen Achaia’nın karşılığıdır.⁵⁵⁷

Phaistos Diski’nde geçen metnindeki *apasa* “onun/erkeğin” kelimesi Luwi diline özgü sıfat eki -sa eki ile karakterize edilmiştir. Bu örnek Köylütolu metninde de görülmektedir.⁵⁵⁸

Diskteki dilin bir özelliği (bir defaya mahsus Nestor kişisel adının belirleyicisi dışında), sözcüğü örneğin “adam”, “şehir” veya “tanrı” gibi genel kategoriye ait olarak

⁵⁵⁴ Homer Od. 19, 175.

⁵⁵⁵ Woudhuizen 2021, 104.

⁵⁵⁶ Alice Kober 1948.

⁵⁵⁷ Tekoğlu/Lemaire 2000, 981-984; Woudhuizen 2021, 120.

⁵⁵⁸ Hawkins 2000, 177-178.

tanımlayan belirteçlerin olmamasıdır. Çivi yazısı Luwi dilinde bu belirleyiciler normal olarak ortaya çıksa da casu'da bu belirleyiciler bulunmamaktadır.

Boğazköy-Hattuša'daki Südburg metninde ^{MASANA}TARHUNT altı defa geçmektedir. Yalburt metninde ise ^{MASANA}TARHUNT dört defa geçmektedir.⁵⁵⁹ Thebes'te ele geçmiş silindir mühürlerden biri ve Kıbrıs mührü ile de benzer ikonografiye sahip, Luwi Hiyeroglif işaretleri ile yazılmıştır. Mühür, Koruyucu tanrılardan olan ^{dkAL}LAMMA Kurunta, güneş tanrısı Tiwatas, fırtına tanrısı Tarhunt ve tanrıça Kubaba (Luwi ana tanrıçası?) veya İştar olarak tanımlanabilecek dört tanrının bir sahnesi ile tasvir betim sanatını yansıtmaktadır.⁵⁶⁰

Figür 4.4. Thebes'ten Luwi Hiyeroglifli Silindir Mühür Baskısı (Porada 1981-82.)

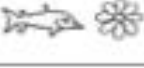
Phaistos Diski'nin A yüzünde Tarhunt, B yüzünde ise tanrı Haddu isimlerine rastlamaktayız. Hitit antlaşmalarında da karşılaştığımız, bir kral ya da vasal arasındaki antlaşmanın tanıkları ilk olarak her iki tarafın da koruyucu veya baş tanrıları çağrılmaktadır.⁵⁶¹ Diskte yapılan yoruma göre, Tarhunt Arzawa Büyük Kralı'nın baş tanrısı iken Haddu, Tarhunt'a eş olarak Nestor'un baş tanrısı olarak tanıklık etmektedir.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Woudhuizen 2021, 122.

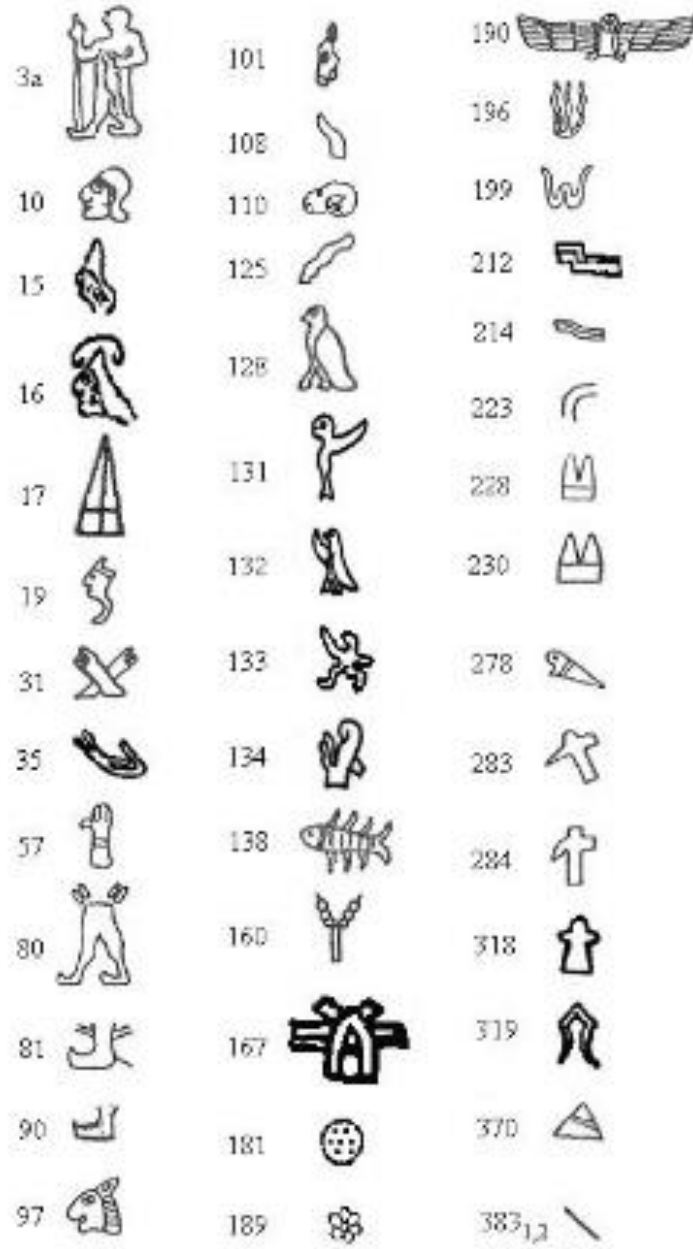
⁵⁶⁰ Woudhuizen 2009, 204-216; Porada 1981-82, 47.

⁵⁶¹ Gurney 1990, 61.

⁵⁶² Best 1994, 37.

	a	i	u
			
y			
h			
k			
l			
m			
n			
p			
r			
s			
t/d			
w			

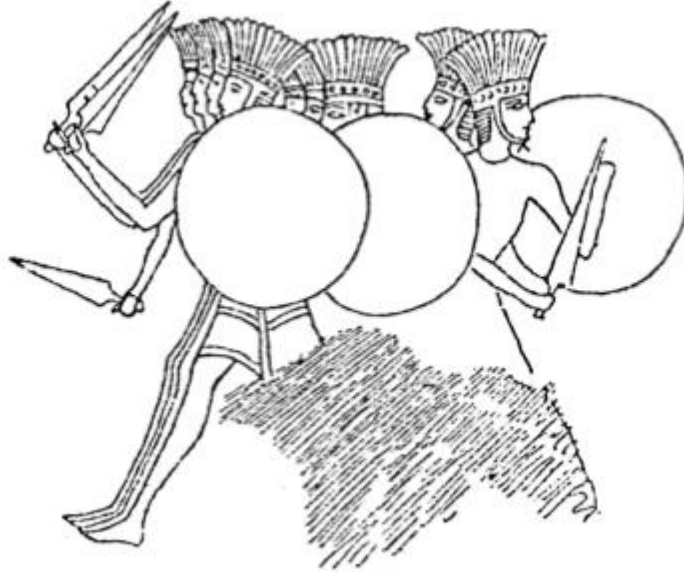
Figür 4.5. Diskin Üzerindeki Hece İşaretlerinin ve Luwi Hiyeroglifinin Karşılaştırılması Adına Yapılmış Bir Tablo. (Woudhuizen 2021: Figür 14).

Figür 4.6. Diskin Üzerindeki Karşılık Gelen Luwi Hiyeroglifleri (Laroche 1960; Woudhuizen 2021: Figür 15).

Figür 4.7. Merkezinde Bir Mühür Halkası Bulunan Luwi Damga Mührü (Boehmer-Güterbock 1987: Numara. 103; Woudhuizen 2021: Figür 16).

Figür 4.8. Medinet Habu'daki III. Ramses Tapınağında Tasvir Edilen Deniz İnsanları Tasviri (Godart 1995, 121; Woudhuizen 2021: Figür 17).

Figür 4.9. Mainz Üniversitesi Koleksiyonu Protoattik krater kaidesi. Env. No. 153 (Hampe 1960: lev. 13).

Ressam Analatos'un boyadığı, MÖ 690-680, Protoattik krater kaidesi üzerinde sola doğru yürüyen dokuz hoplit görülür. Yüzlerinde çene belirtilmemiştir ve kuş gagasına benzetilmiş "burunları" kavislidir: formasyon halinde çarpışan Karia "horozları".

Figür 4.10. Rechmari'nin Mezarında Tasvir Edilen Sekiz Şeklinde Dövmeli Bir Giritli Tasviri. (Godart 1995, 123; Woudhuizen 2021: Figür 18).

a.

b.

- (a) Knossos'tan bir duvar resminde çıplak göğüslü kadın. (Rekonstrüksiyonun detayıdır) (Bossert 1937, 127: Şekil 233).
- (b) Göğüsleri çıplak ve sol göğsünün üzerine bükülmüş Minoslu bir kadının bronz heykelciği (Buchholz/Karageorghis 1973: Şekil 1224c).

Figür 4.11. Knossos kadın tasvirleri (a) ve (b)

Figür 4.12. Pylos'tan Ta 716.1 Tabletinde Linear B İdeogramı (Godart 1995, 129; Woudhuizen 2021: Figür 22).

a.

b.

- a. Hagia Triada'dan Linear A yazıtlı kil tablet HT 11b: Brice 1961, HT 11b
- b. Mochlos'tan Girit gemisi tasvirli altın yüzük yaklaşık tarih MÖ 1450. (Godart 1995, 134).

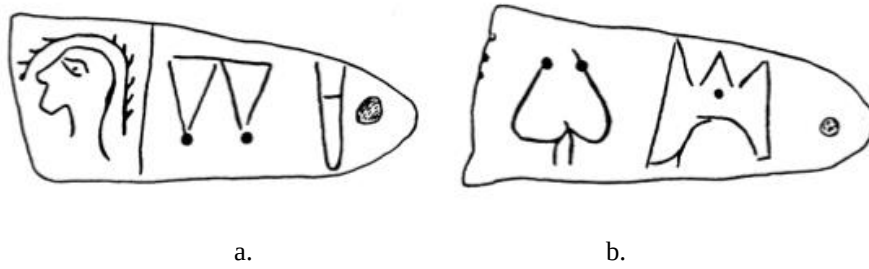
Figür 4.13. Linear A Yazıtları (a) ve (b)

Figür 4.14. Apodoulou'dan MÖ 1700 Tarihli (Eski Saray Dönemi) Bir Boğa Toynağı Şeklindeki Mühür (Godart 1995, 136; Woudhuizen 2021: Figür 24).

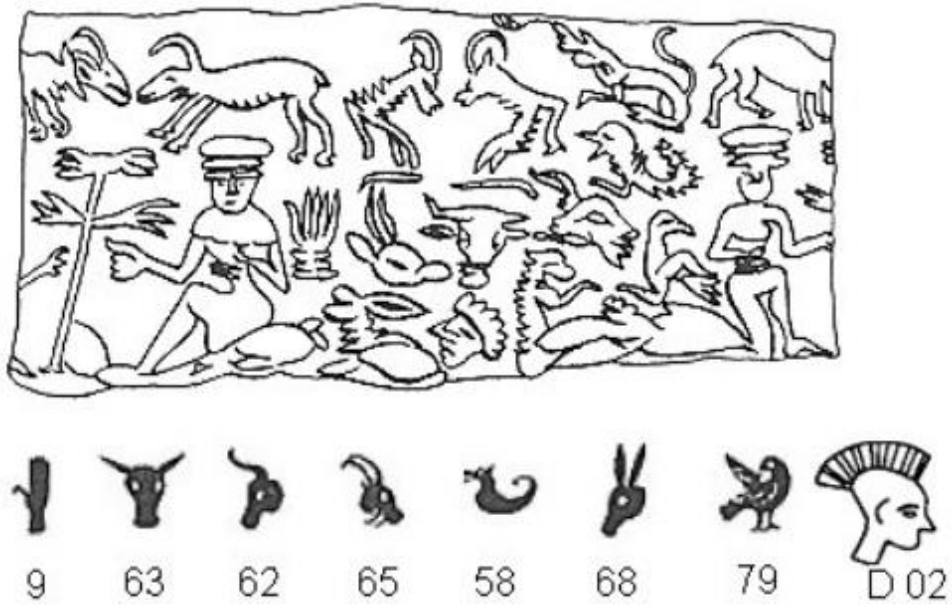
Figür 4.15. Armenoi'den Lahit Üzerine, Vücutlarına Rozet Boyanmış Boğa Tasvirleri MÖ 1280 (Godart 1995, 138; Woudhuizen 2021: Figür 25).

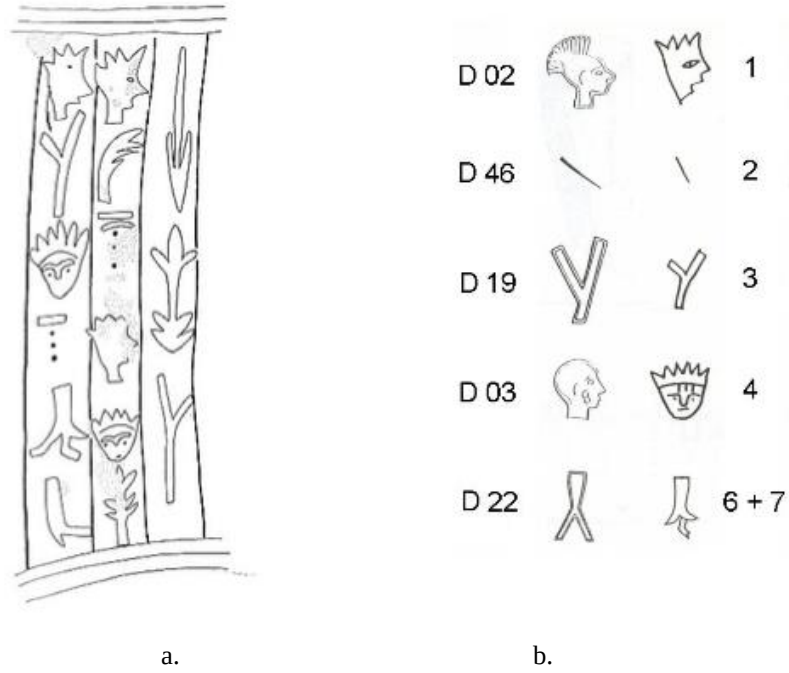
a.

b.

Figür 4.16. Malia'dan Bulunmuş, Kil Tablet (a) Önyüzü (b) Arkayüzü: Chapouthier 1930, 22, H 14 Tablet Numarası; (Woudhuizen 2021: Figür 26).

Figür 4.17. Kuzey Suriye Mührü MÖ 2000-1700 üzerinde Luwi Hiyerogliflerine Benzeyen İşaretlerin Tasvirleri (Erlenmeyer 1965, 1-4; Best-Woudhuizen 1989, 129: Şekil 11a).

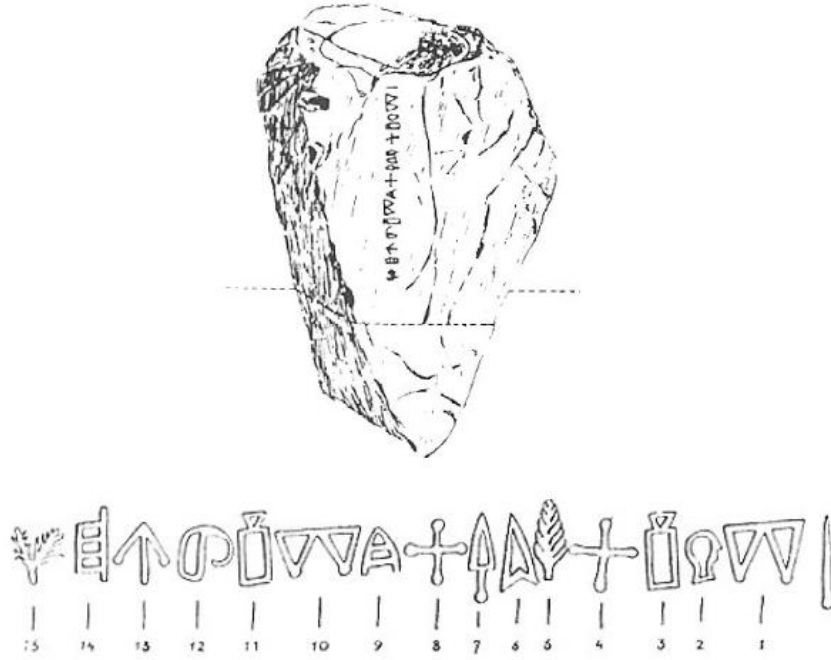
(a) Arkalochori'nin Çift Baltası Üzerindeki Yazıt (Bouphidis 1958, 62; Woudhuizen 2021: Fırgür 28).

(b) Phaistos Diski'nin (solda) ve Arkalochori'nin Çift Baltasının (Sağda) Karşılık Gelen İşaretleri (Best-Woudhuizen 1989, 74: Şekil 1b).

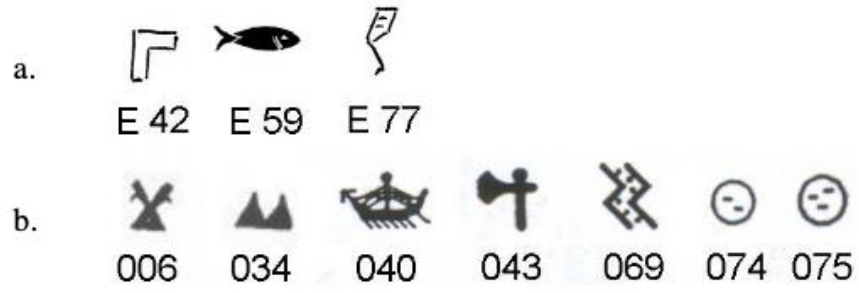
Figür 4.18. Phaistos Diski Karşılaştırması İşaret ve Yazıtları (a) ve (b)

Figür 4.19. Kapadokya'daki Asur Ticaret Koloni Kültepe-Kaneş'ten Orta Tunç Çağı Silindir Mührü MÖ 2000-1780 (Garelli-Collon 1975: numara 2).

Figür 4.20. Yazıtı ile Birlikte Malia'dan Bir Sunak Taşı (Chapouthier 1938, 105; Woudhuizen 2021: Figür 30).

(a)Evans 1909, 204-205

(b) Olivier-Godart 1996,17.

Figür 4.21. Girit Hiyeroglif İşaretleri

Figür 4.22. Su İçin Mısır Hiyeroglifi, Diğerlerinin Yanı Sıra “n” Değeri ile (Gardiner 1957, N 35).

Figür 4.23. Pylos’tan Linear B İşareti 154 (Bennett Jr-Olivier 1973, Kısım I, 216).

a. Mursilis II. b. Hattusilis III. c. Tudhaliyas IV. d. Suppiluliumas II.

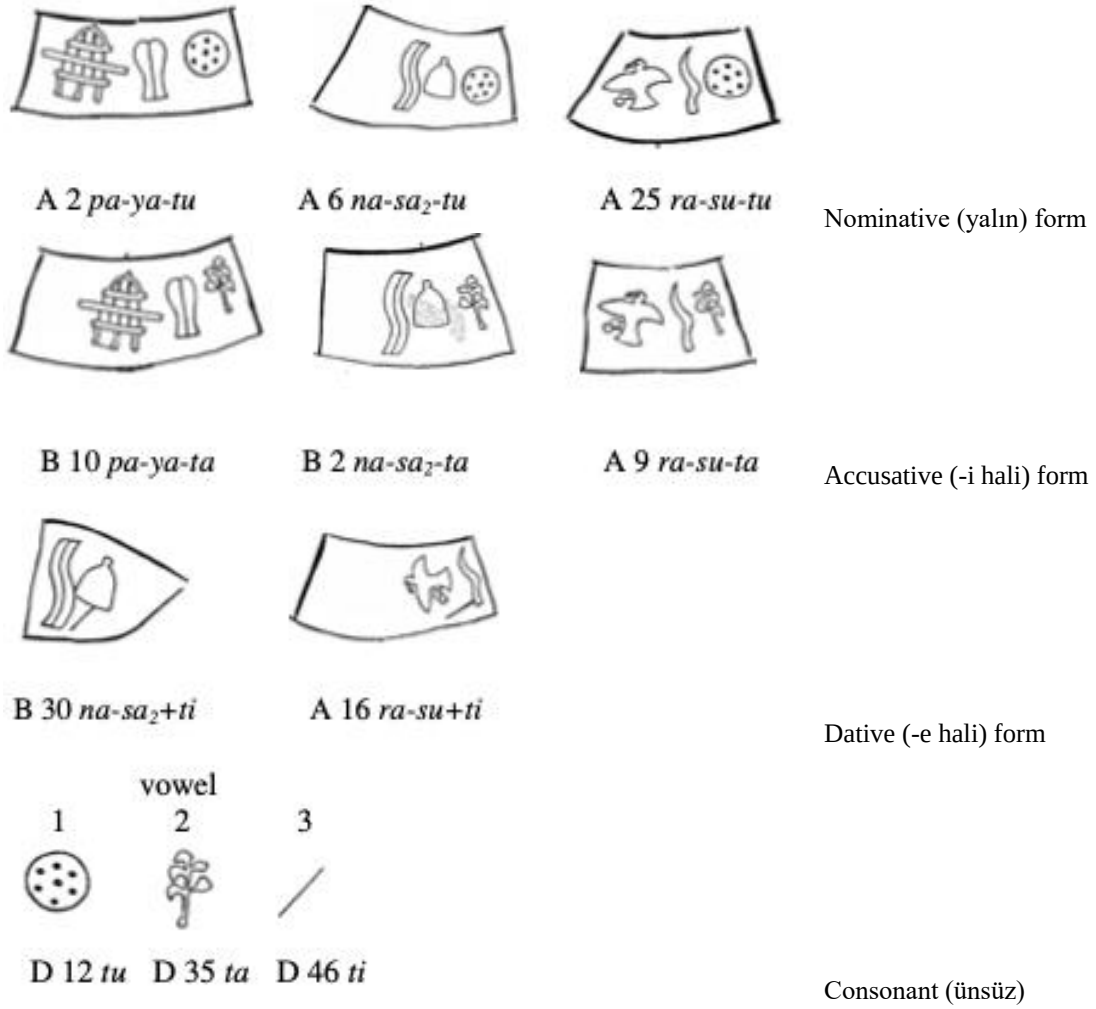
e. III. Tuthmoses Steli (Woudhuizen 2021: Figür 33-34).

(a-d) Hitit İmparatorluk Dönemi Disk Mühürleri MÖ 1344-1180: Beran 1967: numara 167. Mühürler Laroche'a göre⁵⁶³ uyarlanmıştır.

(e) 18. Hanedandan III. Tuthmoses MÖ 1479-1425 Yılına Ait Bir Mısır Steli: Lacau 1909: Numara 34.010 Karnak.

Figür 4.24. Mühür ve Stel Karşılaştırmaları

⁵⁶³ Laroche 1969-70, 94-98.

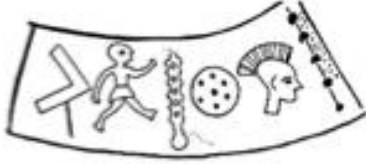

Figür 4.25. İsmi Çekimi ile Tekrar Eden Kombinasyonlarda Alternatif Son İşaretler. (Woudhuizen 2021: Figür 35).

Ayrıca yukarıdaki dilimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için burada aynalanmış olarak gösterildiğine ve sadece ikili ve üçlülere ait işaretlerin gösterildiğine ve diğerlerinin çıkarıldığına dikkat edin.

4.1.2.2. Phaistos Diski Transliterasyonu

İşaretler sağdan sola okunmalıdır.

A 1		02-12 13-01 18+46 <i>a-tu mi₁-SARU sa+ti</i>
A 2		24-40-12 <i>pa-ya-tu</i>
A 3		29 47 45-07+46 <i>u / na-sa₂+ti</i>
A 4		29 29-34 <i>u u-ri</i>
A 5		02-12 04-40-33 <i>a-tu hi-ya-wa</i>
A 6		27 45-07-12 <i>ku na-sa₂-tu</i>
A 7		27 44 08 [+46] <i>ku ti₄ KATA[+ti]³⁴⁶</i>

Figür 4.26. Phaistos Diski Üzerindeki Luwice Karşılaştırma

A 7'nin hasarlı kısmında D 46 işareti, D 08 işaretine göre yeniden yapılmalıdır; bir yandan metni/çeviriyi mantıklı kıldığından, diğer yandan diskin B yüzündeki KATA'yı Luwice'de de görülen [+ti] şahıs zamirinden bir tanesini görmekteyiz.

İşaretler ile tasvir edilen bölümlerin kaynağı olan Godart⁵⁶⁴ sadece D 24 işaretine göre orta ve alt tarafının sağ direği birbirine bağlı olduğundan söz etmektedir. Böylece solda bir girişi görünür.⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ Godart 1995, 62-76.

⁵⁶⁵ Duhoux 1977, 59.

A 8		02-12 06-18 {..} ³⁴⁷ <i>a-tu mi-sa</i>
A 9		31-26-35 <i>ra-su-ta</i>
A 10		02-12 41-19 35 <i>a-tu ti₃-sa₁ ta</i>
A 11		01 41-40-07 <i>SARU ti₃-ya-sa₂</i>
A 12		02-12-32 23-38+46 <i>a-tu-ti₂ ti₁-wa₁+ⁿti</i>
A 13		39 11 <i>TARHU(NT) sol suus+WASU</i>
A 14		02 27-25-10 23-18 <i>a ku-na₁-sa₃ ti₁-sa</i>
A 15		28 01+46 <i>LI SARU+ti</i>
A 16		02-12 31-26+46 <i>a-tu ra-su+ti</i>

Figür 4.27. TARHUNT TARHU(HT) sol suus+WASU Transliterasyonu.

A 13'te TARHUNT TARHU(HT) sol suus+WASU transliterasyonu yapılmıştır. A 8'in işareti silinmiştir.

A 17		02-12 27-27-35 a-tu ku-ku-ta 37 21 DU jugum+aratrum
A 18		33-23 wa-ti ₁
A 19		02-12 31-26+46 a-tu ra-su+ti
A 20		02 27-25-10 23-18 a ku-na ₁ -sa ₂ ti ₁ -sa
A 21		28 01+46 U SARU+ti
A 22		02-12 31-26+46 a-tu ra-su+ti
A 23		02-12 27 14 32-18 27 a-tu ku UTNA ti ₂ -sa ku
A 24		06-18 17-19 mi-sa imperium-sa ₁
A 25		31-26-12 ra-su-tu
A 26		02-12 13-01 a-tu mi ₁ -SARU

Figür 4.28. Phaistos Diski Transliterasyonu.

A 27		23-19 35+46 <i>ti₁-sa₁ ta+ti</i>
A 28		10-03-38 <i>sa₃-har-wa₁</i>
A 29		02-12 27-27-35 <i>a-tu ku-ku-ta</i> 37 21 <i>^{DU} jugum+aratum</i>
A 30		13-01 <i>mi₁-SARU</i>
A 31		10-03-38 <i>sa₃-har-wa₁</i>
Side B		
B 1		02-12 22-40-07 <i>a-tu i-ya-sa₂</i>
B 2		27 45-07-35 <i>ku na-sa₂-ta</i>
B 3		02-37-23 05+46 <i>a-du-ti₁ TTWA+ti</i>

Figür 4.29. Phaistos Diski Transliterasyonu.

B 4		22-25-27 <i>i-na₁-ku</i>
B 5		33 24-20-12 <i>wa pa-ya₁-tu</i>
B 6		16 23-18 43+46 <i>ti₁ ti₁-sa as+ti</i>
B 7		13-01-39-33 <i>mi₁-SARU-ha-wa</i>
B 8		15 07 13-01 18[+46] ³⁴⁸ <i>custos sa₂ mi₁-SARU sa[+ti]</i>
B 9		22-37-42-25 <i>i-du-ma₁-na₁</i>
B 10		07 24-40-35 <i>sa₂ pa-ya-ta</i>
B 11		02-26-36-40 <i>a-su-wi-ya</i>
B 12		27-25-38 01 <i>ku-na₁-wa₁ SARU</i>
B 13		29-24 24-20-35 <i>u-pa pa-ya₁-ta</i>

Figür 4.30. Phaiston Diski Transliterasyonu.

B 14		16 14-18 <i>u₁</i> <i>UTNA-sa</i>
B 15		29-33 01 <i>u-wa</i> <i>SARU</i>
B 16		06 35-32-39-33 <i>mi</i> <i>ta-ti₂-ha-wa</i>
B 17		02-09-27 01 <i>a-har₁-ku</i> <i>SARU</i>
B 18		29-36-07 08+46 <i>u-wi-sa₂</i> <i>KATA+ti</i>
B 19		29 08-13 <i>u</i> <i>KATA-mi₁</i>
B 20		29 45-07+46 <i>u</i> <i>na-sa₂+ti</i>
B 21		22 29-36-07 08+46 <i>i</i> <i>u-wi-sa₂</i> <i>KATA+ti</i>
B 22		27 34-23-25 <i>ku</i> <i>ri-ti₁-na₁</i>
B 23		07 18-35 <i>sa₂</i> <i>sa-ta</i>

Figür 4.31. Phaistos Diski Transliterasyonu.

B 24		07 45-07+46 <i>sa₂ na-sa₂+ti</i>
B 25		07 23-18 24 <i>sa₂ ti₁-sa pa</i>
B 26		22 29-36-07 08+46 <i>i u-wi-sa₂ KATA+ti</i>
B 27		09-30-39-18 07 <i>har₁-ma-ha-sa sa₂</i>
B 28		02-06 35-23 07 <i>a-mi ta-ti₁ sa₂</i>
B 29		29 34-23-25 <i>u ri-ti₁-na₁</i>
B 30		45-07+46 <i>na-sa₂+ti</i>

Figür 4.32. Phaistos Diski Transliterasyonu.

Phaistos Diski üzerindeki işaretleri, Yves Duhoux ve Emmanuel Laroche çalışmalarına dayanmaktadır.⁵⁶⁶ D 46 ve D 47 damgalı değil, el yapımı işaretler olarak belirlenmiştir. İşaretlerin kullanılan örnekleri Louis Godart'tan alıntılanmaktadır.⁵⁶⁷ Bu çalışmaların hepsi Luwi Hiyeroglif karşılıkları ile daha iyi bir karşılaştırma yapmak amacı ile çalışılmıştır. Bunun yanı sıra D 46 ve D 47 eklenirken, D 11 Woudhuizen'den alıntılanmıştır.⁵⁶⁸ Tüm bu çalışmalar söz konusu işaretlerin değerlerinin Luwi Hiyeroglif yazısındaki karşılıkları ile benzerliğe dayandığı gösterilmek amacı ile yapılmıştır.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ Duhoux 1977; Laroche 1960.

⁵⁶⁷ Godart 1995, 115.

⁵⁶⁸ Best-Woudhuizen 1988, 38.

⁵⁶⁹ Best-Woudhuizen 1988, 54.

Disk tamamen yuvarlak ve düz değildir. Bunun bir sebebi kalıp kullanılmadan üretilmiş olma olasılığıdır. Kalıp kullanılmadan yapılması eserin eşsiz bir örnek olduğunu ortaya koymaktadır. Çapı kabaca 16 cm ve kalınlığı 1,5 ile 2 cm arasında değişmektedir. Diskin iki yanına spiral şekilde işaretler yerleştirilmiştir. Disk birçok yönden olağandışı olsa da en göze çarpan özelliği geleneksel bir görüşe göre işaretlerin tamamen bilinmeyen bir yazı biçimini oluşturmasıdır. Şimdiye kadar disk üzerindeki yazı ne Girit'te ne başka bir yerde rastlanılmış bir yazı değildir. En yakın örnekleri ancak Arkalochori'den dini bir çift balta ve bir de Phaistos'ta bulunmuş bir silindir mühür üzerinde bazı işaretlerde benzerlikler bulunmaktadır. Bunun henüz net bir veri sağlamaması ile birlikte balta üzerinde diskte olmayan başka işaretlerin bulunması, disk ticaret ile birlikte gelmediğini yerel bir yazı dili olduğunu gösterebilir.

(a)

(b)

(a) Phaistos Diski'nin A yüzünden D 21 işaretli

(b) Aynı işarete sahip HM 992 nolu silindir mühür baskılı mühür. Tarihlendirmeye göre Eski Saraylar Dönemi'nden kalma, MÖ 1800-1700 yılları arasına tekabül etmektedir. Fotoğraf: Judith Lange; Karşılaştırma için (Woudhuizen 2021: Figür 7).

Figür 4.33. Phaiston Diski Karşılaştırma Örnekleri (a) ve (b).

(a)

(b)

(a) Linear A yazıtlı Mavro Spelio'nun altın yüzüğü envanter numarası KN Zf 13. Fotoğraf: Godart, Knossos yakınlarında bulunmuştur.

(b) Etrürya'dan Magliano diskinin bir çizimi (Woudhuizen 2021: Figür 8).

Figür 4.34. Mavro Spelio ve Magliano Yazıt Karşılaştırmaları (a) ve (b).

Diskin dikkat çekici özelliklerinden biri olan ve yukarıda da belirtildiği üzere, üzerindeki işaretlerin yerleştirildiği spiral şeklidir. Phaistos Diski, bu özelliği açısından tamamen benzersiz değildir. Örnek olarak Knossos yakınlarında Mavro Spelio'ya ait Linear A yazıtlı altın yüzüğü ve Girit dışından bir örnek olan Etrürya'dan ele geçmiş, Magliano'nun spiral şeklinde kurşun bir disk bulunmaktadır.

Diskte 47'si farklı olmak üzere toplam 261 işaret bulunmaktadır.⁵⁷⁰ İşaretler 61 parçada küçük çizgiler ile bölünmüştür. A yüzünde 31 segmentte 133 burç, B yüzünde ise 30 segmentte 128 burç bulunmaktadır. Görünürde 259 işaret okunabilir haldedir. Diskin hasarlı olduğu iki yerde 2 işaret daha varsayılmıştır. Diskin çalışmasında segmentleri sırası ile A 1 – A 31 ve B 1 – B 30, burçları D 01 – D 45 olarak numaralandıran, Duhoux'un numaralandırmasına bağlı kalınmıştır. Bu nedenle, A tarafında toplam 122 işaret ve 9 çizgi ve B tarafında 119 işaret ve toplam 8 çizgi sayar.⁵⁷¹ Çalışmada Bossert ilk defa 46. işaretin Luwice olduğunu fark eden kişi olmuştur.⁵⁷² Buna göre D 46 işareti fonetik bir değere sahip olan tam teşekküllü bir burçtur.⁵⁷³

⁵⁷⁰ Woudhuizen 2021, 19.

⁵⁷¹ Duhoux 1977, 14-15.

⁵⁷² Bossert 1932, 14-15.

⁵⁷³ Best-Woudhuizen 1988, 31.

Figür 4.35. Kikladic “Kızartma Tavası”

Hagia Photia mezarlığından iki Kikladic “kızartma tavası”, Siteia, MÖ 2500-2000. Sağdaki spiral biçimli bir dekarasyona sahiptir. Fotoğraf (Lia Rietveld 2010, 227-236)

4.1.2.3. Vladikavkaz Diski ile karşılaştırma

Vladikavkaz Diski ile karşılaştırma, D 45 işareti ile çizilen A 3 bölümünde bir kez ortaya çıkan başka bir sembol olduğunu varsaymamızı sağlamaktadır. Şimdiye kadar hasardan kaynaklanan bir çizik olarak kabul edilmiştir. Ancak o zamandan beri Vladikavkaz Diski’nde bir darbe hemen hemen aynı noktada açıkça görülüyorsa, pekâlâ farklı bir sembol olabilir.

Figür 4.36. Vladikavkaz Diski (VD), 1991’de 20 İşaretili Bir Kil Disk Parçası (Kouznetsov 2001, 26-27).

Phaistos Diski ile benzer işaretlere sahip olsa da Vladikavkaz Diski'nde işaretler baskı değil kazıma ile yapılmıştır. Her ne kadar bölgedeki yerel müze tarafından eserin sahte olduğu belirlenmiş olsa da üzerindeki işaretlerin karşılaştırılması açısından örnek gösterilebilir.

Disk mevcut durumda kilden yapılmış yuvarlak bir disk parçadır ve yaklaşık 10 cm çapında olması gerekir. Diskteki kalınlık, merkezde 1 cm'nin oldukça üzerinde ve dışarıda ise 0,5 cm'ye kadar değişir. Yaklaşık 5x5 cm boyutlarındadır.

Parçanın üzerinde Phaistos Diski ile aynı işaretlerin bulunması ister elle çizilmiş olsun ister damgalanmamış olsun, Phaistos Diski'nin her iki tarafında işaretler bulunurken, Vladivkaz Diski'nin bir tarafı boştur.⁵⁷⁴ VD incelemeye göre PD'nin A yüzündeki metni içermektedir. VD parçası üzerinde, PD'deki A 1- A 2 – A 3 parçalarını, ikinci spiralde A 24 ve A 14 parçalarını tespit edebiliriz. Üçüncü sarmalda A 22 – A 23 ve dördüncü sarmalda A 28 segmenti görülmektedir.

VD'de, A 3 segmentinde, ilk işaretin (D 29, aslan başı) altında ekstra eğik bir çizgi ayırt edilebilir. Muhtemelen ikinci işarete (D 45, su) iliştilmiştir. Hasardan kaynaklanan bir çizik olamayacak kadar net bir şekilde görülebilir.

Şaşırtıcı bir şekilde, PD'de hemen hemen aynı noktada, D 45 işareti bir eki gösteriyor, açıkça eğik çizgi D 46 değil, bir hasar olarak kabul edilen biraz daha kalın, tıknaz bir çizgidir. Bunun tesadüf olması olasıdır fakat çalışmayı yapan kişiler için her iki diskte de 47 burç bulunduğu çıkarımını elde eder.⁵⁷⁵

Bir “kişi adı” için belirlenen Luwi Hiyeroglif belirleyici işareti, her zaman söz konusu kişinin adının önüne koyulan bir vuruş olan, kullanılmış olabilir. Örnek vermek gerekirse; Nasati adı, Nestor'un kişisel adının bir biçimi olarak anlaşılmaktadır. Sözü edilen işaret A 3 segmentinde kullanılmıştır.

⁵⁷⁴ Kouznetsov 2001, 26-27.

⁵⁷⁵ Woudhuizen 2021, 151.

(a)

(b)

Figür 4.37. (a) Vladikavkaz Diski (b) Phaistos Diski A 3 segmenti (Woudhuizen 2021: Figür 44).

Luwi Hiyeroglifindeki “kişi adı” belirleyici işareti tespit etmek oldukça önemlidir. İşaretin tespiti VD’nin gerçek mi yoksa sahte mi sorusunun bir cevabıdır. İşarete göre disk yapan kişinin bu yazıya ve dile aşına biri tarafından yazılmış olduğunu göstermektedir. Bulunan diskin sahte olma olasılığı olsa bile gerçek bir diskin orijinalinin bir kopyası veya ön taslağı olabilir. Parçanın orijinallliği ile ilgili birçok spekülasyon bulunmaktadır. Yine de örnek vermek ve karşılaştırmak açısından bir başka örnekleri ancak yukarıda görülen kısımla sınırlı kalırken VD’yi incelemek gerektiği kanaati ile çalışmaya eklenmiştir.

4.2. Tiwad

Luwi eril güneş tanrısı Tiwad, çivi yazılı metinlerde ^dUTU iken hiyeroglif metinlerde ^{DEUS}SOL şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷⁶ Tiwad adının kökeni “gün ışığı” anlamına gelen *diéu-* /*dyut-* kelimesi ile ilişkilendirilmiştir.⁵⁷⁷ Pokorny’e göre, *dyut-* “gün” anlamına gelir ve *diu-* fill kökünden türeyerek “parlamak ya da ışıldamak” anlamına gelmektedir.⁵⁷⁸ Hitit dilinde gün anlamına gelen *siwatt* sesine benzese de Luwilerde Tiwad, eril güneş tanrısı adı olarak literatürde yerini alır. Luwilerde Tiwad iken Pala güneş tanrısının Tiyad veya Tiyaz olduğunu bilmekteyiz.⁵⁷⁹ Hitit’te İstanu ve Šiwatt, Hurri’de Šimige, Akadça’da ise Šamaš olarak görülür.⁵⁸⁰

Bazı yerlerde Tiwatassa ya da Tivata şeklinde karşılaşılr. Tanrı Tiwad’ın eril bir tanrı olduğunu Hitit envanter metinlerindeki⁵⁸¹ *tata/i* “baba” kelimesinin Tiwad’ın başına

⁵⁷⁶ Kloekhorst 2008, 766.

⁵⁷⁷ Steitler 2017, 178-184-192-195; Singer 2005, 441; Yakubovich 2013, 88; Kloekhorst 2008, 766.

⁵⁷⁸ Pokorny 2007, 548-555.

⁵⁷⁹ Carruba 1970, 75.

⁵⁸⁰ Kloekhorst 2008, 766.

⁵⁸¹ KBo 9.143 iii 10; KUB 35.107 iii 10.

eklendiğinden dolayı bilmekteyiz.⁵⁸² Hitit metninde⁵⁸³ Tiwad, Tanrıça Kamrusepa'nın eşi olarak nitelendirilir ve oğulları Taurisa (^dKALAMMA) koruyucu tanrı şeklinde geçmektedir.⁵⁸⁴ Fırtına Tanrısı gibi atlarla ilişkilendirilen Kamrusepa büyü uygulamalarında sıklıkla yer alır. Fakat Luwi kökenli ritüel metinlerin adı geçmemektedir.⁵⁸⁵ Taurisa yani koruyucu tanrı adına bir Kizzuwatna ritüelinde denk gelinir. Ayrıca AN. TAH. SUM festivalinin 32. gününde Assiya ile birlikte kutsanmıştır.⁵⁸⁶ Tiwad, Luwilerde eril bir tanrı olarak inanılırken, dişil formu ise Eştan olarak bilinmektedir. Bir Hitit metni olan Kuvattalla ritüelinde, ihtiyar bir kadın çiğ et, somun ve bir koyun ile *hirutallis Tiwas* (güneş tanrısına yemin eder.) şeklinde Güneş Tanrıça'na seslenir.⁵⁸⁷ Luwilerde Güneş Tanrıçası daha çok khitonik (yer altı) alemle ilişkili gibidir. Fakat Güneş Tanrısı belgelerden gözlemlendiği kadarıyla anlaşıma ya da niteleyici bir sıfat gibi görünür.

KARATEPE 1'de ^{DEUS}SOL -mi-sa CAPUT -ti-i-sa ifadesi; “güneş tarafından kutsanmış adam” olarak çevrilmiştir.

Yerel adı Estwedius olan Aspendos'un, adını kurucusu olduğu Azatiwatas'tan alan Karatepe'nin Luwi dilindeki adı olan Azatiwatiya ile aynı isim olduğu ve Azatiwatas'ın da Tiwad'ın sevgilisi, elçisi gibi niteleyici sıfatla belirtildiği bilinmektedir.⁵⁸⁸

Luwi kökenli Alli Ritüeli'nde, Güneş Tanrısı Tiwad yargıçlık rolünü üstlendiği “*Elin Güneş Tanrısı*” ifadesi ile dikkat çekmektedir. Schwemer, Güneş Tanrısı'nın büyüsel etkileri ve büyü yapan kişinin “ellerini” mahvetme becerisine sahip olduğu yorumu yaparak, Tanrı'nın yeraltı tanrısı olan ^dMarwayant ile birlikte anılması ile kitonik bir karaktere sahip olduğundan söz eder.⁵⁸⁹

Yer altı ile ilişkilendirilen *Yerin Güneş Tanrısı* “*tiyammaššiš Tiwad*” Luwi tanrısı olarak tespit edilmiş tanrılardan biri olarak yer almaktadır.⁵⁹⁰ Alli Ritüeli içinde bahsi geçen güneş tanrısı da yer altı ile ilişkilidir. Ritüel sırasında yere bir çukur açılır, ritüel malzemeleri çukura gömülür ve çukurun hemen başında tarı Marwayant (kara toprak) ve Güneş tanrısı

⁵⁸² Hutter 2011, 203.

⁵⁸³ KBo 9.127.

⁵⁸⁴ Starke 1985, 241.

⁵⁸⁵ Singer 2005, 442.

⁵⁸⁶ KUB 2.8; McMahon 1991, 38; Starke 1990, 453.

⁵⁸⁷ KUB 35.78; Starke 1985, 134; Hutter 2011, 205.

⁵⁸⁸ Lemaire 2006, 99-107.

⁵⁸⁹ Schwemer, 2009: 226.

⁵⁹⁰ Steitler 2017, 247-253.

çağrılır.⁵⁹¹ *tiyammaššiš Tiwad* Orta Hitit Dönemi festivallerinde daha çok majik ritüeller ile ilişkilidir. Eski Hitit Dönemi itibari ile Luwi panteonuna dair benzerlikleri bulunur, Orta Hitit Dönemi'nde ise daha çok Hurri etkisi baskındır.⁵⁹² *Šamaš annûtu šalmû ėpišiya* ifadesi *Elin Güneş Tanrısı* ifadesi ile benzerlik göstermektedir. Buna göre *Šamaš* ritüel sırasında yargıçlık özellikleri taşımaktadır. Ayrıca ritüel yer altı ile ilişkilidir.⁵⁹³

Tiwad ile ilişkili başka bir tanrı Hapantaliya, Haas tarafından hawa/i kökünden geldiğini vurgulanarak “çobanların tanrıçası” olarak yorumlanmıştır. Telepinu mitinde Hapantaliya Tiwad'ın koyunlarına bakmaktadır. Haas bu bilgi doğrultusunda Luwi ve Hatti arasındaki erken etkileşim ilişkileri olduğuna örnek göstermektedir.⁵⁹⁴ Hapantaliya, McMahon tarafından Hatti kökenli bir koruyucu tanrı olduğu öne sürülse de⁵⁹⁵ II. Murşili ve Kupanta-Kurunta ve II. Muwatalli-Alakşandu arasındaki anlaşma metinlerinde şahit tanrılar arasında yer almaktadır. Ancak, Luwi kökenli Arzawa ritüellerinde adı geçmemektedir.

Tabal'dan MÖ 8. yüzyıla ait bir Luwi Hiyeroglif steli üzerinde tümü Bronz Çağı'ndan bilinen, üç çift tanrının varlığını öğreniriz. Yazıttan anlaşılacağı üzere ortaya mini bir panteonun olduğu kaydı çıkmaktadır. Tanrılar: Tarhunza ve Hebat, Ea ve Kubaba, Sarruma ve Alasuwa şeklinde beyan edilir.⁵⁹⁶ Buradaki asıl önemli nokta özellikle Roma Dönemi Kapadokya'sındaki dağ kültünün Hititler ve Luwiler dağ tapınımının bir kalıntısı olan, Argaeus Dağı'na verilen ilahi gücün hangi tanrı ile yakın benzerlik bulunduğu.⁵⁹⁷ Yazıta göre ilahi dağın Tarhunza'yı temsil etmiş olma olasılığı bulunur. Fakat Karatepe İki Dilli yazıtta benzer ilahi lütuflar, Tiwad lütufleri şeklinde bildiğimiz, Tanrı Tiwad onurlandırılmalarıdır. Dolayısı ile “Dağ Tapınımı” hakkında bildiğimiz tanrı Tarhunt'un yerini Tanrı Tiwad'ın aldığı ortaya çıkmaktadır.⁵⁹⁸

Erken Minos mühürleme sisteminin, özellikle Konya yakınlarındaki Karahöyük'te kanıtlandığı gibi,⁵⁹⁹ Anadolu'dan türediği iddia edilmekte ve benzer şekilde, Linear A

⁵⁹¹ KUB 24.9 ii 30'+KBo 52.26 ii 11.

⁵⁹² Steitler, 2017, 29.

⁵⁹³ Abusch, 2015, 6-7.

⁵⁹⁴ Haas 2002, 146.

⁵⁹⁵ McMahon 1991, 14.

⁵⁹⁶ Laroche 1963, 277-302.

⁵⁹⁷ MÖ 8. yüzyılda Tabal'ın bir kralı, Hititçe harka- günümüze “beyaz” olarak çevrilen kelimedenden türetildiği iddia edilen Argaeus Dağı olarak tanımlanan Harhara Dağı'na kurbanlar sunulduğu bilinmektedir; Casabonne 2006; Hutter 2003, 271.

⁵⁹⁸ Melchert 2013, 49.

⁵⁹⁹ Weingarten 1990; Aruz 1993, 35-54; Aruz 2008, 117-119; Wiener 2013, 41.

metinlerinde yer alan hem kişi adları⁶⁰⁰ hem yer adları⁶⁰¹ hem de teonimlerin⁶⁰² Anadolu'dan geldiği söylenir. Örneğin Knossos'ta tasdik edilen özel ismin Ti-wa-ti-ya (KN Ap. 618), Tanrı Tiwad'dan türetilen Luwi teoforik bir isme benzediğini gözlemleyen Starke, önemli bir bilgi sunar.⁶⁰³

4.3. Arma

Hint-Avrupa dillerindeki “ay” sözcüğü “me-ma” kökünden gelmiştir. Men-Arma ve Artemis'in erken dönem ismindeki Ertemi/me etimolojik açıdan benzerdir. Ay'ın karşılığı olan “me-ma” Helen dilinde “mene”, Pers dilinde “mah”,⁶⁰⁴ Litvanya dilinde “menu” Sanskritçe'de “mas” Grek dilinde “Mene” Latince “Mensis” olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰⁵

Arma için yapılan ritüeller neredeyse tamamen Arzawa kökenli ritüeller ile sınırlıdır. Arma, Luwi Ay Tanrısı olarak bilinmektedir. Kültürel varlığı özellikle Anadolu'nun güneybatı bölgelerinde yoğunluktadır. Ay Tanrısı inancı Anadolu'nun diğer bölgelerinde farklı isimlerle anılmıştır. Hattilerde Kasku, Hurri kökenli Kushuh bölgede baskın bir inanış biçimidir. Luwi Ay Tanrısı Arma, Hitit metinlerde mitolojik bir pasajın içinde geçmektedir.⁶⁰⁶ Bu pasajlarda Arma genelde, Artemis gibi hamile kadınlara yardımcı bir tanrı olarak bilinmektedir. Hamileliği ya da doğumu kolaylaştırmak için yapılan ritüeller genellikle Arma'ya yöneliktir.⁶⁰⁷ Bu aynı şekilde Kamrusepa ve Artemis'te de görülmesi ve üç tanrının da ortak noktalarının ay olması aralarındaki ilişkiyi daha da pekiştirir. Ayrıca Sami ay tanrısı Sin, kehanette bulunan ve ayrıca hamile kadınlar için doğum sırasında yardımcı olan tanrıdır.⁶⁰⁸

Hititler tarafından benimsenen Luwi ay tanrısı Arma tasvirlerinde sivri şapkasının tepesinde bir hilal sembolü en ayırıcı özelliğidir. Bunun yanı sıra tasvirlerden öğrendiğimiz kadarı ile Hurri ay tanrısı Kusuh gibi kanatlı bir tanrıdır. Arma ile en yakın özelliklere sahip olan bir başka tanrı ise Anadolu Men Ay Tanrısıdır. Bu nedenle Men'den yola çıkarak Arma

⁶⁰⁰ Billigmeier 1969; Finkelberg 1990-1991, 80-84.

⁶⁰¹ Itanos'un Hitit Istanuwa ile aynı olduğunu öne sürmektedir: Brown 1990, 228.

⁶⁰² Girit tanrıçası pi-pi-tu-na (Saraylar Sonrası Linear B'de tasdik edilmiş) ve Diktunna'nın (Dikte?'nin kızı) adlarının Luwice -wanna(-a) eki içerdiğini öne sürmektedir: Heubeck 1961, 52-53. Ayrıca bkz: Rieken 2017, 302.

⁶⁰³ Starke 1990, 375.

⁶⁰⁴ Eliade 2003, 176.

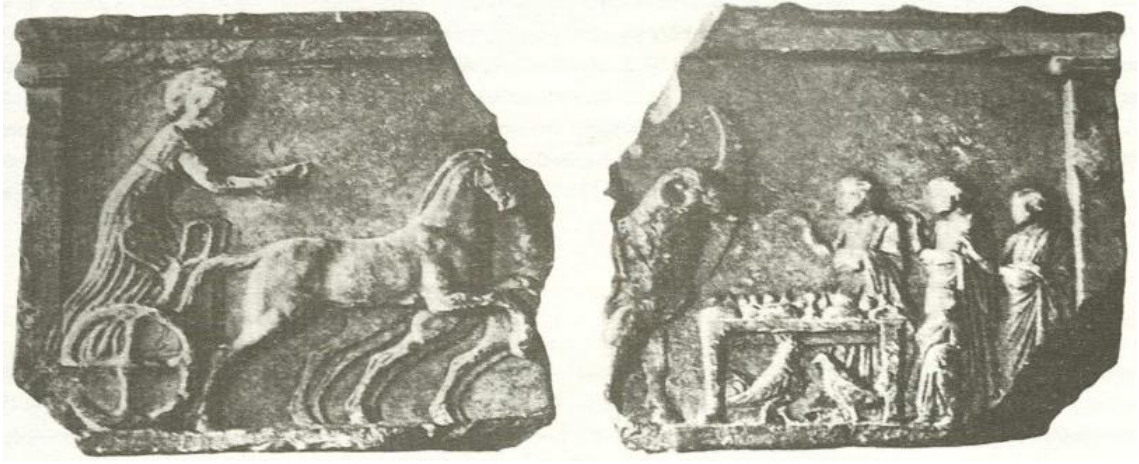
⁶⁰⁵ Tac. Germ. II; Çelgin 2012, 432

⁶⁰⁶ KUB 44.4'teki arka yüz.

⁶⁰⁷ KUB 35.102

⁶⁰⁸ Nilsson 1955, 788.

hakkında bazı bilinmeyen noktalara ışık tutulabilir. Ay Tanrısı Men tıpkı Arma gibi Artemis ile oldukça benzerlik göstermektedir.⁶⁰⁹ Kanatlı tasvir edilen Men, Arma kültü ile yakın coğrafyada aynı özellikleri paylaşmıştır. Kronolojik açıdan Men tasvirleri ve literatürdeki varlığı en erken MÖ 105 yıllarına tekabül etmektedir. Dolayısıyla geç dönemde var olmuş olan tanrı Men belki de Arma'nın daha sonraları dönüştüğü bir tanrı ya da sadece farklı isimlere sahip aynı tanrı olduğunu desteklemektedir. MÖ 3. yüzyılda ele geçmiş bir adak tasviri sahnesinde, tanrı Men oldukça ayrıntılı bir şekilde görülmektedir. Betimlemeye göre Men bir koç üzerinde tasvir edilmiş ve tanrıyı temsil eden hayvanlardan biri olan horoz bulunmaktadır. Adak sunulan masanın başında oturan tanrıyı etrafında bulunan insanlar selamlamaktadır. Lane bu insanların Men rahibi olan *Menagyrtai* olduğunu öne sürerek Men tapınımı daha çok köleler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir.⁶¹⁰

Figür 4.38. MÖ 3. yüzyıl Men Adak Tasviri Kabartması (Lane 1971: Lev. 2.)

Lane'nin rahip grubunun kölelerden oluştuğu görüşü akla bazı yorumları getirmektedir. Kölelerin tapınım ya hiyerarşik bir sistemde yerel halkın köklü bir tanrıya tapınımıdır ya da kölelerin dışardan geldiği ve bu tapınımı birlikte getirdiği akla gelir. Bununla ilgili net bir bilgi olmasa da birinci sav daha tutarlı görünür. Çünkü tasvirde bir kralın olmaması yerel bir topluluğun tapınımının söz konusu olduğu ortaya çıkarır. Dolayısıyla Men ve Arma aynı tanrılardan diyebilmek mümkündür. Bununla ilgili Herodot, Tanrıyı Lydia krallarının atası olarak belirtmiştir.⁶¹¹ Lydia yazıtlarında Artemis Anaetis ile birlikte anılır.⁶¹²

⁶⁰⁹ Lane 1976, 113-114.

⁶¹⁰ Lane 1971, no: 12-13.

⁶¹¹ Herodot Hist. 6.20.2.

⁶¹² Buresch 1989, 114.

Harita 4.4. Men Kültünün yayılım alanları (Lane 1975; Türkan 2012: 337).

Kültürün yayılım alanları Phrygia, Karia, Psidia, Pamphylia, Lykia, Galatia bölgeleridir.⁶¹³

Özellikle MÖ I. binyılda ve sonrasında Luwice isimlerde Arma ismi yer almaktadır.⁶¹⁴ I. Şuppiluliuma Dönemi'nde Hitit panteonu Hattuša koruyucu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir Hitit antlaşmasında ise *Yeminlerin Efendisi* olarak kayda geçmektedir. Arma için belirli mevsimler ay ve gök gürültüsü için festivaller düzenlenir ve bu festivallerde tanrı için koyun ve sığır kurban edilir ve ona adanır. Hititler tarafından tapınılan Arma Yazılıkaya, Geç Hitit Malatya ve Kargamış kabartmalarında kanatlı, başında sivri bir başlıkla yarım ay bir tasvir ile betimlenmektedir.⁶¹⁵ Güneş tanrısının hemen yanında Yazılıkaya'da Arma kabartması bulunmaktadır. Bugün günümüz adıyla Halep'te ve başka yerlerde saygı gördüğü bilinmektedir. Ugarit'te tanrı listelerinde yer alır ve bunlardan birinde Ugarit ay tanrısı Yarih(u)/Yarhu, Kusuh ile eş tutulur.⁶¹⁶ Hitit metinlerinin yanı sıra Luwi Hiyeroglifinde de adı Arma olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹⁷

Arma adına, Luwi kökenli annesi Anniwiyani ile birlikte iki ritüel yazan, Armati'de rastlanılır. Luwi Ay Tanrısı Arma tapınımı Pamphylia ve Kilikia'ya olmak üzere MÖ I. binyılda Karia ve Lykia Bölgeleri'nde de görülmüştür.⁶¹⁸ Hitit metinlerinin dışında Arma adına MÖ I. binin Luwi Hiyeroglif yazıtlarında da rastlanılmıştır. Fakat araştırmalara göre Luwi Ay Tanrısı Arma özellikle, I. binyıldan sonra Luwi topraklarında kültürel gücünü kaybetmiştir.⁶¹⁹ Belki de bu dönemden itibaren Ayın kendisinden ayrılarak simgesel bir somutluğa aktarılmış olabilir. Arma eril bir tanrı profili sergilese de aslında Artemis ile benzer noktalarından dolayı çeşitli spekülasyonlara açık bir Luwi tanrısıdır. Sonuç olarak, Ay kültürünün Anadolu'da tüm uygarlıklarda hemen hemen aynı öneme ve özelliklere sahip olması ve pek çok dinsel anlamı taşıması tanrıyı evrensel bir kutsallığa taşımıştır.

Bu konuda ortaya çıkacak yeni bir yazıt ya da arkeolojik buluntu bu savı daha ileri ve net bir noktaya sevk edebilir.

⁶¹³ Ramsay 1918, 124.

⁶¹⁴ Frayne R. D.-Stuckey J. H.-Beaulieu 2021, 174.

⁶¹⁵ Bittel 1941, 69 Lev. 16, foto: 34-35.

⁶¹⁶ Del Olmo Lete 1999, 84-85-200; Hoffner 1998, 28-35-41-53-84; van Gessel 1998, 272-274, Popko 1995, 92-100, Haas 1994, 374-375, Laroche 1976, 156-157; Laroche 1946, 47-53;

⁶¹⁷ Ramsey 1918, 124.

⁶¹⁸ Houwinkten Cate 1961, 132; Zgusta 1964, 97; Neumann 1979b, 263-265; Lebrun 1987, 244.

⁶¹⁹ Savaş 1998, 3-5; KAYSERİ 16, SULTANHAN 31.

4.4. Santa

Santa, Kültepe'deki kişi isimleri listesinde geçmektedir. Bunun dışında ayrıca Santa'nın ismi ve Innarawantes tanrılarının isimlerinin geçtiği Zarpiya ritüelinde de geçer.⁶²⁰

“Gel Santa, Innarawantes tanrıları da seninle gelsin, onlar ki kanlı (giysiler) giyer, dağ sakinlerinin kuşakları üzerine yerleşir, hançerler kuşanır, oklar ve yaylar taşırlar. Gel ve ye! Ant içeriz.”

Bu ritüelin bir de Luwice versiyonu bulunmaktadır ve orada Santa'ya güçlü Annarumenzi tanrıları da eşlik eder. Kayıtlarda Tanrı Santa, en iyi şekilde savaşçı olarak tasvir edilmiştir. İsmi etimolojik kökeni incelendiğinde Sa(I)- kökü “kızgın olmak” kelimesinden türetildiğine bakacak olursak, Luwi Tanrısı Santa'nın savaş tanrısı ya da korkulan bir tanrı olduğu gerçeğini gün yüzüne çıkarabilir. Başka kaynaklar, kesinlikle bir savaş tanrısı olan Iyyari ile Santa'yı ilişkilendirir. Santa ile Iyyari'ye “karanlık” Marvainzi tanrıları da eşlik eder. Carruba, Santa'nın hem isim benzerliği hem de karakteristik özellikleri bakımından Hint tanrısı “Skandha ile ilişkilendirmeyi yanlış bulmaktadır.”⁶²¹ Santa genelde, ona inananlar için olumlu ve koruyucudur. Bunu hiyeroglif metinlerde de görmekteyiz. Santa, Panuni adlı birinin mezar stelinde Marwainzi tanrılarıyla birlikte çağrılmaktadır.⁶²² Santa'yı araştırmacılar Greklerde Herakles, Aramiler tarafından Tarsuslu Baal, ile ilişkilendirmişlerdir.⁶²³

Tanrı Santa Tabal Bölgesi'nde tapınım gören ve Luwi panteonunda önemli bir yere sahip tanrılar arasında yer almaktadır. Tabal Bölgesi'nde “Fırtına Tanrısı” olarak itibar gören Santa, hemen hemen Tarhunt ile aynı role sahip görünür.⁶²⁴ KULULU yazıtında geçen tanrı “yeraltı dünyası tanrısı ve ölüm tanrısı” ifadeleri ile anılır. Bu özelliklerinden dolayı Mezopotamya tanrılarında Erra/Nergal ile benzerlik gösterir.⁶²⁵

⁶²⁰ Collins 2014, 246-271; Hutter 2007, 399-406.

⁶²¹ Carruba 2000, 52.

⁶²² KULULU 2. 6; Hawkins 2000, 488.

⁶²³ Zgusta 1964, 1370; Lebrun 1987, 247.

⁶²⁴ Houwink ten Cate 1961, 125.

⁶²⁵ Dalley 1985, 31-48.

4.5. Kamrusepa

Kamrusepa ilk kez MÖ 1950’lerde arkeolojik anlamda tespit edilmiştir. Eski Hitit Dönemi’nden itibaren Hatti Tanrıça Katahzivuri ile birlikte anılmıştır. Klinger bu konu hakkında şöyle söz etmiştir: Katahzivuri ve Kamrusepa her ne kadar birlikte anılmış olsa da iki tanrıça kendi köklerini ve özlerini korumuşlardır.⁶²⁶ Tanrıçanın ismini etimolojik açıdan incelediğimizde, *kamru-* isim kökünün “vasıflı” anlamına geldiği tespit edilmiştir. *Kamru-* isim kökü aynı zamanda halk dilinde “duman” anlamına gelmektedir. Kamrusepa, araştırmacılara göre, evlerin bir nevi ocak tanrıçasıdır.⁶²⁷ Kamrusepa isminin ilk buluntu kaydı; KBo 9. 127 i 12 envanter nolu Hitit metinlerinde tespit edilmiştir. Her ne kadar ocak tanrıçası olduğu düşünülse de aslında arkeolojik bir kanıta dayanarak, tanrıçanın aynı zamanda büyüsel bir karakterinin olduğunu ortaya çıkarır. Burada dipnot geçmek önemlidir ki aslında MÖ 1200 yıllarında tıbbın ve bilimin çağımızdaki düzeyde olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla büyüsel ritüeller ya da birtakım ayinler yaşanan çağda toplumsal normlar olarak kabul ediliyordu. Büyüsel olarak nitelendirilen metin kaydında, Kamrusepa hasta bir kişiyi iyileştirmek ve sağlığına tekrar kavuşması için dua edilen tanrıçadır. Metin ayrıntısında bu ayin “ateş tılsımı” olarak nitelendirilmiştir.⁶²⁸ İsim kökündeki duman anlamı buradaki metin kaydı ile örtüşmektedir. Aynı zamanda ayine göre hasta kişinin, hastalığını dumana çevirerek oradan uzaklaştırma ritüelinin olduğunu görürüz. Bu ritüel Luwilerin çok kullandığı elimine ritüel yöntemlerinden biridir.⁶²⁹ Hititler Kamrusepa kültünü kendi panteonlarında bulundurmışlar ve dini ayinlerinde tanrıçaya dua etmişlerdir. Hitit dinindeki Telipinu mitinde Kamrusepa kızgın tanrıyı yatıştırmak için büyü kullanır.⁶³⁰ Aynı zamanda hamile kadınların koruyucusu ve doğum anında anne ve bebeğe yardım eden tanrıça vasfına da sahiptir.⁶³¹ Bu vasıf Greklerde Artemis’i çağırıştırır. Kamrusepa da tıpkı Hekate ve Artemis gibi Luwi kültüründe doğum sırasında anne ve bebeği korur ve bebek erginlik dönemine kadar Kamrusepa’nın gözetimi altında olur. Bu aynı zamanda kadının üçlü evrelerini anımsatır. Kadın üç dönemde hayatını tamamlar. Bunlar; gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemleridir. Ayın yeniay, dolunay ve sondördün olarak üç safhası anaerkil sistem içeren kadının bu üç dönemleri ile bağdaştırılır.⁶³² Hitit metnine göre:

⁶²⁶ Klinger 1996, 159.

⁶²⁷ Haas 1994a, 261.

⁶²⁸ KUB 17.8 IV; Kellerman, 1987; Hoffner 1990, 32.

⁶²⁹ Ayrıca bkz: Arzawa Ritüelleri Bölümü

⁶³⁰ KUB 17. 10. II 33; Hoffner 1990, 16.

⁶³¹ Starke 1985, 204-210.

⁶³² Ayrıntılı bilgi için bkz: Graves 2012, 16:

“Ebeyi gönderdiler: O bebeği kaldırdı. Kamrusepa dokuz tarak alarak şu şekilde konuşur. *Bu melta- kötülüklerden taranacak: kafadaki, gözlerdeki, kulak, ağız, gırtlak ve ellerdeki hastalık...* Ritüel sırasında Kamrusepa çağrılır ve kendi bedenini tanrıça için kanal olarak kullanan ritüeli gerçekleştiren kişi, hastanın her uzvunu tarak yardımı ile şifalandırır. Hastalığın kişinin bedenini terk etmesi ve hasta kişinin düzelmesi için tarak burada sembolik bir nesne olarak kullanılır.⁶³³ Kamrusepa, tarama ile ilgili bir başka ritüel Güneş Tanrısı Tiwad ile birlikte koyunları taramasıdır.⁶³⁴ Tiwad ve Kamrusepa eşlerdir. Bilinen ilk eril dişil evliliğin örneği olması açısından önemlidir. Tiwad güneşi Kamrusepa ise ayı dolayısıyla geceyi sembolize eder. Sadece isim farkı olması göz önünde bulundurularak aslında bu Anadolu’nun pek çok noktasında örnekleri görülen gece ve gündüz, güneş ve ay, eril ve dişil kavramlarının formlanmış bir varyantlarıdır. Luwilerde Kamrusepa’nın arındıran, şifa veren, koruyan gibi vasıfları başka metinlerde ve diğer tanrıçalar ile birlikte anılması ile kanıtlanmıştır. Yine Luwi tanrıçaları olarak bildiğimiz -Maliya ve -Pirwa, Kamrusepa ile birlikte anılan Luwi Tanrıçalarıdır.⁶³⁵ Bir diğer ritüelde Kamrusepa, dedikodu (kötü söz) ve engellenmeye karşı çağrılmıştır. Tanrıça’nın adına kültüel festivallerde daha seyrek rastlanır. Buna rağmen oğlu olan Taurisa ile birlikte oğlunun koruyucu tanrısı vasfı ile ve bazı geleneklerde Tiwad’ın yanında görülmektedir.⁶³⁶ Kamrusepa’nın daha sonraki dönemlerde kültüel izlerine rastlamak mümkün değildir. MÖ I. binden sonra Kamrusepa’nın bilgisine ulaşamamıştır. Daha çok bulunduğu bölgelerde isimsel değişikliğe uğradığı düşünülebilir.⁶³⁷

Tanrıçanın ateş büyüsü yaptığı şu ifadelerle bizlere aktarılmaktadır.

“*Kamrusepa gökyüzünden bakar ve aynı şekilde ilgilenir (...) Kamrusepa şöyle söyler: Açık araziye gidiniz, ateşi alınız, sulanmış (tarlaların) Emmer buğdayını alınız, kırmızı yünü, siyah yünü ve yeşil yünü alınız, birkaç kamışın saplarını alınız ve onları büyüleyiniz! Bunu onun boynuna koyunuz ve bunu ise onun ayaklarına koyunuz! Başın hastalığı sis olsun ve o gökyüzüne gitsin ve kara toprak onun hastalığını elinde tutsun! Bulut hastalığın üstesinden gelemeyecek (bu yüzden) yukarıda gökyüzü onun üstesinden gelsin ve aşağıda karanlık toprak (onun) üstesinden gelsin. (Bu) ateşin büyüsüdür.*”⁶³⁸

⁶³³ KUB 35. 88. III 12-17.

⁶³⁴ KUB 12.26 II 1.

⁶³⁵ Kronasser 1961, 157-162.

⁶³⁶ KUB 43.23.

⁶³⁷ Hutter 2011, 208.

⁶³⁸ CTH 457.1.A; KUB 17.8 arka yüz IV 1-10. Kellerman 1987, 215-235; Karağuz 2001, 78-79; Soysal 2017, 80-83.

4.6. Maliya

Luwi tanrıları arasında ismi geçer. Hitit metinlerinden itibaren görülen Maliya, metinlere göre Kaneş tanrıları olarak adlandırılmıştır.⁶³⁹ Elimizde bulunan ilk tespit Asur Ticaret Koloniler Çağı ve Hitit metinlerinden olsa da aslında daha sonraları izine Lukka'da rastladığımız Maliya, Luwiler için saygı gören ve tapınılan bir nehir tanrıçasıdır.

Hitit metninde şu şekilde geçer.

*“Maliya Hanım” nehirler ve dağlarla birlikte hediye alır.*⁶⁴⁰

Tanrıça Maliya etimolojik bakımdan Luwice mali- fiili “onaylamak” anlamında kullanılır.⁶⁴¹ Maliya'nın Hitit metinlerinden sonra izlerinin kaybolmaması ve Hititlerin yıkılışından sonra Lukka/Lykia topraklarında yeniden rastlanması kültürel sürekliliğe verilecek iyi bir örnektir. Kültürel olarak incelendiğinde aslında nehir tanrıçası şeklinde nitelendirilebilir. Luwi inanışında doğa ve gökyüzü ile paralel bir bağlantı bulunmaktadır. Özellikle Geç Bronz Çağı'da yaşanan dönemin şartları doğrultusunda, doğanın daha bakir ve yabanıl yaşam şartları olduğu açıktır. Dolayısı ile nehir tanrıçası profili sergileyen Maliya, Luwiler için kutsaldır. Bunun yanı sıra Kamrusepa ve Pirwa ile birlikte ilişkilendirilmiştir.⁶⁴² Doğa ile ilişkisinin bir kanıtı, Orta Hitit metninde geçer.

*“Tarhunt kraliyet bağlarına bereket getirmesi için çağrılır. Ardından diğer tanrılara, Güneş Tanrısı Tiwad'a, Kamrusepa'ya ve şarap ve tahılın annesi Maliya'ya uzun ekmek, şarap, keçi, koyun ve bir boğa ikram edilir.”*⁶⁴³

Maliya adı Anna ritüelinde bağlara bereket getiren ana tanrıçalardan biri olarak anılır.⁶⁴⁴ Hitit festivallerinde, Kamrusepa, Pirwa, Askasepa, Hassusara, Hasammili ve Maliya birlikte anılır.⁶⁴⁵ Aslında Maliya adı pek çok yerde ve pek çok topluluğun içinde geçer. Kimi zaman Kargamış'tan bir prens adı olarak karşımıza çıkar. “Maliya Teşup iki tanrının birleşmesinden oluşmuştur. Luwi Hiyeroglifinde karşımıza Ma-li-a-W-pa-s şeklinde çıkar.”⁶⁴⁶ Maliya Hitit metinlerinde iki farklı şekilde geçer. Bir tanesi Ana Tanrıça olan Yüce

⁶³⁹ Wegner 1981, 215; Lebrun 1982, 126; Taracha 2009, 115.

⁶⁴⁰ KUB 40.101 ön yüz; Gessel 1998, 294-297.

⁶⁴¹ Tischler 1977-1983, 106.

⁶⁴² Haas 1994, 78-80.

⁶⁴³ KUB 43.23 arka yüz 51; Haas 1988, 137.

⁶⁴⁴ Haas 1988, 138.

⁶⁴⁵ Haas 1994, 613-614.

⁶⁴⁶ Laroche 1966, 110; Lebrun 1982, 125.

Ulu Ana iken diğer grup Maliyannilerdir. Maliyanniler, Maliya'nın bir nevi yardımcıları gibi dururlar. Üzümlerin bağına bereket getirmek gibi... Sözü edilen çağ itibari ile toplumun tarımla, üzümle ve bağ bahçe ile uğraşının bir kanıtı olarak sunulabilir.

Konu ile ilgili üç adet figürin, Lykce karakterlerle elimize ulaşmıştır. İsimler arasında Alixssatra(Alexander/Paris) ve Maliya/Athena şeklinde bir karşılaştırma bulunmaktadır.⁶⁴⁷ Fahri Işık, *konuların seçiminde , tarihsel içeriğinde, doğal ve gerçekçi betiminde Hellenistik özelliklerin dışında Anadolu dokularının bulunduğu* belirtir.⁶⁴⁸ Fahri Işık'ın Maliya hakkındaki bir diğer sözü “*Lykialıların Maliya'sını da bir Hellen Athena Parthenosu gibi değil, Anadolu Bacıları*” arasında sayılan bir Athena biçiminde yorumlamayı öncelikli kılar.”⁶⁴⁹ Lykia'nın doğusunda, MS 2. yüzyılda yaşayan Opramaos ile bilinen Rhodiapolis kentinden de iki adet Lykce yazıt günümüze ulaşmıştır.⁶⁵⁰ Rodiapolis'in kuzeydoğusundaki Phaselis'te de MÖ 5. yüzyıla tarihlenen yine Athena Polias'ı görürüz.⁶⁵¹ Buradaki Athena Polias, *Maliya wedrenni* 'nin karşılığı olarak düşünülmüştür.⁶⁵² Bu ifade *Şehrin Maliyası* veya *Rhodiapolis'in Maliyası* şeklinde çevrilmiştir.⁶⁵³ Lykce Wedrei, Grekçe'ye Rhodiapolis olarak çevrilir.⁶⁵⁴ Maliya izine bütün bir parça halinde günümüze ulaşamayan bir vazo parçasında rastlarız. Parçada Paris'in hakemliğini yapmış olduğu, Troya Savaşı'nın başlamasına sebep olan üç güzeller tasviri bulunur. Üç figürün isimleri kaba Lykce yazıtlar ile kaydedilmiştir. İsimler; Pedrita /Aphrodite, Alixssatra/Alexander Paris ve Maliya/Athena şeklinde karşılık bulmuştur.⁶⁵⁵ Maliya'nın Lykia'da sözü edilmesi bir Lykia kaya mezarı yazıtında bulunur.

“*Bu mezarı, Hntihama'nın oğlu Tettmpe diktirdi. İçine, ölümünden sonra onu ve karısını koruyacaklar; her kim onun üzerine başka birini gömerse, bu çevre ve Maliya ve ... Mindis onları cezalandıracaktır.*”

Tyberisos⁶⁵⁶ ve Rhodiapolis'ten⁶⁵⁷ Maliya adının geçtiği bir başka yazıtta...⁶⁵⁸

⁶⁴⁷ Strong 1964, 95; Barnett 1974, 893; Keen 1998, 202.

⁶⁴⁸ Işık 2010, 65.

⁶⁴⁹ Işık 2010, 76-77.

⁶⁵⁰ Hawkins 1974, 902; TL 149;150

⁶⁵¹ Keen 1998, 203.

⁶⁵² Hawkins 1974, 902; 1998, 203.

⁶⁵³ Hawkins 1974, 902; Lebrun 1982, 129

⁶⁵⁴ Çevik 2002, 121.

⁶⁵⁵ Strong 1964, 95; Barnett 1974, Bryce 1986, 178; Keen 1998, Seyer 2007, 98-99.

⁶⁵⁶ TL 76

⁶⁵⁷ TL 149-150.

⁶⁵⁸ Hawkins 1974, 902.

Maliya, açıkça cezalandırıcı tanrıça olarak ortaya çıkmaktadır. Mezarların yanlış kullanımda bir tanrıçanın seçilmiş olması, Lykia toplumunun anaerkil özellikleri ile açıklanmak istenmiştir.⁶⁵⁹

4.6.1. “Maliya” Adı Geçen Yazıtlar

CTH 820.3: KUB 43.23 Ay. 47-51⁶⁶⁰

47 4 uzun ekmek (ve)

48 1 koyun: Telepinu için,

49 bahçenin

51 Maliyası için, üzüm ve tahılın anası.

CTH 390: KUB 7.1 * KBo 3.8 Ay. III 14-16⁶⁶¹

14 ve sen Istar, Maliya 'ya söylersin

15 Maliya, Pirwa 'ya söyledi,

16 Pirwa, Kamrusepa 'ya söyledi.

CTH 628. Tf05. D: KBo 15.49 IV 10-16

10 Kral, Maliya Tapınağı 'nda yemek yemeyi (talep eder.)

11 Sıcak ekmek, GUG ekmeği, tatlı ekmekler, (bir avuç dolusu lapa) için

12 iki ölçü kuru kızılca buğday unu alınır. 3 kap şarap.

13 1 kap bira ve sıcak bir ekmeği Kral Maliya Tapınağı 'nda

14 böler/parçalar. Kurbanın tadımlık kısmını alırlar ve onu

15 ISTAR 'ın önüne koyarlar. Başka bir parçayı dışarı,

⁶⁵⁹ Uğurlu 2000, 364.

⁶⁶⁰ Haas 1988, 136-137; Taracha 2009, 116.

⁶⁶¹ Oettinger 2004, 349-350.

16 *getirirler. Manuzziya'nın Fırtına Tanrısı'nın Tapınağı'nda,*

Kraliçe Puduhepa tarafından Hitit kült takvimine eklenen ve Kizzuwatna-Hurri geleneklerini yansıtan Hisuwa bayramında Maliya, Ishara ve Lelluri gibi en önemli tanrıçalar arasında yer alır. Hurri tanrıların egemen olduğu panteonda ona ait bir tapınağı bulunur.⁶⁶²

CTH 772.2: KUB 35.135 Ay. IV 14-17

14 *ayrıca kral ve kraliçe oturarak Istanuwa'nın Fırtına Tanrısı'na, Kinaliya'ya*

15 *Gurnuvala'ya, boynuzun (sa-u-i-it-ra-as) Maliyası'na*

16 *Hurri İnara'ya ve Nehir Tanrıça'sı Sahiriya'ya*

17 *3 kere içerler ve bitirirler.*

Istanuwa Kenti festival ritüelinde Maliya, nehir tanrıçaları ve diğer tanrıçalarla birlikte anılır.⁶⁶³ Istanuwa Kenti'nin yeri henüz belli olmasa da Kurtuluş'a⁶⁶⁴ göre Aşağı ülkenin batı sınırında olabilir. Bu olasılığın nedeni Bayram ritüellerinin Luwi dili, Kizzuwatna kökenli çivi yazılı Luwicesinden ayrılır. Istanuwa panteonunda Hurri etkisi de görülmez. Ayrıca bu metinlerde tanrı Siuri, Karia tanrısı Sinuri ile eşleşmektedir. Buna göre Istanuwa Kenti Anadolu ve Batı Anadolu arasında bir yerde olmalıdır.⁶⁶⁵

CTH 820.3: KUB 43.23 Arka yüz 47-51

47 *4 büyük ekmek ve*

48 *Telepinu için bir koyun*

49 *bahçenin*

51 *Maliyası için, üzüm ve tahılın anası.*

⁶⁶² Dinçol 1969, 30-38; Kıymet 2016, 322.

⁶⁶³ Haas 1994,410; Hutter 2010, 215.

⁶⁶⁴ Kıymet 2016, 323.

⁶⁶⁵ Hutter 2010, 214-215.

Orta Hitit Dönemi'ne ait bir ritüel, üzüm bağlarının bereketi içindir. Hem bağların verimliliği hem de kraliyet ailesi için çeşitli tanrılara dua edilir ve kurbanlar sunulur. Bu tanrılar arasında hava ve güneş tanrısının yanı sıra Maliya da bulunur.⁶⁶⁶

CTH 616. Tg28.1: KBo 30.69 Arka yüz III 22-30

22 İçerde kraliçe otururken, kral ayakta durur

23 Tapala Dağı'na ve Tapala Dağı'nın

24 Maliyası'na, 7 Tanrı'nın Koruyucu Tanrısı'na

25 Tanrı Wasumanna'ya, kurtalli

26 kabında sunar.

27 Kanesli şarkıcı şarkı söyler. Saki

28 bir ekşi ekmeği alır ve onu kâhine

29 verir. Kâhin onu stele (huwasi steli)⁶⁶⁷

30 koyar.⁶⁶⁸

CTH 392: KBo 27.108 * KUB 12.44

Önyüz:

36 Eğer herhangi bir üzüm bağı büyümüyorsa

37 şöyle yaparım ve büyümeye başlar

Arkayüz:

10 Ayrıca üzüm bağının herhangi bir yerinde

11 Maliyanni tanrıçaları oturur

⁶⁶⁶ Haas 1988, 131-138; Taracha 2009, 115-116; Hutter 2010, 209.

⁶⁶⁷ Ayrıca bkz Huwassani Bölümü.

⁶⁶⁸ Popko-Taracha 1988, 84-86.

12 *ve Maliyanni tanrıçalarının önünde yere*

13 *çukur kazarım*

14 *Ayrıca üzüm bağında*

15 *9 yere çukur kazmaya devam ederim.*

16 *ve hazır yağlı ekmeği; sonra çukura*

17 *yağlı ekmeği sürekli dökerim*

18 *ve dişi bir domuzun kurutulmuş rahmini*

19 *sessizce karşısında dökerim*

20 *hiçbiri göremez. Ayrıca*

21 *sonra yukarıdan içeri alacağım*

22 [] *bayat ekmek, ekşi peynir []*

23 [], *ve 9 yerde tütsü yakarlar*

24 *Maliyanni tanrıçalarının önünde*

25 *9 yerde tütsü yakarlar.*

26 *ve 9 kalın ekmek ve küçük taze peynir*

27 *Maliyanni tanrıçalarının önünde*

28 *parçalarım ve onları*

29 *Maliyanni tanrıçaları için koyarım.*⁶⁶⁹

⁶⁶⁹ Haas 1988, 138-141; Kıymet 2016, 317-331.

4.6.2. Lykia’da Maliya

Lykia, Rodos Adası’nın karşısında, Ege ve Akdeniz’le çevrili Anadolu Yarımadası’nın güneybatı ucunda yer alan dağlık coğrafyaya sahip bir alanı kaplamaktadır. Med Savaşları ve daha sonraki savaşlar boyunca, Grekler ve Persler arasında paylaşılamayan bölge, Alexander / İskender’in fethedemediği bir coğrafyadır. Ayrıca İskender İmparatorluğu’nun yıkılması ile çıkan Hellenistik krallıklara katılmadan önce Karia Hanedanlığı’nın hüküm sürdüğü bir ülke olarak bilinmektedir. Lykia Halkı tarafından “Termile” olarak adlandırılan yerli dil, Hint Avrupa dil ailesine ait Luwi dilinden türemiş bir dildir. Lykia dili ile kaleme alınmış olan yazıtsal belgeler çoğunlukla dinsel mezar taşları, kutsal buyruklar ve dileklerle ilgili vakıf yazıtlarıdır. Son dönemlerdeki filolojik araştırmalar yardımı ile yazıtların çevirileri yapılmıştır.⁶⁷⁰

Luwi Fırtına tanrısı olan Tarhunt ve Etrüsk-Roma kökenli *Tarquin*, Lykia’da *Tarqunt*’un şekline bürünmüştür. Tanrı Greklerde Zeus olarak karşımıza çıkar. Maliya Greklerde Athena özellikle Polias Athena ile bir tutulmuş ve Maliya ile Athena ile özdeşleştirilir. Buna ilişkin kanıt Mısır’da Tell el Maskutha (Pithom)’da bulunan ve MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen çift başlı gümüş bir Kantharos üzerindeki Lykce yazıttan ve bir sahneden gelmektedir. Eser maalesef ki günümüze kadar tek bir parça halinde elimize ulaşmamıştır.

Lebrun⁶⁷¹ Maliya’nın Greklerdeki karşılığına ithafen, onları nymphelere benzetmiştir. Lykce yazıtlarda *nympheler* eliyana olarak bilinir. Lebrun “Maliyanni” sesinin bir çeşit fonetik bir evrime uğradığından ve Lykia’daki eliyana(i) ile Hitit metinlerinde geçen, Maliyanni ses benzerliğinin Luwi ya da Lukka’daki devamı için sağlam bir kanıt olmadığını belirtir.⁶⁷² Eliyani Lykia’da Letoon üç dilli yazıtında geçmektedir.⁶⁷³ Yazıtın Lykce karşılığında eliyanni bulunurken Grekçe’de ise nympe karşılığını verir.⁶⁷⁴ Letoon’da konumsal olarak suyun önemi, kutsallığı açısından su perilerine inanç olası bir durumdur. Ayrıca çok yakınında bulunan ve Lykia için önemli bir şehir sayılan Ksanthos’taki Nereidler Anıtı adı da buradan geldiği düşünülebilir. Şehrin hayati önem sağlayan nehri Eşen, Maliya ile ilişkilendirilebilir. Hatta anıta eliyanni adı verilmesi de önerilmiştir.⁶⁷⁵ Bu bilgiler

⁶⁷⁰ Laroche 1979, 14.

⁶⁷¹ Lebrun 1982, 124.

⁶⁷² Lebrun 1982, 124.

⁶⁷³ N9 320.

⁶⁷⁴ Bryce 1986, 179; Özüdoğru 2008, 45.

⁶⁷⁵ Des Courtils 2011, 68-69; des Courtils 2013, 96-100.

doğrultusunda Ksanthos'ta Maliya'nın bir kültünün olduğu anlaşılmaktadır. Ksanthos'ta bulunan dikilitaşın Lykce olan kısmında "Patara Maliya'nın şehri" ifadesi görülür.⁶⁷⁶ Aynı yazıt içinde Maliya ve Ertemi için kente kutsal alanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ertemi, Lykialılardan ödünç alınmış Grek Artemisi'nden başkası değildir. Artemis'in annesi, Leto'nun Lykialı olması erken dönem izlerinin köklerine bir işarettir. Kendisi için Letoon'da sunaklar yapılmıştır. Ancak Apollon'un, Apollodotos'a denk tutulan *Natrpıyemi*'nin gölgesinde kalan Lykia dilindeki adı hala bilinmemektedir. Lykia dilinde geçen biçimleri ile *Pedrite* veya *Padrita*, Greklerde Aphrodite olmuştur. Aphrodite muhtemelen doğu ülkesinden ya da Kıbrıs'tan alınmış olabilir.

4.7. ^{dKAL}LAMMA

^{dKAL}LAMMA ya da Runtıya veyahut Kurunta isimleri ile farklı dönemlerde ya da farklı kültürlerde tapınılsa da aslında ^{dKAL}LAMMA tam bir tanıma sığmaz. ^{dKAL}LAMMA aslında tanrıdan ziyade bir koruma eki sıfatı olarak metinlerde karşımıza çıkabilir. Luwilerde çoğunluğu bu tarz unvanlar ile adlandırılan tanrılara rastlanılmaktadır. Luwi çivi yazısına ait ^{dKAL}LAMMA Runtıya aynı zamanda Anadolu'daki çağdaşlarına benzer bir biçimde *koruyucu tanrı* fikrini paylaşır. McMahon⁶⁷⁷ aslında koruyucu tanrıların çoğunun Hitit kökenli olduğunu belirtmiştir. ^{dKAL}LAMMA altın kaplı gözleri ile ayakta duran bir kült imajdır.⁶⁷⁸ Bunun yanında Geyik Tanrı olarak gerek Hitit gerekse Sümer silindirik mühürler üzerindeki betimlerinden yola çıkarak somut bir düşünce ile "^{dKAL}LAMMA Koruyucu Geyik Tanrı" varlığını elde etmekteyiz. Bazen sağ elinde gümüş bir mızrak sol elinde ise bir kalkan tutar şekilde tasvir edilir. Bir geyik üzerinde ve altında gümüş kaplama bir zemin bulunur. ^{dKAL}LAMMA'nın bu şekilde bir imajı olduğu hakkında fikir üretmemizin nedeni Hatti kökenli olan koruyucu tanrıların bu şekilde tasvir edilmesidir. Ayrıca tanrı ismini gösteren Hiyeroglif Luwice'de ya bir geyik işareti ile ya da bir geyik boynuzu işareti ile yazılmıştır. Dolayısıyla Luwi geyik tanrının ya da koruyucu tanrının Kurunta olduğu tespit edilmektedir.⁶⁷⁹ Kuruntu adına MÖ II. binyılda rastlanırken MÖ I. binyılda bu isim karşımıza Runtıya olarak çıkmaktadır.⁶⁸⁰ Kimi ritüellerde başka koruyucu tanrılarla da karşılaşabiliriz. Anniwiyani ritüelinde cinsellik ve güç kazanmak amacı ile ^{dKAL}LAMMA *innarawant* ve

⁶⁷⁶ TL 44. A. 43

⁶⁷⁷ McMahon 1991, 5.

⁶⁷⁸ KUB 38.2 ii 24 ve diğerleri

⁶⁷⁹ Savaş 1998, 29.

⁶⁸⁰ Houwink ten Cate 1961, 128-131; Zgusta 1964, 1339.

^{dKAL}LAMMA *lulimmi* ye seslenilmektedir.⁶⁸¹ *Lulimmi* Akadca “geyik” anlamına gelir ve araştırmacılar bunun bir tesadüf olmadığını, aralarında bir bağ olduğunu ve dolayısıyla ^{dKAL}LAMMA’nın geyik tanrı ile ilişkilendirilmesinde bir kanıt olduğunu düşünmektedir. Yine Anniwiyani ritüelinden birinde

Çiftçinin samanı nasıl yok olduysa ^{dKAL}LAMMA’nın kızgınlık ve öfkesi aynı şekilde *yok olsun* şeklinde dua edilmiştir.⁶⁸²

Aynı ritüel içinde benzetme büyüsü yapılarak bu kez de çakıl taşları kullanılmıştır.

...Ve sonra çakıltaşlarına bira dökerim. Nasıl bu çakıltaşları doyasya içtiyse aynı şekilde ^{dKAL}LAMMA *da doyasya iç!* *...Ve öfke ve kızgınlık ve gazez senden yok olsun...*⁶⁸³

Çakıl taşı ritüellerde kullanılan bir ritüel çeşididir. Kelime anlamı olarak Hitit dilinde *-passila* şeklinde ifade edilmektedir. En genel ifade ile “çakıl taşı, değerli bir taş, boncuk, kaya parçası olarak tercüme edilir. Anniwiya ritüelinde çakıl taşları tarlanın bereketi için kullanılacaksa sürülmüş tarladan, evin arındırılması için kullanılacaksa insan eli değmemiş pınardan alındığı bilinir. Fakat bunun dışında kaynaklardan, denizler ritüelin amacına göre seçilecek herhangi bir yerden olabilirdi.⁶⁸⁴

Bazı Arzawa kaynaklı ritüellerde tanrının av çantası koruyucusu olduğu görülmektedir ve önemli bir ayrıntıya ek olarak da kuş kehanetleri ile ilişkilendirilmiştir.⁶⁸⁵ MÖ I. binyıla tarihlenen BOHÇA yazıtında Runtiya adı şu şekilde geçmektedir.

*“Ben Runtiya’nın gözündeki iyiyim, bu nedenle bana yaban hayatı bahşediyor.”*⁶⁸⁶

Hitit arşivleri zengin bir kültürel mirasa sahip olup bunları geleceğe aktarmıştır. Bu vesile ile Hititler bizlere o dönemin özellikle metinlerde büyük yer kaplayan inanış biçimleri ve tanrı tapınımı hakkında ipuçları sunar. Yapılan dini ritüeller, önemli olaylar (savaş seferleri ve antlaşmalar, av törenleri) çeşitli tanrı isimleri ve bunların arasından en önemli sayılacak olan “söylencelerini yani mitosunu ve tanrıları hakkında efsanevi olayları aktarmıştır. Kralın çıktığı seferler sırasında tanınan komşu ülkeler ve ülkelerin özellikle tanrılarını tanımak ve

⁶⁸¹ McMahon 1991, 49; Popko 1995, 92.

⁶⁸² Ayrıntılı bilgi için Anniwiyani ritüeli – CTH 393 bölümüne bkz.

⁶⁸³ CTH 393. A;

⁶⁸⁴ Haas 2003, 192; Polvani 1988, 94.

⁶⁸⁵ Bawanyeck 2001, 225-227.

⁶⁸⁶ Hawkins 2000, 479.

yapılan ritüelleri benimsemek, uygulamak olmuştur. Kısacası çevresinin kültürel zenginliklerinden beslenmek ve “krallıktan” artık “devlet” haline dönmesinin gelişim aşamaları kayıt altına alınmıştır. Luwiler hakkındaki dinsel kökeni, tanrılarını mercek altına almak için bu metinlerden alıntı yapmak önemliydi. Örneğin Luwi tanrısı olarak tespit edilmiş olan ^{dKAL}LAMMA’nın insana benzer bir tanımı yoktur. ^{dKAL}LAMMA metinlerde *av çantası (totem), geyik tanrı, yabanın ta kendisi* şeklinde anikonik bir inancın varlığını aktarır. Dolayısıyla özellikle Geç Bronz Çağ’da Luwiler hakkındaki edinilen bilgiye göre insan elinin değmemiş tüm her şeyin tanrısal olduğu inancı bulunuyor. Bu kanıtlar Luwilerin dinsel anlamda en kökenine ulaşma, konunun aslında somut tanrı aramaktansa insan elinin değmemiş tüm her şeyin tanrısal olduğu gerçeğini ortaya çıkarma olmalıdır.⁶⁸⁷

4.7.1. AN. TAH. SUM Festivali ve ^{dKAL}LAMMA

Antahsum festivalinin birçok farklı versiyonları bulunur. Bunun nedeni farklı kralların belirli kült gereksinimlerine göre değişiklik göstermesidir. Ancak yine de festivalin versiyonlarında bile geleneklerin çoğunluğu aynı şekilde devam etmiştir. Bazen bu farklılıklar, kralların ve imparatorluğun farklı dönemlerinden olabilmektedir. Aralarındaki kronolojiyi tarihlendirmek zor olsa da içlerinden Luwi tanrılarının izlerini saptamak oldukça önemlidir. Daha önce de söz ettiğim gibi Hitit İmparatorluğu kültürü içerisinde birçok yerel kültürün izlerini saptamak mümkündür. Antahsum festivallerinin CTH 615, 22-25. günler ve CTH 617’nin 32. günleri ^{dKAL}LAMMA festivaline denk gelmektedir. ^{dKAL}LAMMA, festival metinlerinde Taurisa’nın ^{dKAL}LAMMA’sı, Tiwad ve Kamrusepa ile birlikte anılmaktadır. Bilindiği üzere Tiwad ve Kamrusepa Luwi tanrılarıdır. Festivale atıfta bulunan tablet IV. Tuthaliya Dönemi’ne denk gelmektedir.

Antahsum festivalini sunan ana tablet incelendiğinde, festivalin her ayrı günü ayrı ayrı tanrılara ritüeller gerçekleştirilir ve tanrılar bu özel olarak belirlenen günlerde anılır onlara özel dualar edilirdi. Festivalin 22. gününde kral Taurisa’nın ^{dKAL}LAMMA tapınağına gider ve ona dua eder. Tablette tanrılarının dua günü belirli bir şekilde aktarılmasına rağmen karmaşık ve belirsizliklerle dolu olduğu görülmektedir. Anahat tabletine göre İştar /Ea/Sa (w) uska ritüelleri Taurisa ve Ea’nın ^{dKAL}LAMMA’sı ile bağlantılıdır ve bu sadece bir gün sürmektedir. Karmaşık kısımdan ziyade tabletteki festival için Hass⁶⁸⁸ ve Wegner⁶⁸⁹ yorum

⁶⁸⁷ Haas 1994, 299.

⁶⁸⁸ Haas 1994, 439.

⁶⁸⁹ Wegner 1995, 111.

yapmıştır. Ritüel sırasında din adamları rythonda (gümüş el şeklinde) bulunan su ile ayaklarını yıkarlar. Bu ayrıntı iki tabletten birinde anlatılmıştır. Yapılan ritüel kutsal su ile kutsanmak anlamına gelmektedir ve 24. gün olduğu belirtilir. Festivalin 26. gününde ise ciğer ve kalp kavrulduğu aktarılmıştır. Bu metin “ Attarina’nın İtar’ı için et günü” şeklinde çevrilmiştir. Bu da 26. güne tekabül etmektedir. KUB 45. 34’te Taurisa’nın ormanının bahseder ve bu bahçeden “gizlilik bahçesi” olarak söz eder. ^{dKAL}LAMMA tanrısı koruyucu tanrılar arasında geçmektedir. Bu tablette sözü edilen Taurisa’nın ormanı Taurisa LAMMA olarak geçer. ^{dKAL}LAMMA aslında bir tanrı mıdır yoksa bir ek midir sorusu aslında tartışılır bir durumdur. Taurisa ^{dKAL}LAMMA ormanı ritüeller için kullanılan bir yerdir. Bu kanıt CTH 617 metinleri arasında KUB 2. 8’de geçmektedir. Taurisa ^{dKAL}LAMMA’sı için en ayrıntılı kanıtı bu metinler bizlere sunmaktadır. Metin, Hitit İmparatorluğu’nun sonlarına tarihlenmektedir ve dolayısıyla festivalin son versiyonuna tanıklık eder.⁶⁹⁰

CTH 617 ve KUB 2.8 Metinlerinde geçen ^{dKAL}LAMMA: CTH 617 ve KUB 2.8 metinleri, ^{dKAL}LAMMA Taurisa ormanı hakkında en geniş ayrıntıyı sunmaktadır. Ana konu kutsal ormanın içinde geçen ritüellerdir ki bu oldukça ayrıntılı bilgi edindiğimiz kaynak metinleridir. ^{dKAL}LAMMA Taurisa ormanı kentin dışında yaban alanın ta kendisidir. Kentin dışında bulunan gizemli uçsuz bucaksız yabanın görkemli büyüklüğü için ritüeller gerçekleştirilir. Tanrısal olan bu giz için yılın belirli dönemlerinde kentin kralı tarafından festivaller gerçekleştirilir. Festivallerin içeriğinde birçok farklı geleneksel ritüeller ile birlikte tanrılarla buluşma ve onlar adına çeşitli ziyafetler düzenlenir. Bir sonraki yıl için dualar edilir. Doğanın verdiği her şey için şükranlar sunulur. Bu festivallerden birisi de yabanıl ormanın içinde bulunan tapınakta SUM festivalidir. Metinde ritüelin başlangıç bölümü aralıkları boşluklarla doludur ve yeniden yapılandırılması oldukça zordur. Ritüel metinlerine göre kral, Taurisa ^{dKAL}LAMMA ormanındaki tapınağına ayak basar. Ayinler oldukça standart bir şekilde ilerler. Farklı olarak her tanrı için bireysel özel bir gün ayrılır. Metinde adı geçen her tanrı için o tanrının ritüel şekline göre festival tamamlanır. Bu tanrılar Taurisa’nın ^{dKAL}LAMMA’sı, Kalimma ve Kalimma’nın annesi, Hasamili, Assiyaza, Ormanın Fırtına tanrısı, Zuliya (muhtemelen günümüz adı ile Çekerek), nehrin ^{dKAL}LAMMA, kent kapılarının⁶⁹¹ tanrıları Salawani şeklinde geçer. Metnin ikinci kısmında kral kutsal kadehten tanrılar adına içer. Daha sonra tapınağın içinde (andurza) ve dışında (asgaza) içkiyi tanrılara sunar. Tapınağın konumu Forlanini’ye göre Istahara Bölgesi’nde veya Zuliya Nehri ve Daha

⁶⁹⁰ McMahon 1991, 145-148.

⁶⁹¹ Salawana ritüelinde KÁ.GAL ile geçen tanrı adı av çantası koruyucusu ^{dKAL}LAMMA’dır.

Dağı ile bağlantı göz önüne alındığında güneydoğuda yer alması muhtemeldir.⁶⁹² Ancak metin tarihlendirilmesi araştırmacılara göre Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına denk geldiği için kral başkenti terk etmiş ve başka bir yerde bulunmuş olabilir. Dolayısıyla tapınak yeri konumsal olarak henüz tespit edilememiştir. Hitit İmparatorluğu'nun sonlarına doğru yapılan ve belirli özellikler göstermesi dışında aynı geleneğin devam etmesi ile ilgili olarak festivalin ilk versiyonları Istar/ Sa(w)- uska şeklinde geçmekteyken, ^{dKAL}LAMMA Taurisa ikinci versiyon olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla ^{dKAL}LAMMA Taurisa ile Istar/ Sa(w) uska versiyonları arasındaki belirli benzerliklerden yola çıkarak bağlantılar kurulabilir. Bunun yanı sıra Istar/ Sa(w)- uska ve ^{dKAL}LAMMA Taurisa iki ayrı krallığı yansıtmaları açısından incelenebilir. Kaynaklara göre ^{dKAL}LAMMA Taurisa IV. Tuthaliya Dönemi'nde yeniden kült düzenlenmesinden sonraki festival imajını yansıttığını görmekteyiz.⁶⁹³ Garmanini⁶⁹⁴ iki ayrı dönemin festivallerinin aynı isimde yer almasına rağmen farklı tanrıların görülmesini kralların kült ihtiyaçlarına göre cevap verdiğini öne sürmüştü, ancak bu durumda iki farklı versiyonun ortaya çıkmasına neden olan olumsuzlukları tespit edemeyeceğimizi söylemektedir. Burada eklemek gereken durum versiyonların tanrıların ilki Istar iken ^{dKAL}LAMMA Taurisa olması aslında kültürde bulunan baskınlık ile ilişkili olabilir. İmparatorluğun sonlarına doğru Luwi kült etkisinin olduğu gerçeği ortaya çıkabilmektedir.

4.7.2. Kâhinin Ritüelinde Geçen ^{dKAL}LAMMA

Anniwiyani ritüeli içinde geçen Luwili bir kâhin ismi bulunmaktadır. Ritüelde innarawantes (koruyucu) tanrıları adı geçmektedir. Metnin içinde “erkek koruyucu tanrısı” belirtilerek adı ^{dKAL}LAMMA şeklinde verilir. Birkaç kere çağrılan tanrı koruyucu tanrı olarak verilmesine rağmen ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas “av çantası” tanrısı olarak bilinmektedir. Alaydan önce öküz arabaları ve dansçılar gelir. Koruyucu tanrının iki rahibi ve bir diğer kişi tarafından alay yönetilmektedir. Kutsal mızrakların ve bakır av çantalarını tanrıların hayvanları izlemektedir. Alayı leopar, kurt, aslan, iki yaban domuzu ve bir ayı izler. Ardından köpekler ile birlikte adamlar veya avcılar takip eder. Ritüele katılan kişiler şarkılar eşliğinde alayın sonuna varırlar ve sunağa değerli metallerden oluşan dört geyik standı yerleştirirler. Şarkıda ^{dKAL}LAMMA lologramı ile yazılmış “koruyucu tanrı” olarak geçen Luwi tanrısı ^{dKAL}LAMMA ismi de geçmektedir. Ayrıca büyücülüğe yönelik üç ritüel metin de⁶⁹⁵

⁶⁹² KBo 47.76; Lebrun 2007, 457-464.

⁶⁹³ Istar-Sa(w)uska için bkz: Wegner 1981.

⁶⁹⁴ Garmanini 2015, 52.

⁶⁹⁵ CTH 433.1; CTH 433. 2; CTH 433.3.

^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas’a yöneliktir. Bawanypeck⁶⁹⁶ tarafından aktarılmış bir ritüel metninde *eğer tanrılar biri tarafından büyülenmişse* bu durumda güneş tanrısı, fırtına tanrısı ve koruyucu tanrı olarak söz edilen ^{dKAL}LAMMA, Kader tanrıçaları ve Tarawes tanrıçaları (Luwi metninde bu isim Darawanzi olarak da geçer.) çağrılmaktadır. Koruyucu tanrılar gümüşten yapılmış vahşi hayvan figürlerinin taşındığı bir alay ile tanrıça İnar’ın tapınağından gelmektedir.⁶⁹⁷ Hattuša’nın şehir tanrıçası İnar, sadece vahşi doğanın olduğu kadar devletin de koruyucu tanrıçası olarak bilinmektedir.

4.7.3. ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas Ritüeli-CTH 433.1

Ritüel metni içinde ritüelin uygulayıcısı ve amacının yazılı olduğu giriş kısmı kırıktır. Bu nedenle metnin amacına dahil bilgi, belirsiz kalmıştır. Fakat metnin içindeki konunun içeriği yardımı ile bu metnin bir arındırma, kötülüklerden kurtarma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Giriş kısmının kırık olmasının yanı sıra içerisindeki bazı parçaları da kırıktır. Detayları belirsiz olmasına rağmen, ritüel içerisinde “kuş falcılığı” yer alır. Ayrıca Koruyucu Tanrı dışında Güneş Tanrı’sından da yardım istenerek, koyun ve yavru köpek kurbanı yapıldığı ve bira ve ekmek sunuları yapıldığı anlaşılmaktadır. Ritüel esnasında ^{GIŠ}*hatalkešna*- ağacından bir kapı yapılır ve her iki yanına arınma amaçlı ocaklar yerleştirilir.

Metin üç gruba ayrılmış fragmanlardan oluşmaktadır.

A grubu içinde; A₁ KBo 12.96⁶⁹⁸ ve A₂ KBo 49.259 bulunur. A grubu, Yamaç Ev L/18’de bulunmuştur. Metnin edisyonu 2005 yılında Bawanypeck tarafından yapılmıştır.⁶⁹⁹

B grubu içinde; KBo 58.13 bulunur. Metin, Büyük Tapınak 41 nolu magazinde bulunmuştur.⁷⁰⁰

C grubu içinde; KBo 59.8 bulunur. Metin, Büyük Tapınak’ta bulunmuştur.

Metnin Türkçe çevirisi ve transliterasyonu Aydın tarafından yapılmıştır.⁷⁰¹

⁶⁹⁶ Bawanypeck 2015b, 273-289.

⁶⁹⁷ KBo 20.33 ve 13-16.

⁶⁹⁸ Otten 1963, 62-73.

⁶⁹⁹ Bawanypeck 2005b.

⁷⁰⁰ Miller 2008, 230-250.

⁷⁰¹ Aydın 2023, 269.

1

A₁ ix+1

x+1. []-ʽziʽ ʽna-anʽ x[

1

]onu[

2

A₁ i 2-7

2. []-ʽgaʽ-x [^{GI}pát-ta]-ni-i še-er kar-aš ša-an-ḥu-wa-a[n

3. [šu-u] ḥ-ʽḥaʽ-a[ḥ-ḥi nam]-ma 1 ta-lu-up-pí-in IM da-aḥ-ḥi na-an-ká[n

4. [an-d]a ta-ʽma-aš-miʽ ša-an-ḥu-wa-an-ta-ʽiaʽ-aš-ši-kán še-er ar-ha

5. [wa-a] ḥ-nu-mi an-da-ma-kán QA-TAM-MA-pát me-ma-aḥ-ḥi É-ri-kán an-da

6. ʽma-aḥʽ-ḥa-an me-mi-iš-ki-nu-un nam-ma [^GI]pát-tar ta-lu-up-pí-in-na

7. ʽkatʽ-ta te-eḥ-ḥi

2

Sepetin üstüne kızartılmış karış- tahılını dökerim. Sonra, bir kil topağı alırım.

Onu (ritüel sahibine) bastırırım ve kızartılmış olanları onun üstünde döndürürüm.

Aynı şekilde söylerim. Evin içinde söylediğim gibi.

Sonra sepet ve topağı aşağı koyarım.

3

A₁ i 8-11

8. EGIR-an-ta-ma ŠA NINDA.Ì.E.DÉ.A tal-ga-an ar-ḥa pé-eš-ši-ia-mi

9. *na-aš-ta an-da QA-TAM-MA-pát me-ma-aḥ-ḥi a-iš-za-kán Ĭ-it*

10. [š]u-u-wa-an-za e-eš^{UZU} ḥur-ḥur-ta-ma-za-kán ḥal-wa-am-na-az su-u-wa-an-za

11. *e-eš nu a-li-ia-ni EGIR-an-da le-e ku-iš-ki pal-wa-a-iz-zi*

3

Sonra ise, yağlı ekmeğin yağını öteye iterim. Aynı şekilde söylerim:

Ağız, yağla dolu ol! Boğaz, neşe dolu ol! Geyiğin arkasında kimse haykırmazın!

4

A₁ i 12- 13

12. [UR.G]I7-aš wa-ap-pí-ia-zi ŠAH-aš ḥu-un-tar-nu-uz-zi

13. [nu DINGI]R^{LAM} le-e ku-e-el-ka iš-ta-ma-aš-ti

4

Köpek havlar; domuz komurdanır ve (sen) tanrı, herhangi birinin (sesini) duymazsın.

5

A₁ i 14-15

14. [ma-a-a]n ŠA^{URU} La-la-an-da me-ma-i nu la-la-at-ta-ru

15. [ma-a-a]n ŠA^{URU} Wa-at-tar-wa me-ma-i nu wa-at-ta-ri-it-ta-ru

5

Lalandalı konuştuğu zaman, Lalandaca konuşsun!

Wattarwalı konuştuğu zaman, Wattarwaca konuşsun!

6

A₁ i 16-18

16. [LÚ.MEŠ₇]MUŠEN.DÙ-ma ḫu-u-ma-an-te-eš a-ra-an-ta-ri nu ku-iš-ša

17. [ta]-lu-up-pí-in IM NINDA.Ì.E.DÉ.A-ia tal-ga-an ḫar-zi

18. iš-ḫu-uz-zi-ia-an-⁷te-eš-ma ⁷at-kán ša-ap-pa-ri-it

C x+1-2

x+1. [LÚ.MEŠ₇MUŠEN.DÙ-ma ḫu-u-ma-an-te-eš a-ra-an-ta]-ri ⁷nu ⁷ku-iš-ša⁷

[ta-lu-up-pí-in IM NINDA.Ì.E.DÉ.A-ia]

2. [tal-ga-an ḫar-zi iš-ḫu-uz-zi-ia-an-t]e-eš-ma-at-kán ša-[ap-pa-ri-it]

6

Kuş falcılarının ise hepsi ayakta durur.

Kil talupiyi ve yağlı ekmeğin yağını tutar. Onlar (kuş falcıları), şappara ile bağıdırlar.

7

A₁ 19-24

19. nam-ma GIŠ₇ḫa⁷-[tal-ke-eš-na]-aš KÁ.GAL ti-it-ta-nu-um-mi

20. ⁷nam-ma ⁷š[a-... an-da ḫ]a-ma-an-ga-aḫ-ḫi A-NA KÁ.GAL-ma

21. [GIR₄ ZAG-na-az p]ir GIR₄-ia GÙB-la-az-zi-ia

22. [] te-eh-ḫi

23. [] x A-NA KÁ.GAL^{TIM}

24. [te-eh]-hi

C 3-6

3. [nam-ma ^{GIŠ}ha-tal-ke-eš-na-aš KÁ.GAL ti-it-ta-nu-u]m-mi nam-ma ša-an-[

4. [] -aš ZAG-ú-na GIR₄-ia [GÙB-la-az-zi-ia

5. [] ar-ḥa ku-er-ḥi na-an x[

6. []-hi

7

Sonra, alıç (bir) kapı yerleştiririm. Sonra, [] bağlarım.

Kapıya ise, sağdan bir pişirme ocağı, ve soldan bir pişirme ocağı

[] koyarım. []. Kapıya, [] koyarım. [] keserim. Onu [

8

A₁ i 25-30

25. [] ar-ḥa pé-e-da-an-zi

26. []x-an-zi

27. []x-ar-ha

28. []...

29. [š] a-pa-ra-aš

30. []-mi

C 7-9

7. [] x-zi ^{LÚ.MEŠ}MUŠEN.DÚ-ia

8. [a] r-ḥa SISKUR-ši-ia [

9. [] xxx-ši' [

8

Kuş falcıları ve [] götürürler.

[

[

[] *sapara-* [

9

A₁ i 31-35

31. [-h]i ku-iš A-NA^{dKAL}LAMMA^{KUŠ}_k[ur-ša-aš]

32. [-i]š ku-i-ša-an mu-^{ʿú}-[ta-iz-zi]

33. [] -an UR.TUR ar-ḥa ku-r[a-an-zi]

34. [] QA-T]AM-MA ku-ra-an-du []

35. []ŠU^{MEŠ}-uš kat-ta-a-an-[ši

9

[] *kursa'nın Koruyucu Tanrısı'na*, [

[] *herkesi uzaklaştırır.* [

[] *yavru köpeği keserler.* [] *Aynı şekilde kesin!*

[

[] *ellerinin aşağısına* [

10

A₁ iv 1-3

1. [] -an-ku-uš-ta a-x[

2. []-ta wa-al-ú-i-in [

3. [nu U₄ 3^{KAM} tú]ḫ-ḫu-uš-ta [

10

[

[] walwi-yi

[üçüncü gün] bitti.

11

A₁ iv 4-8

4. [I-NA U₄ 4^K]AM ma-a-an lu-uk-kat-ta nu-za [LÚ.MEŠ MUŠEN.DÙ]

5. [a]p-pa-an-zi EN SÍSKUR 8 UDU pa-a-i

6. [Š]E-ia^ˊ ma-ši-wa-an pa-a-i LÚ.MEŠ MUŠEN.DÙ-ia ku-i-ša

7. IŠ-TU É-ŠU 1 NINDA.GUR₄.RA da-a-i

8. na-at A-NA NINDA.GUR₄.RA^{HIA} EGIR-an ḫi-in-ke-eš-kán-ta-ri

11

Dördüncü gün sabah olduğunda, kuş falcıları, [] yaparlar.

Ritüel beyi, 8 koyun verir. Ve ne kadar çok verebiliyor (ise o kadar) arpa (verir).

Kuş falcıları, evinden 1 kalın ekmek alır

ve onlar bundan sonra, kalın ekmeklerin önünde eğilirler.

12

A₁ iv 9-14

9. nam-ma UDU^{HIA} A-NA ʾDINGIR^{LIM} hu-u-kán-zi na-aš-ta an-da

10. ki-iš-ša-an me-ma-an-zi ka-a-ša-wa-at-ta SÍSKUR

11. EN SÍSKUR pa-a-i nu-wa-za DINGIR^{LAM} SÍSKUR da-a

12. nu-wa-aš-ši-iš-ša-an an-da aš-šu-li na-a-iš-ḫu-ut

13. nu-ut-ta ku-it me-mi-eš-ki-iz-zi

14. nu-uš-ši GEŠTU-an pa-ra-a la-ga-a-an ḫar-ak

12

Sonra koyunlar tanrı için kurban edilirler.

Şu şekilde söylerler: İşte ritüel beyi, kurbanı verdi.

Ey tanrı, kurbanı kendine al! Ona (ritüel sahibine) iyilikle dön!

Sana ne söylüyorsa, ona kulağını eğik tut!

13

A₁ iv 15-17

15. nam-ma-kán UDU^{HI.A} ar-kán-zi nu-uš-ša-an hu-i-šu

16. UZU šu-up-pa A-NA DINGIR^{LIM} EGIR-pa ti-an-zi

17. nam-ma KAŠ EGIR-an-ta 3-ŠU ši-pa-an-ta-an-zi

13

Sonra, koyunları bölerler.

Onun çiğ, temiz etini tanrı için öteye koyarlar.

Sonra ayrıca, 3 kere bira sunarlar.

14

A₁ iv 18-19

18. UDU^{HI.A} TU₇^{HI.A} *i-ia-an-zi nu-za a-da-an-zi*

19. *a-ku-wa-an-zi na-aš-ta* DINGIR *aš-ša-nu-wa-an-zi*

B₁ önyüz x+1-2

x+1. [UDU^{HI.}] ^A T[U₇^{HI.A} *i-ia-an-zi nu-za a-da-an-zi a-ku-wa-an-zi*]

2. [n]*a-aš-ta* [DINGIR *aš-ša-nu-wa-an-zi*]

14

Koyunların etinden çorba yaparlar. Yerler, içerler. Tanrı için donatırlar.

15

A₁ iv 20

20. *lu-uk-kat-ta-ma A-NA* DINGIR^{LIM} *kar-pu-u-wa-an-zi ú-wa-an-zi*

B₁ önyüz 3

3. *lu-uk-kat-t[a-ma A-NA* DINGIR^{LIM} *kar-pu-u-wa-an-zi ú-wa-an-zi]*

15

Sabah olduğunda ise, tanrıyı kaldırmak için gelirler.

16

A₁ iv 21-28

21. *am-mu-uk-kán a-pé-e-da-ni I-NA* UD 5^{KAM}

22. *I-NA ŠA* ^É DINGIR^{LIM} *an-da Ú-UL pa-a-i-mi nu-mu* EN SÍSKUR

23. 1 UDU 1 ^{DUG}*ḥa-ni-eš-ša-an* KAŠ.GEŠTIN 3 NINDA.GUR4.RA

1 ^{GIŠ}*ú-e-ra-an* 'DIM4'

24. 1 ^{GIŠ}*ú-e-ra-an* BAPPIR *pa-a-i nu-za pa-a-i-mi* ^dUTU-un

25. *ši-pa`-an-ta-aḥ-ḥi an-da-ma-kán ki-iš-ša-an me-ma-aḥ-ḥi*

26. [^dUTU E]N-IA *e-ni-wa ku-it am-mu-uk* DUMU.LÚ.U19.LU

27. [] x x 'EGIR'-an 'zi`-ik ^dUTU-uš *ar-ḥu-ut*

28. [E]N 'SÍSKUR *an-da`* [

B1 ö.y. 4-7

4. *am-mu-uk-kán`* [*a-pé-e-da-ni* I-NA U4 5^{KAM} I-NA ŠA É^{DINGIR}LIM *an-da*]

5. *Ú-UL pa-`a`*-[*i-mi nu-mu* EN SÍSKUR 1 UDU 1 ^{DUG}*ḥa-ni-eš-ša-an* KAŠ.GEŠTIN]

6. 3 NINDA.GUR4.R[A 1 ^{GIŠ}*ú-e-ra-an* DIM4 1 ^{GIŠ}*ú-e-ra-an* BAPPIR]

7. [*pa*]-*`a-i`* [*nu-za pa-a-i-mi* ^dUTU-un...

16

Ben, beşinci günde, oraya, tapınağın içine gitmem.

Bana ritüel beyi, bir koyun, bir haneşša kabı KAŠ.GEŠTIN,

üç kalın ekmek 1 tepsi malt () ekmeği[?] verir.

Kendim giderim. Güneş Tanrısı'n(a) sunarım.

İçeride, şu şekilde söylerim:

“Güneş Tanrısı, benim efendim, bununla ilgili ben, bir insan,

[] *Sen Güneş Tanrısı, sona erdir!* [] *Ritüel beyi içeri* [

4.7.4. ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas ve Heptade Ritüeli-CTH 433.2

Ritüeli gerçekleştiren kişi bilinmemektedir. Ritüel içeriği açısından incelendiğinde, kuş falcıları, SANGA rahibi ve yaşlı kadın konuları işlenmiştir. Ritüel ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas Koruyucu Tanrısı ve Tanrı Heptade (IMIN.IMIN.BI) adına sunular eşliğinde yapılan yatışma ritüelidir.

A₁ KBo 17.105, A₂ KBo 34.47, A₃ KBo 34. 48 olmak üzere 3 farklı fragmandan oluşmaktadır. Metinler Büyükkale A Yapısı'nda bulunmuştur. İlk yayın, 1969 yılında Otten tarafından yapılmış daha sonra 2005 yılında Bawanyeck tarafından edisyonu yapılmıştır.⁷⁰²

1

A₁ i x+1-3⁷⁰³

x+1. [

2. [] x-*kán* KASKAL-*ša-az*

3. [

1

[

[] *yoldan*

[

2

A₁ i 4-7.

4. [] *i-da-]-a-lu-uš*

⁷⁰² Bawanyeck 2005b.

⁷⁰³ Aydın 2023, 281.

5. [] 'i'-da-lu-uš

6. [-t]a-ru

2

[] *kötülük*

[] *kötülük*

[.....]

3

A₁ i 8-11

8. [] nu LUGAL-i pé-ra-an

9. [DING]IR^{LAM} har-ni-in-ki-iš-ki

10. []x tu-el

11. []

3

[] *kralın önüne*

[] *tanrı yok et!*

[] *senin*

4

A₁ i 12-13

12. [U]Š-KE-EN^{LÚ.MEŠ} MUŠEN.DÙ-ia

13. [] nu UD 1^{KAM} Ú-UL QA-TI

4

[] *O? Eğilir ve kuş falcıları da (eğilir).*

[] *Birinci gün. Bitmedi...*

5

A₁ i 14-19

14. []x-a-aš-ta-ri nu 2-ŠU 9

15. []x iš-ša-na-aš TUR^{TIM}

16. []x-aš-ša-an Ì.UDU te-pu

17. []-ta hu-wa-al-li-ši-ú-uš

18. [] šu-uh]-ha-a-i nam-ma-aš-kán IŠ-TU Ì.UDU

19. []d]a-a-i

5

[]... ve 2 kere 9

[] *hamurdan küçük*

[]... biraz koyun yağı [

[] *çam kozalaklarını* [

[] *boşaltır. Sonra, koyun yağından* [

[] *alır (koyar).*

6

A₁ i 20-23

20. []š]a-aḫ-hu-wa-az-zi na-an-ša-an

21. [-a]l-li-ša-aš kat-ta-an iš-ḥu-u-wa-a-i

22. []-da ʾdaʾ-a-i na-at-ša-an

23. [

A₃ x+1-3

x+1. [] LUGAL

2. [-i]š-ki-it-te-ni [

3. [pa-ra-]ʾaʾ-ra pa-it-du

6a

[] ... kızartırlar. Onu üstüne [

[] ... aşığı döker. [] alır (koyar). Onu üstüne [

6b

] kral

[]

[] dışarı gitsin!

7

A₁ ii x+1-4

x+1⁵. [na-an-kán] 9 ʾḥu-wa-al-liʾ-iš-ši-in ʾ9ʾ [

2. [MUNUS ŠU.GI LÚ.] MEŠ MUŠEN.DÙ SANGA-ia a-aš-ka pa-ra-a [

3. [] MUNUS ŠU.GI ar-ḥa QA-TAM-MA šu-ú-ni-e-ez-zi nu ḥa-an-te-ez-zi

4. [ma-aḥ-ḥa-an i-e-er ʾkiʾ-nu-n]a QA-TAM-MA i-en-zi

A₂ ii x+1-4

x+1. [n]a-^ˈan-kán^ˈ [... 9 ^ˈhu-wa-al-li^ˈ-iš-ši-in 9

2. [MUNU_]SŠU.GI LÚ_[MEŠ MUŠEN.DÙ SANGA-ia a-aš-ka pa-ra-a

3. []^ˈMUNUSŠU^ˈ.GI ar-*ḥa* Q[A TAM-MA šu-ú-ni-e-ez-zi nu *ḥa*-an-te-ez-zi]

4. [ma-aḥ-ḥa]-^ˈan^ˈ i-e-er ^ˈki^ˈ-nu-na [QA-TAM-MA i-en-zi

A3 4-5

4. [LÚ.MEŠ_{MUŠEN}].DÙ SANGA-ia a-aš-ki

5. [] ne-e-ia-an-du [

7

Onu, [] 9 *çam kozalığı*, 9 [

[] *Yaşlı kadın, kuş falcıları ve rahip, kapıdan dışarı çıkarlar (giderler)?*

[] *Yaşlı kadın aynı şekilde yerleştirir ve yapar (ritüeli düzenler).*

[] *yaptığı gibi, şimdi de aynı şekilde yaparlar.*

8

A1 ii 5-7

5. [MUNUSŠU.GI ar-*ḥa* a-]ri an-da nam-ma QA-TAM-MA [

6. [-ia-at nu ku-wa-pí É]-ri DINGIR^{LIM}-ni pé-ra-an ú-wa-[an-zi]

7. [nu^ˈMUNUSŠU.GI PA-NI DINGIR^{LIM} nam-ma]-pát a-pé-e ud-da-a-ar me-[ma-
i]

A2 5-7

5. []x^ˈMUNUSŠU.GI^ˈ ar-*ḥa* ^ˈa^ˈ-[ri an-da nam-ma QA-TAM-MA

6. [] -ia-at nu ku-wa-pí É-[ri DINGIR^{LIM}-ni pé-ra-an ú-wa-an-zi]

7. [nu^{MUNUS}Š]U.GI PA-NI DINGIR^{LIM} [nam-ma-pát a-pé-e ud-da-a-ar me-
ma-i]

A3 6-8

6. [] na-at-ša-an nam-ma [

7. [pa-r]a-a ne-e-ia-an-ta nu [

8. [I-N]A É-ri PA-NI DINGIR^{LIM} pa-a[an-zi

8

[] Yaşlı kadın, içeride uzak durur. Daha sonra, aynı şekilde,

[] Tapınağın önüne gelince, yaşlı kadın, tanrıya şöyle seslenir: ...

9

A1 ii 8-12

8. [EGIR-an-da-ma^{MUNUS}ŠU.GI G]Ú.TUR kap-pí-ú-uš da-a-´i´

9. [nu-uš-kán ha-aš-ši-i an-da šu-uḥ]-ha-i nu ki-iš-ša-an me-ma-i

10. [dKAL^{LAMMA} KUŠ^{kur-ša-aš ka-a-ša-a}]t-ta DINGIR^{LAM} ne-e-u-wa-aš x[

11. [nu i-da-a-lu ZI-it ar-ḥ]a nam-ma pé-eš-ši-ia nu-za x[

12. [] x-ga-ra-at-x-an-na ´da´-[a]

A2 8-12

8. [EGIR-a]n-da-ma^{MUNUS}ŠU.G[I G]Ú.TUR kap-pí-ú-uš da-a-i]

9. [nu-uš-k]án ha-aš-ši-i an-da ´šu´-u[ḥ-ha-i nu ki-iš-ša-an me-ma-i]

10. [^dKAL_{LAMMA}] KUŠ_{kur-ša-aš ka-ʿa-šaʿ-a[t-ta DINGIR^{LAM} ne-e-u-wa-aš}

11. [nu i]-ʿda-a-luʿ ZI-it ar-ḥ[a nam-ma pé-eš-ši-ia nu-za x

12. []x-ga-ra-at-[x-an-na da-a]

A3 9-11

9. [P]A-NI ^dKAL_{LAMMA} KUŠ_{kur-ša-aš an-da x [}

10. [] ^dIMIN.IMIN.BI-uš KASKAL-ša-az ar-ḥa[

11. [] x-da-ri

9a

Ardından ise yaşlı kadın, küçük bir bezelyeyi alır ve ardından ocağa koyar. Şunları söyler:

Kursa'nın Koruyucu Tanrısı! İşte/bak, ey tanrı, sana sesleniyorum! [] Kötü düşünceyi uzaklaştır! [

9b

[] *kursa'nın Koruyucu Tanrısı önünde, [*

[] *Tanrı Heptade, yoldan uzak [*

[.....]

10

A1 ii 13- 14

13. [LUGAL-wa-kán MUNUS.LUG]AL-ri A-[NA DUMU^M]EŠ^{LUGAL}

an-da aš-šu-li ne-eš-[ḥu]-ut

14. [A-NA] ^{LÚ}.MEŠ^{MUŠENʿ}.DÜ-ia-kán a[n-da] aš-šu-li ni-iš-ḥu-ut

A3 12-15

12. [] ^dKAL_{LAMMA} KUŠ_{kur-ša-aš} x[

13. [A-NA LUGAL-wa-kán A-NA MUNUS.LUG]AL] 'Ù' A-NA DUMU^{MEŠ}

LU[GAL an-da aš-šu-li ne-eš-ḫu-ut

14. []x uk-tu-u-r[i

15. []x-an-za an-da

10

Kursa'nın Koruyucu Tanrısı! (Sana sesleniyorum)

Krala, kraliçeye, prenlere iyiliğinle dön!

Kuş falcılarına da iyiliğinle dön! [] sonsuz []

11

A1 ii 15-18

15. tu-ga ḫa-a-aš-ša-an ma-aḫ-ḫa-an [U4KAM-az] DUMU.LÚ.U19.LU

an-da ḫu-u-la-li-iš-ki-iz-zi

16. iš-pa-an-da-az-ma-at-<ta> an-da DINGIR^{MEŠ}-eš ḫu-u-la-a-le-eš-kán-zi

17. nu-ut-ta ma-a-an DINGIR^{MEŠ} ki-iš-ša-an pu-nu-uš-ša-an-zi ki-i-wa

18. ku-it i-e-eš-šir ^dLAMMA KUŠ_{kur-ša-aš-wa} ^dIMIN.IMIN.BI-ia mu-ki-iš-ki-ir

11

Senin ocağın, [gündüz]leyin nasıl etrafını çevreliyorsa, gece de tanrılar seni çevrelesin. Tanrılar sana sorduklarında: Neden sürekli kursa'nın Koruyucu Tanrısı'nı ve Heptade'yi çağırıyorlar?

12

A₁ ii 19-22

19. *na-aš-ta zi-ig-ga ha-aš-ša-a-aš A-NA* ^dLAMMA ^{KUŠ}*kur-ša-aš* ^dIMIN. 'IMIN'.BI

20. *Ù A-NA DINGIR* ^{MEŠ}*hu-u-ma-an-da-a-aš pa-ra-a-an-da a-aš-šu me-mi-iš-ki*

21. LUGAL-wa-kán MUNUS.LUGAL-ri A-NA DUMU ^{MES} LUGAL

an-da aš-šu-ú-li ne-e-ia-an-te-eš

22. *e-eš-tén nu-wa-aš-ma-aš TI-tar in-na-a-ra-u-wa-tar pí-iš-ki-tén*

12

Ve sen ocak! Kursu'nın Koruyucu Tanrısı'na, Heptade'ye ve diğer tüm tanrılara hep iyi şekilde konuş! Kral, kraliçe ve prenslere iyilikler dönmüş olsun ve onlara dinçlik ve zindelik versin!

13

A₁ ii 23-25

23. *nu-wa tu-uk ha-aš-ša-a-an uk-tu-u-ri-pát LUGAL-wa-aš*

MUNUS.LUGAL-aš DUMU ^{MEŠ} LUGAL

24. *ha-aš-še-eš ha-a-an-za-aš-še-eš an-da hu-u-la-li-iš-kán-du*

KASKAL-an-na-wa-aš-ma-aš

25. *pí-iš-ki-tén* ^{LÚ.MEŠ}MUŠEN.DÙ-wa KASKAL-an *pí-iš-kat-tén*

13

“ve sen(in) ocağı(n) sonsuza dek, kral, kraliçe, prensler, torunları, tüm gelecek nesilleri çevrelesin! Onlara sürekli yol sunun! Kuş falcılarına/gözlemcilerine sürekli yol sunun!

14

A₁ ii 26-31

26. nu 1 NINDA.KU₇ TUR^{MUNUS}ŠU.GI *da-a-i na-an-za-kán ki-iš-ša-ri-i*

27. *pár-ša-i-iz-zi na-an IŠ-TU* Ì.UDU *šal-ki-iz-zi na-an* NINDA.Ì.E.DÉ.A

28. *i-e-ez-zi na-an-za-kán* ^{MUNUS}ŠU.GI NINDA.Ì.E.DÉ.A *ki-iš-ša-ra-az te-pu*

29. *da-a-i nu-uš-ša-an A-NA* ^dLAMMA ^{KUŠ}*kur-ša-aš EGIR-pa da-a-i*

30. A-NA ^{LÚ}.MEŠ^{MUŠEN}.DÙ-*ia-kán* NINDA.Ì.E.DÉ.A *PU-U-i-iš-mi da-a-i*

31. nu *ki-iš-ša-an me-ma-i* ^dLAMMA ^{KUŠ}*kur-ša-aš* ^dIMIN.IMIN.BI-*aš-ša*

14

Yaşlı kadın, 1 küçük tatlı ekmek alır. Onu eliyle parçalar. Onu koyun yağı ile yoğurur. Onu ekmek yapar. Yaşlı kadın yağlı ekmeğin birazını elinden alır; ardından, onu Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'na koyar. Kuş falcılarının da ağzına yağlı ekmek koyar. Şu şekilde söyler: "Kurša'nın Koruyucu Tanrısı ve Tanrı Heptade [].

15

A₁ ii 32-36

32. *i-da-a-lu-un kar-di-mi-ia-at-ta-an* *ša-a-u-wa-ar ar-ḫa nam-ma*

33. *pé-eš-ši-ia-tén nu-uš-ma-aš-kán* *PU-U-i-ia-aš-mi*

NINDA.Ì.E.DÉ.A *nam-ma ki-it-ta-ru*

34. *na-aš-ma-aš-kán* KA_xU-*az pa-ra-a* Ì-*an ar-aš-du ma-a-an*

^{LÚ}^{MUŠEN}.DÙ

35. *ku-iš-ki* PA-NI ^dIM *i-da-a-lu ut-tar me-mi-an ḫar-zi*

na-aš-ma-du-kán

36. *kar-di-mi-<ia>-nu-wa-an ku-iš-ki ḫar-zi*

15

Kötülüğü, öfkeyi, gazabı artık uzak tutun!

Ağızlarında yağlı ekmek olsun! Ya da ağızdan yağı sızsın!

Eğer, herhangi bir kuş falcısı/gözlemcisi

Fırtına Tanrısı'nın önünde kötü söz söylerse, ya da

seni herhangi bir kuş falcısı kızdırırsa...

16

A₁ ii 37-42

37. *na-aš-ta* ^{LÚ.MEŠ}_{MUŠEN.DÙ-ia} ^{UZU}_{KAxU-ŠU-NU}

IŠ-TU NINDA.Ì.E.DÉ.A ar-ḫa

38. *a-an-ša-an-te-eš a-ša-an-du nu NINDA.Ì.E.DÉ.A ku-iš A-NA*

^d_{LAMMA} ^{KUŠ}_{kur-ša-aš}

39. *pé-ra-an ki-it-ta na-an* ^{MUNUS}_{ŠU.GI} *ša-ra-a da-a-i na-an-kán*

40. *an-da ḫa-aš-ši-i pé-eš-ši-e-ez-zi A-NA* ^{LÚ.MEŠ}_{MUŠEN.DÙ-ia-kán} *ku-iš*

41. *NINDA.Ì.E.DÉ.A KAxU-iš-mi ki-it-ta*

na-an-za pa-ra-a da-an-zi na-an-kán

42. *an-da ḫa-aš-ši-i pé-eš-ši-ia-an-zi U₄ 2* ^{KAM}_{Ú-UL} *QA-TI*

16

Orada kuş falcılarının da ağızları yağlı ekmek ile silinmiş olsun! Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'nın önünde duran yağlı ekmeği, yaşlı kadın yukarı alır. Onu ocağa atar. Kuş falcılarının ağızında duran yağlı ekmeği alır. Onu ocağa atarlar. İkinci gün. Bitmedi.

17

A₁ iii 1-5

1. 'lu-uk-kat-ta-ma' 'I-NA' U₄ 3^{KAM} ka-ru-ú-wa-ri-wa-ri^{MUNUS} ŠU.GI

PA-NI^d LAMMA^{KUŠ} kur-ša-aš

2. pa-iz-zi nu kar-aš ŠE^{AM} te-pu da-a-i na-at-kán pa-aḫ-ḫu-ni-it

3. ša-an-ḫu-uz-zi na-an-ša-an QÉ-MA-AN-NAM iš-ḫu-u-wa-a-i

4. na-aš-ta A-NA^d LAMMA^{KUŠ} kur-ša-aš še-er ar-ḫa wa-aḫ-nu-zi A-NA

LÚ.MEŠ^{MUŠEN.DÙ} HI.A^{-ia} kán

5. ḫu-u-ma-an-da-a-aš še-er ar-ḫa wa-aḫ-nu-zi

17

Sabah olduğunda ise, üçüncü günde şafak sökünce, yaşlı kadın Kurša'nın

Koruyucu Tanrısı'nın önüne gider. Biraz karš- tahılı ve arpa alır.

Onları ateşle pişirir. Unu döker. Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'nın

üstünde döndürür. Kuş falcılarının hepsinin de üstünde döndürür.

18

A₁ iii 6-9

6. na-aš-ta an-da ki-iš-ša-an me-ma-i i-da-a-la-u-wa ḫa-du-ga ku-e

ud-da-a-ar

7. na-at-kán pa-ra-a pa-id-d[u a]n-da-ma-kán a-aš-ša-u-wa mi-i-ia-u-wa

8. ḥa-at-ta-an-ta ú-i[d-du na]m-ma kar-aš ŠE^{MUNUS}ŠU.GI pa-ra-a

pé-e-da-i

9. nu k[u-wa-p]i^{NA4}ḥé-kur^{HI.A}-aš ʾna-anʾ a-pí-i[a ar-ḥ]a iš-ḥu-u-wa-a-i

18

Orada şu şekilde söyler: “Kötü haber, (kötü) sözler dışarı çıksın! İçeri, filizlenen iyilik, bilge (haber) gelsin!” Sonra, karš- tahılını, arpayı dışarı götürür. Hekur⁷⁰⁴ taşlarına onu döker.

19

A₁ iii 10-16

10. ma-aḥ-ḥa-an-ma iš-pa-an-za ki-i-ša GÌR-a[z]-ri nu 3

NINDA.GUR4.RA KU₇ TUR^{TIM}

11. ŠÀ.BA 1 NINDA.KU₇ ḥar-pa-an-za a-ra-aš-ša-an a-ri še-er

[ḥa]-mi-in-kán-za

12. 1^{DUG}KU-KU<-UB> GEŠTIN 1 MÁŠ.ŠIR-ia da-an-zi

EGIR-an- da-ma^{MUNUS}ŠU.GI

13. LÚ.MEŠ^{MUŠEN.DÙ}HI.A-ia ḥu-u-ma-an-te-eš i-ia-an-ta na-at-kán PA-NI

⁷⁰⁴ Klinger 2010, 182-185. Koruyucu tanrıyı çağırma ritüelinde seçilen kutsal nokta, (NA⁴)*hekur/hegur* noktasıdır. (NA⁴)*hekur/hegur* daha çok kötü ve korkunç sözlerin yüklendiği kar(a)s- tahılı ve arpanın döküldüğü, yaban alanda olan bir coğrafi alana işaret etmektedir.

DINGIR^{LIM} *an-da*

14. *pé-e-da-an-zi na-at A-NA DINGIR an-da pa-ra-a ap-pa-an-zi na-aš-ta*
an-da

15. *ki-iš-ša-an me-ma-i* ^dLAMMA KUŠ *kur-ša-aš ka-a-ša pa-i-mi LÚMEŠ *-aš**

MÁŠ.GAL

16. *ˈpé˘-eḫ-ḫi nu-mu EGIR-pa ka-la-an-kán-za e-eš* ^dIMIN.IMIN.BI *-ia-az*

SÍSKUR *da-an-du*

19

Gece olduğu zaman ise, ayakta []-e 3 kalın ekmek ve tatlı ekmek içinde bir tatlı ekmek ayrılmış, biri diğerlerinin üstüne bağlanmıştır. Bir ibrik şarap, 1 erkek keçi alırlar. Sonra ise yaşlı kadın ve kuş falcılarının hepsi giderler. Onları tanrının önüne götürürler. Orada, şu şekilde söyler: Kurša'nın Koruyucu Tanrısı, işte gidiyorum. Keçiyi⁷⁰⁵ erkeklere veriyorum. Benim için tekrar yatışmış ol! Tanrı Heptade de kurban alsın!

20

A₁ iii 17-22

17. A-NA ^dLAMMA KUŠ *kur-ša-aš-ši-iš-ša-an ku-iš SÍG BABBAR an-da*

ḫa-ma-an-kán-za

18. *ˈpár˘-ḫu-e-na-ša-kán ku-iš DINGIR-ni an-da iš-ḫi-ia-an-za na-aš-kán*

MUNUSŠU.GI⁷⁰⁶

⁷⁰⁵ Günah keçisi için ayrıca bkz: Janowski- Wilhelm 1993, 109-169.

⁷⁰⁶ MUNUSŠU.GI büyü ritüeli uygulamasında baş kişi olarak geçer. “Yaşlı kadın” olarak isimlendirilen ritüel görevlileridir. Yakubovich, MUNUSŠU.GI’den “Yaşlı Kadın” ifadesinin kullanılmaması gerektiğini, bunun yerine becerikli/kurnaz kadın anlamına gelen “cunning women” ifadesinin kullanılmasının daha doğru olacağını belirtir. Yakubovich 2009, 481. Fakat Yakubovich bu tanımlı kullansa da aslında tam bir çeviri sayılmadığı varsayımına göre, “Yaşlı Kadın” çevirisi kullanılmıştır.

19. DINGIR^{LIM}-ni ar-ḫa la-a-i-iz-zi A-NA^{LÚ.MEŠ}MUŠEN.DÙ^{HIA}-ia-kán

ku-iš SÍG BABBAR

20. I-NA^{UZU}GÚ-ŠU-NU an-da ḫa-ma-an-kán-za^{GIŠ}kal-mi-iš-ša-ni-aš-ša-an

ku-iš SÍG BABBAR

21. an-da ḫa-ma-an-kán-za nu-uš-ma-ša-kán^{MUNUS}ŠU.GI ar-ḫa la-a-i-iz-zi

nu-uš-za-kán

22. an-da^{TÚG}ḫu-ṛul'-ta da-a-i

20

Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'nı bağlayan beyaz yünü, tanrıya bağlı parhuenayı, yaşlı kadın tanrıdan çözer. Kuş falcılarının boyunlarına bağlı beyaz yünü, odunları bağlayan beyaz yünü yaşlı kadın çözer. Hulta'nın içine koyar.

21

A₁ iii 23-29

23. na-aš-ta 3 NINDA.KU₇ TUR 1^{DUG}KU-KU<-UB> GEŠTIN

1 MÁŠ GAL.ŠIR pa-ra-a a-aš-ka-az pé-e-da-i

24. LÚ.MEŠ^{MUŠEN.DÙ}-ia EGIR-an ḫu-u-ma-an-te-eš i-ia-an-ta nu-kán

KASKAL-ša-az ZAG-az

25. GIŠ^{la-aḫ-hur-nu-zi} da-ga-an da-a-i nu-uš-ša-an še-er 3 NINDA.KU₇

TUR da-a-i

26. na-aš-ta MÁŠ ŠIR^dIMIN.IMIN.BI-aš ši-pa-an-ti nu

2 NINDA.GUR₄.RA KU₇ ^dIMIN.IMIN.BI *pár-ši-ia*

27. 1 NINDA.KU₇ TUR-*ma* DINGIR.MAH-*ni* *pár-ši-ia na-aš-ta*

MÁŠ.GAL DINGIR.LÚ^{MEŠ} *-aš ši-pa-ʿan-tiʿ*

28. *nu-uš-ša-an* MÁŠ.GAL.ŠIR ^{GIŠ} *la-aḫ-ḫur-nu-zi-ia-aš ša-ra-a ḫu-'kán-zi*

29. *nu ki-iš-ša-an me-ma-i*

21

Üç tatlı ekmeği, bir ibrik şarabı, bir tekeyi kapıdan götürür. Kuş falcılarının da hepsi arkadan giderler. Yolun sağından yeşillığe, yere koyar. Onun üstüne 3 küçük tatlı ekmek koyar. Tekeyi Tanrı Heptade'ye sunar. 2 kalın tatlı ekmeği, Tanrı Heptade'ye böler. 1 küçük tatlı ekmeği ise, Büyük Tanrıça'ya böler. Tekeyi, erkek tanrılara sunar. Onu, tekeyi, yeşilliğin üstünde kurban eder. Şu şekilde söyler:

22

A₁ iii 30-34

30. *ka-a-ša šu-ma-a-aš* ^dIMIN.IMIN.BI-*aš SÍSKUR pí-ú-en ʿnuʿ-za*

e-ez-za-tén e-ku-ut-tén

31. *ḫa-du-ga-e-eš-ma-kán* ^dIMIN.IMIN.BI-*eš KASKAL-az ʿar-ḫaʿ*

[]x *ti-en-du nu A-NA* ^dLAMMA ^{KUŠ} *kur-ša-aš*

32. *mi-i-nu-mar pí-iš-tén nu-kán A-NA* LU[GAL]LUGAL *an-da aš-šu-li*

33. *na-a-iš-tén nu-uš-ma-aš KASKAL-an pí-ʿišʿ-[tén A-NA*

LÚ^{MEŠ}MUŠEN.DU] ^{HI.A} *-ia-kán an-da aš-šu-li*

34. *na-a-iš-tén nu-uš-ma-aš KASKAL-a[n pí-iš-tén ...]-du za-al-li-mi- iš-ša-du*

22

“İşte, siz Heptade Tanrılarına, kurban sunduk. Yiyin, için! Korkunç Heptade ise, yoldan uzak [] durun! Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'na, kral [kraliçe, prenslere] iyilikle dönün! Onlara yol sunun! [Kuş falcılarına] da iyilikle dönün! Onlara yol sunun! Zallimiššadu!

23

A₁ iii 35-38

35. nu ŠA MÁŠ.GAL [] -it za-nu-an-zi

36. na-aš-ša-[] EGIR-an-da UZU NÍG.GIG

37. x [] a-an GIŠ la-aḥ-ḥur-nu-zi-aš

38. []

23

Tekenin [] pişirirler. [Onu] karaciğerini, [] yeşilliğe [...

24

A₁ iii 39-45

39. [] ar-ḥa a-[da-an-z]i

40. [] na-at [] -lu

41. [] šu[?]-uḥ-ḥa-... -i]a-kán [

42. [] x-aš x[] -ḥa[?]-i[a]

43. [] x x[] x

24

[] yerler. [] ... Onları, []

[...

25

A₁ iv 1-7

1. [] KA_xU-az pa-ra-a i-^ˊda-a-lu^ˊ
2. [KA_xU-a]z pa-ra-a Ì-an ar-aš-du
3. [k]u-e-da-ni an-da da-mi-ni-ik-zi
4. [E]ME 1-aš ku-^ˊe^ˊ-da-ni an-da ta-me-ek-ta-at
5. [-i]t šu-ma-a-^ˊša^ˊ-aš-ša-an A-NA LÚ.MEŠ_{MUŠEN.DÙ}^{TIM}
6. [] x nu-uš-ma-aš-za-an an-da ḫu-ul-ḫu-li-an-du
7. [] -at ki-an-ta

25

[] *Kötülük ağızdan dışarı* [

[*Ağızdan*] yağ sızsin!

[] *ki o, içine katılır.*

[] *Size onu kuş falcılarına*

[] *Sizi kucaklasınlar!*

[] *dururlar.*

26

A₁ iv 8-15

8. [] x ši-pa-an-ti^{MUNUS}ŠU.GI-ma ki-iš-ša-an
9. [me-ma-i ... ku-i]š-ki ḫar-zi na-aš-ma-at-ták-kán

10. [] x DINGIR^{LUM} i-da-a-lu ut-tar ša-a-u-wa-ar
11. [^{MUNUS}ŠU]ʿGIʿ ša[r]-ri-an-te-eš UŠ-KE-EN-NU MÁŠ.GAL
12. [] -ta-x-x[] ti-an-zi GAL ^{LÚ}.MEŠ_{MUŠEN.DÙ}-ʿkánʿ
13. [] x GÍR-i[t] e-eš-ḥar NINDA.GUR4.RA-aš še-er tar-na-i
14. [] x za-nu-an-zi na-at-ša-an ʿEGIR-paʿ
15. []

26

[] sunar. Yaşlı kadın ise şunu [söyler]: Herhangi bir kuş falcısı/gözlemcisi [eğer seni kızdırırsa]. Ya da onlar Fırtına Tanrısı huzurunda kötü söz, kızgınlık/nefret (öfke) [] Yaşlı kadın ve şarriyantlar- eğilir. Keçi, [] koyar. Ku falcılarının başı, [] bıçakla ekmeklerin üstüne kan koayr. [] Pişirirler. Onu tekrar []

27

A₁ iv 16-24

16. [] x-an-zi ma-aḥ-ḥa-an-ma-za a-k[u-an-na]
17. [] n]u ʿA-NA ʿ^{LÚ}.MEŠ_{MUŠEN.DÙ} a-ku-an-n[a ku-e]-da-aš
18. [] -an-zi nu ^{MUNUS}ŠU.GI ša-ra-[a d]a-a-i
19. [SÍG] BABBAR ar-ḥa la-a-i-iš-ki-iz-[zi]
20. [] x-kán-zi nu ^{MUNUS}ŠU.GI ^{LÚ}MUŠEN.DÙ
21. [] an-da ki-iš-ša-an kap-pu-uš-ki-iz-z[i]
22. [] x-ki na-aš-ma-kán DINGIR^{LAM} a-aš-ša-aḥ-ḥ[i-i]š
23. [] k]i-nu-na-aš-ša-an ^{GIŠ}šu-ú-ni-la-aš

24. [-a]n ti-ia na-at-ták-kán me-er-du

27

[] içtiği zaman ise, [

[] Kuş falcılarına içmesi için

[] Yaşlı kadın/kuş falcısı [] şunları sayarlar:

[] Ya da tanrı, çam reçinesi, [

[] Şimdi, çam ağacı [] kolay. [] yok olsun!

28

A₁ iv 25-31

25. [n]u ar-ḫa la-u-an-zi

26. [] SÍG QA-TAM-MA wa-al-ḫa-an-na-i

27. [SÍG BA]BBAR da-a-i nu^{MUNUS}ŠU.GI

28. [A-]NA DINGIR^{LIM} pa-ra-a

29. [] na-aš-šu-ut-ta

30. [-z]a-kán a-aš-ša-aḫ-ḫi-iš

31. [] -nu-ut

28

[] çözme [

[] yünü döver. [] Beyaz yünü alır.

Yaşlı kadın, [] tanrıya [] sana []

Çam reçinesi [

29

A₁ iv 32-40

32. []x-iz wa-a-ar-šu
33. []x ar-ḫa pé-eš-ši-ia
34. []-a-aš-ma-aš-ša-an
35. [] x-ia-an-te-eš
36. [LÚ.M₂]EŠ₂ MUŠEN.DÙ
37. [ku-e]-da-ni
38. []x-da
39. []x-ḫa-aš
40. []x

29

[] waršu [] uzaklaştırır.

[] Onu ise üste

[]

30

A₁ iv 41-43

41. [] x-la-ra-an
42. []
43. [-z]i

*Parça kırıktır.

4.7.5. ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas ve Salawana/Şalavaneş Ritüeli-CTH 433.3

Ritüelin ^fPunuwašha'nın adlı kişinin “Yaşlı annesi” tarafından yapıldığı bilinir.⁷⁰⁷ Bu metinlerin kadınlar tarafından gerçekleştirilmesi genellikle bireysel konuları çözme amacı gütmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁰⁸ Arzawa ritüellerinden biri olan bu ritüel,⁷⁰⁹ kuş falcılığından yardım alınarak kral ve kraliçenin Hatti Ülkesi'ne gelmesi ile, büyük kapıda gerçekleştirilir. Arzawa ritüellerinin karakteristik bir özelliği olan “kapıdan geçme” (*Tordurchschreitungszauber*) her zaman aynı anlama gelmeyebilir. Buradaki anlamsal algı bir eşik geçişidir ki bu önemli noktayı, eşiklerin Tanrıçası Hekate'de de görmek mümkündür. Ritüellerde sınırları belirlenmiş iki taraflı bir yerin ortasından geçme söz konusudur. Büyük Kapı bir eşik olarak görülmekle birlikte, bazı örneklerde iki tarafa ekmek kırıntıları, ahşap, yanan ateş (ocak), yeşillikler, hayvan ya da insan parçaları yerleştirilebilir.⁷¹⁰ KÁ.GAL “büyük kapı, şehir kapısı, ana giriş şeklinde karşılık bulmaktadır.”⁷¹¹ Metin incelemelerinde ritüelin yöntemi ve amacına göre kapının ^{GIŠ}alanza- “bir tür bitki, meşe, akçaağaç veya ağaç türü” olduğu, GI “kamuş” anlamına geldiği ya da ^{GIŠ}hatalkešna- “alıç, diken” gibi malzemelerden yapıldığı bilinmektedir.⁷¹²

CTH 433.3 metni ^{dKAL}LAMMA *Kurša*'nın Koruyucu Tanrısı'na ve Şalawana Tanrıları'na çeşitli sunular eşliğinde seslenerek, kuşlar aracılığı ile bir yatıştırma ritüeli olduğu anlaşılmaktadır. Metnin oldukça kırık olması sebebi ile bazı yerler tam olarak anlaşılmasa da diğer örneklerden eksik kısımlar anlaşılır.

Metin üç gruba ayrılır. Bunlar:

A: A₁ KBo 20.107; A₂ KBo 23.51; A₃ KBo 34.46; A₄ KBo 23.50

B: KUB 32.73

⁷⁰⁷ CTH 433.3 önyüz ii 5. 19 arkayüz iii 15, KUB 32.73 arkayüz 1.

⁷⁰⁸ Bawanypeck 2013, 161.

⁷⁰⁹ Collins 2010b, 55

⁷¹⁰ Collins 2003, 56.

⁷¹¹ Genellikle kehanet fallarında görülen, karaciğerin iç organlara yakın kısmındaki çukurluk.

⁷¹² Haas 2003, 292-293; Hoffner 2001, 198-212.

C: KBo 42.19

A Grubu, Büyükkale A Yapısı içerisinde 5 numaralı odada bulunmuştur. Otten ve Rüster tarafından yayınlanan bu metinlerin edisyonu Bawanypeck tarafından yapılmıştır.⁷¹³

B Grubu, Büyükkale A Yapısı içerisinde 4 numaralı odada bulunmuştur.

C Grubu, Büyükkaya içerisinde bulunmuştur.

1

A₁ i 1-4⁷¹⁴

1. [] x ^{DUG}KU-KU-UP da-a-i

2. [] -za-na-i nam-ma-at

3. [] -da-aš-zi na-at-kán

4. [] -i nu ki-iš-ša-an me-ma-i

1

[] ibrik koyar. [] Sonra, []

[

[] Şöyle söyler.

2

A₁ i 5-8

5. [] pí-iš-šu-un-ni

6. [] x-ni ha-ap-pa-al-li-iš

7. [] x ki-i-kán ^{DUG}KU-KU-BU

⁷¹³ Bawanypeck 2005b, 105-125.

⁷¹⁴ Aydın 2023, 303.

8. [] *šu-u-wa-an*

2

[

[

[

[] *bu ibrik*

[] *dolu*

3

A₁ i 9-14

9. []x-an ^{UZU}iš-hu-na-a-un

10. [-i]t *in-na-ra-u-wa-an-ni-it*

11. [EGI]R U₄-MI *tar-ḥu-i-li-it*

12. []x-du gi-nu-ma-at-kán

13. [haššet[?] hanzaš[?]-š]i-it har-du-it

14. [-a]n-te-eš *a-ša-an-du*

A₂ i 14

14. [-a]n-[

3

[] *kolu*

[] *güçle*

[] *daha sonra güçlkle*

[] *olsun! Dizleri ise,*

[] *...torunlarla*

4

A₁ i 15-17

15. [^d_{LAMMA} ^{KUŠ}_{kur-ša}]-aš

16. [] x x

17. [-t]e-en

A₂ i 15-17

15. [^d_{LAMMA} ^KUŠ_{kur-š}][a-aš

16. []x ar-du-um-[ma-at

17. []x an-da aš-šu-l[i]x-en

4

[] *Kurša'nın Koruyucu Tanrısı,*

[] *durun!*

[] *iyilikle dönün!*

5

A₁ i 18-23

18. [-i]m-^ʾmi^ʾ-in-za

19. [nu-u]š-ma-aš

20. []x-ki-it-tén

21. [-a]n-na

22. []-it-du

23. []-d]u

A₂ i 18-21

18. []-ru-ta ma-an-na-[

19. [] pi-iš-kat-te-en

20. [] M₁EŠ -aš kat-ta-a[n

21. [] 'LUGAL' x [

5

[] *karişım*

[] *o ise,*

[...

[] *verin!*

[] *kral*

6

A₁ i 24-29

24. [] *ar-ḥa*

25. []-d]a-ri

26. []...

27. []-z]i

28. [...

29. [...

6

[] *uzak*

[...

7

A₁ i 30

30. []-i

7

*Parça kırıktır.

8

A₁ ii 1-3

1. n[a-aš-kán ka-a-ša A-NA KUR^{URU}Ha-at-ti

2. an-d[a IT-TI LUGAL MUNUS.LUGAL ú-wa-te-u-en nu-za šu-me-eš]

3. pí-ra-[an ga-la-an-kán-te-eš e-eš-tén]

A₃ ii 1-3

1. 'na-aš'-kán ka-a-ša A-NA KUR^{URU}Ha-at-ti [

2. an-da IT-TI LUGAL MUNUS.LUGAL ú-wa-te-u-en nu-za šu-m[e-eš

3. [pí-ra-an ga-la-an-kán-te-eš e]-eš-ten

8

Hatti Ülkesi'ne kral ve kraliçeyi birlikte getirdik. Siz (tanrıları), yatıştırmış olun!

9

A₁ iii 4-7

4. *ma-aḥ-ḥa-a*[*n-ma-kán* KÁ.GAL-*aš an-da* [*ar-nu-an-zi*]

5. *nu*^{MUNUS}ŠU.GI [KÁ.GAL-*aš*^dŠa-la-wa-na-*aš*]

6. NINDA Í.E.DÉ.A 3- Š[U *iš-ḥu-wa-a-i* GEŠTIN-*ia* 3-ŠU]

7. *ši-pa-an-ti nu k*[*i-iš-ša-an me-ma-i*]

A3 ii 4-7

4. [*ma-aḥ-ḥa-an*]-*ma-kán* KÁ.GAL-*aš an-da* [*ar-nu-an-zi*]

5. [*nu*^{MUNUS}ŠU.GI KÁ.GAL-*aš*^dŠa-l]*a-wa-na-aš*

6. [NINDA Í.E.DÉ.A 3-Š]U *iš-ḥu-wa-a-i* [GEŠTIN-*ia* 3-ŠU]

7. [*ši-pa-an-ti nu k*]*i-iš-ša-an* [*me-ma-i*]

9

(Kral ve Kraliçe) Büyük kapıdan içeri girdikleri zaman, “yaşlı kadın”

Büyük kapının Şalawana Tanrılarına üç kere yağlı ekmek döker.

Üç kere şarap sunar.

Şöyle söyler:

10

A1 ii 8-14

8. KÁ.GAL-*aš*^dŠa-[*la-wa-na*

9. *az-zi-ki-it-tén* [

10. ^dLAMMA KUS^{kur-ša-a}[*n*

11. *ḥu-u-ma-an-da-a*[*z*

12. ÍD^{MEŠ}-az x x [

13. [...

14. ʿnu-zaʿ [

A₃ ii 8

8. [KÁ.GAL-aš^dŠa-la]-ʿa ʿwa-ni-eš [šu-me-eš-ša]

A₄ ii 8-14

8. [KÁ.GAL-aš^dŠa-la]-a-wa-ni-eš šu-me-eš-ša

9. [az-zi-ki-it-tén a]k-ku-is-ki-it-tén ka-a-sa

10. [^dLAMMA^{KUŠ}kur-ša-an ..] a-ra-aḥ-zé-na-aš KUR.KUR^{MEŠ}-az

11. [ḥu-u-ma-an-da-az] ʿHURʿ.SAG^{MEŠ}-az ḥa-a-ri-ia-az

12. [ÍD^{MEŠ}-az ḥa-an-ti]-ia-aš-ša-az PÚ^{MEŠ}-az ú-el- ʿlu-wa ʿ-az

13. [ar-ḥa tal-li-i]š-ki-u-en mu-ki-iš-ki-u-en

14. nu-za [šu-me-eš pé-r]a-an ga-la-an-kán-te-eš e-eš-tén

B arkayüz 1-6

1. [na]m-ma-kán^{MUNUS}ŠU.GI KÁ.GAL-az

2. []x-ia-zi nu ki-iš-š[a-an me-ma-i

3. []x^dŠa-la-a-wa-ni-e[š

4. []x-ḥe-el-wa-al-l[i

5. []x-az-zi-ki-[

6. [] x x [

10

Büyük kapının Šalawana tanrıları, siz yiyin ve için!

İşte Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'nı ... komşu ülkelerden,

tüm dağlardan, vadilerden, nehirlerden, [göl]lerden, pınarlardan,

çayirlardan çağırdık ve dua ettik. Siz (tanrılar) yatırılmış olun!

11

A₁ ii 15-17

15. nu ma-aḫ-ḫ[a-an ^dLAMMA KUŠ_{ku}]r-ša-aš ú-iz-zi nu-uš-ši[

16. EGIR-pa ḫu-u-[

17. ḫu-u-da-a-ak [

A₄ ii 15-17

15. [nu ma-aḫ-ḫa-an ^dLAMMA KUŠ_{ku}]r-ša-aš ú-iz-zi nu-uš-ši

16. [EGIR-pa ḫu-u-da-a-ak -ḫ]i-eš-tén na-an IT-TI LUGAL

MUNUS.LUGAL

17. [ḫu-u-da-a-ak]-x-tén

11

Kurša'nın Koruyucu Tanrısı geldiği zaman, ona hemen []!

Onu (tanrı) kral ve kraliçe ile birlikte hemen []

12

A₁ ii 18-24

18. ma-aḫ-ḫa-an-ma-at ʾÉ`-[ri a-ra-an-zi na-at A-NA DINGIR^{LIM}]

19. *ḥi-in-kán-zi nu* ^{MUNUS}ŠU.ʽGIʽ [*ki-iš-ša-an me-ma-i*]

20. ^dLAMMA ^{KUŠ}*kur-ša-aš BE-LI-IA* [*ga-la-an-kán-za-za*]

21. *nam-ma e-eš ka-a-ša tu-el* [^{LÚ}TE₄-MI SUR₁₄.DÙ.A]

22. *ap-pa-an-da-an an-tu-uḥ-ša-an* [A-NA MUŠEN^{HI.A}

ḥu-u-ma-an-da-a-aš]

23. *ḥa-lu-ki pé-i-e-u-en nu a-ru-ta* [*ma-an-na-a-im-mi-in-zi*]

24. ^{UZU}GABA^{HI.A} *ì-an-te-eš MUŠEN^{HI.A}* [*ú-wa-an-du*]

A₄ ii 18-24

18. [*ma-aḥ-ḥa-an-ma-at É-ri*] *a-ra-an-zi na-at A-NA DINGIR* ^{LIM}

19. [*ḥi-in-kán-zi nu* ^{MUNUS}ŠU.GI *ki-i*]*š-ša-an me-ma-i*

20. [^dLAMMA ^{KUŠ}*kur-ša-aš BE-LI-IA*] *ga-la-an-kán-za-za*

21. [*nam-ma e-eš ka-a-ša tu-el*] ^{LÚ}TE₄-MI SUR₁₄.DÙ.A

22. [*ap-pa-an-da-an an-tu-uḥ-ša-an*] A-NA MUŠEN^{HI.A}

ḥu-u-ma-an-da-a-aš

23. [*ḥa-lu-ki pé-i-e-u-en nu a-ru-ta*] *ma-an-na-a-im-mi-in-zi*

24. [^{UZU}GABA^{HI.A} *ì-an-te-eš MUŠEN^{HI.A}* *ú-w*]*a-an-du*

12

Tapınağa vardıkları zaman ise, tanrının önünde diz çökerler.

“Yaşlı kadın” şöyle söyler: Kurša’nın Korumucu Tanrısı, efendim!

*Artık yatıştırılmış ol! İşte senin habercin şahini, tutsak edilmiş insanı,
bütün kuşlara haber için verdik. Kanatları, mannaimleri-,
göğüsleri yağlanmış kuşlar gelecek.*

13

A₁ ii 25-28

25. nu-za ^dLAMMA ^{KUŠ}kur-ša-aš S[IG₅ nam-ma e-eš]

26. nu-uš-ša-an A-NA L[UGAL MUNUS.LUGAL an-da aš-šu-li]

27. ar-^ˈtum-ma-at ^ˈ[

28. [

A₄ ii 25-29

25. [nu-za ^dLAMMA ^{KUŠ}kur-ša-aš SIG₅ na]m-ma e-eš

26. [nu-uš-ša-an A-NA LUGAL MUNUS.LUGA]L an-da aš-šu-li

27. [ar-tum-ma-at]-^ˈa^ˈ-KA ^{UZU}GABA-KA-ia

28. []x an-da a-aš-šu-ú-i

29. []x GEŠTU-an ^ˈla^ˈ-ga-a-an ḫar-ak

13

Kurša'nın Koruyucu Tanrısı, kral ve kraliçeye iyilikler bahşedin!

[] ve göğsü [] iyi muamele içinde [] kulağını [ona]

Eğik tut!

14

A₁ iii x+1-6

x+1. x[

2. *ḫa-aḫ-ḫa-a-ri*´[

3. *kat-ta-an ar-ḫa*´[

4. *a-ra-aš še-ek-kán*-[*du*

5. ARAD-KA MUNUS.LUGAL-*an-n*[*a*

6. *nu IT-TI* LUGAL MUNUS.LUGAL [

14

[...

İnce[] *aşağıya* [] *arkadaş bilsinler!*

[] *kölesi, kraliçe de*, [...

Ve kral ile kraliçe birlikte [...

15

A₁ iii 7-9

7. *nu ḫu-u-ma-an-ta ḫa-aḫ*-[

8. *ḫu-u-ma-an-te-eš ú-e-ḫ*[*a*

9. [] *-iš-ki-iz-zi-ia* [

15

Ve bütün [

Hepsi dön[*er/dönsün*[?]]

[...

16

A₁ iii 113

10. [ma-aḥ-ḥa]-an-ma-at ú-e-[ḥa-an-ta

11. ḥur-ti-in NINDA Ì.E.DÉ.A [TU₇ GÚ.TUR x Ú-UL tar-ša-an-ta]

12. tar-ša-an-ta-ia ḥan-d[a-a-an<zi> ma-aḥ-ḥa-an-ma-at]

13. EGIR-pa ú-wa-an-zi na-a[t A-NA DINGIR^{LIM} UŠ-KI-EN-NU]

A₄ iii 10-13

10. [ma-aḥ-ḥa-an-ma-at ú-e-ḥ]a-an-ta []-ḥia-az-ma

11. hur-ti-in NINDA Ì.E.DÉ.A TU₇ GÚ.TUR Ú-UL tar-ša-an-ta

12. [tar-ša-an-ta-ia ḥa-an-d]a-a-an<zi> ma-aḥ-ḥa-an-ma-at

13. [EGIR-pa ú-wa-an-zi na-a]t A-NA DINGIR^{LIM} UŠ-KI-EN-NU

16

Sonra ise dönerler. [] hurta- çorbasını, yağlı ekmeği,

bezelye çorbasını, diğer kurutulmamış ve kurutulmuş olanları hazırlarlar.

Sonra onlar (tanrılar) geldikleri zaman, tanrının önünde eğilirler.

17

A₁ iii 14-18

14. [nu^{TU₇} ḥur-ti-in NINDA Ì.E.DÉ.A] ^{TU₇}GÚ.TUR tar-ša-an-ta

15. [Ú-UL tar-ša-an-ta-ia ú]-da-an-zi nu^{MUNUS}ŠU.GI

16. [IŠ-TU^{GIŠ}ŠU.GU₇ GU₇ p]a-it-ta 3-ŠU da-a-i

17. [na-aš-ta-an ^{GIŠ}la-aḥ-ḥar-nu-zi]-ia-aš da-a-i

18. [nu ki-iš-ša-an me-ma]-i

A₄ iii 14-18

14. nu ^{TU7}hur-ti-in NINDA Ì.E.DÉ.A [^{TU7}GÚ.TUR tar-ša-an-ta]

15. Ú-UL tar-ša-an-ta-ia ú-[da-an-zi nu ^{MUNUS}ŠU.GI]

16. IŠ-TU ^{GIŠ}ŠU.GU7 GU7 [pa-it-ta 3-ŠU da-a-i]

17. na-aš-ta-an ^{GIŠ}la-aḥ-ḥar-nu-zi-[ia-aš da-a-i]

18. nu ki-iš-ša-an me-ma-[i]

17

Hurta- çorbasını, yağlı ekmeği, bezelye çorbasını, kurutulmuş ve

kurutulmamış olanları getirirler. “Yaşlı kadın” ŠU.GU7.GU7

kabından üç kere sunar. Onu, yeşillığe (yaban alan) koyar ve şöyle söyler:

18

A₁ iii 19-25

19. [BE-LI-IA ^dLAMMA ^{KUŠ}kur-ša-aš an-d]a-kán

mi-ú-wa-aš Ì-nu-an-ta-aš

20. [^{TU7}hur-ta-aš NINDA Ì.E.DÉ.A še-eš ki]-i-ma tar-ša-an-ta kar-aš

21. [nu EGIR-pa pár-na n]e-ia-an-za EGIR-pa

22. [ne-ia ḥa-a-ši-ia-mi-iš] ḥa-a-ši-ia šu-na-az-zi-ia-an-za

23. [EGIR-pa šu-na-az-zi-ia A]-NA LUGAL tu-‘el’ ARAD-KA

24. [Ú A-NA MUNUS.LUGAL tu-el GÉM]E-KA A-NA KUR^{URU}Ha-at-ti

25. [tu-el KUR-KA É LUGAL t]u-el É-KA

A₄ iii 19-25

19. BE-LI-IA^dLAMMA^ʾ[^{KUŠ}kur]-ʾša ʾ-aš an-d [a-kán mi-ú-wa-aš
İ-nu-an-ta-aš]

20. ^{U7}hur-ta-aš NINDA ʾÌ.E.DÉ.A še-eš k[i-i-ma tar-ša-an-ta kar-aš]

21. nu EGIR-pa pár-na [ne-ia-an-za EGIR-pa]

22. ne-ʾia ʾha-a-ši-ia-mi-iš [ha-a-ši-ia šu-na-az-zi-ia-an-za]

23. EGIR-pa šu-na-az-zi-ia A[-NA LUGAL tu-el ARAD-KA]

24. Ú A-NA MUNUS.LUGAL tu-el GE[ME-KA A-NA KUR^{URU}Ha-at-ti]

25. tu-el KUR-KA É LUGAL t[u-el É-KA]

18

Kurša'nın Koruyucu Tanrısı, yumuşak yağlı hurta- çorbasının,

yağlı ekmeklerinin içinde dinlen! Bu kurutulmuş tahılı ...

Tapınağa geri dönerken güçlendirerek dönsün. Güçlendir!

Oldukça dolu olarak doldurulacak olsun. (senin eril kölen) krala ve

(senin dişi kölen) kraliçeye ve Hatti Ülkesi'ne, senin evine haydi!

19

A₁ iii 26-28

26. [na-aš-kán a-ra-aḥ-zé-na-aš] ḥu-u-ma-an-ta-az KUR-ia-az

27. [HUR.SAG^{MEŠ}-aš ḫa-ri-ia-az Í]D^{MEŠ}-az ḫa-an-ti-ia-ša-az

28. [PÚ^{MEŠ} ú-e-el-lu-wa-az a]r-ḫa e-ḫu

A₄ iii 26-28

26. na-aš-kán a-ra-aḫ-zé-na-aš [ḫu-u-ma-an-ta-az KUR-ia-az]

27. HUR.SAG^{MEŠ}-aš ḫa-ri-ia-a[z ÍD^{MEŠ}-az ḫa-an-ti-ia-ša-az]

28. PÚ^{MEŠ} ú-e-el-lu-wa-a[z ar-ḫa e-ḫu]

19

Tüm komşu ülkelerden, dağlardan, göllerden, nehirlerden,

*pınarlardan, çayirlardan haydi!*⁷¹⁵

20

A₁ iii 29-34

29. [na-aš-ta KUR^{URU} Ha-at-ti A-NA KUR]-KA É LUGAL-‘É’-[KA]

30. [IT-TI LUGAL ARAD-KA IT-TI MUNUS LU]GAL GEME-KA[

31. [IT-TI DINGIR^{MEŠ} LUGAL ŠES^{MEŠ}-KA] e-ḫu nu MUŠEN^{HI.A} [

32. [SIG₅-an-du-uš a-ru-ta ma-a]n-na-im-mi-‘in-za’

33. [U^{UZU}GABA Í’-an-te-eš-ša ú-wa-ti E]GIR-an-da-ma

34. [3-ŠU ši-pa-an]-ti

A₃ iii 29-34

⁷¹⁵ Ayrıca bkz ^{dKAL}LAMMA Yaban alan bölümü

29. [na-aš-ta KUR^{URU} Ha-at-t]i A- 'NA' 'KUR' -[KA É LUGAL
30. [IT-TI LUGAL ARAD-K]A IT-TI MUNUS.[LUGAL GEME-KA
31. [IT-TI DINGIR^{MEŠ} LUGAL] ŠES^{MEŠ}-KA 'e' -[hu nu MUŠEN^{HI.A}
32. [SIG5-an-d]u-uš a-ru-ta ma-a[n-na-im-mi-in-za]
33. [^{UZU}GABA] 'Ì'-an-te-eš-ša ú-wa-ti [EGIR-an-da-ma]
34. [] 3-ŠU ši-pa-an-t[i]

A4 iii 29-33

29. na-aš-ta KUR^{URU} Ha-at-t[i A-NA KUR-KA É LUGAL
30. IT-TI LUGAL ARAD-KA [IT-TI MUNUS.LUGAL GEME-KA
31. IT-TI DINGIR^{MEŠ} LUGA[L ŠES^{MEŠ}-KA 'e' -[hu nu MUŠEN^{HI.A}
32. SIG5-[an-u-uš a-ru-ta ma-an-na-im-mi-in-za]
33. U^{ZU}[GABA Ì-an-te-eš-ša ú-wa-ti EGIR-an-da-ma]

20

Hatti Ülkesi'ne, senin ülkene, kralın ve senin evine haydi!

[] kanatları manna- ile donatılmış, göğüsleri yağlanmış

tüm güzel kuşlar iyilik getir!

Daha sonra, [] üç kere sunu sunulur.

21

A1 iv 1-2

1. []-an

2. [-z]i

21

*Parça kırıktır.

22

A₁ iv 3-6

3. [...

4. []¹ LÚ MUŠEN.DÚ-*ma*

5. []-*kán*

6. []-*zi*

22

[...

[] *bir kuş falcısı ise* [

[

[...

23

A₁ iv 7-9

7. [] *an-da ti-en-zi*

8. [š] *a-ra-a e-ep-zi*

9. [] *me-ma ʾ-i*

23

[] *içine koyarlar.* [] *yukarı alır.* [

[*Şöyle*] *söyler*:

24

A₁ iv 10-15

10. []-^raz-

11. [ş]a^{GIŠ_r}*zu-up-pa-ri*^ˊ

12. []-en na-an

13. []x a-ra-a^h-zé-na-aš

14. [^ha-]^ra^ˊ-ri-ia-az

15. [^ú]-el-lu-wa-az

B önyüz x+1-4

x+1. []x

2. [] a-r[a-a^h-zé-na-aš

3. [] ^ha-a-ri-^ria^ˊ-a[z

4. [] ^ú-el-lu-wa-az

24

[...

[] *meşale* [] onu [] *komşu* [*ülkelerden, dağlardan*],

vadilerden [*nehirlerden, göllerden*], *çayırlardan*...

25

A₁ iv 16-19

16. [

17. []x-^ʿaz^ʿ

18. []x-e-i

19. [...

25

*Parça kırıktır.

26

A₁ iv 20-26

20. [-š]i-a AMA ^fPu-u-na-wa-aš-*ḫa*

21. []-an *ḫu-u-ma-an-da-a-az*

22. [HUR.S]AG^{MEŠ}-az *ḫa-a-ri-ia-az*

23. [we-e]l-lu-wa-az KASKAL^{MEŠ}-az

24. []É^{HI.A} BE-LU^{MEŠ}-TIM *ḫa-aḫ-ra-an-na-az*

25. [d]a-li-ia-an-azi

26. []-an-zi

C x+1-9

x+1. [

2. zi-x[

3. *ḫar-wa-x[*

4. zi-x[

5. KUR-ia-az [

6. ÍD^{MEŠ}-az [

7. ŠA É^{HI.A}

8. ḥa-aḥ-ra-an[-na-az

9. x x-e-x

26

[] *Punawašha* 'nın annesi [] bütün [] dağlardan,

Vadilerden, [], *çayırlardan*, *yollardan*, [] *bırakırlar*.

27

A₁ iv 27-28

27. [^m] *Zu-u-wa-a-ma-at-kán*

28. [] *x IŠ-TUR*

27

[] ^m *Zuwa ise onlar* [

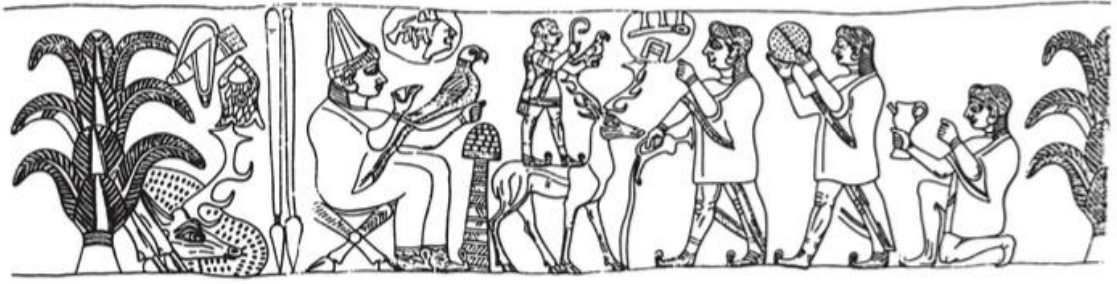
[] *yazdı*.

4.7.6. Geyik Avlarında Geçen ^{dKAL}LAMMA

Tanrıların sembolik hayvanlarının dışında özellikle KI.LAM festivallerinde, geyik ve boğa özel bir öneme sahiptir. ^{dKAL}LAMMA ve Tarhunt/Teşup rahipleri, festival programının bir parçası olarak bu tanrılara ve onların kutsal hayvanlarına özel saygı gösterilmesi gerektiğini belirtir. ^{dKAL}LAMMA anlaşıldığı kadarıyla av çantası ile ilişkili bir betimleme olabilir. Belki de Burkert'in *Homonecans* adlı çalışmasında belirttiği gibi, kutsal av sahneleri düzenleyen antik dönem insanı, avı kutsallaştırmış ve bunu her yıl düzenlenen festivaller haline getirmiştir.⁷¹⁶ Şu anda Metropolitan Sanat Müzesi'nde sergilenen geyik avı sahnesini betimlemiş sahneden, dönemin kutsal geyik avı ritüeli hakkında ipuçları almak

⁷¹⁶ Burkert 1983.

mümkündür.⁷¹⁷ (Şek. 1.) Elllerinde tuttıkları yaban kartalları, tanrının tüm gökyüzünden yabanı kontrol ettiğini sembolize etmektedir. Tüm bölgenin hakimiyetinin sahibi kartallar vasıtası ile tanrının hizmetinde olduğu mesajı verilir. Sahne kompozisyonuna göre seranomi açık havada geçmektedir. Elleriindeki müzik aletleri ile bir alay tasvir edilmiştir. Von Der Osten- Sacken burada tasvir edilen geyik üzerindeki tanrının ^{dKAL}LAMMA olabileceğini öne sürmüştür.⁷¹⁸ Ritüeli yöneten alay, geyik üzerinde duran kült heykeli geyik tanrı ^{dKAL}LAMMA için libasyon gerçekleştirmektedir. Bu tasvir birkaç örnek verebileceğimiz tasvirlerin gelenekselleşmiş halini yansıtmaktadır. Hiyeroglif isimleri belirtilmiştir. Sahnede avın yabanı bir ormanlık alanda yapıldığı tasviri verilir. Aslında “kutsal alan” bir yabandır.

Figür 4.39. Metropolitan Sanat Müzesi Bir Geyik Rhytonu Üzerindeki Sahne Tasviri (Collins 2010a, 63.)

Bir başka festivalden söz edecek olursak SUM festivalidir. Yerel noktası şu anda tahminlere göre belirlenememiş olsa da, Piskurunuwa Dağı olarak adı geçmektedir. Muhtemelen kült noktasının bu dağ ile bir bağlantısı bulunmaktadır. CTH 617 ve KUB 2.8 metinlerinde ve KUB 25. 18 ii 6-11 metninde, festival ayrıntıları verilmiştir. *Geyikten önce uzaklaşır. Kral, saki tarafından tutulan altın bir kaptan geyiğin önüne bir içki döker.* “Yabanın koruyucu tanrısı ^{dKAL}LAMMA ve kutsal hayvanı geyik kralın hürmetine alınır”, şeklinde bizim dilimize çevrilebilir. Bir başka Hitit Dönemi örneği Altınyayla stelinde yabanın koruyucu geyik tanrısı ^{dKAL}LAMMA şehirdeki kült envanter tanımına dayanarak, dağların üzerinde tasvir edilmiştir.⁷¹⁹ Dağlar, üzerinde de geyik üzerinde tasviri verilmiş geyik tanrısı elinde bir boynuz ve değnek tutan Sarissa Kenti’nin Koruyucu tanrısını temsil etmektedir ve Geyik Rhyton üzerindeki sahnede olduğu gibi ritüeli yapan kişi tarafından libasyon sahnesi işlenmiştir.⁷²⁰

⁷¹⁷ Collins 2005, 34-35.

⁷¹⁸ Osten-Sacken 1998, 70.

⁷¹⁹ KUB 38. 2. 24

⁷²⁰ Müller-Karpe 2015, 84.

Figür 4.40. Altınyayla Steli Müller-Karpe 2003. (Collins 2010a, 67.)

^{dKAL}LAMMA geyik tanrısına önemli örneklerden gördüğümüz bir başka tasvir, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı kabartmalarında bulunan tanrıdır. Adında geyik boynuzu işareti, kavisli bir silah ile tanıdığımız “koruyucu tanrı” sıfatı ile geçen tanrıdır. (Şek. 3.) Bu tasvirde ^{dKAL}LAMMA kuş, tavşan ve geyik gibi hayvanların nitelikleri olmadan ancak eşlik eden kitabeldeki boynuz işaretinin kullanılmasıyla Kuruntiya olarak tanımlanmaktadır. Ayırıcı özellik olarak adında geyik boynuzu işareti ve kavisli bir silah ile tasvir edilmiştir.⁷²¹

⁷²¹ Von Der Osten- Sacken 1988, 65.

Figür 4.41. Yazılıkaya Tanrılar Alayından 32 Numaralı Geyik Tanrısı ^{dKAL}LAMMA (BİTTEL 1975.)

4.7.7. ^{dKAL}LAMMA Kuruntiya

Kuruntiya ya da Runtiya olarak geçen geyik tanrısı Hititlerde koruyucu tanrı olarak geçmektedir. Geyik tanrısı kültü Hawkins'ın ⁷²² de makalesinde bahsettiği gibi MÖ 13. yüzyılda özellikle de IV. Tuthaliya Dönemi'nde giderek daha da önemli hale gelmiştir. Geyik üzerinde tasvir edilen tanrı tıpkı İnar gibi erken dönem diğer kültürlerden gelmektedir. Özellikle Asur silindir mühürlerde karşımıza çıkan tanrının tasvirsel özellikleri mühürler ve bazı Hitit tasvirlerinde bulunmaktadır. Bu tasvirlerde tanrı; geyik üzerinde, ellerinde kartal ve tavşan tutar şekilde işlenmiştir.⁷²³ Hititlerdeki geleneklerin bir kısmının Sümer gelenekleri ile bağıntı halinde oluşu bilinmekle birlikte, burada asıl söz konusu ayırıcı faktör Luwi geleneklerinde geyik tanrı inancı daha çok yabancı ve av konularının işlenmesi olmaktadır. Hitit metnlerindeki ^{dKAL}LAMMA daha çok Orta Hitit Dönemi'nden itibaren Luwi etkisinin artması ile giderek daha popüler hale gelmiştir.⁷²⁴ Metinlerdeki “^{dKAL}LAMMA” iki olası okunuşu bulunmaktadır. “Güçlü, dinç, kuvvetli” anlamına gelen Hititlerde İnara iken Luwilerde Annari ve Luwian Kurunta şeklindedir. Bununla birlikte Kurunta bazı çivi yazılı metinlerde kişi adı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hatti kökenli İnara tıpkı Artemu, Potnia Theron, Aššuwa gibi vahşi doğanın koruyucusu rolü göz önüne alındığında, Lamma da aynı anlama geldiği ortaya çıkmıştır. Özellikle IV. Tuthaliya zamanında, İnara ve Kuruntiya artık

⁷²² Hawkins 2006.

⁷²³ Özgüç 1965, 65

⁷²⁴ Hutter 2003, 229; Popko 2007, 65.

ayrı tanrılar değildir.⁷²⁵ ^{dKAL}LAMMA Kuruntiya eril iken İnara ve Artemis gibi yabanın koruyucuları dişil olarak bilinmektedir. Burada dikkat edilecek nokta iki tanrının eril dişil geçiş döneminin tam olarak hangi dönemde olduğudur. Tarihsel saptaması kesin değildir. Collins’e göre kutsal yabanın koruyuculuğu dişil formdan kentin kült noktasında eril yani kralın kontrolüne geçmiş olabilir.⁷²⁶ Koruyucu tanrıçanın ilahi imajı kent merkezine taşınmıştır. Benim görüşüme göre her ne kadar ^{dKAL}LAMMA erkek bir geyik olarak bilinse de tıpkı daha sonraki dönemlerde Artemis’in sembolü olarak görülen geyik ile bir ilişki için olması muhtemel bir durumdur. Koruyucu tanrılar kithonik çağrışımlara sahip olabilen hayvanlar olan geyik, kuş ve tavşanın birleşimi, vahşi doğa için görsel bir metafor görevi görmektedir. Tanrı tarafından taşınan silahlar onları kutsal avla ilişkilendirir. Tanrının ya da tanrıçanın ikonografik temsillerindeki varyasyona bir anlam verilip verilmeyeceği tartışmaya açıktır.⁷²⁷ Hititlerdeki koruyucu tanrılar listesi çok çeşitlidir. Koruyucu Tanrılar tarafından krala yönelik koruma festivalleri (Antahsum Festivali) gibi ^{dKAL}LAMMA adı altında Luwi genişlemesinin veya bir çeşitlendirme deneyinin bir sonucu olarak Koruyucu Tanrılarının popülaritesinde bir tırmanışın göstergesi değil, daha ziyade ilahi tanrı için genişletilmiş bir metafor sağlar.⁷²⁸ Hawkins’in⁷²⁹ önemli çalışmaları ile YALBURT yazıtı üzerinde tercüme edilen “*Fırtına Tanrısı seviyor ve tüm ülkeleri fethettim. Geyik Tanrı (^{dKAL}LAMMA) kralı seviyor? Ve ben Kahramanım, Yabanların Hakimi, Kutsal Avcı ve Büyük Kralım*” metinden anlaşıldığı üzere fırtına tanrısının kutsaması “siyasi gücü” sembolize ederken ^{dKAL}LAMMA ise kralın “yaban hayatındaki ustalığını” sembolize etmektedir. Geyik tanrı ^{dKAL}LAMMA insanın av karşısında başarısı için başvurduğu bir tanrı olarak gerek Hitit metinlerinde gerekse Batı Anadolu’da Luwi dininde açıkça ortada görülmektedir.

4.7.8. ^{dKAL}LAMMA ile ilgili Tartışma ve Sonuç

Kimi zaman ^{dKAL}LAMMA henüz anlaşılabilmiş ya da çözülebilmüş bir tanrı değildir. Ancak yine de bazı saptamaları göz önünde bulundurmanın faydası vardır.

1. ^{dKAL}LAMMA lologramı iki tanrıdan bahseder. Bunlardan ilki dişil olan doğa tanrıçası İnara, Hatti kökenli İnar’ın dengi ve Batı Anadolu’da daha sonraları Potnia Theoron, Artemu olan tanrıçadır.⁷³⁰ Diğerisi ise Runtiya adı altında Hiyeroglif Luwi dilinde geyik

⁷²⁵ Hawkins 2006, 51.

⁷²⁶ Collins 2010a, 67.

⁷²⁷ Herbordt 2005, 62; McMahon 1991, 4; Von Der Osten-Sacken 1988, 67.

⁷²⁸ McMahon 1991, 83; Taracha 2009, 110.

⁷²⁹ Hawkins 2006, 58-59.

⁷³⁰ Herbordt 2005, 291.

sembolü anlamına gelmektedir. Geç Bronz Çağı ve özellikle IV. Tuthaliya Dönemi’nde yaygın bir inancı bulunmaktaydı. Cennet Döngüsünün Krallığı adlı kökeni Sümerlere dayanan şiirde ^{dKAL}LAMMA tanrısına “Kurunta” olarak seslenilmiştir.⁷³¹

2. Arzava Ritüellerinden birinde, kuş gözlemcisi kâhin Huvarlu Ritüeli olan ve kötü kuşlar görüldüğünde Koruyucu Tanrı ^{dKAL}LAMMA için ritüel gerçekleştirilir. (CTH 398.)

3. Hitit panteonundaki tanrılardan bazıları özellikle Hapantaliya ve Zithariya, *kursa* ^{dKAL}LAMMA’sı olarak adlandırılır. ^{dKAL}LAMMA bir nevi koruyucu ek yerinde kullanılır gibidir. Tarlaların ^{dKAL}LAMMA, kuşların, nehirlerin, gökyüzünün, otların ^{dKAL}LAMMA olarak metinlerde geçer. Bir şekilde koruyucu el olarak her şeyin üzerine eklenebilir gözükmemektedir. Bu ek öyle yelpazelidir ki Hititlerin devlet kültü için düzenlenen bir ritüelde, kralın kişiliğinin her yönüne bir ^{dKAL}Lamma tanrısı atanır (çağrılır). Böylece kral diğer tüm dış etkenlerden korunmuş olur.

4. *Kursa* ^{dKAL}LAMMA keçi derisinden yapılmış bir kursa ya da av çantası olarak da tapılmaktadır. Muhtemelen çanta bir nevi tılsım görevi görmektedir. Çantaların birçoğu Hattuša’daki “kursa evinde” saklanıyor ve hiyerarşik bir sıra ile askılara asılır. En üst seviyesi Zithariya olan savaşlarda askeri sancak olarak da kullanılmaktadır. Adını bildiğimiz birkaç kursa da Halenzuva ve Zapatiskuwa olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³² Festival zamanında Zithariya’yı temsil eden *kursa* kasabadan kasabaya dolaştırılır. Bir ritüelde Zithariya kursaları ve Hatenzuva ^{dKAL}LAMMA yenileri ile değiştirilmiştir fakat eskileri yok edilmemiş sadece isimleri değiştirilmiştir. Telipinu mitolojisinin sonundaki bereketi sembolize eden koyun kursası ya da derisi Lamma çantası ile ilişkili olabilir. Bir başka örnek ise Argonatların aramak için yola çıktıkları “altın post” ile de ilişkisi olması son derece muhtemeldir.

5. Bazı ^{dKAL}LAMMA tanrıları bir geyik üzerinde temsil edilmektedir. Örneğini verebileceğimiz Altınyayla’daki dikilitaşın üzerindeki rölyefte Kurunta bir geyiğin üstünde oturur şekilde betimlenmiştir. Bununla ilgili olarak yukarıda bazı örnekleri ile birlikte açıkladığım “Geyik ^{dKAL}LAMMA” alt başlığından ayrıntılı bir şekilde okuyabilirsiniz.⁷³³

⁷³¹ Klinger 1996.

⁷³² Haas 1994, 510; Haas 2003, 745.

⁷³³ KUB 38.1 ii 1.6; Cammarosano 2018, 310–11; Ehringhaus 2005, 80-83.

4.8. İnara

İnara araştırmacılar tarafından Luwi tanrılar listesinde görülmektedir. Orta Anadolu kökenli olduğu ve Hitit panteonunda bulunan vahşi hayvanların ve bozkırların tanrıçası olarak bilinmektedir.⁷³⁴ Tanrıçanın şehri Hattuša Kenti'nde bulunur ve eski Hitit Dönemi'ne verilmektedir. Tanrıçaya Habatali eşlik etmektedir. İnara ayrıca Teteshapi ile ilişkilendirilerek onunla özdeş tutulmaktadır. Hatti ve Hitit metnlerindeki "İlluyanka Efsanesi" içinde önemli bir yeri bulunmaktadır ve "Tanrıça İnara Mitleri" merkezinde yer almaktadır. Miyatanzipa "kral" sıfatıyla tanrı olarak (tanrı kral) Eski Hitit mitolojik literatüründe kaybolan Telepinu ve tanrıça İnara hakkında geçer.⁷³⁵ Laroche'a göre tanrıça Hint-Avrupa kökenli değil, Anadolu kökenli bir tanrıça profili sergilemektedir.⁷³⁶ KI. LAM festival metninde yer verilen tanrıça, yaban hayatın ve doğanın hakimi şeklinde geçer ve koruyucu tanrılar grubuna dahildir. Luwice *Hapantali(ya)* olarak geçen tanrıça, Fırtına tanrısı, Güneş tanrısından sonra kenti koruyan en önemli tanrıçalardan biridir.⁷³⁷ Bulunan yazıtlarda tanrıça "Toprak Tanrıçası" şeklinde kayıtlara geçmektedir. Tanrıça, vahşi doğa ile bağlantılı leopar ile ilişkilendirilmektedir. Bir ritüelde töreni düzenleyen kişilerin leopar maskesi taktığı ve ritüel boyunca leopar maskesi ile tören yapıldığı bilinmektedir.⁷³⁸ Collins bu durumun, Anadolu ovasındaki Çatal Höyük'ün Neolitik alanındaki kazılarda tanrıçaları temsil edebilecek figürinler ile bağlantılı olarak leoparların merkeziyetini hatırlattığını söylemektedir.⁷³⁹ Bu çıkarımı bizlere ana tanrıça imajını ortaya koyduğunu gösterir. İnara eski Anadolu ana tanrıçası *Tahat(t)anuiti(s)*'in bir başka formu olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Hatti kökenli "Hayvanların ve avın Tanrıçası" *Teteshawi/Tetishapi* bir tutulmaktadır.⁷⁴⁰ Daha sonraki dönemlerde bereket tanrısı *Kam(m)am(m)a* ve ^{dKAL}LAMMA ile bir tutulmuştur.⁷⁴¹

Tahat(t)anuiti(s) Antik Anadolu'da bir tanrıçadır. Hatti kökenli fırtına tanrısına eşlik eder bir şekilde görülmektedir. Tanrıça İnara'nın bir başka formu olarak bilinmektedir. Tanrıça İnara ile eş tutulan bir başka tanrı *Tetishapi*, *Tetehawi*, av ve vahşi doğanın

⁷³⁴ van Gessel 1998, 1-187

⁷³⁵ Hoffner 1998, 17; Popko 1995, 73-82.

⁷³⁶ Laroche 1946, 47-82-83.

⁷³⁷ KI.LAM festivali için ayrıntılı bilgi: Singer 1983-4; CTH 582 KUB 22.46

⁷³⁸ Campbell 1992.

⁷³⁹ Collins 2005, 38; Hoffner 1998, 10-32.

⁷⁴⁰ Mellaart 1967; Haas 1994, 311.

⁷⁴¹ McMahon 1991.

tanrıçasıdır. Hatti dilinde “Muhteşem İlahi” anlamına gelmektedir.⁷⁴² İnara tanrıları arasında Hapantaliya bulunur. Hapantaliya Eski Hitit mitindeki koruyucu tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Telepino mitinde Hapantaliya görülmektedir.⁷⁴³

4.9. Kinaliya/Kinariya

Tanrı hakkında bilgiler kısıtlı ve belirsiz olmakla birlikte, izlerine Ugarit metinlerinde rastlamaktayız. Finike dilinde yazılmış olan metne göre “tanrısallaştırılmış lir” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Albright’a göre Adonis’in babası Kinyras ismi ile ilişkilendirilir.⁷⁴⁴

Figür 4.42. Roma, Spada Sarayı Adonis Kabartması.

Adonis’e ait bir kabartma, orijinal eser mermerden yapılmış ve Roma, Spada Sarayı’nda ele geçmiştir. LIMC 1981: 227, no. 40.

Tanrının izini süreceğimiz elimizdeki güncel kayıtlar bu kadar kısıtlı iken Adonis ile ilişkisi doğrultusunda Adonis’in babası ve Kıbrıs kralı “Kinyras” ile bağdaştırabiliriz.⁷⁴⁵

⁷⁴² Hoffner 1998, 10-11-13-112.

⁷⁴³ Haas 1994, 276-425.

⁷⁴⁴ Albright 1968, 144-147.

⁷⁴⁵ Frayne R. D.-Stuckey J. H.-Beaulieu 2021, 38.

4.10. Pirwa/Pirva

Pirwa adına ilk kez Hitit panteonunda rastlanılmıştır. Panteonda, Pirwa isimli bir at tanrısı bulunur. ^(NA4)hekur/hegur Tanrı, zoomorfolojik olarak ata benzemese de at ile ilgisi, kutsal hayvanının at sayılması ve at ile birlikte tasvir edilmesinden kaynaklanmaktadır. At henüz vahşi doğada yaşarken, at tapınınının başladığı düşünülmektedir. Pirwa aynı zamanda mitolojik bağlamda bir çeşit doğal afet ile ilişkili olabilir. Pirwa'nın doğal afet ile ilişkisinin sebebini Ünal, volkanik bir patlama ile açıklamaktadır.⁷⁴⁶

NA⁴peru-/peruna-/piruna- 'kaya, kayalık, taşlık' anlamlarına gelmektedir.⁷⁴⁷ Kelimenin kökeni Laroche'a göre Hattice *pi-i(pi)* kökünden Hititçe'ye geçmiştir.⁷⁴⁸ Ayrıca *peruna* Sanskritçe *partava* 'dağ' sözcüğünün Hititçe bir karşılığı olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.⁷⁴⁹

NA⁴peru- terimi Hititlerin sıkça başvurduğu ve Arzawa kökenli eliminasyon yöntemi olan kraliyet çifti için yapılan bir ritüelde ve bir benzetme büyüsü olan Ziplantaviya'nın kefareti ritüelinde geçer. Kraliyet çifti için yapılan ritüelde kral ve kraliçenin tüm kötülüklerinin aktarıldığı malzemeler bir sepete yerleştirilir. Ayrıca tüm hastalıkları bir keçiye aktarılır. Sepet ve keçi dışarıya çıkarılır. Ritüeli gerçekleştiren kişiler bir testi şarabı ve on adet kalın ekmeği aldıktan sonra yakma büyüsü gerçekleştirir. Metnin devamı hasar görmüştür. Kırık olan kısımda kapıdan kayalığa gidildiği yazmaktadır. Metnin hasar gören kısmına rağmen NA⁴peru- 'nun gidilen bir yer olması, kayalık bir yer olduğunu desteklemektedir.⁷⁵⁰ Aynı ritüeldeki bir diğer ritüel olan Ziplantaviya'nın kefareti ritüelinde ise benzetme büyüsü gerçekleştirilir. Hazırlanan heykeller kutsal kayalığın yanına dizilir. İçinde kilden diller olan, yağ ve bal dökülmüş hamurdan sepet kayalığın üzerine koyulur. Üç kalın ekmek bölünerek, şarap sunulur.

*Bu kayalık nasıl sağlamsa ritüel sahibi ve onun eşi ve onun çocukları da aynı şekilde sağlam olsunlar! Ve onun silahları çekilmiş/ileriye doğrultulmuş olsun! Ve aynı esnada türuppa- ekmeğini şarapla kutsal kayaya sunar.*⁷⁵¹

⁷⁴⁶ Ünal 2020, 160.

⁷⁴⁷ Ünal 2007, 537.

⁷⁴⁸ Laroche 1946-1947, 86.

⁷⁴⁹ Polvani 1988, 106.

⁷⁵⁰ CTH 416. B; KBo 17.4 Arkayüz. III 13-18. Rizza 2011, 12-18.

⁷⁵¹ CTH 443.1; KBo 15.10 Özyüz II. 5-7; Kassian 2000, 20-75.

Bu benzetme büyüğü, Tunnaviya doğum ritüelinde bulunan (^{NA4})*hekur/hegur* ile yapılan benzetme büyüğünü hatırlatmaktadır. Her iki metinde de kayanın sağlamlığı ön plana çıkarılır. İki ritüelde de tanrılar ile iletişim kurulması için yaban alanda büyük sağlam kaya kullanılır. Bu gibi örnekler Batı Anadolu’da Labraunda, Sipylos, Kaunos gibi yerlerde de karşımıza çıkmaktadır. Fakat metinsel kayıtların olmaması Hitit metinlerinde bulunan kayıtlardan faydalanmamıza neden olmuştur.

Pirwa⁷⁵² her ne kadar Hattice *pi-i(pi)* kökünden geldiği öne sürülerek Hatti kökenli bir tanrı olduğu düşünülse de Melchert ve van Gessel çalışmalarında, Luwi tanrıları olarak düşündükleri tanrılar listesinde yer almaktadır.⁷⁵³ Hitit çivi yazılı metinlerinde (^{NA4})*hekur/hegur* Pirwa At tanrısı şeklinde geçmektedir. Pirwa’nın önüne gelen bu ses bazı durumlarda ölü tapınağı için kullanılan bir yer, bazı durumlarda ise karşımıza tanrılara adanmış kutsal bir yapı şeklinde çıkmaktadır. Metinlerde ilk kez ne zaman geçtiği bilinmese de en eski örneğinin II. Murşili Dönemi’nde yazıldığı bilinmektedir.⁷⁵⁴ (^{NA4})*hekur/hegur*’un logografik olarak yazılışı Anadolu hiyerogliflerindeki karşılığı “L.414” işaretine denk gelmektedir ve hece değeri ise *he-/hi-* sesini vermektedir.⁷⁵⁵ Anlam bakımından tanrısallık statüsü kazanmış bir dağ zirvesi ya da ölü kültü ile olan yakın ilişkisinin yanı sıra tanrılara adanmış kutsal bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının birden fazla yapı kompleksinden oluştuğu ve içinde adak heykelcikleri yer aldığı bilinmektedir.⁷⁵⁶ Ayrıca literatürde ‘kayalık, kaya sivrisi, kaya tapınağı, ölü anıtı’ olarak tercüme edilir.⁷⁵⁷ Tunnaviya ritüelinde (^{NA4})*hekur/hegur* dayanıklılık ve sağlamlığı ifade eden olumlu özelliklerle ön plana çıkar. ^{dKAL}LAMMA (Av Çantası) Koruyucu tanrısına yönelik ritüelde görülen (^{NA4})*hekur/hegur* ise daha çok kötü ve korkunç sözlerin yüklendiği *kar(a)s-* tahılı ve arpanın döküldüğü, yaban alanda olan bir coğrafi alana işaret etmektedir. Bu ritüelde görülen kötülüklerin (^{NA4})*hekur/hegur* tarafından yok edilmesi ritüellerde rastlanılan *eliminasyon yöntemi* ile açıklanabilir.

⁷⁵² Laroche 1946-1947, 57-87; Otten 1952-1953, 62-73; Özgüç 1965, 25-26; Laroche 1966, 146; Gurney 1977, 5-6-13; Imparati 1977, 38-59; Imparati 1998, 126-140; van den Hout 2005, 575-576; Taracha 2009, 27-28.

⁷⁵³ Melchert 1993; van Gessel 1998.

⁷⁵⁴ Puhvel 1991, 289; van den Hout 2002, 76.

⁷⁵⁵ Dinçol 2001, 175.

⁷⁵⁶ Ünal 2020, 455.

⁷⁵⁷ Ünal 2007, 208.

Pirwa'nın özellikle Hitit Dönemi'nde Anadolu'daki birçok kentte kültü bulunur. At sırtında ya da atlar ile ilişkili bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı Pirwa kültünün yayılım alanları arasında Turuwaturuwa-Iksunuwa-Nenisankuwa⁷⁵⁸, Hasemuwa⁷⁵⁹, Harmikka⁷⁶⁰, Lammanza⁷⁶¹, Lihsa⁷⁶², Pitaniyasa⁷⁶³, Sippa⁷⁶⁴, Turmitta⁷⁶⁵, Taparla⁷⁶⁶, Tuttuwa⁷⁶⁷, Wiyanawanta⁷⁶⁸, Urata⁷⁶⁹, Zipariwa⁷⁷⁰ kentleri yer almaktadır.⁷⁷¹

Tanrı'nın Eski Asurca⁷⁷², Hititçe geçen metinde şahıs adı olarak geçmektedir. II. Murşili Dönemi'nde veba duasında, Genç Tuthaliya'nın kardeşleri arasında yer alır.⁷⁷³ Genç Tuthaliya'nın kardeşleri olan ve Alasiya'ya sürgüne gönderilen isimler arasında tanrı *Pirwa'nın* ismi geçmektedir. Tuthaliya'nın iki kardeşi aynı zamanda Kantuzzili'nin de evlatlarıdır.⁷⁷⁴ Eski Asurca belgelerde geçen Peruwa adının, genellikle “baba, oğul, kardeş, koca ve şahit” gibi unvanları bulunmaktadır. Peruwa ayrıca, Boğazköy'de ele geçen üç nüshalı Akadça-Hititçe çift dilli Anitta metninde⁷⁷⁵ “*rabi simmiltim/merdiven büyüğü*” unvanı ile karşımıza çıkmaktadır.⁷⁷⁶ Pirwa ismi *peruna/peru-* “kaya, kayalık, taşlık” ve “küçük taşları ayıklamak” anlamındaki fiil *peruluwa-/piriluwa-* kelimelerinden türetilmiş bir kaya türü⁷⁷⁷ anlamına gelirken deyim olarak ise *perunas* GURUN kayanın meyveleri şeklinde geçmektedir.⁷⁷⁸ Pirwa kelimesi “Kaya Tanrısı” olarak tanımlanmıştır.

Kapıların tanrıçası, bir nevi kapı cini olan Asgasepa ile birlikte tasvir edilmektedir. Ayrıca dağ ismi olarak ifade edilen Asgasepa, ilk kez Kültepe metinlerinde yer alan Asgasepa dağı, Kanes ve Asur arasında yapılan bir antlaşma metninde görülmektedir.⁷⁷⁹ Pirwa özellikle

⁷⁵⁸ KUB 6.45+KUB 30.14+KBo 57.18 önyüz II 62-63.

⁷⁵⁹ KBo 14.21 önyüz II 20.

⁷⁶⁰ KBo 14.21 önyüz II 55.

⁷⁶¹ KBo 4.4.209(+)KBo 4.4.219 i 17.

⁷⁶² IBoT 2.131 önyüz 2.1.

⁷⁶³ KUB 48.105+KBo 12.53 önyüz 38.

⁷⁶⁴ KUB 2.13 arkayüz VI 8.

⁷⁶⁵ ABoT 56 önyüz II 13-14.

⁷⁶⁶ KUB 57.108+KUB 51.23 arkayüz III 16.

⁷⁶⁷ KBo 44.209(+) KBo 44.219 i 1-8-17.

⁷⁶⁸ KBo 2. 7 önyüz 18.

⁷⁶⁹ KUB 48.105+KBo 12.53 arkayüz 12.

⁷⁷⁰ KBo 44.209(+)KBo 44.219 IV 1-8-11.

⁷⁷¹ Ünal 2013b, 51; Cammarosano 2018, 27; Bu bölgelerden bazıları Luwi kültürünün bulunduğu çevrelerdir. Dolayısı ile Luwiler de Pirwa tapınımı bulunmaktadır.

⁷⁷² *Pe-er-wa* (Kt.g/k, 42:31; 49, 31; 51;3;12).

⁷⁷³ KUB 14.14+KBo 50.184 önyüz 19.

⁷⁷⁴ Hoffner 2009, 373.

⁷⁷⁵ KBo 3.22; KUB 26.71 ve KUB 36.98.

⁷⁷⁶ van den Hout 2005; Laroche 1966, 146.

⁷⁷⁷ Laroche 1946-1947, 87; Friedrich 1952-1954, 170; Ünal 2007, 537; Kloekhorst 2008, 668.

⁷⁷⁸ Güterbock-Hoffner 1997, 314; Puhvel 2013, 23.

⁷⁷⁹ Günbattı 2004, 761.

Kaneş kenti içinde tapınım görmüş Luwi kökenli bir tanrıdır.⁷⁸⁰ Tanrı ya da tanrıça olduğu çok iyi bilinmese de eril olduğu tahmin edilmektedir. Tanrı Pirwa at üzerindeki tasvirlerinden dolayı genellikle eril tanrılar olarak bilinen dağ tanrıları profili sergiler ve bu ikonografik değerlendirmeler sonucunda eril tanrı olduğu daha çok muhtemeldir.⁷⁸¹ Atlar ile ilişkili ve tasvirlerde atlar ile birlikte görülmesi ayırıcı bir özellik olmaktadır. Kaneş panteonunda “Kraliçe, Kral” gibi birçok teoforik isimleri bulunmaktadır. Kamrusepa ile birlikte ritüel büyülerinde ve mitoslarda Asgasepa ile birlikte anılmaktadır. Tanrıçaların yakınlığı ve ilişkisi, kökeninin Luwi ritüellerinden Kaneş panteonuna geçmiş olan bir tanrı olduğunu muhtemel kılmaktadır. Fakat költünün geniş bir alana yayıldığı, Anadolu’dan Suriye’ye kadar bir alanı kapladığı bilinmektedir. Pirwa olduğu düşünülen gümüş kaplı bir heykelcik, bir atı sürerken tasvir edilmektedir. Eserin Pirwa olduğu düşünülmektedir.⁷⁸² At Tanrısı Pirwa betimlemeleri Kaman/Kalehöyük’te ele geçmiş, kırmızı astarlı kabartma vazosu parçasında at üzerinde⁷⁸³, Kaneş kentinin II. tabakasından ele geçmiş gaga ağızlı testinin üzerindeki betimde ikili at ve üzerindeki insan betimi ve bir at ya da eşek üzerinde yan oturur bir şekilde işlenmiş silindir mühür baskısındaki tanrı Pirwa betimi olduğu muhtemeldir.⁷⁸⁴

Figür 4.43. At Tanrısı Pirwa Kabartması, Ünal A. 2020, 102.

Genel anlamda tanrı karşımıza dağ költü ve at ile ilişkili bir profil sergileyerek çıkmaktadır. Örneklerini MÖ I. binyılda Batı Anadolu’da da gördüğümüz dişil ve eril költ noktaları olarak karşımıza çıkan ve yaklaşık aynı tarihlere denk gelen MÖ 1200-1100

⁷⁸⁰ Van Gessel 1998: I, 51-52; Popko 1995, 89-112; Haas 1994, 281.

⁷⁸¹ Daddi 2010, 230.

⁷⁸² Leick 1998, 140-141; van Gessel 1998: I, 356-359; Popko 1995, 55-88-94-114-118; Haas 1994, 281-301-412 vd; Laroche 1946-1947, 47-87.

⁷⁸³ Ünal 2020, 102, resim 4.

⁷⁸⁴ Özgüç 1965, 25-26.

yıllarında KUB 27.13 metninde (NA4)*hekur/hegur* ile geçen Luwice kelimelerden “muwatti” ve “annari” nin birer açık hava kaya tapınağı olduğu dişil ve eril temalarını yansıttığı ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁵ Luwice kelimeler olan mu(wa)tti(ya) zindelik, canlılık anlamında bir epitet ya da bir yer adı olarak karşımıza çıkmaktayken⁷⁸⁶, annara/i hayatın gücü kudreti, canlılık, zindelik koruyucu tanrı gücü ya da tanrının kudreti ile ilişkilidir.⁷⁸⁷ *Muwa-* kelime kökeni olarak yaşam gücü, sperm, tohum, ruhun maddesi, evlat gibi anlamlara gelse de Tischler⁷⁸⁸ bu kelimeyi daraltmıştır ve ayrıca bir kadın ismi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Pirwa tipik bir dağ doğasına sahip ve bir koruyucu tanrı olarak dağ tepelerinde sayıca kült alanına sahiptir.⁷⁸⁹

Pirwa için bir ek dipnot sunulması gerekirse, Hass’ın Tarhunt’u Hitit baş tanrısı fırtına tanrısından ayırıcı özelliğı arabasını atların çekmesidir ki bu konu oldukça önemlidir ve üzerinde durulması gereken bir konudur.⁷⁹⁰

4.10.1. “Pirwa” Adı Geçen Yazıtlar

MÖ I. binyıla tarihlendirilen Luwice olduğu belirlenmiş “muwatti” ve “annari” kelimelerinin geçtiğı metne göre; *hekur pirwa* bir kaya tapınağı olduğu belirlenmiştir.⁷⁹¹ Tıpkı Labraunda Kutsal Alanı gibi dişil ve eril birlikteliğinin kutsal bir sembolü varlığı söz konusudur.⁷⁹² Metin KUB 27.13 hakkında Otten, Klenger ve Imparati çalışmalar yapmıştır.⁷⁹³ Pirwa adı geçen yazıtlar

KUB 27.13

1

17. NA4*hé-kur an-na-ri-in* NA4*hé-kur*

mu-ua-at-ti-in-na

18. LÚMEŠ NA4*hé-gur Pi-ir-wa*²² ARADMEŠ

⁷⁸⁵ Otten-Soden 1968, 28; Imparati 1977, 53.

⁷⁸⁶ Melchert 1993, 152; Haas 1994, 245.

⁷⁸⁷ Puhvel 1984, 62; McMahon 1991, 9; Melchert 1993, 14; Haas 1994, 245.

⁷⁸⁸ Tischler 1990, 238.

⁷⁸⁹ Haas 1994, 413.

⁷⁹⁰ Hass 1994, 88.

⁷⁹¹ Otten-Soden 1968, 28; Imparati 1977, 53.

⁷⁹² Labraunda bölümüne bkz.

⁷⁹³ Otten 1963, 18; Imparati 1977, 53.

LUGAL URU_I-š_u-u_a-i_a e-eš-ša-[an-zi]

19. xx NINDA.KUR₄.RA UP-NI ZÌ.DA I??

BÁN?? 1/2??BÁN?? II UP-NU-ya

20. II DUG KAŠ I DUGÚTUL TU₇kán-ga-ti

1

Hekur annari ve hekur muwatti

*Hekur Pirwa'nın, adamları ve Isuwa kralının köleleri kutluyorlar.*⁷⁹⁴

Yirmi kurban ekmeği, bir UPNU un, bir BAN

yarım BAN ve de iki UPNU

*İki kap bira, bir kase kangati çorbası*⁷⁹⁵

Hitit metnilerindeki Pirwa adı geçen, *hekur Pirwa* ifadesinin E (ev) ve E. GAL (saray) yapıları içinde geçen metinler, VS NF 12.128 arkayüzde geçer.

VS NF 12.128

2

8. UM-MA ^fPa-ap-pí DAM ^mA-la-ŠEŠ[!]

9. ^{LÚ}KISAL.LUH É ^DUTUŠⁱ

10. I 'GUN URUDU'-wa A-NA^mPí-ha-ŠEŠ

11. ^{LÚ}SIMUG.A É *hé-kurPí-ir-wa* pí-ih-hu-un

⁷⁹⁴ KUB 27.13; Metinde Pirwa *hegur Pirwa* olarak geçmektedir. van Gessel 1998, 359.

⁷⁹⁵ Kırçıl 2021, 88.

2

Ala-SES'in eşi Pappi şöyle der:

Saray evi(nin) dış avlu temizleyicisi

1 talent bakırı Piha-SES'e

*Hekur Pirwa evinin demircisine verdim.*⁷⁹⁶

Hitit metnindeki *hekur Pirwa* yapısında çalışan görevliler olduğuna dair, KUB 16.27+KBo 58.90(+) KUB 16.39(+)KUB 22.11 metnini van den Hout çalışmıştır.⁷⁹⁷

KUB 16.27+KBo 58.90(+) KUB 16.39(+)KUB 22.11

3

1. [A-N]A ^DUTU^{ŠI} ku-it MUNUS.LUGAL mar-ša-

aš-tar-ri-iš a-ri-y[a-še-eš-na-za SIxSÁ-at]

2. [n]a-at ku-e-ez im-ma ku-e-ez

mar-ša-nu-wa-an[-te-eše-še-ir]

3. ma-a-an-ma LÚ^{MEŠÉ} hé-kur Pí-ir-wa ^DUTU^{ŠI}

MUNUS.LUGAL [UL ku-it-ki]

4. mar-ša-nu-an har-kán-zi nu SU^{MEŠ} SIG₅-ru

3

Majeste (ve) kraliçe(ve) yapılmış olan saygısızlık fal vasıta ile tespit edildi.

ve onlara her ne sebeple olursa olsun saygısızlık yaptılar

Eğer hekur Pirwa evi(nin) adamları/görevlileri majeste (ve) kraliçeye (hiçbir şekilde)

⁷⁹⁶ Groddek 2002, 81-98; Kırçıl 2021, 89.

⁷⁹⁷ van den Hout 2002, 83.

*saygısızlık yapılmamışsa, fal olumlu (olsun).*⁷⁹⁸

MÖ 13. yüzyıl Hitit metnindeki Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı için düzenlenen ritüel festivalinde, *hekur Pirwa* ifadesi E.GAL ile KUB 55.1 numaralı tablette karşımıza şu şekilde çıkmaktadır.⁷⁹⁹

KUB 55.1

4

8. EZEN⁴.ITU 'İŠ-TU'[LÚ.ME]ŠEN.NU.UN HUR.

SAG^{URU} Ku-ma-ha e-eš-ten

9. ki-nu-un-ma-wa-az 'A.ŠÀ A.GÀR' [LÚ^{MEŠ?}]

[ŠA] É.GAL hé-kur Pí-ir-wa ME-ir

10. [n]u-wa A-NA DINGIR^{LIM} EZEN⁴ 'Ú-UL'

e-eš-ša-an-zi

4

Ay Bayramı muhafızlar tarafından Kumaha Dağı'nda kutlansın.

Ama şimdi hekur Pirwa sarayının adamları tarlayı, bağı aldılar.

*Ve tanrının bayramını kutlamazlar.*⁸⁰⁰

Kehanet metni olarak bilinen, oldukça kırılmış Hitit metnindeki *Pirwa* “DINGIR” yazımı ile metinde geçen *Pirwa* adı.⁸⁰¹

KUB 16.42+KBo 58.78 arkayüz

⁷⁹⁸ Kırçıl 2021, 90.

⁷⁹⁹ Ünal 1987-90, 267-270; Haas 1994, 539; Groddek 2002, 3.

⁸⁰⁰ Kırçıl 2021, 90.

⁸⁰¹ Otten 1963, 18; İmparati 1977, 39; Puhvel 1991, 287; Tischler 2001, 619, 923; İmparati 2004, 144, Weeden 2011, 467-474-508-533.

5

1. [] *hekur Pi-ir-wa*

2. [] x *IS-TU NINDA.KAS-ya SUM -an-z-*

3. [] x *-si-du-ud-du-nu-wa-an-zi*

5

[] *hekur Tanrı Pirwa...*

[] *...ve biralı ekmekten verirler.*

[] *... onu affederler.*⁸⁰²

I. Šuppiluliuma'nın tahta geçmesinden önce Hatti Krallığı'nın içinde bulunduğunu anlatan metindir. III. Hattušili *hekur Pirwa*'nın vergiden muaf tutulmasına ilişkin buyruğu yer almaktadır.⁸⁰³

KBo 6.28+KUB 26.48

6

18. ^{URU}KÙ.BABBAR-*ši-ma* É.LUGAL *te-pa-u-e-eš-ta*

na-at[n]u^(?) ku-iš ú-iz-zi DUMU-YA DUMU.

DUMU-YA

19. ^{URU}KÙ.BABBAR-*ši* LUGAL-*uš ki-ša nu A-NA*

^{NA4}*hé-kur [Pi-ir-wa -z]a^{(?)38} pé-e-da-i na-aš-_ı ta_ı*

[]

20. *le-e ku-it-ki da-a-ima-a-an-na*

⁸⁰² Kırçıl 2021, 91.

⁸⁰³ Otten 1963, 18.

^{NA4}*h[é-kur Pí-ir- wa a-ši-wa]-an-te-eš-zi na-a[t]*

21. *š]ar-ni-in-ki-iš-ki-du*

22. ^{NA4}*[hé-kur]¹ Pí-ir-wa-ma-kán a-ra-u-wa-ah-hu-*

un na-a[t ša-ah-ha-ni] lu-uz-zi ŠA UD.KAM^{MI}

har-šu-wa-an-z[i

6

Fakat Hattuša'da saray küçülmüştü, ve onu

Ve kim gelirse oğlum, torunum

Hattuşay'a kral olacak nahekur Pirwa'ya

Götürür. Ve sonra []

Hiçbir şey almasın. Eğer hekur Pirwa yok-

Sullaşırsa onu []

Hekur Pirwa'yı özgür bıraktım. Ve onu

Günlük sahhan ve luzzi'den, toprağı sürmek için⁸⁰⁴

IV. Tuthaliya Dönemi'ne ait ve Isuva kenti kralı ile bazı üst düzey yöneticilerin (görevliler) farklı kentlerin tanrı kültlerine yaptıkları sunumlardan söz eden kült envanter metninde (^{NA4})*hekur/hegur*, Tuthaliya adı ile tamamlanmak istenmektedir. Tuthaliya muhtemelen tanrı kral anlayışı çerçevesinde dağ tanrı şeklinde bilinmektedir. Bu da metindeki Pirwa ile bir bağlantısı olduğunu göstermektedir. Dağ Tanrısı tasviri+Tu (L.88) ile yazılmış ve Tuthaliya iki dağ üzerinde tasvir edilmiştir.⁸⁰⁵

KBo 12.140 arkayüz

⁸⁰⁴ Kırçıl 2021, 92.

⁸⁰⁵ Darga 1992, 167; Savaş 1998, 149.

10. ʾHUR.SAG^{MEŠ} URU *Hu-pí<-iš>-na* HUR.SA[G

11. ʾHUR.SAG^{MEŠ} *šal-li-ya-aš lu-l[i-ya-aš*⁴⁴

12. ʾNA⁴ *hé-kur Pí-ir^ː-wa m^rTu-ut^ː[-ha-li-ya*

13. ʾHUR.SAG^{MEŠ} NA₄ DINGIR^{LIM} *ʾla-ah^ː-x[*

Hupisna kenti dağları, da(ğ

Büyük dağlar, pınar[lar

[NA₄]*hekur* Pirwa Tut[haliya

“dağlar”, taş, tanrı [⁸⁰⁶

Pirwa genel anlamda atlar ile tasvir edildiği için, At Tanrısı olarak bilinmektedir. Fakat kırılmış ve çok küçük bir Hitit metninde açıkça görülmektedir ki, Tanrı Pirwa dağlar ile ilişkisi açıkça belirtilmektedir. Tanrı Pirwa’nın dağ ile ilişkisini desteleyecek bir başka kanıt Kanes ve Asur kentleri arasında bulunan *Lihsa* dağıdır. Lihsa Dağı tanrı Pirwa’nın kült alanı olarak yorumlanmaktadır. Bunun nedeni dağda bulunan Pirwa mühürlü tabletinin burada keşfedilmesidir.⁸⁰⁷ Sonuç olarak Anadolu’da dağ tanrısının çağlar boyunca süregelen dağların kutsallığına At Tanrısı Pirwa’nın da eklendiği görülmektedir.

4.11. Darawa/Tarawa/Darava

Gessel ve Melchert tarafından Luwi Tanrı listesinde yer alan Darawa hakkında bilgiler kısıtlıdır.⁸⁰⁸ Haas’a göre Darawa tanrıdan çok bir çeşit yeraltı dünyası canavarıdır.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ Kırçıl 2021, 92.

⁸⁰⁷ Del Monte-Tischler 1978, 246; del Monte 1992, 95.

⁸⁰⁸ Gessel 1998, 12; Melchert 1993, 23.

⁸⁰⁹ van Gessel 1998, I; 444-445; Popko 1995; 55-89; Haas 1994, 133.

4.12. Kwanza

Yakubovich gibi Luwiler ve Luwi Dili çalışan; Alfonso Archi, Heiner Eichner, Craig Melchert, Norbert Oettinger, Elizabeth Rieken, Mark Weeden ve Stephen Durnford Philipps-Universitat Marburg tarafından verilen Humboldt Fellowship “Kwanza” hakkında bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada, Yakubovich ve Armen Petrosyan ile konuşulanlar arasında ‘kazımak ve yazmaktan’ (vel sim) türetilmiş tanrılar bulunmaktadır.⁸¹⁰ Hint-Avrupa gelenekleri arasında yapılan karşılaştırma kutsal “yazıların” kader tanrılarında ölüm meleği ve demonik figürlere doğru ilerlemeci bir bayağılaşma geçirdiğini göstermektedir. Araştırmacılar bu üç aşamanın ilerleyişini etimolojik olarak birbiriyle ilgisiz tanrı isimleriyle örneklendirerek: Hitit kader tanrıçası Gulses (Hititçe ‘kazımak, işlemek’), kelime anlamı yazmak anlamına gelen Ermeni mitolojik figürü Groł ve son olarak da “yazar, çizer” anlamına gelen Slavik “iblis, şeytan” чортъ. Erken dönem Hititler, Hristiyanlık öncesi Ermeniler ve Slavların buradaki ortak yanı, sırasıyla Mezopotamya, İran ve Bizans İmparatorluğu gibi edebi medeniyetlerin gölgesinde ortaya çıkması ile ilişkilendirilmeleridir. Belirli toplulukların yazıya tam hükmetmemiş olup sadece kavram olarak farkında olduklarında, gözlerinde büyü ve uğursuz bir bağlam kazanan yaratıklar veya ilahlar sembolik olarak betim ve tasvir eder. Armen’in değerli geri beslemesini de içeren bu araştırmanın ilk sonuçları, 2012 yılında 14. Indogermanische Gesellschaft’ta yayınlanmıştır ve Yakubovich yayınlanmayı beklemektedir.

Yakubovich bu çalışmayı bir tanrıça olan ve “yazı” tanrılarına ekleyebileceğimiz Kwanza’ya atıfta bulunarak sunar. Bunun nedeni gelişmiş biçimsel analizi, bu gruptaki doğa üstü varlıklarla ilişkilendirilen anlambilimsel “kazıma veya yazma” ile uyumludur.

Kwanza Etimolojisi: Luwi tanrıçası Kwanza’nın sadece Hititli “Gulses” sesinin fonksiyonel dengi değil, aynı zamanda Anadolu’daki genetik soydaşı olduğu önerilmektedir. Oettinger’in⁸¹¹ önerdiği ve Kloekhorst’in⁸¹² de savunduğu etimolojiye göre, Hititçe fiil kökü *guls-* Ved. Kṛṣāti ‘çekmek’, Avestan karşaiti ‘düzgün yaşamak’ ve Grekçe τέλσον iz/karık. *kwels’in Luwice kök “kwanz” anlamına geldiğini kanıtlamak için Luwice’deki */ls/ > /nts/ ses değişikliğinin varlığına dair örnekler verilir. */ls/ > /lts/ ses değişikliği Luwice’de genel

⁸¹⁰ Archi 1975, 329-344; Eichner 2008, 17-46; Melchert 2002, 241-251; Oettinger 1979; Rieken 2022, 128-137; Weeden 2018b; Durnford 2008; Durnford 2021, 43-127.

⁸¹¹ Oettinger 1979, 204.

⁸¹² Kloekhorst 2008, 492.

olarak kabul görülmektedir. Melchert⁸¹³ bu konuyu kader tanrıçasının *Gulzanniges* olarak bilindiği Palaca'da bile benzerlik gösterdiğini öne sürer. Ancak 'yazmak' anlamına gelen *gulza-* ve türevleri gibi Luwice çivi aktarımları yoluyla "kwanza" doğrudan Luwicedir.

Ancak *gulza-* 'yı bir süreliğine kenara bırakacak olursak, M.Ö. II. binde Luwice */lts/* > */nts/* ses değişikliğini kanıtlayacak nitelikte çivi yazısı kaynaklar mevcuttur. *Halhalzanin* KUB 35.12 iii 2; KUB 35.33 iii 5; KUB 35.45 ii 23; KUB 35.48 ii 16, KUB 35.73 10, KBo 29.10 4 gibi Luwice tanımlanmamış bir vücut parçasını tanımlamak için kullanılmıştır ve Kizzuwatna (CTH 760-761) lehçesini yansıtmaktadır. Bu kanıt zinciri Hitit efsunu KUB 24.12'de yer alan ve Luwice'den geçen kelimelerin kullanıldığı bu efsunla karşıtlık göstermektedir. Burada *halhalzanan* evrim geçirmiş biçimi olan [hal]anzanan ile birlikte yer almıştır. Hitit metinlerinde yer alan Luwice ödünç kelimeler ve yabancı kelimeler Hattuša'daki Luwi lehçesini yansıtmaktadır ve böylece [hal]anzanan'ın Hattuša Luwice'sindeki ilerlemeyi yansıttığını söyleyebiliriz.⁸¹⁴ Bu hipotez Luw. *Adduwal* 'kötülük' mastar hali *adduwalza* ve nadir varyantı olan *adduwanza* ile çivi yazılarında teyit edilebilmektedir. Köke {-sa} eklenmesiyle *l* sonrası *-sa > -za değişikliği yaşayan ilk varyant yine Kizzuwatna ritüellerinde tipiktir (CTH 758, 761). */lts/* > */nts/* değişikliğinin yaşandığı iki metin ise Kizzuwatna ile herhangi bir bağ göstermemektedir. Bu metinlerden ilki olan KUB 35.133 Hattuša devlet kültünü yansıtan bir ritüel içerirken, ikincisi KBo 13.260 ise Hattuša'nın Luwice lehçesiyle ilgili dilbilimsel karşılıklı etkileşim sergilemektedir.⁸¹⁵

Yukarıdaki verilerden yola çıkarak, */lts/* > */nts/* değişikliğinin M.Ö. II. bin Kizzuwatna'nın aksine Hattuša Luwi lehçesini şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Bu varsayımı test etmenin bir yolu da Demir Çağı Luwice metinlere bakmaktır. Yakubovich⁸¹⁶ tarafından uzun uzadıya tartışılan bu konu Hattuša lehçesinin bir kolu olan İmparatorluk Luwice'sinin lehçesel bir soydaşını temsil etmedir. Bu lehçede *halhalzan(i)-*'nin bir karşılığı yoktur ve 'kötülük' anlamına gelen *adduwal(i)-*'nin sıfat biçimleri (MALUS)á-tu-wa/i-ri+i-zi ve

⁸¹³ Melchert 2003, 183.

⁸¹⁴ Melchert 1993'de bahsedilen Luwice parçaların CTH numaralarına http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrageF.php adresinden ulaşabilirsiniz. Prosprografik ve kültürel sebeplerden kaynaklı olarak Kizzuwatna'ya izi sürülebilen Luwice metinlerin CTH numaraları için Yakubovich 2010, 18-20 kısımlarına bkz. Luwilerin Hititler ile etkileşimin temel kaynağı olarak Hattusa lehçesi için Yakubovich 2010, 68-69 referanslar kısmına bkz.

⁸¹⁵ Bu teoriden farklı olarak Melchert 1993, 107. Çivi yazılarındaki iki farklı *adduwanza* yazısı için farklı bir sıfat kökü önermiştir. Luwice tarihindeki *lz* > *nz* değişikliğini kabul etmediğimiz takdirde gerçekten de tek kuvvetli ihtimal budur. Buna karşı elimizdeki en güçlü kanıt çivi yazısında ya da hiyerogliflerde bahsedilen tematik isim ve sığata dair kayıtlar bulunamamasıdır.

⁸¹⁶ Yakubovich 2010.

MALUS-la/i-zí'dir. Yine ilgili isim *adduwal-* paradigması önerilen ses değişikliğini bağımsız bir şekilde kanıtlar.⁸¹⁷ Aşağıdaki Demir Çağı Luwice biçimler Hawkins⁸¹⁸ tarafından yazılmış *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions* adlı çalışmada toplanan metinlerde tasdik edilmiştir: MALUS-za ve MALUS-wa/i-za-', MALUS-ia, MALUS-la/i-ti, MALUS-la/i-a-ti ve MALUS-la/i-ti-'. Bu biçimler transliterasyon ile adduwa(n)za, adduwaliya ve adduwaladi'ye karşılık gelmektedir. Başka bir deyişle *l* harfinin *-za* öncesi kaybolma durumunda vokalik sonlar öncesi *l* kökünün yok olması tamamlayıcı bir dağılıma sahiptir. Tekil belirtme durumu olan MALUS-wa/i-za-'/lts/ > /nts/ değişikliğe ile mükemmel uyuma sahiptir. Çünkü Anadolu hiyeroglif yazısında nazal sesler başka bir ünsüzden önce sıkça silinir.⁸¹⁹

Yukarıda sunulan pozitif gerçeklere ek olarak negatif kanıtlardan da bahsedebiliriz. Hawkins 2000'de yayınlanan Demir Çağı Luwice korpusuna dikkatlice bakıldığında /lz/ içeren biçimlere rastlanmadığını görürüz. Buna karşılık içinde, çivi yazılarındaki Luwice biçimlerde bu dizilime rastlanabildiğini görüyoruz. Melchert⁸²⁰ tarafından yazılmış "Cuniform Luwian Lexicon" adlı çalışmanın içinde listelenen "ilk" anlamına gelen *hantil-za*, daha sonraki anlamına gelen *puwadil-za*, "parça" anlamına gelen *parsul-za* ve bilinmeyen anlamlara sahip olan *hubalziyadiya-* ve *walzamm(i)-*'dir. Bu parçaların hiçbirinin Hattuşa ile ilgili metinlerden gelmemesi ise çarpıcı olan kısımdır. Birçoğu Kizzuwatna ritüellerine ait olmakla birlikte, Haballa'lı Ashella (CTH 394) ve Lallupiya tableti (CTH 771) gibi yerlerde geçmektedir.

Yukarıda sunulan kümülatif kanıtlar, /lts/ > /nts/ ses değişiminin Luwice'nin Hattuşa lehçesinde geliştiği hipoteziyle uyumludur ve Demir Çağı Luwice'sinde genelleştirilmiştir. Bu da Hititçe *gulsa-* ve Luwice *kwanza-* arasındaki karşılaştırmayı mümkün kılar. Çünkü Luwi tanrısı Kwanza'dan bahsedilen kaynaklar Demir Çağı Dönemi ile sınırlıdır. Bu durum

⁸¹⁷ Adduwal- ve adduwal(i)-'nin yorumlayıcı transliterasyonları Luwice sıfat ve isim olan 'kötülük' anlamına gelmektedir ve çivi yazısı geleneklerinde bağlıdır. Adduwal(i) hiçbir zaman <at-tu> olarak yazılmaz, her zaman <ad-du> olarak yazılır. Profesör Elisabeth Rieken'in kendi yazışmalarından yola çıkacak olursak, Çop Kanunu gereği, Proto-Anadolu sert ünsüz duraksaması olan Luwice ses birimi /tt/ ile /dd/ arasında bir fark vardır. Ancak bu mantıklı hipotez Luwice çivi yazısı metinlerde test edilmeli, /tt/ ve /dd/ grafik olarak birçok pozisyonda birbirinden ayrılabilmelidir. Rieken 2022, 128-137.

⁸¹⁸ Hawkins 2000.

⁸¹⁹ /lts/'nin <la-z°> olarak yazıldığı herhangi bir Anadolu Hiyeroglif yazısı elimizde olmadığından, sadece biçimsel sebeplerden ötürü MALUS-wa/i-za-'nın fonolojik olarak /adduwaltsa/'yı yansıttığını söyleyebiliriz. Ancak böyle bir çözüm Anadolu hiyerogliflerine dair bildiğimiz her şey ile çelişki içindedir. Bazı ön ünsüz nazal kelimeler dışında tüm Luwice sessiz harfler normalde öyle ya da böyle yazılır. Bu istisnanın sebebi muhtemelen M.Ö. II. Bin'deki VNC>VC ilerleyici nazal sesli formasyonu, *n*'nin yayılmacı şekilde yazılmasının bırakılmasıdır. Luwice çivi yazısında görülen bu durum Lykce A ve B'de tamamlanmaktadır.

⁸²⁰ Melchert 1993.

soydaş oldukları varsayılan ve ‘kazımak, oymak’ anlamına gelen Hitit dilinde *gulsa-* ve Luwice *kwanza*’nın arasındaki karşılaştırma için de geçerlidir.

Demir Çağı Kwanza: Philo Houwink ten Cate, Grek aktarımlarından alınmış Geç Luwi ve Luwice isimlerinin analizine bağlı belgesel kanıtlar sağlayalı elli yıldan fazla oluyor. Bunlar Κουανζαπ[ε]ας, Κουανζαφεας, Κονζαπεας ve Kaoζαπεας’da aktarılan “Kwanza verir/Kwanza tarafından verilmiştir” anlamına gelen *Kwanza-Piya* ve “Kwanza aurası taşıyan” anlamına gelen *Kwanza-pihra-mm*’dir.⁸²¹ Bu nedenle, Κουανζα- > Κονζα- > Κοζα, Helenistik ve Roma Dönemlerinde yaşanan ilerleyici fonetik azalmayı yansıtmaktadır. Mevzubahis isimlerin teforik karakteri temelde birleşik metod sayesinde sağlanmıştır. Çünkü *piya-* ve *pihra-mm(i)* prototipik anlamda birer kutsal isimdir.⁸²² Özellikle Bossert⁸²³ ile başlayarak birçok akademisyen bu tanıımı *kwanza-* etmeniyle Hitit tanrı ismi *Kuwanses* ile beraber incelemiştir.

Bugün Anadolu hiyerogliflerini tamamen anlayabilmemiz sayesinde aynı etmenleri içeren daha fazla Luwice ismi tanımlayabilmekteyiz. Bunlar *kwa/i-za-ia+ra/i-sa*, *kwa/i?-za-na-ni-na* ve *kwa/i-za-FRATER.LA-ia*.⁸²⁴ Bu isimlere dair ilk etmenler Hawkins 2000’de tutarlı bir şekilde *Kwaza-* olarak yazılmıştır. Ancak anlamına dair bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Bu aynı etmeni *Kwanza-* olarak ele alırsak aşağıdaki özel isimleri şu şekillerde anlayabiliriz: *Kwanza-yarr(i)-* (Kwanza ve veba tanrısına ait), *Kwanza-nann(i)-* “Kwanza efendimdir” ve *Kwanza-FRATER.LA-* “Kwanza kardeşimdir”. Luwice teforik isimlerin de benzer tanrı isimlerini içerdiğini görmekteyiz, *Tarhuntinann(i)* - “Fırtına tanrısı benim tanrımdır” ve *Santa-FRATER.LA-* “Savaş tanrısı kardeşimdir”. Görebileceğiniz üzere, yeni verilere bağlı yorumum *Kwanza-*’nın bir tanrı ismini temsil ettiği hipoteziyle uyumludur ve hatta ek destek bile vermektedir. Bu yüzden Neo-Hitit devletleri dönemine kadar bir süredeki yerel Luwi kaynaklarında da *Kwanza-* tanrısına rastlamaktayız.⁸²⁵

⁸²¹ Houwink ten Cate 1961, 139.

⁸²² Muhtemel soruları önceden karşılamak amacıyla, *kwanza* elimizdeki onomastik tartışmanın bir parçası olamaz çünkü iki farklı fiil kökü olan *kwanza* ve *piya* Luwi özel isimlerinde bir araya gelemez.

⁸²³ Bossert 1957, 106.

⁸²⁴ *329 = <kwa/i>’nin geleneksel bir işaret olarak algılanması Hawkins 2000’de kullanılmıştır. Bunun sebebi temelde tarihidir: bu işarete sahip ilk Luwice sözcükbirimi bir ilgi zamiridir. Ancak REL’in logografik değerini korumaya gerek yoktur çünkü Luwice ilgi zamiri kw(a/i) şekline sahipti ve kw(a/i) bu zamirle sınırlı olmadığından, kwa ya da kwi dizilimine sahip bütün Luwice kelimelerin fonetik okunuşu olarak kullanılabilirdi.

⁸²⁵ Neo-Hitit ve Helenistik dönem arasındaki boşluğu kapatabilecek bir biçimle karşı karşıyayız. Aşamenid döneminden Aramice belgelerde özel bir isim olan *knzrm* geçmektedir. Bu ismin Anadolu kökenli olduğu iddia edilmiş olsa da (Tavernier 2007, 527) yapısı bu varsayımın yanında hiç incelenmemiştir. Daha önceki tartışmamızdan yola çıkacak olursak, *Kunza-Sarma (vel sim)* “Kwanza ve Sarruma’ya ait” anlamına

Kwa/i-za-’nın onomastik etmeninin yanında bir de Luwice “kazımak” anlamına gelen fiil kökü vardır ki bu da Anadolu Hiyeroglif yazısında aynı yazılışa sahiptir. Karakteristik biçimleri şunlardır: kwa/i-za-ha-, (CAPERE+SCALPRUM) kwa/i-za-tà ve (“CAPERE+SCALPRUM”) kwa/i-za-ta.⁸²⁶ Payne⁸²⁷ “kazımak” kökü için *kwaza-* transkripsiyonunu önerse de Kwanza-tanrısı ile arasında fonetik benzerlik olduğunu ima edebilecek *kwanza-* transliterasyonun daha önce bir örneği yoktur.⁸²⁸ Waal ortaya atılan bu çözüm Hititler’deki *guls* ‘kazımak, oymak’ kelimesinden türetilen tanrı ismi *Gulsa* ve Luwice çivi yazısındaki *gulza* ‘kazımak, oymak’ ve türetilen tanrı ismi *Gulza*’daki türetme modeline göre uyumlu olacaktır.⁸²⁹ Sonuç olarak tanrı ismi *Kwanza-*’nın Demir Çağı’ndaki Luwi özel isimlerinde bir “yazı” tanrısını temsil ettiğini önerebiliriz. Cinsiyet ve fonksiyonu bağlamdan çıkarılamamaktadır, ancak Hititler ile yapılan karşılaştırmalarda bunun bir kader tanrıçası olduğunu söyleyebiliriz.

II. Binde Kwanza: Önerilen karşılaştırmadaki gerçek problem, *gulza-* kökünün Luwi dilinde M.Ö. II. binde ortaya atılmış olmasıdır. Bu köke bağlı tüm türevler çivi yazısı aktarımında tasdik edilmiştir. Tek bükünlü şekli mastar hali KUB 9.2 i 6 gul-za-a-ú-na’dır, CTH 702 olarak kataloglanan bu kullanım da bir Kizzuwatna kültürel ritüelinde geçmektedir.⁸³⁰ Yaygın bir türevi olan GIŞ.(HUR)gul-za-(at)-tar daha yaygın Sümerogram GIŞ.HUR’un okunuşunu temsil etmektedir.⁸³¹ Anlamı ise çeşitli şekillerde ‘ilk taslak’ ya da ‘ahşap tablet’ olarak tanımlanmıştır.⁸³² Van Gessel çalışmasında yer alan tanrı ismi *Gulza* parçalı bir Luwi metninde geçerken, diğer bahis tanımsız bir festival metninde (KBo 7.36 i 11), üçüncüsü ise (KUB 5.18 obv. 8) kuvvetle muhtemel Hattuša’da kaydedilmiş bir kehanette geçmektedir.⁸³³ *Gulzassa* ‘uğursuzca’ benzer bir şekilde bir Hattuša kehanetinde geçerken, ikincisinin türünü tanımlamak oldukça zor görünmektedir.⁸³⁴

geçmektedir. Kwanza > Kunza gelişmesi önerilen etimolojiyi zayıflatmaktadır, ancak Aramiceden aktarılan daha fazla ismin keşfedilmesi için bu sorun ileride çözülebilir.

⁸²⁶ Hawkins 2000, bu fiil ve diğer sözcük birimlerin tam listesine <http://62.64.12.18/LuwianCorpus/search/> adresinden ulaşabilirsiniz.

⁸²⁷ Payne 2010, 185.

⁸²⁸ kwa/i-za-tà yazılışındaki <tà> işareti çekime ait sonun fonolojik olarak /-da/ olduğunu belirtir. Bu makalenin geri kalanında tanrı imi olan kwanza’dan ayrılması için kwanza-di olarak belirteceğim.

⁸²⁹ Hitit ve Luwice fiillerin anlamları neredeyse aynıdır. Waal 2011’de yapılan detaylı analize göre *guls-* hiyeroglif ile yazmak anlamına gelen daha teknik bir anlama sahiptir. Bu fiilin hiyeroglif ile yazmak anlamına gelen birçok bağlamda yer aldığını kabul etse de birinci amacının bu olduğundan şüpheli olduğundan bahsetmektedir.

⁸³⁰ Strauß 2006: 274-276

⁸³¹ Melchert 1993, 108.

⁸³² Marazzi 1994; Waal 2011, 21-34.

⁸³³ Van Gessel 1998, 254-255.

⁸³⁴ Starke 1990, 462.

Yukarıdaki verilerden yola çıkacak olursak, geleneksel olarak *gulza-* olarak yorumlanan kökün M.Ö. II. binde her lehçeye dağıldığını ve kesinlikle Luwice'nin Hattuša lehçesinde yer aldığını görebilmekteyiz. Demir Çağı Luwicesindeki *kwanza-* kökü ile karşılaştırılması ise bariz bir şekilde açıklama gerektirmektedir. Tek bir “Çiviyazısı Luwicesi” ve “Hiyeroglif Luwicesi” düşüncesinden yola çıkarsak gelenekselci “Çiviyazısı” kökün yenilikçi “Hiyeroglif” ile arasındaki karşıtlığı görebiliriz. Ancak M.Ö. II. binde Kizzuwatna ve Hattuša lehçelerinin varlığını göz önünde bulundurursak, Kizzuwatna Luwicesindeki *gulza-* /*kulsa-*’nın soydaşı olan İmparatorluk Luwicesi *kunza-* arasında farklar göreceğiz, çünkü elimizdeki kanıtlar /*ts/* > /*nts/* değişikliğinin sadece Hattuša’da yaşandığı ve Kizzuwatna’da yaşanmadığını göstermektedir. Dahası, yukarıda da bahsedildiği üzere Demir Çağı Luwicesi biçimler normalde Hattuša / İmparatorluk Luwicesi arketiplerini sürdürmüştür. Ancak ne *gulza-* /*kulsa-* ne de *kunza-* Demir Çağı Luwicesindeki *kwanza-*’nın atası sayılabilir çünkü ikincisindeki *a*-vokalizmine herhangi bir sebep bulmak mümkün değildir.

Bu şartlar altında, Bronz çağı ve Demir Çağı verileri arasındaki farklılıkları tutarlılaştırmak adına üç potansiyel yöntem bulunmaktadır. *Gulza-*’nın *kwanza-* ile tamamen alakasız olduğunu varsayıp *gulza-*’yı lehçesel bir kirlenme olarak kabul edebilir ya da geleneksel okunuşunu sorgulayabiliriz. Hititçe *guls-*’un Demir Çağı Luwicesi’ndeki *kwanza-*’nın soydaşı olduğunu kabul etmek ve Bronz Çağı Luwicesindeki *gulza-*’yı çıkarmak garip bir çözüm olacaktır. Özellikle de üç fiilin de soydaş tanrı isimleri içerdiği gerçeğini göz önünde bulundurursak, *Gulza-* kökünün Luwice *kwanza* ve Hitit dilinde *guls-* çaprazı olduğu hipotezi marjinal oranda daha mantıklıdır. Ancak bu sefer de Luwice çivi yazısında örneği olmaması sorunuyla karşılaşmıştır. Hattuša ve çevresindeki Luwi dilinde Hititlerin izine pek de rastlanılmamaktadır. Aksine, etki ters yönde gerçekleşmiştir.⁸³⁵ Ek olarak, aynı fonetik kirlenmenin bağımsız olarak hem bir tanrı ismi hem de bir fiilde gerçekleşmiş olabileceği düşüncesi ise abartılıdır.

Diğer yandan, Waal *gulza-*’nın GUL-za olarak değerlendirilmesi, <GUL>’un bir logogram olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesini destekleyen çarpıcı kanıtlar sunmaktadır. Waal’ın argümanları öncelikli olarak Luwi verileriyle değil, Hititçi fiil kökü GUL- ve tanrı ismi GUL-a ile ilgilidir.⁸³⁶

⁸³⁵ Rieken 2006, 271-285.

⁸³⁶ Waal 2014, 1016-1033.

4.13. Huwassanna

4.13.1. Hitit Metinlerinde Huwassanna

Luwi Tanrıçası Huwassanna etimolojik bakımdan incelendiğinde, isimdeki Huwasi-sözcüğü taş, kutsal taş anlamına karşılık gelir. İsmi sonundaki -anna/anni ise Hitit ve Luwi dillerinde “anne, ana” anlamında karşılığını bulur. Çok açık bir şekilde görüldüğü üzere bugün, günlük dildeki anne sözcüğü ile oldukça benzerlik gösterir. Tanrıçanın adı kendini niteler bir şekilde “Kutsal Taş Annesi” ya da Hutter’in deyimi ile “Huvasi Taşının Anası” anlamına gelmektedir.⁸³⁷

Huvasi- MÖ II. binyıldan itibaren Anadolu inancında özellikle açık hava tapınaklarında ve yaban alanlarda inanç nesnesi şeklinde kutsal sayılmıştır. Huvasi, stel, dikilitaş anlamına gelir. Genellikle taştan, daha az sıklıkla ahşap veya hatta gümüşten yapılmış kült objelerinin ritüeller esnasında yanına getirildiği yaban alanda büyük kayalar şeklinde yer alan bir kült imajıdır.⁸³⁸ Üzerindeki kabartma süslemeler bazen onu belirli bir tanrı ile ilişkilendirilmesinde yardımcı olmaktadır. Huvasi, açık hava tapınağı veya şehrin farklı yerlerine yerleştirilmiş olsa da çoğunlukla şehrin dışında, ormanda veya koruda bulunan bir kutsal alanda olmaktadır. Bazen kutsal yollarda sınır taşları olarak da kullanılabilmiştir. Stel ya da figürin hem insan biçimli bir heykel hem de bir huvasi olarak tapınılmıştır. Törenler sırasında tanrının heykeli tapınaktan şehrin dışındaki kutsal alana taşınır ve burada huvasi taşı önüne veya arkasına yerleştirilir. Ardından ayin gerçekleştirilir ve tanrıya heykel aracılığı ile varlığını kabul eden adaklar sunulur. İlbaharda tanrıyı yenilemek için yapılan törenlerde, tanrının gücünü yeniden kazanması için sunulan ekmek pişirmek için tahıl kullanılır. Aynı tören, tanrıyı yıkamak (lavatio) eyleminin ardından da gerçekleştirilir ve amaç tanrıçaya yeni bir yaşam vermektedir. Tanrı, bir ritüel alayı ile şehir surlarının dışındaki bir kutsal alana taşınarak huvasi önüne yerleştirilir. Ardından bir pınardan ya da kaynak su ile yıkanır.⁸³⁹ Nitekim suyun kutsal kabul edildiği, su kaynaklarının tanrısal bir niteliğe sahip olduğu inancı suyun ritüellerde önemli bir rol oynadığını gösterir.⁸⁴⁰ Su kültü ile bağlantılı temiz, saf, kutsal anlamına gelen *suppi watar* Hititlerde kullanırken, Luwilerde *kumma watar* olarak karşımıza çıkar.⁸⁴¹ Bu bağlamda huvasi’nin yıkanması su kaynaklarına bir kutsallık

⁸³⁷ Hutter 2003, 232.

⁸³⁸ Darga 1969, 5-24; Gurney 1977, 25-36.

⁸³⁹ Taracha 2009, 71.

⁸⁴⁰ Bryce 2003, 150-163; Taşkın 2019, 27-72.

⁸⁴¹ Laroche 1980, 2; Hutter 2011, 277.

atfedilmesi su kültünü Huwassana ile ilişkili olduğu ihtimalini ortaya koyar.⁸⁴² Kaya veya kutsal taş yakınlarında bulunan su kaynakları su kültünü destekler niteliktedir.⁸⁴³ Kilise Tepe'deki Geç Tunç Çağı tapınağı kazıları sırasında bulunan eserler arasında huvasi taşı keşfedilmiştir.⁸⁴⁴

Kültepe (Kanes) yerleşkesinde yaşayan yerel halkın isimleri Luwi, Hitit ve Hatti tanrılarına ve hatta Hint-Avrupa dilleri yayılmadan önceki yerel inançlardan kalma bir tanrıya inandıklarını göstermektedir. Bu ipucu, bazı theoforik isimlerin yerel tanrı kökleri ile bağlantılı olması ile ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile tanrı isimleri bazı kişi isimlerinde de ortaya çıkabilir. Bu da tanrının izlerini bulmakta yardımcı olması bakımından önemlidir.⁸⁴⁵ Kanis Kenti'nin ana tanrıçası Anna, Asur ile birlikte, Asurlu tüccarlar ve bazı Anadolu topraklarında ortaklıkları bulunan kişiler arasındaki antlaşmalarda tanrısal bir tanık olarak yer almaktadır. Tanrıçanın kendisinden muhtemelen “Şehrin Ana Tanrıçası” veya “Kanis Tanrıçası” gibi sıfatlar ile bahsedilmektedir.⁸⁴⁶ Kral ve kraliçe, yılın başında gerçekleşen festivallerde Anna tapınağını ziyaret etmektedir. Anna, daha sonraki Hitit metinlerinde, at tanrısı Pirwa/Perwa ve hasat, bereket tanrıçası Parka gibi Luwi tanrıalarının yanı sıra Huwassanna kültü ile bağlantılı Luwi kültürleri ile birlikte anılmaktadır. Huwassanna kültü ilksel tanrılar arasında, Zarnizza ve Sarmamma Nehri ile birlikte bahsedilir.⁸⁴⁷

Hitit metinlerinde Luwi kültü ile bağlantılı Tanrıça Anna'nın kutsal taşı huvasi-simgesi olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla karşımıza “Ana Tanrıça” özellikleri sergileyen köklü bir Luwi Ana Tanrıçası profili ile ortaya çıkmaktadır.⁸⁴⁸ Tanrıça Huwassanna'nın bilinen kült merkezi Hupisna, günümüzde Konya Ereğli olan bölgede yer alır.⁸⁴⁹ Bulunan bölgede yerel bir ana tanrıça kültü olarak kabul edilir.⁸⁵⁰ Bir başka kült noktası Kulivisna Kenti'nde yer alır.⁸⁵¹ Kulivisna Kenti Hitit mitlerinin bir versiyonunda geçmektedir. Kentte mite göre ayinler, kayıp tanrıyı aramaya yöneliktir.⁸⁵² Fırtına Tanrısı adına yapılan festivallerde huvasi, Fırtına Tanrısı'nın adak heykeli getirilerek tören yapılır.

⁸⁴² Su kültü için ayrıca bkz: Murat 2012, 126-137.

⁸⁴³ Bryce 2003, 150-163-204; Taşkın 2019, 27-72.

⁸⁴⁴ Von Greave 2003.

⁸⁴⁵ Goetze 1953, 263-277; Goetze 1954, 74-81; Laroche 1966, 28-298; Hitit kaynaklarında “Aşağı Ülke” anlamına gelen ve Luwi toprakları olduğu düşünülen terim için ayrıca bkz: Haas 1988, 141; Hutter 2003, 250.

⁸⁴⁶ Kryszat 2006, 108-117.

⁸⁴⁷ Archi 2002, 49.

⁸⁴⁸ Taşkın 2019, 247-248.

⁸⁴⁹ Klasik dönem ismi Lykaonia olan Hupisna ya da bazı kaynaklarda Hubesna şeklinde geçmektedir.

⁸⁵⁰ Popko 1995, 94

⁸⁵¹ Popko 1995, 91-95.

⁸⁵² Güterbock 1995, 207-211.

Festival, metnin hasar görmüş olması nedeni ile çok fazla ayrıntıya sahip değildir. Fakat törenler için huwasi alanına gidildiği bilinmektedir.⁸⁵³ *Tanrıça Uliliyassi, Paskuwatti rüyasına girerse, Paskuwatti rüyasında tanrıçanın vücudunu görürse, uyanırken tanrıçaya üç gün boyunca yakarır. Eğer gözlerini görürse, bunu diğer insanlara aktarır. Rüya, tanrıçanın geldiğini ve rüyayı gören kişinin yakarıları duyduğunun bir işaretidir.* Bundan sonra tanrıçanın kült bir imajı olan ya bir harsiyali kabı ya da huwasi taşı veya bir heykel formunda sembolik formu kurulur. Metin ayrıntısı eksik olsa da görüldüğü üzere Paskuwatti ritüelinde bir huwasi taşının kurulduğu bilgisi elde edilmiştir.⁸⁵⁴

Kulivisna Kenti’nde Huwassanna için yapılan festival ritüelleri için Güterbock, Hitit panteonunda yer alan Hurri, Nerik ve Luwi tanrılarında “kaybolan tanrılar” tipolojisine uyan Kulivisna Kenti tanrısının çağırma festivallerinin *mukisnas Ezen* ve “hane sahibi” anlamına gelen kişi tarafından yapıldığını belirtir. Kulivisna’da yapılan festivaller belirli bir mevsime bağlı kalmayıp daha çok hane sahibi olarak adlandırılan kişinin belirlediği döneme ve ihtiyaçlarına göre değişiklik göstermektedir.⁸⁵⁵

Hitit panteonuna dahil olmuş, büyük ve köklü tanrıçalardan bir tanesidir. Huwassanna adına, ^DGAZ.BA.A.A logoram ile II. Murşili – Manapa-Tarhunta ve II. Muwatalli – Alaksandu anlaşmalarında şahitlik eden tanrılar arasında rastlanılır.⁸⁵⁶ Tanrıça hakkında bazı edinilen bilgiler dini ritüel festival metinlerinden gelmektedir. Buna göre çevresinde bulunan ve az bilinen yerel tanrılar ile birlikte anılmaktadır. Bu tanrılar; Lallariya, Kupilla, Awatta, Muli veya Liliya gibi tanrılardır. Tanrıça, muhtemelen kültürel işlevini adının geçtiği Luwi iyileştirme ritüellerinden bir tanesinden almıştır. Bappi’nin Ritüeli’nde tanrıça Huwassanna’nın (Aşağı Ülke’deki Hupisna’dan) öfkesi, *huwassannalli* rahibesi tarafından dindirilir.⁸⁵⁷ Hekate deipna için yapılan ve kavşaklara bırakılan adaklar bu ritüel ile benzerlik gösterir. Yakın görünen kavşaktaki adaklarla tanrıça yatıştırılır.⁸⁵⁸ Ritüelde Huwassanna’dan yardım istenmiş, Hititler tabiri ile Aşağı Ülke olarak adlandırılan Hupisna’nın kültü ve tanrıçası Hitit dininin de bir parçası olmuştur. Tanrıça, I. Şuppiluliuma’dan itibaren bazı Hitit

⁸⁵³ Taracha 2009, 74

⁸⁵⁴ Hoffner 1987, 271-287.

⁸⁵⁵ Güterbock 1970, 176.

⁸⁵⁶ Taracha 2009, 117.

⁸⁵⁷ KBo 29.1; KUB 17.12; 54.34.

⁸⁵⁸ Hutter 2003, 247; del Monte 2004, 343.

anlaşmalarında yer almıştır. Ayrıca Muvattalli'nin Güneş Tanrısı *pihaššaši*'ye ettiği duada tanrılar arasında adı geçer.⁸⁵⁹

Hitit krallarının kişisel tanrıları olduklarını bilmekteyiz. II. Muvattalli kendisine “Fırtına Tanrısı Pihaššaši'nin sevgilisi” dediği gibi, kendilerini kilit tanrıların koruması altında olarak şekillendirmişlerdir. Bu aynı zamanda ikonografiden de açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin; Tanrı Sarruma, Yazılıkaya'daki B Odasında IV. Tuthaliya'yı kucaklar bir şekilde tasvir edilmiştir.⁸⁶⁰

Hitit kralları, büyük devlet festivallerine katılarak tebaalarını görünür kılarlar. Ayrıca aynı zamanda dini boyutu olan askeri seferlere öncülük ederler.⁸⁶¹ Seferler öncesi, panteonun tanrılarını onurlandıran “tanrıyı içme” adı altında düzenlenen dini ritüel festivallerine katılarak devlet ziyafetlerine başkanlık ederler. Festivaller sırasında devletin bekası ve kralın sağlığı adına dualar okunur. Ritüellerin sorumluluğunu kral ile kraliçe birlikte paylaşırlar. Hatta kraliçeler kendi başlarına ritüeller gerçekleştirir. İşte bu ritüellerden bir tanesi Huwassanna dini ritüel festivalleridir.⁸⁶² İnanç neticesinde tanrı kral anlayışı nasılsa ana tanrıça kraliçe anlayışı da aynı şekilde vardır. Dolayısıyla kraliçe için aynı zamanda baş rahibe, AMA. DİNGİR kelimenin tam anlamıyla “ana tanrıça” terimi olarak kullanılmaktadır.⁸⁶³ Sonuç olarak Huwassanna festivalleri için kadınların katıldığını söylemek kesinlik kazanmaktadır.⁸⁶⁴ Ayrıca dikkat çekici bir nokta, kadınların katıldığı ve düzenlediği Thesmophoria ritüelleri ile Luwi ritüelleri arasındaki paralelliktir ki bu da Huwassanna ritüellerinde de çukurlara domuzların gömülmesi olasılığını doğurmaktadır.⁸⁶⁵

4.13.2. Bappi Ritüeli Huwassanna – CTH 431

Şifalandırmaya yönelik ritüelde, Huwassanna ^dGAZ.BA.A- aš DINGIR^{MEŠ} logogram şeklinde ifade edilmiştir. Ritüelde hasta kişi, tanrıça Huwassanna'yı öfkeli bir surette sürekli rüyasında gördüğünü belirtir. Ritüel, tanrıçanın yatıştırılmasına yönelik, iki adet pişmiş *uarmanni*- ekmeği sunularak yapılır. Hasta kişi ^{GIŠ}ZAG.GAR.RA adı verilen bir

⁸⁵⁹ KUB 6.45 ii 15-17.

⁸⁶⁰ van den Hout 1994, 52-53; van den Hout 1995, 545-573.

⁸⁶¹ Lebrun 1987, 83-93.

⁸⁶² Lombardi 1999, 219-244; Tremouille 2002, 351-369.

⁸⁶³ Taggar-Cohen 2006, 380-384.

⁸⁶⁴ Lombardi 1999, 219-244; Daddi 1982, 381-435, 609; Schuol 2004, 147-153; Huwassanna kültüründe kadın rahibeleri için ayrıca bkz: Jie 1990.

⁸⁶⁵ Collins 2002, 309-334.

çeşit sunağın önünde ellerinden bağlanarak, tanrılarının huzurunda ona vurularak merhamet dilendiği aktarılmaktadır.⁸⁶⁶

Tabletin büyük bir kısmının kırık olmasının dolayı ritüel ile ilgili ayrıntılar eksiktir.⁸⁶⁷ Ritüel içinde geçen tanrıça korku veren öfkeli bir imaja sahiptir. Bappi Ritüeli, tanrıçanın lanetinin temizlemesi adına gerçekleştirdiği açıkça görülmektedir. Ritüel içinde geçen *uarmanni*- ekmegi Luwice bir kelimedir. Hutter içindeki Luwice kelimelerden bir çıkarım yaparak, ritüel uygulayıcısı Bappi'nin Hititler tabiri ile Aşağı Ülke adı ile bildiğimiz topraklardan geldiğini öne sürmüştür.⁸⁶⁸ Aşağı Ülke topraklarında çoğunlukla Luwilerin yaşadığı bilinmektedir.⁸⁶⁹ Bappi'nin şifa ritüeli, Hitit ritüellerinde arındırma (purification) ritüeli grubuna dahil edilir.

Ayrıca şifalandırma ya da arındırma adı altında yapılan ritüel, günahların yok edilmesinde Luwi kökenli bir kavram olan *tarballi* uygulama yöntemi kullanılmaktadır. Luwice olan kelime “temsil etmek, değiştirmek” fiillerinden türemiştir. Hasta kişiyi temsil eden kişi, hayvan veya nesne yapılan ritüele göre yakılır, parçalanır ya da bir çukurun içinde kurban edilir.

Oldukça kırık olan tablet parçası şu şekilde okunmaktadır.

KBo 29.191

]Bappi Hu[wassanna'nın rahibesi

] bir insanı tanrıça Hu[wassanna ile

]....-[]... de[r-

i]se tanrıça Huwassanna []k]ızgınlığı devamlı surette görür-

e]ğer tanrıça Huwassanna []-ı/-i tutar.

]ı/-i Huwassanna'nın rahib[e]si şöyle davranır.⁸⁷⁰

⁸⁶⁶ GIŞ.ZAG.GAR.RA kurban kesilen yer, sunak, stel ya da altar anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Popko 1978, 66-71.

⁸⁶⁷ Metnin çevirisi için bkz: del Monte 2004, 337-347; Güterbock 1962, 345-351.

⁸⁶⁸ Hutter 2003, 220.

⁸⁶⁹ Haas 1988, 122-142.

⁸⁷⁰ Güterbock 1962, 345-351.

4.13.3. Paskuwatti Ritüeli -Huvasi Taşı

Cinsel iktidarsızlığa ya da eşcinselliğe karşı, Arzawalı Paskuwatti tarafından gerçekleştirilen ritüelde, -huvasi taşı sunak olarak kullanılmaktadır.⁸⁷¹ KUB 7.5 fragmanında yer alan Huvasi taşı ritüelde şöyle geçmektedir:

KUB 7.5 11-18

11. nu-za ú-iz-zi DINGIR^{LUM} i-e-zi
12. nam-ma-aš-ši ma-a-an DUG^{har-ši-ia-al-li}
13. a-aš-šu na-an-za-an DUG^{har-ši-ia-al-li}
14. ti-it-ta-nu-zi ma-a-an Ú-UL-ma
15. na-an-za NA4^{hu-u-wa-ši ti-it-ta-nu-zi}
16. na-aš-ma-an-za ALAM-ma i-ia-zi
17. [G] IŠ^{BANŠUR GIBIL-ma ku-iš mu-ke-eš-ni ar-ta}
18. [na-a]t ŠA DINGIR^{LIM}-pát ki-ša-ri

Tanrıça Uliliyassi, Arzawalı kâhin Paskuwatti'nin rüyasına girerse, Paskuwatti rüyasında tanrıçanın vücudunu görürse, uyanırken tanrıçaya üç gün boyunca yakarır. Eğer gözlerini görürse, bunu diğer insanlara aktarır. Rüya, tanrıçanın geldiğini ve rüyayı gören kişinin yakarışları duyduğunun bir işaretidir. Bundan sonra tanrıçanın kült bir imajı olan harsiyali kabı veya huvasi taşı veya bir heykel formunda sembolik formu kurulur. Ritüelde kullanılan yeni sunağı ise, aynı şekilde tanrıya ait olur.

4.13.4. II. Muršili -Manapa-Tarhunta Anlaşması- İçinde Geçen Huwassanna – CTH 69

Hitit kralı Muršili ile Šeha Nehri Ülkesi kralı Manapa-Tarhunta arasında yapılan anlaşma içinde, anlaşmaya şahit tutulan tanrılar arasında Huwassanna yer almaktadır. İyi

⁸⁷¹ Paskuwatti Ritüeli hakkında ayrıntılı bilgi için Paskuwatti Bölümüne bkz; Bütün metnin edisyonu için ayrıca bkz: Hoffner 1987, 271-287; Garcia Trabazo 2002, 447-465; Mouton 2007, 129-141.

korunmuş olan anlaşmaya şahitlik eden tanrılar kısmı, KBo 19.72 iv 11'-15', KUB 19.50 iv 1'-28', KUB 26.36 1'-10', KBo 50.36 iv 3'-14', KBo 50.35 x+1'-7', KUB 31.83 A.y. 1'-17 Hitit metinlerin fragmanlarında yer almaktadır.⁸⁷²

Anlaşma metninde birçok tanrının adı geçmektedir. KUB 19.50 iv 1-28 metninde Huwassanna adı ^dGAZ.BA.A- aš DINGIR^{MEŠ} logogramı kullanılarak geçmektedir. Tanrıça kent ve dağ tanrıları ile birlikte anılmıştır.

KUB 19.50 iv 19

19. [^{URU}_H]u-piš-na-aš ^dKum-ma-a-aš ^dGAZ.BA.A-aš DINGIR^{MEŠ}

lu-la-he-e-eš DINGIR^{MEŠ} ha-pi-ra-aš

Hupisna'nın Huwassanna'sı, (Dağ Tanrıları) Lulahhi, (Kent Tanrıları) Hapira

4.13.5. II. Muwatalli ve Alaksandu Anlaşması İçinde Geçen Huwassanna – CTH 76

Hitit kralı II. Muwatalli ve Wilusa kralı Alaksandu arasında yapılan anlaşma metninin için geçen tanrılar arasında Huwassanna adı geçmektedir. Metnin fragmanları içerisinde yer alan KUB 21.1 iv 1'-30' arası ve KBo 19.73a iv 20'-22' kısımlar Beckman tarafından çevrilmiştir.⁸⁷³ Çok sayıda tanrı anlaşma metnine şahitlik etmiştir. Huwassanna adı ^dGAZ.BA.A- aš DINGIR^{MEŠ} logogramı kullanılarak geçmektedir.

KUB 21.1 20

20. ^{URU}_{Hu-u-pe-eš-na-aš} ^dGAZ.BA.A.A. DINGIR^{MEŠ} lu-la-hi DINGIR^{MEŠ}

Ha-ri-i[a

Hupisna'nın Huwassana'sı, (Dağ Tanrıları) Lulahhi, (Kent Tanrıları) Hapira

4.13.6. Puriyanni Ritüeli İçinde Geçen Huwasi - CTH 758.1

CTH 758.1 tek tabletli Puriyanni ritüelinin en iyi korunmuş versiyonudur. Metne ait tüm ilgili parçalar el yazması olarak birlikte yayınlanmıştır. Ancak buluntu yeri

⁸⁷² Metinlerin çevirisi için bkz: Beckman 1999; Metinlerin edisyonu için bkz: Wilhelm – Fuscagni 2014.

⁸⁷³ Beckman 1999.

bilinmemektedir. Tabletın yazım şekli Orta Yazı'nın tipik özelliklerini göstermektedir. Transliterasyonu Starke tarafından yapılmıştır.⁸⁷⁴ Ayrıca metnin önemli bölümleri alıntılar halinde ikincil kaynaklar tarafından yayınlanmıştır.⁸⁷⁵

Puriyanni arınma ritüeli, ev içinde bulunan kötülüğe, hastalığa ya da bir bakışa çeviri ile pisliğe karşı yapılan bir ritüeldir. KBo 29.33.6 metninde, Huwassanna festivali geçer. Festival ayrıntılarına göre Fırtına Tanrısı'ndan bahsedilmektedir. Tanrının arınması söz konusudur.⁸⁷⁶ CTH 758.1 metni, Puriyanni arınma ritüelinin ana metnidir. Metinde, “Açık Ülkenin Fırtına Tanrısı sıklıkla yer almaktadır ve bu metinde Fırtına Tanrısının kirlenmiş olduğu ifadesi geçmektedir. Metinde, Açık Ülkenin Fırtına Tanrısı arınma ritüelinin başlıca muhatabı olarak gösterilmektedir. Söz konusu kirlilik Fırtına Tanrısının başa çıkma konusunda uzmanlığa sahip bir doğaüstü varlık olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Luwi dilindeki *paratt(a)-* kelimesi “pislik” ya da “kirlilik” anlamına gelmektedir.”⁸⁷⁷

Ritüel, Huwassanna ile Fırtına tanrısının arınma ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu durum Hitit dinindeki arınma inançlarının ve tanrısal güçler anlayışı hakkın önemli bilgiler sağlamaktadır. Ritüel ayrıntılarına göre huvasi taşı önünde hasta olan kişinin (arınmaya ihtiyacı olan kişi) ahşap bir vekil/temsilci tarafından arındırılması söz konusudur. Burada Luwi ritüellerine benzer bir yöntem olan *tarpassi* hastanın yerine temsilcisinin geçtiği görülmektedir.

A₁ ii 4-8.

nu E[N SÍSKUR ALAM[?] GIŠ[?] ...] A-NA^{NA}₄ hu-u-wa-š[i-ia]

kat-ta-a[n da-a-i[?] na-aš[?] ...] ti-ia-zi nu TÚGNÍG.L[ÁM^{MEŠ}]

ku-e ha-an-¹da¹-a[n-ta TÚGÚ].¹È¹.A TA-HAP-Š[I]

KUŠ^E.SIR^{HÁ} na-¹at¹ [E]N¹ SÍSKUR¹ a-pé-e-[da-aš]

A-NA^{TÚGNÍG.LÁM^{MEŠ}} še-¹er¹ ar-ha wa-aš-š[i-ia-az-zi]

Ritüeli yaban kişi tahta/ahşap helkelciği huvasi tainın yanına yerleştirir.

⁸⁷⁴ Starke 1985, 65-69.

⁸⁷⁵ Carruba 1982, 3-4; van den Hout 2001, 168; Haas 2003, 226-712-714.

⁸⁷⁶ Yakubovich-Mouton 2023, 15.

⁸⁷⁷ Yakubovich-Mouton 2023, 16.

[] adım atar. Hazırlanmış olan [iyi] giysileri, yani [keçe] den [yapılmış]

bir [gömlek] ve ayakkabıları, ritüeli yapan kişi [bu] iyi giysilerle ona giydirir.

Metin, huwasi taşının muhtemelen Açık Ülkenin Fırtına Tansı'nın bir temsili olduğunu öne sürmektedir. Bu taş, ritüeli gerçekleştiren kişinin ahşap heykelciğe giydirilmesi ile ona bir temsilci tayin edilmesine tanrısal olarak şahitlik etmektedir.⁸⁷⁸ Metni farklı bir şekilde yorumlayan Haas, ritüeli gerçekleştiren kişinin giysilerini, metnin sonunda bahsedilen boğaya giydirmek için huwasi taşının yanında çıkardığını öne sürmektedir. Yani ahşap heykelcik yerine boğa temsilci olarak kullanıldığı yorumunu yapmaktadır.⁸⁷⁹ Ancak metin, giydirme işleminin boğa getirilmeden önce gerçekleştiğini açıkça belirtmektedir. Bu durumda Haas'ın görüşü geçersiz görülür. Diğer yandan huwasi taşı tanrısal bir tanık olarak işlev görmektedir.

4.13.7. Batı Anadolu MÖ I. Bin Huwassanna Kültleri

Luwi Ana Tanrıçası Huwassanna izlerine dair ilk kayıtlar Hitit ve Arzawa ritüel metinlerinde rastlanır. Öte yandan Hitit kraliçeleri tarafından gerçekleştirilen festival metinleri de Huwassanna kültü hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Krallar baş tanrı olarak kabul edilen fırtına tanrısı adına festivaller düzenlerken, kraliçeler ise baş tanrı olarak genellikle Huwassanna adına festivallerde yer almaktadır.⁸⁸⁰ MÖ I. binyıldan itibaren Hitit metinlerinde izine rastlayamadığımız Huwassanna kültü, Batı Anadolu'daki MÖ I. bin kaya anıtlarının varlığı ile paralel bir doğrultuda geçiş olabilir. Konu ile ilgili bugüne kadar arkeolojik anlamda kapsamlı bir araştırma bulunmasa da, özellikle Karia arkeolojisi alanında araştırmalar gerçekleştiren Diler, huwasi taşının Kaunos, Knidos, Gerga ve Alabanda gibi Kar kentlerinde *baitylos*, *omphalos* gibi kutsal imajların tanrı temsilleri olduğundan bahsetmektedir.⁸⁸¹ A. Diler bir diğer çalışmasında, Kaunos'taki en erken kült alanlarından biri olan Tapınak Terası'ndan ele geçen ve Basileus Kaunios'a atfedilen ve Apollon olarak adlandırılmış *baitylos* ile Artemis ve Aphrodite ile ilişkili kült taşlarından, açık hava tapınağı olarak söz eder.⁸⁸² Bu çalışmalar birebir doğrultuda Huwassanna kültü ile ilişkili olduğu ipucunu taşımasalar da, yapılan tapınım şekli tarihi ve coğrafyası takibinde Luwi bağlantılı bir tapınım ile ilişkili olduğu akla gelmelidir. Dolayısı ile arkeolojik izler oldukça kısıtlı olsa

⁸⁷⁸ Mouton 2007.

⁸⁷⁹ Haas 2003, 621.

⁸⁸⁰ Hitit metinlerde Huwassanna bölümü.

⁸⁸¹ Diler 2000, 51-77.

⁸⁸² Diler 2017, 167-175.

da bu tarz taş kültleri bulunan coğrafya ve tarih ile uyuşmuştur ve Luwi tanrılarının tapınımları hakkında bir ipucu olur. Hitit metnlerinin yok olması ile birlikte kaya, dağ kültleri Batı Anadolu’da Kybele olarak adlandırılrsa da aslında arkeolojik araştırmaların eksikliği ile saptanılmayan bir Luwi Tanrıçası olduğu söz konusu olabileceği muhtemeldir. Kybele olarak adlandırılan Phryg ana tanrıçasının adına dair kanıt ise Phryg ve İonia bağlantısı arasındaki MÖ 7-6 yüzyıla tarihlenen, İonia üretimi kırık bir vazo parçası üzerine kazınmış *Kubela* yazıdır.⁸⁸³ Ayrıca taşınan kültün sembolik olarak “*Kybele kara taşı*”, tılsımlı bir gök taşı olması huvasi taşı ile benzerdir. Kybele kara taşı, Roma’daki Platinus tepesindeki tapınağa taşınmıştır ve bugün hala orada bulunmaktadır.⁸⁸⁴

Arzawalı kâhin Paskuwatti’nin gerçekleştirdiği ritüelde, tanrıçanın kült bir imajına ait olan *harsiyali* kabı ya da *huvasi* taşı sembolik olarak kurulduğu ve ritüel sırasında gerçekleştirilen libasyon Hititçe ^DX *eku*- “tanrıyı içme” adı altında tören gerçekleştirildiği bahsedilmektedir.⁸⁸⁵ Gerçekleştirilen bu dini ritüel, Batı Anadolu’nun jeolojik yapısından dolayı birçok noktasında bulunan kayalık alanları olması ve kaynak sularının kutsal sayılması tanrıça ile özdeşleştirilmiştir. Doğal yaşamın içinde yer alan mağaralar, kaynak suları, yer altı suları mistik özellikler taşıyan bu tarz mekanlar kehanet ve bilinç eşiğinin geçişi ya da yer altı dünyasına geçiş için kullanılır.⁸⁸⁶ Kolophon ve Klaros’ta keşfedilmiş su kültü yazılı kaynaklar ile bu durumu desteklemektedir.⁸⁸⁷ Kolophon Ülkesi’nde MÖ III. binden itibaren ana tanrıça kültünün varlığı Barbandan/Alaman Dağı’ndaki mağaradan ele geçen malzeme ile ortaya çıkmıştır.⁸⁸⁸ Gallesion Dağı olarak da bilinen dağın isminin Hititçe Galisa kökünden geldiği öne sürülmektedir.⁸⁸⁹ Kolophon (Notion) ve Metropolis noktalarındaki alanı kapsayan bölge, onomastik açıdan da incelendiğinde Hellen öncesine dayanmaktadır.⁸⁹⁰ Gallesion dağı ve mağaraları ana tanrıça sıfatı ile Meter Gallesia için adanmış olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁹¹ Metropolis’te bulunan ana tanrıça mağarasında ele geçmiş sikkelerden yola çıkan Meriç, Kolophon toplumunun ana tanrıçaları olan Meter Antaia yerine daha çok, Meter Gallesia’ya tapınım gösterdiklerinden bahsetmektedir.⁸⁹² Matar ya da Meter adına Phryg yazıtlarında

⁸⁸³ Guarducci 1970, 133-138; Vassileva 2001, 51.

⁸⁸⁴ Birecikli 2010, 223.

⁸⁸⁵ Paskuwatti ritüeli bölümüne bkz.

⁸⁸⁶ Haas 2002, 441.

⁸⁸⁷ Schuchhardt 1886, 398-434.

⁸⁸⁸ Picard 1922, 66-67.

⁸⁸⁹ Zgusta 1964, 66-67.

⁸⁹⁰ Schuchhardt 1886, 430-432.

⁸⁹¹ Ekin Meriç 2007, 5-8.

⁸⁹² Ekin Meriç 2007, 5-8.

rastlanılmaktadır. Robertson, Kybele isminin antik yazarlardan daha çok modern araştırmacıların kullandığından bahsetmektedir.⁸⁹³ Ana tanrıça adı altında adı henüz belirlenmemiş birçok ana tanrıça tapınımı söz konusudur.⁸⁹⁴ Batı Anadolu’da Luwilere dair tanrıça izlerini bulmak konusunda yazılı kaynakların kısıtlı olması, daha çok simgeciliği ve sembolizmi ön planda tutmaktadır. Bu da tanrıçaların Arkaik Dönem’den itibaren çeşitli varyasyonları ile şekil bulmasına neden olmuştur.⁸⁹⁵ Milet buluntusu MÖ 630 yıllarına tarihlenen, Arkaik Dönem geçiş örneği olan çıplak tasvir edilen tanrıça figürinleri, elleri ile cinsel organlarını tutmaktadır. von Graeve’e göre bu utanma eyleminden çok, doğurganlığı ve bereketi sembolize etmektedir.⁸⁹⁶ Luwi ya da Hitit tanrıçaları üslup ve stil açısından çıplaklığın, doğumun utanılacak bir durum olmadığını yansıtmaktadır. Grek stili tasvirlerden farklı verilmesi bir geçiş evresi ve belki de varyasyonların ilk aşaması örneği olması bakımından önemlidir. Huwassanna ile bağlantısı noktası ise bu örneklerin henüz kanıt yetersizliğinden ve araştırmaların kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa Huwassanna Luwi inancı ile bağlantılı Batı Anadolu ana tanrıça tapınımları ile örtüşmektedir. Von Graeve’in de bahsettiği doğrultuda bu tanrıçalar Grek stilinden çok ön Asyalı bir profil sergilemektedir. Bu sav, bu metinler ile desteklenmektedir.

*Bu açıklamalara göre Oikus Aphrodite Tapınağı arka planında, büyük bir güçle donatılmış Ön Asyalı verimlilik tanrıçalarından birisinin bulunduğu açıktır.*⁸⁹⁷

Ön Asya ile kastedilen Batı Anadolu kültür popülasyonu içerisindeki Luwi kültürü ile bağlantısıdır. Çünkü daha önce araştırılmayan ve konu hakkında keşfedilen buluntuların tümünü Hititlere çekmek, Luwi kültürünü yok saymak olur. Batı Anadolu’da var olan tüm tanrı ve tanrıçalar Luwi kökenlidir. Sadece adları var olan uygarlıklara ya da yazıt kaynaklarına göre adlandırılmıştır.

Phokaia’daki Athena Tapınağı’nın⁸⁹⁸ üzerinde yükseldiği ana kayanın denize bakan yüzünde yer alan kaya nişleri, burada tapınılan tanrıçanın arka planında bir ana tanrıça kültürünün varlığını gösterir. Athena Tapınağı’nın cella duvarlarında kullanıldığı düşünülen griphon protomları da buradaki tanrıçanın Anadolu-Ön Asya ilişkisini ortaya koyuyor

⁸⁹³ Robertson 1996, 239-241; Geç Phryg yazıtlarında Matar/Meter için ayrıca bkz: Brixhe Lejeune 1984: M-01c, W-04, W-06, B-01.

⁸⁹⁴ Hanfmann 1953, 1-37.

⁸⁹⁵ von Graeve 2015, 36.

⁸⁹⁶ von Graeve 2015, 48.

⁸⁹⁷ von Graeve 2015, 48-49.

⁸⁹⁸ Özyiğit 2003, 105.

olabilir. Benzer şekilde, Athena-Ana Tanrıça bütünleşmesini Erythrai ve Chios Emporio için de söylemek mümkündür. Batı Anadolu’da Anadolu-Ön Asya kutsal noktaları Ege Denizi arasındaki kültür sentezleri görülmektedir.⁸⁹⁹

“Anne, Ma, Maad, Matar veya Mater” olarak tanımladığımız kutsallık, belirli ayrımlarla görülüyor olsa bile birbirlerini tamamlayan çeşitli farklı kimliklerle ortaya çıkmaktadır.⁹⁰⁰ Romalı Şair Catullus⁹⁰¹, Carmina adlı eserinde Kybele’ye şu satırları yazmaktadır.

“Büyük tanrıça, tanrıça Kybele, Dindymus’un sahibi olan tanrıça, evimden uzak olsun senin çiğliklerin...”

Bu satırlara ithafen Huwassanna adının anna/anne olması ve de Bappi Ritüeli’nde yer alan öfkeli ve şiddetli tanrıçaya benzemesi bir tesadüften oldukça uzaktır.

Kybele ya da Luwilerde Huwassanna’nın yırtıcı hayvanlar hakimi, yaban alanların tanrıçası olmasının bir diğer nedeni onun kurban ritüellerinin av ritüelleri ile evrilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu konu hakkında Burkert, Artemis’in avcı kimliğini yorumlayarak bizlere sunmaktadır. Alman dil bilimcisi Walter Burkert, insanlığın inanç doğrultusunda evrilmiş olduğunu ve ilkel çağlarda yaşayan insanların düşüncelerini, yaşama bakış açılarını incelemiştir.⁹⁰²

Batı Anadolu’nun doğusunda bulunan Phryiglerin en önemli tanrıçası olan Kybele, ana tanrıça olgusu özellikle Hesiodos Dönemi MÖ 8. yüzyıl tanrılar panteonunda (Olymposlu Tanrılar Kuşağı) kökten bir değişiklik olduğu dönemlere tekabül ederken, Grek ve Roma kültlerine kadar uzanan Asya kökenli tanrıçalar Batı Anadolu’da karşımıza Hekate, Artemis, Leto olarak çıkmaktadır. Öyle ki MÖ 8. yüzyılda yaşamış olduğu düşünülen ve Hekate’den ilk defa adeta ana tanrıçaymış gibi bahseden Hesiodos ile Phryigia’nın ilk kralı I. Gordias⁹⁰³ çağdaştır. Hesiodos aslen Kymeli olup, daha sonra Boiotia Kenti’ne göç etmiştir.

⁸⁹⁹ Chios Emporia için bkz: Boardman 1967.

⁹⁰⁰ Aesch. Supp. 647; Aristoph. Com. 1358; Diod. 4. 45. 1.

⁹⁰¹ Catul. Carm. 34.

⁹⁰² Burkert 1983, 20.

⁹⁰³ Diakonaf-Neroznak 1985, 13.

Apuleius'un⁹⁰⁴ bize aktardığı satırlarda anlatılmak istenen çok daha iyi bir şekilde düşüncelerimizde canlanabilir.

Ben İsis, ellerin dua için yukarıya çevrildiği yerdeyim, bütün unsurların ve düşüncelerin ev sahibesi, doğanın annesiyim. Tanrı ve tanrıçaları şekillendirenim. Gökyüzünün aydınlanması, denizlerin esintisi ve yeraltının sessiz ağıtları benim kontrolüm altında gerçekleşir. Benim eşsiz ilahiliğime, dünya üzerinde çeşitli formlarda, isimlerde ve farklı yollarla tapınılır. İlk olarak Phryigler, Pessinus'ta beni Tanrıların Annesi olarak çağırdılar. Atinalılar yörelerine özgü olarak beni, Cecropların kızı Minerva olarak çağırırlar. Kıbrıs'ın dalgalarında yıkanan Paphos'un Venüs'ü; Girit'in okçusu Dictynna Diana; Sicilyalıların üç dilde ifade olunan karanlık Proserpina'sı; Eleusislilerin Tanrıça Ceres'i; farklı insanlar beni Juno olarak çağırdılar ya da Bellona ya da Hekate ya da Rhamnusia...

Metinde yer alan tüm tanrıça isimleri Luwi kökenli Huwassanna ile de bir ilişki içerisinde. Anadolu'da bu tapınım, kutsallık özellikle Phrygia Bölgesi sınırları içerisinde Pessinus'ta (Ballıhisar), merkez halini almıştır.⁹⁰⁵ Pessinus'un merkez halini alması muhtemelen, MÖ 204 yılında Roma'nın Kybele kültünü, kendi bünyeleri doğrultusunda inanç sistemlerine taşımış (Pergamon üzerinden?) olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁰⁶ Taşınan kültün sembolik olarak "Kybele kara taşı", tılsımlı bir gök taşı olduğuna inanılmaktadır. Kybele kara taşı, Roma'daki Platinus tepesindeki tapınağa taşınmıştır ve bugün hala orada bulunmaktadır.⁹⁰⁷ Kybele kara taşı, huvası taşından farklı bir taş değildir.

Akurgal'ın Kybele hakkındaki söylemi şu şekildedir:

Anadolu'da henüz arkaik dönemlerde, MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda doğu-batı kültür sentezi uygulanmak istenmiş ve özellikle iki tarafın tanrıları birbirleri ile birleştirilmişti. Örneğin eski Anadolu tanrıçası Kybele'nin Hellenli tanrıça Artemis ile bir olduğu kabul edilmiş ve heykelleri de yarı doğulu yarı Hellenli kıyafette tasvir edilmeye başlanmıştır. Ancak her iki taraf sadece kalıp bakımından yeni olan bu tanrıça tipinde kendi eski tanrısını görmeye devam etmiş ve böylece bir sentez değil, bir kompromi ortaya çıkmıştır. Antik Çağdaki bu doğu-batı birleşmelerinde son olarak doğu galip gelmiş ve doğulu bir dünya görüşü ile

⁹⁰⁴ Apul. Met. 11. 5-6, 23-5.

⁹⁰⁵ Işık 1999, 2-5.

⁹⁰⁶ Hellholm-Sanger 2017, 1782.

⁹⁰⁷ Birecikli 2010, 223.

*doğuda ortaya çıkan Hristiyanlık batıya geçerek batı dünyasının dini olmuştur.*⁹⁰⁸

Klaros kutsal alanına iki km uzaklıkta olan mağarada, yapılan ilk araştırmalara göre, kırık bir “Kybele?” kabartması küçük bir yapıya ait mermer parçaları bulunmuştur. Ancak yapıya ait temeller bulunamamıştır.⁹⁰⁹ Halk arasında Demirli Mağara olarak adlandırılmaktadır. Mağaradaki su kaynağı bölgenin sonradan kehanet merkezi olarak adlandırılacağı Manto ile ilişkilendirilerek, Manto’nun gözyaşlarından oluşan kaynak suyu olduğu, bunun yanı sıra kehanet ve bilicilik ilişkili olduğu ileri sürülmüştür.⁹¹⁰ Kült mağarasına yönelik en son 2002 yılında Bostancı tarafından araştırmalar gerçekleştirilmiştir.⁹¹¹ Bostancı alanın Kalkolitik Dönem’den itibaren Roma Dönemi’ne uzanan bir kutsal faaliyet noktası olduğunu öne sürmüştür. Doğal taştan ve kaynak suyuna sahip bu kutsal mağara, Picard’ın ileri sürdüğü gibi bir bilicilik mağarası değil, adı henüz bilinmeyen, yaban alanlar ile ilişkili bir ana tanrıça kültü olduğu ortaya atılmıştır.⁹¹² Bu sav Luwilerdeki dini sisteme benzemektedir. Dolayısıyla Luwi tanrıçası Huwassanna ile ilişkili olma olasılığını güçlendirmektedir. Ayrıca Kolophon ülkesinde yaşayan toplum Karlar olarak bilinmektedir. Karia’daki Hekate kültü ise oldukça yaygındır. Kolophon Arkhaia Kenti’nde, Hekate Enodia, Ana tanrıça Antaia ile ilişkilendirilmiş ve Hekate Antaia olarak geçmiştir. Antaia adı antik kaynaklarda, Hekate’nin bir epithedi olarak bir ana tanrıça kimliği ile geçmektedir.⁹¹³

Bir başka arkeolojik kanıt, Erken Tunç Çağı Mileti’nden tapınma sembolü olan çok sayıda dışbükey pervazı olan astragal taş bulunmasıdır.⁹¹⁴ Buluntular tapınımda taş ile bağlantılı bir kült olma olasılığını düşündürmektedir. Samos Hera kültünde de benzer olarak Hera’nın kült heykelinin kaba bir kütük, stel ile temsil edildiği antik pasajlarda geçmektedir.⁹¹⁵ Klement konu ile ilgili antik yazar Aethlius’un pasajlarına değinerek, Samos Hera kült heykelinin ahşap bir stel formunda olduğunu ve daha sonraki dönemlerde bu kutsalın insan formuna dönüştürüldüğünden bahsetmektedir. *Xoanon* adı verilen kabaca işlenmiş taş ya da ahşap biçimindeki formlar insan biçimindeki formlara dönüştürüldüğünde

⁹⁰⁸ Akurgal 1990, 239.

⁹⁰⁹ Macridy 1912, 57; Macridy-Picard 1915, 39-41.

⁹¹⁰ Macridy – Picard 1915, 40.

⁹¹¹ Bostancı 2002, 3-6.

⁹¹² Şahin 2009, 589.

⁹¹³ Pausanias III.14.9; Debord 2013, 88-91; Hekate ve Huwassanna ile ilgili paralellikler için ayrıca Hekate bölümüne bkz.

⁹¹⁴ Von Greave 2003.

⁹¹⁵ Eusebius, Praep. Evang. III. 8; Bevan 1940, 15.

brete/brotoi adını almıştır.⁹¹⁶ Dönüşümün tarihsel bir geçiş evresi olduğu akla gelmektedir. Ayrıca Gaifman, Paphos Aphrodite kültüründe Aphrodite'nin konik formu bir taş ile temsil edildiğinden bahseder.⁹¹⁷ Klement tanrı ya da tanrıçaların herhangi bir figür nesnesi halini almadan önce stel, taş, ahşap gibi unsurlarla temsil edildiğinden bahsederek bu savı desteklemektedir.⁹¹⁸ Hitit metinlerinin yok olmasından sonra MÖ I. binyıldan sonra Huwassanna tapınıminin devam ettiğine dair bir iz bulunamamıştır.⁹¹⁹ Ancak aynı dönemde Luwilerin yaşadığı Batı Anadolu'da birçok benzer ve kayadan oluşan kimi zaman bir su kaynağı kimi zaman ise dağlık büyük kayalardan meydana gelen kült noktaları bulunmaktadır. Her ne kadar bu mekanlara araştırmacılar "Kybele Kayası" ya da "Zeus'un Tahtı" gibi isimler taksa da aslında alanların Arzawalı kâhinlerden bildiğimiz, Luwi Ana Tanrıçası Huwassanna kültü olma ihtimali göz önüne alınmalıdır. Batı Anadolu'da Lykia Bölgesi'ndeki dikilitaşlar ölü kültüne paralel olarak tanrı ve tanrıçaları ya da mezar sahiplerinin önüne dikilmiştir. Bu taştan steller, kişinin öldükten sonra tanrılaştırılması ile ya da yer altı ile bir bağlantı kurulması adına temsili stellerdir.⁹²⁰ Stellerin, huvası taşı ile paralelliği yer altı kültü ile ilişkili olması ile bağlantılı olabilir. Bahsi geçen Hekate ile benzerliğinde karşılaştığımız yer altı ile ilişkisi bu durumu açıklar niteliktedir.⁹²¹

Muhtemelen kült, başka bir isim altında evrilerek Grek uygarlığını beslemiştir. Bunun kanıtlarını, Hekate ve Thesmophoria gibi sözü edilen ritüellerde ve hatta Klaros yakınlarındaki mağarada aramak gerekir. Batı Anadolu bölgesinde, MÖ I. bin taş anıtları Huwassanna kültü ile ilişkili ve bu tapınımına dair bulgular tespit edilmiştir. Bu kutsal noktalar hem eril hem de dişil bir tapınıminin işaretleri olarak rastlanır. Benzer bir birliktelik örneği, Ephesos Peion kaya kutsal alanı içinde bulunmaktadır. Peion Dağı kayasında nişlere kazınan yazıtlarda Kybele ve Zeus adı altında bir tanrısal birliktelik işlenmiştir.⁹²² İsimlerin Luwice karşılığı henüz tespit edilmese de Luwi inanç sisteminde bu örnekleri görebiliriz.

⁹¹⁶ Clem. Protr. 4. 1.

⁹¹⁷ Gaifman 2012.

⁹¹⁸ Clem. Strom. 1.24.164.6; Clem. Protr. 4.1, 4.2.

⁹¹⁹ Hutter 2001a, 232.

⁹²⁰ Işık 1999, 68.

⁹²¹ Bkz: Bappi ritüeli, Hekate ile benzerliği bölümü.

⁹²² Alkış, Yazıcı - Üreten 2020, 476-477.

4.13.8. Batı Anadolu MÖ I. Bin Huwassanna Tapınım Alanları

Tenedos Hacı Mahmut Mevkii (Kaya Kutsal Alanı)⁹²³

Smintheion (Mağara Kutsal Alanı)⁹²⁴

Antandros (Açık Hava Kutsal Alanı)⁹²⁵

Eğridere (Açık Hava Kutsal Alanı)⁹²⁶

Kera Panagia – Zeytinli Ada (Açık Hava Kutsal Alanı)⁹²⁷

Adramytteion Merdivenli Kayalar, Ulutaş Kayası ve Alanı, Dedekaya, Asarkaya, Hisarköy (Kaya Kutsal Alanı)⁹²⁸

Pergamon Kapıkaya,⁹²⁹ Molla Mustafa Tepesi, Büyükkaya, İlyas Tepe, Meter Asordene Mamurtkale (Kaya Kutsal Alanı)⁹³⁰

Aigai (Kaya Kutsal Alanı)⁹³¹

Neontheikos (Kaya Kutsal Alanı)⁹³²

Tisna Sarıkale Tepe Akropol ve Tisnaios Kutsal Alanı, Karahayıt (Açık Hava Kutsal Alanı), Kocakale Tepe, Neontheikos (Kaya Kutsal Alanı)⁹³³

İonia Değirmenli Tepe,⁹³⁴ Liman Kaya,⁹³⁵ Taş Kule, İncir Adası, Orak Adası, Altın Mağarası Tepesi (Kaya Kutsal Alanları)⁹³⁶, Phokaia (Eski Foça)⁹³⁷

⁹²³ Schafer 2009, 3.

⁹²⁴ Bamyacı 2006, 45.

⁹²⁵ Polat 2012, 210; Polat 2005.

⁹²⁶ Meral-Aydın 2019, 472-473.

⁹²⁷ Öztürk – Kavaz, Kındıgılı – Güloğlu 2019, 440-441.

⁹²⁸ Kırac 2019, 94.

⁹²⁹ Agelidis 2014, 425.

⁹³⁰ Ateş 2014, 422-425.

⁹³¹ Sezgin 2012, 87.

⁹³² Sevin 2007, 79.

⁹³³ Erdan 2020, 9.

⁹³⁴ Özyiğit 1993, 1-8.

⁹³⁵ Erdoğan 2003, 25-155.

⁹³⁶ Sartiaux 1952, 19-20.

⁹³⁷ Özyiğit 2012, 300-301.

Larisa Kült Taşı⁹³⁸

Magnesia Apollon Hylai (Mağara Kutsal Alanı)⁹³⁹

Teos Kaplan⁹⁴⁰ ve Cılga (Mağara Kutsal Alanı)⁹⁴¹

Klazomenai Taş Harmanı Mevkii (Kaya Kutsal Alanı),⁹⁴² Karantina Adası (Açık Hava Kutsal Alanı)⁹⁴³, İnkaya ve Söğüt (Mağarası Kutsal Alanı)⁹⁴⁴

Smyrna Kutsal Alanı⁹⁴⁵

Kolophon Demirli Mağara⁹⁴⁶ ve Basamaklı Kaya⁹⁴⁷

Ephesos Peion (Kaya Kutsal Alanı),⁹⁴⁸ Koressos Basamaklı Anıtı⁹⁴⁹

Metropolis Akropolis (Kaya Kutsal Alanı)⁹⁵⁰

Klaros Apollon Tapınağı⁹⁵¹

Priene (Açık Hava ve Kaya Kutsal Alanı)⁹⁵²

Samos/Sisam Adası (Kaya Kutsal Alanı)⁹⁵³

Miletos Humeitepe ve Tiyatro (Mağara Kutsal Alanı),⁹⁵⁴ Aphrodite Kutsal Alanı,⁹⁵⁵ Değirmentepe Sunağı, Kalabaktepe⁹⁵⁶

⁹³⁸ Boehlau – Schefold 1940, 59.

⁹³⁹ Bingöl 2008, 11.

⁹⁴⁰ Koparal 2019, 245.

⁹⁴¹ Koparal 2019, 342.

⁹⁴² Ulusoy 2018, 238.

⁹⁴³ Koparal 2019, 339.

⁹⁴⁴ Koparal 2011, 91-92; Ulusoy 2018, 237-238.

⁹⁴⁵ Akurgal 1997, 12; Meter Sipylene için bkz: Akın 2016, 148; Şakar 2020, 243.

⁹⁴⁶ Bostancı 2002, 115-116.

⁹⁴⁷ Teraman Hepdinçler 2019, 202.

⁹⁴⁸ Alkış, Yazıcı– Üreten 2020, 452.

⁹⁴⁹ Baydur 1994, 87.

⁹⁵⁰ Zgusta 1964, 133.

⁹⁵¹ Şahin 2012, 248.

⁹⁵² Raeck 2006, 318-323.

⁹⁵³ Tölle 1969.

⁹⁵⁴ Huy 2019, 167-168.

⁹⁵⁵ Diler 2017, 167-175.

⁹⁵⁶ von Graeve 2006, 241.

Lydia Yortan-Gelenbe,⁹⁵⁷ Basamaklı Anıtlar, Larmene Kutsal Alanı,⁹⁵⁸ Sidas Kale.⁹⁵⁹

Phrygia Gordion Dümrek Basamaklı Anıt,⁹⁶⁰ Pessinus Tekören Basamaklı Anıt,⁹⁶¹ Midas Basamaklı Anıt ve Üçgen Sembollü Basamaklı Anıt,⁹⁶² Asarkaya Kaya Basamaklı Anıt.⁹⁶³

Eumenia Açık Hava Kutsal Alanı,⁹⁶⁴ Boğazköy Steli, Kerkenes/Pteria Stel⁹⁶⁵

Hierapolis Bakacak Tepe/Alaburun Kutsal Alanı⁹⁶⁶

Karia Tralleis Çarıklar (Açık Hava Kutsal Alanı)⁹⁶⁷

Nysa Kharonion Mağarası Kutsal Alanı⁹⁶⁸

Alabanda Kutsal taşı ve Basamaklı Sunak⁹⁶⁹

Alinda Kaya Çanakları⁹⁷⁰

Labraunda Yarık Kaya Kült Taşı⁹⁷¹

Latmos Kült Taşı⁹⁷²

Kaunos Baitylosu, Kaunos Demeter Kaya Kutsal Alanı,⁹⁷³ Kaunos Artemis Kült Taşı,⁹⁷⁴ Kaunos Leto Kültü.⁹⁷⁵

Keramos Basamaklı Anıtı.⁹⁷⁶

⁹⁵⁷ Umar 2006, 132-133.

⁹⁵⁸ Akat Özenir 2018, 376.

⁹⁵⁹ Sevin 2007, 187.

⁹⁶⁰ Roller 2013, 84.

⁹⁶¹ Claerhout – Devreker 2008, 150.

⁹⁶² Gimbutas 1989, 237-238.

⁹⁶³ Roller 2013, 89.

⁹⁶⁴ Altınoluk 2005, 43.

⁹⁶⁵ Summers – Summers 2011, 386.

⁹⁶⁶ Ceylan 1999, 266.

⁹⁶⁷ Ateşlier – Erdan 2020, 108.

⁹⁶⁸ İdil 1999, 79.

⁹⁶⁹ Diler 2000, 65; Akkurnaz 2017, 200.

⁹⁷⁰ Ruggendorfer 2020, 466-472.

⁹⁷¹ Henry 2020, 96.

⁹⁷² Peschlow 2005, 94-95; Peschlow 2009, 56-57.

⁹⁷³ Bulba 2019, 211; Diler 2017, 176.

⁹⁷⁴ Işık 1999, 32; Işık 2010.

⁹⁷⁵ Çörtük 2013, 241-260.

⁹⁷⁶ Kızıl 2008, 233.

Pedasa (Açık Hava Kutal Alanı).⁹⁷⁷

Patara Asarcık (Kaya Kutsal Alanı)⁹⁷⁸

Lykia Tlos (Kaya Kutsal Alanı)⁹⁷⁹

Arykanda (Kaya Kutsal Alanları)⁹⁸⁰

Pisidia Prostanna⁹⁸¹

Kilikya Şeytanderesi Vadisi (Kaya Kutsal Alanı), Olba.⁹⁸²

Selge Olbassa⁹⁸³ ve Arpalık Tepe (Mağara Kutsal Alanı)⁹⁸⁴

Kappadokia Ovaören-Yassıhöyük⁹⁸⁵

Pamphylia Tanrıça İdolü⁹⁸⁶

Ksanthos Asarcık (Kaya Kutsal Alanı)⁹⁸⁷

4.14. Lazpa'nın Baş Tanrı/Tanrıçası

Lazpa'nın baş tanrısı hakkında çeşitli spekülasyonların olması ile birlikte bazı araştırmacılar bu konu ile ilgili: II. Murşili'nin Batı Anadolu'ya gerçekleştirdiği seferinde volkan patlamasından korkarak yüz felci geçirmesi ve hatta Hitit büyüleri ile eski sağlığına kavuşturulmaya çalışıldığı bilinir. Bu çabaların yetersiz kalması sonucu başka ülkelerin tanrılarından şifa arayışlarına girişilmiş ve Lazpa'nın baş tanrısı ve Ahhiyawa'nın⁹⁸⁸ baş tanrısı Hitit ülkesine getirilmiştir.⁹⁸⁹ Bu kanıt Hititlerin şifa bulmak amacı ile son çare Ahhiyawa-Miken ya da Luwi? tanrısına başvurduğu ve tanrının şifacı bir yeteneğinin olduğu

⁹⁷⁷ Diler – Topaloğlu 2019, 7.

⁹⁷⁸ Işık 2010, 84-87; Işık 2012, 366.

⁹⁷⁹ Işık 1999, 68; Özdemir 2016.

⁹⁸⁰ Gökay 2012, 313; Bayburtoğlu 2003, 26-27.

⁹⁸¹ Kızıyalçın – Özcan 2016, 142-145.

⁹⁸² Erten 2009, 132-137.

⁹⁸³ Gürdal 2007, 156.

⁹⁸⁴ Işın 2006, 126-128.

⁹⁸⁵ Şenyurt – Akçay 2018, 571-573.

⁹⁸⁶ Onurkan 1969, 304-305.

⁹⁸⁷ Işık 2016, 142.

⁹⁸⁸ Ahhiya, ahhiyawa ve hiyawa yer adlarından herhangi birini anlatan, Anadolu çivi yazısı ve Luwi Hiyeroglifi belgelerine dayanarak Hititçe, Akadca ve Luwi Hiyerogliflerinde yazılmış kırk yedi olası örnek bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Durnford 2021, 43-127.

⁹⁸⁹ Taylour 1995, 52-53.

ortaya çıkmakla birlikte, Hititlerin komşu ülkelerden tanrılar, ritüeller alıp panteonlarına kattığının göstergesidir. Baş tanrının kayıtlarını ortaya çıkarmak için bazı kanıtlardan yararlanmakta fayda vardır; 1951 yılında Pugliese Carratelli,⁹⁹⁰ Lazpa'nın baş tanrısının antik yazar Alcaeus'un bir şiirinde bahsedilen "Görkemli tanrıça, Her şeyin Anası" şeklindeki satırları kanıt olarak göstererek dişil baş tanrıça varlığının söz konusu olduğunu savunmuştur.⁹⁹¹ George Huxley'e göre, Lazpa'nın baş tanrısı tıpkı Apollon Smintheus gibi eril bir tanrı idi ve bu tanrının çeşitli şifa ile ilişkilendirilen güçleri bulunuyordu.⁹⁹² Itamar Singer ise Lazpa'nın baş tanrısının bir tanrıça (dişil) olduğunu öne sürdü. Hugh Mason, 2006 yılında yayınlanmış bir konuşmasında, onun Aphrodite'nin özü sayılabilecek bir tanrıça olduğunu ya da Mytilene yakınlarında tapınılan Apollo Maloeis ya da Mytilene'nin kuzeyinde, Thermi'nin Tunç Çağı katmanında tapınılan Artemis Themia olabileceğini öne sürdü.⁹⁹³ Görülen o ki Lazpa'nın baş tanrısı ya da tanrıçasının özellikle Geç Bronz Çağı'ndaki Luwi kökeni hala gizem içindedir. Fakat bu çalışma açısından, dönemin inanış şekli göz önüne alındığında bölgenin eril ve dişil ham bir kültünün var olduğunu göstermektedir. Bu örnek tıpkı Labraunda'nın erken dönemlerindeki Lars Karlsson'un "Kybele Kayası" olarak adlandırdığı ve kayanın şimşekle (eril güç) ikiye bölünmüş hali ile ya da Phrigia'daki Kybele Attis miti gibi ya da İsthar Tammuz gibi ya da Artemis Apollon gibi ve daha birçok birbirini tamamlayan eril dişil varlığın oluşumunu yansıtıyor olduğu aşıkardır.

II. Murşili Dönemi'nde Arzawa'ya yapılan askeri sefer sırasında, Murşili muhattabı olan Arzawa kralı Uhhaziti yenilgiye uğramış ve Murşili, Arzawa başkenti Apasa'ya kadar ilerlemiştir. Şeha Ülkesi'nin de Midilli'yi (Lesbos) istemesi sonucu çıkar ilişkisi nedeniyle Murşili'yi destekleyen kral Manapa-Tarhunda, Murşili'nin Lazpa'daki büyük ve önemli olan şifacı tanrısını kendi panteonuna taşımasına yardım etmiş olmalıdır. Bunun üzerine II. Murşili, Şeha Ülkesi kralı Manapa-Tarhunda'yı Appawiya (Milet) topraklarına atamış ve kendi vassalı yapmıştır. Amacına ulaşarak var olan kültü alıp kendi panteonuna katan Murşili için bu durum Hitit devlet politikasının bir parçası olsa da aslında, Murşili'nin kendine ait annallerinden anladığımız kadarıyla kendisi bir yüz felci geçirmiştir ve bu durumu tanrılara karşı bir günahın bedeli sonucu olduğu ortaya çıkmış tanrıların laneti olduğu inancı aktarılır.

⁹⁹⁰ Pugliese Carratelli 1996.

⁹⁹¹ Alcaeus fragman 129. 1941.

⁶⁷⁴Huxley 1960, 13; Ayrıca Archi 2015a 287-288 adlı kaynağında, Apollon Smintheus kültünü Ambazi ritüeli ile ilişkilendirmiştir. Ritüel ile ilişkilendirilen tanrılar; Zarniza, Tarpatassa ve Alauwaimi idir. Bu ritüellerde, taşıyıcı olarak fare kullanılırdı. Bir başka kaynakta; Paola Dardano 2006, 179: Ambazzi'nın Arzawa kökenli olduğunu öne sürmüştür.

⁶⁷⁵Mason 2006, 10.

Kendisi tanrılara oldukça saygılı bir kraldır. Ona göre günahlar da tıpkı diğer tüm özellikler gibi babadan oğula aktarılan bir zincir halkası gibidir. Bu durum ata kültü inancına benzerlik göstermesi açısından bir noktada önemlidir.

4.15. Potnia Aswiya/Assuwa

Anadolu tanrılarının Yunanistan'a göç ettiğine dair en güçlü kanıtlardan bir tanesi Pylos'tan bir Linear B tabletinde⁹⁹⁴ 150 litre parfümlü yağın alıcısı olarak kaydedilmiş, Miken tanrıça “po-ti-ni-ya-a-si-wi-ya”dır.

PY Fr 1206: po-ti-ni-ya a-si-wi-ya to-so qe-te-yo OLE + PA 5 v 4

İlk kelime potniya (mistres) tanrıçaların unvanlarında ortak olarak kullanılır. Aşšuwa ise MÖ 15. yüzyıl sonları ve MÖ 14. yüzyıl başlarında Hitit metinlerinde geçen, “iyi topraklar” anlamına gelen siyasi bir faktör ile ilişkilendirilebilir.⁹⁹⁵

Aşšuwa, Hitit kralı I/II Tuthaliya tarafından yapılan Batı Anadolu fethinden sonra kayıtlardan kaybolmuştur. Hitit anallarından bilgi edindiğimize göre Batı Anadolu'da bulunan iki şehir grubuna, Hititler tarafından saldırı gerçekleşmiş ve bu ilk gruplar arasındaki şehirler Arzawa'yı da içerirken; Aşšuwa olarak adlandırıldığı anlaşılan ikinci grup, adı Juqqa ile biten bir yerle başlar. Daha sonra Wilusiya ve Taruisa ile birlikte bulunmaktadır.⁹⁹⁶

Hitit metnindeki birinci ve ikinci grup ile ayrı tutulan Arzawa ve Aşšuwa daha sonra her ne kadar birbirleri ile örtüştüğü düşünülse de Aşšuwa lokasyon olarak Kyzikos'un bir limanı olan Artake/Erdek ile özdeşleştirilmiş ve bu hipotez ile Aşšuwa doğrudan Batı Anadolu'nun kuzey batısına yerleştirilmiştir.⁹⁹⁷ Elimizdeki kanıtlar doğrultusunda Aşšuwa'nın boyutu ve tam yeri belirsizliğini korumaktadır. Bir Hitit metnine göre Forlanini'nin⁹⁹⁸ Frigya'da olabileceği sonucuna vardığı bir “Aşšuwa şehri”nden bahseder; Gander,⁹⁹⁹ bu kasabanın bir zamanlar genişlemiş olan Aşšuwa krallığının doğudaki bir kalıntısı olabileceğini öne sürmektedir. Aşšuwa'nın lokasyon olarak Mısır'da olabileceği de iddia edilmektedir. Buna göre, bir Mısır yer adı olan Asiya ile ilişkilendirilir. MÖ 14. yüzyıla ait bir heykel kaidesi üzerindeki coğrafi listesinin bir parçası Mısır'daki Kom-el-Hetan'dan

⁹⁹⁴ Pylos Linear B tablet Fr. 1206.

⁹⁹⁵ Heubeck 1961, 71-73; Chadwick 1957, 125-126; Starke 1997, 456.

⁹⁹⁶ Kretschmer 1924; Güterbock 1986, 35; Latacz 2004, 75; Sommer 1932, 363; Gander 2017, 272.

⁹⁹⁷ Carruba 1977, 166-169.

⁹⁹⁸ Forlanini 2007, 291.

⁹⁹⁹ Gander 2015, 443-471.

edindiğimiz bilgi Anadolu toprakları içinde bulunur ve Gander'e göre Anadolu'nun üç büyük krallığı olan Hatti, Arzawa ve Asiya krallıklarıdır.

Miken tabletinde geçen potniya Aššuwa için kaynaklar kısıtlıdır. Sadece “bir yerden gelen tanrıça/yerel olmayan” bilgisi dışında nereden geldiği ve hangi tanrıça olduğu net değildir. Son zamanlarda Potniya Aššuwa'nın, Demir Çağı'nın en iyi bilinen Batı Anadolu tanrıçası Ephesos Artemis'i ya da erken versiyonu olarak görülmesi gerektiğini öne süren araştırmacılar bulunmaktadır.¹⁰⁰⁰ Fakat ne ikonografik açıdan ne de tanrıçanın epikorik adı Opis/Oupis henüz anlaşılabilmiş değildir. Rutherford tanrıçanın daha çok Kuzeybatı Anadolu'dan geldiğini Dindymene Annesi veya İda'nın Annesi olduğunu daha muhtemel görmektedir. Çünkü Anadolu'dan Geç Bronz Çağ'da geldiği ve MÖ I. binyıldan beri bilinen herhangi bir tanrıça ile özdeşleştirilecekse ancak bir MÖ I. bin tanrıçası olması gerektiği yönünde savunma yapmaktadır.¹⁰⁰¹ Ek olarak fark edilen gerçek Batı Anadolu MÖ I. binde Luwilerin topraklarıdır. Dolayısı ile Aššuwa'nın bir Luwi tanrısı olması göz önünde tutulmalıdır.

4.16. Adad

Adad, Addu, Ad(d)a ya da Sümerlerin tanrısı Iskur, fırtına ve yıldırım tanrısı ve ayrıca savaşçı tanrı şeklinde literatüre geçmektedir. Baş savaşçı tanrıdır ki Hitit metinlerinde geçen, ülkeler arası antlaşmalarda ilk başta tanrının adının şahitlik için yazılması bu tezi doğrulamaktadır. Anu(m)'un oğlu ve Hurri kökenli Sala'nın eril hali (eşi) olarak bilinmektedir. Adad, Enki'nin ikiz kardeşi Sümer tanrısı İskur ile özdeşleştirilmektedir. Bir boğanın ya da bir aslan-ejderhanın üzerinde dururken, elinde yıldırımlar ya da yıldırım çatalı sembolü ve silah tutar şeklinde tasvir edilmiştir.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ Morris 2001a, 423-434; Morris 2001b, 135-317.

¹⁰⁰¹ Rutherford 2020, 115.

¹⁰⁰² Frayne R. D.-Stuckey J. H.-Beaulieu 2021, 3-4.

Figür 4.44. Arslantaş Tanrı Adad Steli.

Arslantaş'tan Tanrı Adad'a adanmış bir stel, Bazalt taşından yapılmış. 1.36 metre yüksekliği Yeni Asur Dönemi'ne ait ve şu anda Louvre Müzesi'ndedir.

Adad adına rastladığımız bazı kayıtlarda Asur kralı ülkede bereket ve özellikle yağmur ve toprağa su getirmesi ile sorumlu olan tanrı için dua ettiği bilinmektedir. Bir başka metinde “şimşek ve fırtına gibi düşmanın üzerine gelen tanrı” şeklinde betimlenmektedir.¹⁰⁰³ Tanrının epithetleri arasında, “Bolluğun Efendisi”, “Su getiren”, Yer ve Gök arasındaki havayı ve yağmuru kontrol eden” bulunurken, Gılgamış Destanı'ndaki Tablet XI'de, Büyük Tufan ile ilgili “*ufkun üzerinde kara bir bulut belirdi ve bu bulut içinde Adad gürlüyordu.*” ayrıntısı verilmektedir.¹⁰⁰⁴ Mari kralı Zimri-Lim destanında Adad, savaşçı olarak önemli bir rol oynamıştır. Bazı Asur kralları Adad'ı teoforik taht adlarının bir parçası olarak kullanmaktadırlar: Bunlardan örnek verebileceğimiz Samsi Adad ve Adad-nirari bulunmaktadır. Adad adına birçok kült merkezi vardır. Bu yerler arasında Assur, Babil, Ebla, Mari ve Sippar bulunmaktadır. Sippar'daki Adad adına düzenlenecek festivalde Saduppum'un kralı “bir gümüş şekel” bağışlama sözü verir ve ancak bunu yeri getirmez

¹⁰⁰³ Oppenheim 1956, 277.

¹⁰⁰⁴ Foster 2001, 87.

şeklinde bilgi verilmektedir.¹⁰⁰⁵ Luwilerin baş tanrısı Tarhunt iken Adad günümüz Suriye Halep olarak geçen Levant'ın baş tanrısı idi. Aynı zamanda Hurrilerin baş tanrısı Teşup ile eş tutulmaktadır. Araştırmacılar tanrının adının ve kendisinin Elamlılardan ödünç alındığından hem fikirlerdir.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁵ Cohen 2015, 255.

¹⁰⁰⁶ Henkelman 2008, 519; Foster 2005, 636-639; Younger 2009, 4; Black and Green 2003, 110-111; Schwemer 2001, 200-210; Leick 1999, 148-149; Cohen 1993, 31; Michalowski 1988, 265-275; Jacobsen 1976, 233.

5. BÖLÜM

5. TANRILAR HAKKINDA BİLGİ VEREN LUWİ RİTÜEL METİNLERİ

Luwi panteonunda dağlar, ırmaklar gibi doğa öğelerine kutsallık atfedilir, ayrıca bu tanrılara ritüel metinlerinde yardım için başvurulur ve dualar ve çeşitli ritler ile çağrılır. Panteonun en başında, Tarhunt anlam bakımından *tarhu-* kökünden gelen ‘yenmek, fethetmek, güçlü olmak’ anlamlarına karşılık geldiği Hutter tarafından önerilir. Kloekhorst *tarhu-* kökünün Çiviyazılı Luwice’de ‘kırmak’ anlamına gelen *tatarh-* kelimesi ile ilişkilendirmiştir. Tarhunt Hitit metinlerinde ^dIM / İŞKUR şeklinde karşımıza çıkar. Antik Dönem dinleri içerisinde fırtına tanrısı, tarımın hava durumuna bağlı olması en büyük nedenlerden biri sayılırken, gökyüzünün erişilmezliği ve sonsuzluğu aynı şekilde en önemli nitelik sayılmış ve baş tanrı olarak tapına gelmiştir. Gökyüzü, Fırtına Tanrısı Tarhunt atlar ile ilişkili olduğu kadar aynı zamanda kuşlar ve gözlemleri ile ilişkilidir. Gökyüzü dolaylı olarak kuşların yaşamını sürdürdüğü ve gökyüzüne eriştiği bir alan olması nedeniyle, antik dönem insanı kuş falcılığı ile ilgilenmiştir. Bu falcılık oldukça geniş bir perspektif sunabilir ve uzun yorumları beraberinde getirebilir. Kuşların havada yönlerini bulmaları, elektromanyetik bir frekans sayesinde gerçekleştiği günümüz bilimi sayesinde kanıtlansa da bu çağlar boyunca kullanılan ve en önemlisi tanrısal kabul edilen bir gerçektir. Greklerde de Zeus’un en önemli hayvanının bir kartal olması asla bir tesadüf değildir. Dolayısıyla Luwi gökyüzü tanrısı Tarhunt da her ne kadar kuşlarla birebir olarak somut bir kanıt bulunmasa da konu ile oldukça ilişkili olduğu yorumlanabilir. Anadolu’nun en önemli kehanet yöntemi çağlar boyunca uygarlıkların değişmesine aldırış etmeden varlığını sürdürmüştür.

II. Murşili ve Mira-Kuwaliya kralı Kupanta-Kurunta ve II. Muwatalli’nin Wiluša kralı Alakşandu ile yaptığı antlaşmalarda geçen kuş falı ile ilgili kısımlar konu ile bağlantılı olarak aşağıda yer almaktadır.

II. Murşili’nin Mira-Kuwaliya kralı Kupanta-Kurunta arasındaki antlaşma metni:¹⁰⁰⁷

KBo 5.13 iii 17’-19’

¹⁰⁰⁷ CTH 68.

17. le-e

18. MUŠEN u-uš-ki-ši ŠA MUŠEN-ia-an-za-kán me-mi-an pí-ra-an ša-ra-a

19. le-e e-ep-ši

Kuş gözlemlemeyeceksin ve bu konuda, önce kuş falı bakmayacaksın/gözlemlemeyeceksin.

II. Muwatalli ile Wiluša kralı Alakšandu arasındaki anlaşma metninde şu şekilde geçer:¹⁰⁰⁸

ŠA MUŠEN=ma=za=kan uttar peran š[arā lē kuit]ki ēpti

Bu konuda önce bir kuş falı gözlemlemeyeceksin.

MÖ II. binyıl itibari ile Anadolu toplumlarının çeşitli uygarlıkların kültürlerinde oynadığı roller azımsanamayacak derece çoktur. II. Muwatalli ile Wiluša kralı Alakšandu ve II. Muršili'nin Mira-Kuwaliya kralı Kupanta-Kurunta arasındaki anlaşma metinlerinde kuş falcılığı ile ilgili bilgiler, Hititlerin diğer ülkeler ile yaptığı anlaşma metinlerinde geçmemektedir. Dolayısı ile sadece Arzawa ile yapılan anlaşmada geçmesi, kuş falcılığın sadece Batı Anadolu'ya yani Luwilere özgü olduğunun bir kanıtı niteliğinde olarak oldukça önemlidir. Muhtemelen bu anlaşmalar sonrasındaki dönemlerde kuş falcılığı Hititler genelinde popülerlik kazanmış ve sıklıkla uygulanmıştır. Örnek olarak, II. Muršili'nin Kunnawura/Kannuwura¹⁰⁰⁹ kentindeki kuşatmayı kaldırmak için görevlendirdiği Nuwanza,¹⁰¹⁰ kraldan kuş falı gözlemcisi istemesi kuş falının kullanıldığının bir göstergesidir.

5.1. Arzawa Ritüelleri

Arzawa hakkındaki sekiz ritüelin bir listesi ilk olarak Otten¹⁰¹¹ tarafından verilmektedir. Bu ritüellerin listeleri daha sonra 2005 yılında Bawanyeck tarafından on üçe çıkarılmıştır.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁸ CTH 76.

¹⁰⁰⁹ KBo 4.4 II 16-18.

¹⁰¹⁰ KBo 4.4. III 20-23.

¹⁰¹¹ Otten 1973, 81-82.

¹⁰¹² Bawanyeck 2005a, 1-8; Bawanyeck 2005b.

Arzawa-Hitit çalışmalarında başından beri bir “Luwi Ülkesi” olarak kabul edilmiş ve çalışmalar bu şekilde ilerlemiştir. Kizzuwatna’dan gelen ritüel metinlerinin aksine Arzawa ritüelleri her ne kadar yerel pasajlar içermeseler de araştırmacılar Arzawa ritüellerinin orijinal olarak Arzawa katipleri tarafından toplandıkları/derlendikleri ve ardından Arzawa’nın yıkılmasından sonra Hitit kraliyet arşivleri için kopyalandıkları ihtimalinin yüksek olduğu fikrini paylaşmaktadırlar. Bir diğer olasılık ise bazı Arzawa din adamının Hattuša’da çalıştığını veya en azından ziyaret ettikleridir.¹⁰¹³ Yakubovich ikinci olasılık üzerinde durarak, Arzawa ritüellerinin içinde yer alan Luwice veya başka bir herhangi bir yabancı dilde büyü sözler içermemesinin nedeninin Hitit katiplerinin bu konudaki yetersizliğinden kaynaklandığını savunmaktadır.¹⁰¹⁴ Yakubovich aslında iki binyılda, Karialılar ve Lydialılar tarafından kullanılan dilin Luwice olmadığını dar anlamda “Luvoid” bir dile dönüştüğünden bahsetmektedir. Başlıca argümanı, *Kupanta-* ve *-aradu* gibi kelimelerin, Orta ve Doğu Anadolu’daki Luwi bölgelerinin antroponiminde bulunmadığıdır. Kendisinin bu tezine rağmen Hattuša’da Arzawa lehçesini anlamada sözde bir zorluk olması inandırıcı bir argüman değildir. Bunun nedeni Hitit dini ritüel metinlerinde tanrılara dualar sırasında birkaç farklı dilde büyü formülleri bulunmaktadır. Bazı örnekler vermek gerekirse, Babilce, Palaca, Hattice, Luwice’nin kendine özgü bir biçimi olan Hurri dilinde (Kizzuwatna’da, Kilikia ve Kapadokia bölgesinde kullanılan lehçe olarak kabul edilir.), ayrıca Istanuwa bölgesinde bulunan farklı bir lehçesi metinlerde yer almaktadır. Kizzuwatna’dan farklı olarak Arzawa ritüellerinin yabancı dilde yazılmış bölümlerin olmaması, daha çok farklı aktarımları ile açıklanmalıdır. Hattuša’nın kuzey doğusunda bulunan Sapinuwa’dan yakın zamanda yayınlanan ilk üç Hurri dini metni, bu türden ve farklı bir dilde belgelerin Hititler tarafından nasıl elde edilmiş olabileceğini açıklamaya katkıda bulunabilir. Archi’ye göre; Erken İmparatorluk Dönemi’nde I. Tuthaliya ile başlayan Hatti ve Kizzuwatna arasındaki güçlü siyasi ilişkiler, Hurri kültürünün çekiciliği ile birlikte, Tasmi-sarri/Tuthaliya II/III için tüm bir dini belgeler kütüphanesinin satın alınmasını desteklemektedir. Dini deneyimin bir Hurri yorumunu takiben, kralın ikamet ettiği Sapinuwa’da Fırtına tanrısı için bir kült alt tür kurulmuştur.¹⁰¹⁵ Açıklamasına göre, Bilingual (İki dilli) bir Hurri ya da Hitit katibi, Tessup’un dizisini oluşturan ve kökeni Halep’te olan ve daha sonra Kizzuwatna’da benimsenen bir *kaluti* (tanrı ve tanrıçalar *kaluti* olarak anılan “daireler” içerisinde gruplaştırılmıştır.) tanrı “dairesini” (Orta Hitit yazısı) ile kopyalamıştır. Kaluti daha sonra Hattuša arşivleri için üç

¹⁰¹³ Archi 2015, 283.

¹⁰¹⁴ Yakubovich 2013, 108-121.

¹⁰¹⁵ Archi 2015, 284.

versiyon halinde yapılmış ve “Sapinuwa şehrinin Tesup’u” olarak tanımlanmıştır. Hititçe versiyonu sağ sütunda olmak üzere yirmi tablet halinde “itkazi ritüelinin” iki dilli bir baskısı, bir Hitit katibi tarafından Orta Hitit alfabesi ile kaleme alınmış ve bu nedenle, bundan sorumlu katiplerin emrinde Kizzutwa’dan bir el yazması bulunmuştur: Böylesine karmaşık bir ayin sözlü aktarım için uygun değildir. Anlaşılan o ki; Ritüel hem Hitit yazısı ile yazılırken hem de başka bir dil ile yazılmış ve kullanma gereğinde bulunulmuştur. Aynı ritüel daha sonra Hattuša için on tabletlik çok daha kısa bir versiyonda yazılmıştır.¹⁰¹⁶ Tesup adına yazılmış, “Kurtuluş ve Esenliğin Tesup’u” şeklinde hitap edilmiş Geç Orta Çağ Hurri metni daha sonra Hattuša’da katipler tarafından tekrar yazılmıştır. Metin Hititçe *bunun üzerine şu şekilde ekmeğe gangati bitkisini uygular* reçetesi ile başlayarak Hurrice bir ayin metni takip eder. Metin Hititçe devam ederek tekrar Hurri dili ile sona erer. Hurri dilindeki üçüncü kısımda daha sonra Hititçe bir girişle devam eder. Bu noktada *hasta olan kişinin adı ki o bir kraldır, tanrılarının çemberi içerisinde şifa bulur...* ritüeli yapılır. Bu tarz şifa bulma ritüelleri genellikle krallara yapılmaktadır. Tanrı kral anlayışı içinde, kralın her zaman mükemmel (saf) olması gerekmektedir ki tanrı kralla bağ kursun ve kralın yönettiği topluluk lanetlenmesin önlemi alınmaktadır. Bu ritüeller içerisinde Luwiler Ülkesi’nin başkenti kabul edilen Arzawa ritüelleri bulunmaktadır. Yukarıda örnek verilen metnin yazarı veya yazarları (iki dil bilen değilse) Hitit sarayının hizmetindeki Hurri dini metinleri konusunda o dönemde Kizzuwatna uzmanlarından oluşan küçük bir grubun ikinci kuşağının bir üyesi olabilme olasılığı çok yüksektir. Çünkü ritüeli aktaran kişi hem ritüelin orijinal halinden haberdar hem de bunları Hitit dili ile harmanlayarak tablete geçirmiştir. Hurri isimli Hitit katip isimlerini araştıran Mascheroni konuya referans olarak sunulmaktadır.¹⁰¹⁷ Öte yandan reçeteleri uygulayıcılar için Hititçe reçeteler ve başka dillerde büyüdü dualar ile ilgili katalogta¹⁰¹⁸ kayıtlı iki tablet “Halap/Halep kehaneti Ehal- Tesub’un Sözləri” gibi diğer “doğu veya batı” ritüellerinin Hattuša’da geldikleri güzergahı takip ve tespit etmek imkansız görülmektedir.¹⁰¹⁹ Kuzziwatna’dan gelen Luwi ritüellerinin Luwi dilinde bölümler ile karşılanması da benzer şekilde gerçekleşmiş olabilir. Bu ritüellerin 15. yüzyıla kadar gidiyor olma olasılığı yüksektir.¹⁰²⁰ Muhtemelen büyü ritüelleri Hitit katipleri tarafından Kizzuwatna’dan gelen malzeme kullanılarak hazırlanmışlardır. Diğer bazı durumlarda ise doğrudan bir uygulayıcı

¹⁰¹⁶ De Martino 2013, 131-148.

¹⁰¹⁷ Mascheroni L. 1984. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için, Klinger 2001, 200: KUB 47.41; KUB 45.3(4) KUB 47.3; KUB 45.21 ve KBo 23.234KBo 33.118.

¹⁰¹⁸ Dardano 2006, 130: KUB 30.51 (+) II 14.

¹⁰¹⁹ Salvini- Wegner 1986, 263-275; Haas – Wegner 1986, 48-64.

¹⁰²⁰ Starke 1985, 21-31.

tarafından kaydedilmiş olmalıdır.¹⁰²¹ Yakobovich¹⁰²² ise aksine tüm bu ritüellerin (Hurri unsurları içerenlerden farklı olarak), uygulayıcıların ilk kez katipler tarafından kaydedildikleri Hattuša'a göçlerini yansıttığını savını desteklemektedir. Ancak Kizzuwatna'nın Hatti ve bazı komşu Suriye devletleri ile siyasi ilişkilerde Akad dilini ve en azından dini görevler için Hurri dilini kullanan bir yazı okulu bulunmaktaydı. Bu nedenle, belki de kendi yerel dilinde belgeler düzenleyen Hattuša yazı okulunun etkisi altında, bazı belge türlerinin Luwice yazılmış olması da oldukça olasıdır.

Malli ve Paskuwatti'nin dışında tüm Arzawa ritüellerinin (Kizzuwatna'dakilerin aksine) Yeni Yazıt ile yazılmış kısa bir redaksiyon tarihi vardır ve çoğunun durumla doğrudan bağlantısı olabilme olasılığı bulunur.¹⁰²³ Özellikle Muršili'nin yirmi yıldan fazla bir süre yüzleşmek zorunda kaldığı bir felaket olan veba durumunun üzerine yapılan ritüel örneklerinde görülmektedir. Aynı zamanda bir çeşit dini ritüel ayini malzemesi (mantalli-rite) kehanet soruşturmasına göre veba salgını için gerekli olan malzemeler arasındadır.

Metne göre;

II. Muršili (kızı Massanauzzi, Šeha Nehri Ülkesi kralı Manapa-Tarhunta ailesinin bir üyesi ile, muhtemelen Masturi ile evlendirildi.) “Ahhiyawa tanrısı, Lazpa (Midilli) tanrısı'nın getirilmesini istemiştir.

Bu istek, Midilli önünde uzanan Šeha Nehri ülkesinin (Hermos vadisi) kralına yapılmış olmalıdır. Muršili'nin ayrıca Arzawa'daki vebaya karşı ritüelleri kaydetmeleri için uzman yazıcılar göndermesi olası bir durumdur. Yazıcıların, Hititçe ve Luwice iki dilli olsun ya da olmasın, krallarının şehrinde kullanılması gereken kompozisyonları yazılı iletişim dili olan Hititçe ile hazırlamayı uygun görmüşlerdir.

Vebaya karşı yazılmış olan bir ritüelin¹⁰²⁴ yazarı olan kâhin Dandanku'nun kökeni verilmemiştir. Bawanypeck¹⁰²⁵ iddia ettiği gibi, tüm augur (kuşlara bakarak kehanet etmekle görevli bir çeşit falcı) ritüellerinin Arzawa'dan kaynaklandığı ya da oradan temin edildiği kesin olmasa da, en azından bu ritüel için durum böyleymiş gibi görünmektedir. Luwi ritüelleri sadece kuş falları sonucu kral ve kraliyet ailesini kötülüklerden uzaklaştırmak için

¹⁰²¹ Haas 1994, 884; Tremouille 2000, 81-83; Miller 2004, 469-532.

¹⁰²² Yakobovich 2010, 275-277.

¹⁰²³ Collins 2010a, 56-59.

¹⁰²⁴ CTH 425.2.

¹⁰²⁵ Bawanypeck 2005a, 1-8.

yapılmamaktadır. Bunun dışında özellikle Hattuša kentinde yaşayan Luwi kökenlilere hizmet ettiği düşünülen kişilere yönelik kişisel ritüeller de yapılmaktadır. Ritüeller içerik açısından incelendiğinde, hastalığa ve kötü büyüye karşı Luwi teknikleri ile icra edilmiş büyü ritüelleridir.¹⁰²⁶ Açılmaması gereken bir yer mühürlenince ya da bu mezar, ev olabilir, eğer izinsiz alınır veya açılırsa tanrının laneti kişinin üzerine salınır.

Dandanku ritüelinde, Heptad'ın yardımı ile vebayı kışkırtan tanrı, atların çektiği bir araba ile Luwi Savaş tanrısı Yarri'dir. Yarri/Jarri, Karanlıkların tanrısı Marwainzi ile denk bir tanrı olarak birlikte anılmaktadır. Marwainzi, Santa Marwainzi olarak Kululu 2 stelinde geçmektedir. Jarri bazen Luwi Savaş tanrısı Santa ile birlikte anılmaktadır. Ok ve yay kullandığı, “Yayın Efendisi” unvanını aldığı ve düşmanı okları ile vurduğu bilinmektedir.¹⁰²⁷ Melchert Jarri'nin Lykialı *Hatahe* ile bir tutulması gerektiğini öne sürmektedir.¹⁰²⁸ Bilindiği üzere vebayı doğuran ve ortadan kaldıran tanrı Apollon ile benzerlikleri bu noktada önemlidir.¹⁰²⁹ Archi¹⁰³⁰ bu durumu Ege kıyılarının Luwi nüfusu ile teması ya da kültür etkileşimi olarak belirtse de aslında bu çalışma açısından Apollon'un da Luwi tanrısının bir arketipi olduğunu söylemek mümkündür. Devamı niteliğini gösteren Apollon Smintheus'a atfedilmiştir. Ambazzi (Batı Luwi kökenli) bazı Luwi ruhlarının kışkırttığı bir hastalığa karşı ayini sırasında kayda geçmiş bilgilerde, hastalığın “kötü bir insana” veya bir “fareye” bulaştığı yönündedir. Ambazzi hastalığı ortadan kaldırmak için hastalığı insandan alıp fareye geçirir. Tüm veba ve hastalık fareye geçince fare bulunan bölgeden uzaklara yollanır. Ritüelin devamında iki saf fare kurban edilir, kanları ekmeğe dökülür, vücut parçaları kızartılır ve ardından Tarpatassa ve Mamma iblisleri tarafından yenmeleri için verilir.¹⁰³¹ Bu bir Grek dini geleneği olarak süregelen Apollon Smintheus kültü ile benzerlik gösteren ritüel örneğidir.¹⁰³²

5.1.1. Arzawa Ritüellerinin Toplamı

1. Hapalla'nın adamı Ashella: “Yıl kötüye gittiğinde ve orduda bir veba ya da hastalık baş gösterdiğinde...”¹⁰³³

¹⁰²⁶ Singer 2005, 430-451.

¹⁰²⁷ Kümmel 1967, 101.

¹⁰²⁸ Melchert 2002, 241-251.

¹⁰²⁹ Homer II. 1, 48-67, 450-456.

¹⁰³⁰ Archi 2015, 286.

¹⁰³¹ Christiansen 2006, 38-45, 54-55.

¹⁰³² Puhvel 2013, 60.

¹⁰³³ CTH 394.

2. Pulisa: “(Kral) bir düşman ülkesine saldırıp (düşman ülkesinin sınırından uzaklaştığında) ve halk arasında bir veba baş gösterdiğinde...”¹⁰³⁴

3. Arzawalı Uhhamuwa: “Eğer ülkde sürekli olan bir ölüm ya da nedeni bilinmeyen toplu ölümler gerçekleşiyorsa ve bun duruma düşmanın bir tanrısı sebep olduysa...”¹⁰³⁵

4. Arzawalı Tapalazunawali: Eğer ülkde bir hastalık veya orduda bir veba baş gösterdiyse...”¹⁰³⁶

5. Arzawa kâhini: Eğer ülkde, şehirde ya da bir kalede hastalık ortaya çıktıysa...”¹⁰³⁷

6. Arzawa kâhini Maddunani: Orduda bir hastalık olduğunda...”¹⁰³⁸

7. Kâhin Dandanku (Arzawalı olduğu kesin değildir.): Hastalık bir orduyu etkilediği sırada...”¹⁰³⁹

8. Arzawalı kâhin Tarhantupaddu: Kral için hastalığı elimine etme yöntemi uygulanır ya da ülkedeki halk için...”¹⁰⁴⁰

5.1.2. Veba ile ilgili olmayan Ritüeller

9. Arzawa’nın kadın kâhini Paskuwatti: Cinsel iktidarsızlığa karşı ya da eril gücün artması için yapılan ritüeldir. Ayrıca eşcinsel davranışa sahip kişiler için kullanılan bir ritüel yöntemidir. Özellikle Mezopotamya’da eşcinsellik, oldukça rahatsız edici bir halsizlik olarak görülür ve bunun için pek çok büyü ritüeli bulunmaktadır.¹⁰⁴¹

10. Arzawalı Adda’nın ritüeli:

11. Arzawa’nın kadın kâhini NIG.GA.GUSKIN: Büyücülüğe karşı yapmış olduğu ritüel...”¹⁰⁴²

¹⁰³⁴ CTH 407.

¹⁰³⁵ CTH 410.

¹⁰³⁶ CTH 424.1.

¹⁰³⁷ KUB 41.17 /KBo 22.121; Del Monte 1995, 174.

¹⁰³⁸ CTH 425.1.

¹⁰³⁹ CTH 425.2.

¹⁰⁴⁰ CTH 470.89.

¹⁰⁴¹ CTH 406; Peled 2010, 69-81; Eşcinsellik için yapılan ritüeller için ayrıca bkz: Biggs 2003-2005, 299-320; Miller 2010, 83-89.

¹⁰⁴² KBo 31.6 III 14-15.

12. Aynı envanterin (KBo 31.6.) III 11-13 bölümünde, kesinlikle aynı kişi olan NIG.GA.GUSKIN tarafından kraliçe adına bir *mantalli* ritüeli ayininden bahsedilmektedir.¹⁰⁴³

13. Arzawa'nın "Yaşlı Kadını" Alli: Büyücülüğe karşı gerçekleşen ritüel... Karmaşık bir metin geleneğine sahip tek kesin Arzawa ritüelidir.¹⁰⁴⁴

14. Kökeni bilinmeyen bir kadın olan Ambazzi'nin ritüeli: Ritüel ayini sırasında kâhin kötü ruhlara hitap etmektedir. Bunlar Zarniza, Tarpatassa (tarpat- bir Luwi sıfatı biçimi), Alauwaima/i (allawaiu- bir Luwi ortacı)¹⁰⁴⁵ ve Mamma'nın inanç hastalığı vesilesi ile düşman ülkelerden geldiği kabul edilir. Dil bilgisi ve yazı biçimi bakımından belki de Erken İmparatorluk Dönemi'ne gidebilecek kadar uzun bir yazılı geleneği işaret etmektedir. Ayine göre, hastalık ancak bir başka birine giderek bedeni terk eder.¹⁰⁴⁶

Bu ritüellerin nesneleri ve prosedür ayrıntıları Bawanyeck tarafında çalışılmıştır. Ritüeller özellikleri Aşağı ülke ve Kizzuwatna'daki ritüellere çok benzemektedir. Örneğin; Ashella, Pulisa ve Uhhamuwa'nın veba ritüelleri sırasında günah keçisi kullanılır. Madunnanni ve Dandaku'da ordu, vebanın bulaştığı bir hayvanın iki kopmuş yarısının arasından geçerek arındırılır. Kötülüğü, hastalığı hastadan bir başka özneye aktarma uygulaması ritüellerde çok yaygındır.¹⁰⁴⁷ Dolayısı ile ayırıcı bir tipoloji yaratmak bir noktada mümkün değildir.¹⁰⁴⁸ Janowski ve Wilhelm¹⁰⁴⁹ "günah keçisi" ritüeli ve Kizzuwatnadakiler de dahil olmak üzere ritüellerin çeşitli pasajları hakkındaki yaptıkları çalışmalarda, Kuzey Suriye'de (Ugarit) ve Batı Anadolu'da günah keçisi ritüeli gibi Aşağı Anadolu'nun tamamında yaygın olduğunu vurgulamışlardır. "Günah keçisi" ayininin ilk örneklerinden biri sayılan MÖ 24. yüzyılda Ebla kraliyet çiftinin evlilik töreninde Kuzey Suriye için gerçekleştirildiği kanıtı Zatelli tarafından sunulmuştur.¹⁰⁵⁰

Sümerce mas-hul-dub-ba "keçi kötülüğü yok eder" ifadesi, kötülüğü ortadan kaldırmak amacı ile ritüellerdeki keçilere atıfta bulunmaktadır. Greklerde en eski "günah

¹⁰⁴³ Dardano 2006, 182-183.

¹⁰⁴⁴ CTH 402.

¹⁰⁴⁵ Melchert 1993, 9.

¹⁰⁴⁶ CTH 391 II 20-22; Christiansen 2006, 322-328.

¹⁰⁴⁷ Kümmel 1967, 188-198.

¹⁰⁴⁸ Bawanyeck 2005a, 4-9.

¹⁰⁴⁹ Janowski- Wilhelm 1993, 109-169.

¹⁰⁵⁰ Zatelli 1998, 254-263.

keçisi” oluşumu MÖ 6. yüzyıl Ephesoslu Hipponax’tan bilinmektedir.¹⁰⁵¹ Grekler şehirleri arındırmak için uyguladıkları bu ritüeli Arzawa’dan aktarılmış olabileceği öne sürülmektedir. Günah keçisi ritüelinin sadece Anadolu’nun büyük bir bölümünde değil, MÖ 24. yüzyıldan itibaren Kuzey Suriye’de ve hatta Sümer Dönemi Mezopotamyası’nda da bilindiği gerçeği ışığında, bu ritüelin bağımsız olarak ortaya çıkan bir büyü uygulaması olduğu değerlendirilmesi daha doğru olmalıdır.¹⁰⁵²

5.1.3. Kâhinlerin Ritüelleri

“^{dKAL}LAMMA lulimi’nin vesayet kadın tanrısı” (bir Luwi sıfatı), dilekçe sahibini terk etmek zorunda olan ve yerini, karşıtı olan “^{dKAL}LAMMA innarawant- Vesayet erkek tanrısı” (bir Hitit sıfatı)’na bırakır. Burada kullanılan ^{dKAL}LAMMA Vesayet tanrısı dişi/eril iken ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}kursas “av çantası” biçiminde ele alınmaktadır. Ayrıca üç ritüelde¹⁰⁵³ büyücülüğe karşı yapılan ritüelde ^{dKAL}LAMMA ^{KUS}Kursas’a yöneliktir. Yapılan ritüellerde bazı tanrılara dualar edilmektedir. Bu durumda hitap edilen tanrılar, Fırtına tanrısı, Güneş tanrısı, Vesayet tanrısı ^{dKAL}LAMMA, Kader tanrıçaları ve Tarawes tanrıçalarıdır. (Luwi metinlerinde Darauwanzi olarak da görülür.)

Özetle, bir vebaya karşı sekiz Arzawa ritüeli kısa bir metinsel geleneğe sahiptir ve 20 yıla yakın bir süreye yayılan, II. Arzawa krallığı büyük olasılıkla, hanedan ittifaklarının da kurulduğu Arzawa’daki Hitit katipleri tarafından doğrudan toplandılar; Mira kralı ile evlenen Murşili’nin bir kız kardeşi ve Şeha Nehri Ülkesi kralı ile evlenen kızı Massanauzzi *mantalli* ritüeli ile ritüel, bizim tarafımızdan sadece bir envanter ile bilinmektedir.

Bazı bilinen Arzawa ritüelleri hakkında bilgiler:

Aşağıda bazı Arzawa kökenli ritüel metinlerinden örnekler sunulmuştur.

Ritüel için hazırlanan çadırların nerede kurulacağı çok önemlidir. Örnek vermek gerekirse Tunnaviya ritüelinde çadırın yapılacağı mekanla ilgili detaya inilerek, tarlanın sabanla sürülmemiş, insan eli değmemiş, dünyevi işlerle kirletilmemiş bir noktanın olması gerektiği bize aktarılır. Dolayısı ile bu aslında aklımıza ^{dKAL}LAMMA yabanın geyik tanrısını getirmektedir. Kral tarafından gerçekleştirilen avlar, kutsal av olarak bir ritüel şekli ile

¹⁰⁵¹ Collins 2010a, 61-63.

¹⁰⁵² Bremmer 1983, 299-320; Archi 2015, 289.

¹⁰⁵³ CTH 433.1; CTH 433.2; CTH 433.3

gerçekleştirilmektedir. Ritüeller “yaban” bir alanda gerçekleştirilmekteydi. Böylece birkaç yerde bahsettiğim gibi yaban her zaman yapılan ritüeller, tapınmalar ya da tanrıya yakın olmak için seçilirdi. Yaban alanın tamamı kutsal bir ritüel alanı olsa da yine Tunnawiya doğum ritüelinde karşımıza çıkan Koruyucu tanrıyı çağırma ritüelinde seçilen kutsal nokta, (NA4)¹⁰⁵⁴ *hekur/hegur* noktasıdır.¹⁰⁵⁴ Ritüelde hekur’un sağlamlığı ile yeni doğanın hayatı arasında bir benzetme yapıldığı görülür.

“Ve gel! Nasıl rüzgar ve yağmur kaya tapınağını yerinden kaldırmazsa o burada evde doğduğu için aynı şekilde kötülüğün de onun hayatını yerinden kaldırmasına izin verme! Ve o aynı şekilde korunsun! Ve o sonsuza kadar hayatta olsun!”¹⁰⁵⁵

5.2. Alli’nin Büyülenmeye Karşı Ritüeli -CTH 402

Arzawalı bir kadın kâhin olan MUNUS¹⁰⁵⁶ SU.GI¹⁰⁵⁶ Alli’ye göre; eğer bir kimse büyülenmişse bir ritüel gerçekleştirilir.¹⁰⁵⁷ Ritüel en az üç gün sürer. Başta Güneş Tanrısı Marwayan dahil olmak üzere çeşitli tanrı ve tanrıçalar ritüele çağrılır ve ritüelde bu tanrılara hitap edilir. Ritüeli gerçekleştiren kişi, kendi kimliğinden arınarak enerjisini onu temsil eden heykelciğe atfeder. Bu ritüeli anlamak adına Campbell’in *İlkel Mitoloji Tanrıların Maskeleri* adlı kitabındaki ilkel ritüellerden yararlanılabilir.¹⁰⁵⁸ Ritüel daha sonrasında şarap, kül şeritleri, renkli yünler ve hamur kullanılarak analojik bir şekilde yol ayırımına gelinir. Ayrımlara ekmek kırılır ve bira konulur. Kötülüğü ele geçirmeleri için “yol tanrılarına” başvurulur. Bu ritüel şekli ayrıca Tanrıça Hekate ritüelini anımsatmaktadır. Hekate yol ayrımlarının tanrıçası olarak bilinir.¹⁰⁵⁹

Ritüele göre, Ritüelin ilk aşamasında, Alli, kullanacağı malzemeleri sıralar. Bu malzemeler arasında, büyücü ya da büyücülerini temsil eden ikisi erkek, üçü kadın kil heykelcikler de vardır.

Ritüelin ikinci aşamasında, büyücü ya da büyücüler¹⁰⁶⁰, güneş tanrısının huzuruna getirilir. Büyünün etkileri, heykelciklere geri gönderilmeye çalışılır.

¹⁰⁵⁴ Ünal 2007, 208.

¹⁰⁵⁵ CTH 409. III; Beckman 1983, 32-41; Klinger 2010, 182-185.

¹⁰⁵⁶ “Yaşlı Kadın”

¹⁰⁵⁷ Mouton, hethiter.net/: CTH 402 (TRfr 27.02.2013).

¹⁰⁵⁸ Campbell 1992, 317.

¹⁰⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Bozkurt 2017, 50.

¹⁰⁶⁰ Bu kişiler genel olarak Arzawalı “Yaşlı Kadın” şeklinde literatüre geçmiştir.

Ritüelin üçüncü aşamasında, çeşitli renklerdeki yün ipliklerle, büyü'nün etkileri, kişiden kaldırılmaya çalışılır. Her bir rengin, büyü'nün kişi üzerindeki farklı bir etkisini sembolize ettiği düşünülmektedir.

Ritüelin son aşamasında, Alli, malzemeleri dışarıda kazdığı bir çukura dökerek onları oraya hapseder. Böylece büyü, yer altına gömülmüş olur.

Ritüelde çok sayıda tanrının adı geçer. Tanrılar, ritüele şahit tutulmakta ve onlara sunu yapılmaktadır. Ritüelin birinci günü, malzemelerin yatak altına konması ile sona erer.

İkinci gün, ilk gün kullanılan malzemeler yatak altından alınır. Ritüel, birinci gün ile aynı şekilde gerçekleştirilir.

Üçüncü gün, ritüelde kullanılan malzemelere yenileri eklenir. Bu malzemeler arasında balmumu aletler ve kuşlu çanak gibi malzemeler vardır. Bu malzemeler de birinci ve ikinci gün olduğu gibi, ritüelin sonunda yatağın altına konur ve geceyi orada geçirirler.

Dördüncü gün, büyülenen kişi, kül ve ufalanmış ekmek gibi malzemelerle büyüden arındırılmaya çalışılır. Bu amaçla, kişi yıkanma evine gider ve temizlenir. Ardından, kapı yapısına gidilir ve burada güneş tanrısına bir kuzu kurban edilir. Son olarak, nehre gidilir ve burada nehrin tanrısına sunu yapılır.

Metin gruplandırılması ilk defa Jacob-Rost tarafından çalışılmıştır.¹⁰⁶¹ Daha sonra Mouton tarafından çalışma devam etmiş ve son halini almıştır.¹⁰⁶² Metin alfabetik bir şekilde 13 parçadan oluşmaktadır.¹⁰⁶³

Alli Ritüeli sırasında çağrılan tanrı Güneş tanrıçasıdır. Güneş tanrıçası tıpkı ^{dKAL}LAMMA gibi koruyucu tanrılar grubuna aittir. Bu iki tanrı aynı görevde birbirlerinin yerine kullanılabilir. Özellikle tanrılara sunumlar esnasında isimlerinin birbirleri ile aynı kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir. Yöntem sırasında kentlerin tüm Fırtına tanrıları, Güneş Tanrıçaları ve koruyucu tanrılarının ^{dKAL}LAMMA kursas da bir araya getirilmesi

¹⁰⁶¹ Jacob-Rost 1972.

¹⁰⁶² Mouton 2013; 195.

¹⁰⁶³ A₁ KBo 12.126; A₂ KUB 24.9; A₃ KUB 24.9; A₃ KBo 12.127; A₄ JCS 24-37; KUB 24.10; C₁ KBo 55.41; C₂ KBo 59.6; C₃ KBo 57.28; C₄ KBo 46.6; C₅ KBo 52.26; D₁ KBo 11.12; D₂ KBo 10.43; KBo 10.41; F₁ IBoT 2.123; F₂ Bo 3582; G₁ CHDS 3.68; G₂ CHDS 2.72; G₃ KUB 41.2; G₄ KBo 52.27; KUB 41.1; KBo 21.8; KBo 45.190; KBo 51.31; KBo 47.4; ABoT 2.25, Bo 8125.

görülmektedir.¹⁰⁶⁴ Hititçe kalut¹⁰⁶⁵ yani tanrıları gruplandırmak bu nedenle ortaya çıkmış olabilir. Dikkat çekici nokta Hitit panteonunda var olmuş sistemsal bir tanrı ailesinin var olmasıdır. Onun ötesindeki her tanrı nehir, toprak, ırmak veya dağ gibidir ve panteon içinde tanrılar tıpkı insanlar gibi aile olurlar, akrabalık bağlarına sahiptir. Panteon başında Fırtına Tanrısı ve onun eşi Güneş tanrıçası, oğulları ve hatta torunlara sahiptirler. Her biri bir başka görevden sorumludur. Burada da görüldüğü üzere, ritüellerde karşımıza çıkan çeşitli durumlarda birbirinden farklı sunumlar yapıldığının cevabı niteliğindedir.

1

A₁ i 8-11¹⁰⁶⁶

8. [AL]AM IM a-ra-aḫ-za¹-an-da iṣ-ka-ri ki-i-ma-aš-ma-aš

ḫu-u-ma-an pé-ra-aš-mi-it

9. ḫa-a`-an-da-a-iz-zi nu UN-aš ku-iṣ UH7-an-za na-aš-za^dUTU-i

me-na-aḫ-ḫa-an-da

10. e-ša-ri nu-za^{MUNUS}ŠU.GI^{DUG}NA-AK-TA-MA QA-DU ALAM IM

da-a-i

11. na-at-kán^dUTU-i me-na-aḫ-ḫa-an-da e-ep-zi

1

Heykelleri etrafa dizer. Önündeki malzemeleri düzenler.

Hasta olan kişi, Güneş Tanrısı'nın karşısına/önüne¹⁰⁶⁷ oturur.

Yaşlı kadın bir kapak ile kil heykeli alır. Onları Güneş Tanrısı'na tutar.

¹⁰⁶⁴ Singer 1994, 81-102.

¹⁰⁶⁵ Arzawa ritüelleri bölümüne bkz.

¹⁰⁶⁶ Aydın 2023, 36.

¹⁰⁶⁷ pé-e-ra-am-mi-it ku-un-na-az e-ša-ri “önümde sağda oturacak” karşılığına gelmektedir.

2

A₁ i 16-19

16. [ma]-a-na-an [MUNUS-za-m]a i-ia-an ḫar-zi na-an zi-ik

^dUTU-uš ša-ak-ti

17. [na-at] ^{TÚG}ku-re-eš-šar e-eš-du na-at-ša-an I-NA SAG.DU-ŠU

ši-ia-an ḫar-du

18. [ne-z]a EGIR-pa da-a-ú iš-ḫu-zi-ša-at-ši e-eš-du

19. [ne]-ez iš-ḫu-zi-it-du ^{KUŠ}É.SİR-ma-at-ši e-eš-du na-at-za šar-ku-ut-du

2

Eğer, ritüeli yapan kadın onu tutuyorsa, Güneş Tanrısı sen biliyorsun.

Büyü bir örtü olsun! Onu başına giysin! Onu kendine alsın!

Büyü kemer olsun! Ona (büyülenen kişi) ayakkabı olsun! O ayakkabıyı giysin!

3

H₁ i 11-15

11. [EGIR-Š]U-ma ŠA GAD ka-pí-na-an QA-TAM-MA i-ia-an-zi

12. [] te-iz-zi ku-iš-wa-ra-an ḫar-ga-nu-uš-ki-it

13. [] -ki-it ki-nu-na-aš-ši-kán HUL-u-wa da-[

14. [da-aš-ki-m]i na-at EGIR-pa iš-ḫi-eš-ši pé-[eš-ki-mi]

15. [nu ^{MUNUS}ŠU].GI ka-a-pí-na-an IT-TI ALAM ^{MEŠ} [

Daha sonra kumaş yumağını alır ve şöyle söyler:

Güneş Tanrısı! Bu kişiyi arındırıyorum.

Güneş Tanrısı! Onu (Hastayı) [] ile temizle

Onu temiz [] ile [Onun hastalıklarını? Bu heykellere geçir.

Yaşlı kadın Alli'nin, kişiden hastalığı kaldırmak için yaptığı ritüel bir çeşit büyüdür. Büyü, kişiye yapılmış kara büyü olarak nitelendirilen durumu tekrar geri yollamak adına yapılır. Büyü ritüeli “Bir kişi büyülendiği zaman, şu şekilde ritüel yaparım” ifadesi ile başlar. Alwanzata büyü ya da büyü yapmak anlamlarını karşılığıdır.

5.3. Tarhuntapaddu Ritüeli -CTH 424.2-3

En yaygın ritüellerden biri olarak bilinen ritüel, eliminasyon yöntemidir. En basit şekli ile düşman topraklarından bir salgın hastalık geldiğinde ya da bir mahallede ölen birinin neden olduğu ve bulunan alandaki kötülüğü dışarı atmak için başvurulmuş yöntem olarak kullanılır. Ritüel, tüm kötülüklere neden olan enerjiyi; ölümü, hastalığı, kıtlığı vb. durumları bir koyuna ya da keçiye aktararak düşman sınırına veya başka bölgeye yollanılarak gerçekleştirilir. Eliminasyon yöntemi yok etme, ortadan kaldırma olarak kabul edilebilir. Bu yöntem bir koruma kalkanı ve saf arınma olarak da adlandırılabilir. Bazı yerlerde ritüel anonim olarak adlandırılır. Ancak Tarhuntapaddu'nun kendini tanıttığı giriş kısmı nedeniyle, ritüel Tarhuntapaddu Ritüeli olarak adlandırılmıştır. Metinde salgını ortaya çıkaran tanrıya altın ve gümüş gibi hediyeler verildiği aktarılmaktadır. Ancak tanrının sıfatı ve niteliği belirsizdir.

Metnin edisyonu Fuscagni tarafından 2016 yılında yapılır. Ardından ilk yayın Jacob-Rost tarafından 1970 yılında yapılmıştır.¹⁰⁶⁸

5.4. Maddunani “muranza” Ritüeli -CTH 425.1

Arzawalı adam, kuş gözlemcisi kâhin^{LÜ} ŞU.GI Maddunani şöyle aktarır: Eğer orduda bir salgın varsa, insanlar, atlar, sığırlar korkunç sayıda bir anda ölüyorsa, *muranza* ritüeli

¹⁰⁶⁸ Fuscagni 2016a; Fuscagni 2016b; Jacob-Rost 1972.

yapılır.¹⁰⁶⁹ Gurney, salgın ritüellerinin Arzawa kökenli olduğunu ve Maddunani, Uhhamuwa Ashella ritüellerinin Arzawa bölgesinden geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁷⁰

Ritüelin detayları şu şekilde verilmiştir. İki köpek yavrusu, bir domuz yavrusu, bir tarna ölçeğinden on iki somun kalın ekmek, aralarında bir hulliti-kek, on dört top ekmek (iki avuç), kaba kant tanesi, altı fincan, bir GİR.GAN kap, bir sürahi şarap alınır. Daha sonra yaşlı kadın kâhin gece hazırlık yapar ve ertesi gün ordu için bir köpek yavrusunu iki parçaya böler.¹⁰⁷¹ “Her ne kötülük varsa gitsin buradan uzaklaşsın” şeklindeki niyet ritüel esnasında söz ile aktarılır.

Kâhin Madunna adı, geçmişten günümüze Batı Anadolu tarihinde etimolojik anlamda, Lydia yoluyla, Maionia’da olduğu gibi Grek Maion’a dönüşen bir Madd-un- tabanından geldiği öne sürülür.¹⁰⁷² Hitit metinlerinde ritüeller genellikle SISKUR, SISKUR. SISKUR ya da SÍSKUR Sümerogramları ile ifade bulur. Ancak bunun yanı sıra kaynaklarda pek çok farklı kelimenin “ritüel” anlamında ya da “ritüel ile ilişkili” ifadesi yer almaktadır. Bu terimler arasında bazıları *aniur*, *KIN-ur*, *malteššar*, *mukeššar*, *šaklai* gibi terimler sayılabilir. Maddunani’nin ordudaki salgına karşı yaptığı ritüelde geçen *muranza-* bu terimler arasında yer alır. Ancak anlamı henüz netlik kazanmamıştır. *Muranza-* terimini anlamak için SISKUR kelimesi incelendiğinde, kelimenin “dua, sıvı sunumu (libasyon), kurban” gibi anlamlara karşılık gelmesi dikkat çekmektedir. Öte yandan kurban, sıvı sunumu ve dua uygulamaları tüm ritüellerde en az bir kere başvurulmaktadır. Özellikle kurban ritüellerin en temel birleşenlerinden bir tanesidir. Kurban etme inancı bir nevi tanrıya kefareti ödemek amacı ile gerçekleştirilir. Kefaret ödemek kişisel bir eylem olarak kabul edilir. Kolektif kurban ritüelleri ise daha onaylanma ve sağlamlaştırma amacı içerisinde görülmektedir.

Luwi ve Kizzuwatna bölgelerinden Hitit kültürüne girmiş olan büyü, daha çok yapılmış olan kara büyüyü bozmak için yine büyü yapılarak karşılık verilmektedir. Hitit metinlerinde *alūanzatar* sözcüğü büyü, sihir, efsun gibi anlamlara karşılık gelirken, bu kelime

¹⁰⁶⁹ CTH 425.1 KUB 7.54 önyüz I 1-4.

¹⁰⁷⁰ Gurney 1977, 51.

¹⁰⁷¹ Bawanypeck 2005b, 55 Anniwiyani’nin Ritüeli’nde de köpek yavrusu kurbanına rastlanılmaktadır. Ritüele göre, vahşi doğada bir geçiş eşiği inşa edilir ve bir köpek yavrusu ikiye bölünerek kapının her iki yanına parçalar istiflenir. Ayrıca köpek kurbanına Hekate ritüellerinde de karşılaşırız. Ayrıca bkz: Kursu’nun ^{dKAL}LAMMA Ritüeli KBo 12.96 i 33, Haas 2003, 695-696. Bu tarz “parçalama ritüelleri” Arzawa külliyyatında karşılaşılan ritüellerdir. Ritüel çeşitleri olarak, şimdiye kadar karşılaştığımız iki çeşit ritüel şekli bulunmaktadır. Birinci “elimine etme (yok etme)” İkinci ise “parçalama” metodudur. Ritüel yöntemlerine göre tanımlanan coğrafi kökenli ritüeller için ayrıca bkz: Haas 2003, 28-29.

¹⁰⁷² van den Hout 2003, 236-237; Yakubovich 2010, 91-92.

Yakubovich'e göre Luwice *aliyanna/i* veya *alunna/i-* sözcüklerinden türeyen yabancı, düşman anlamında kullanılır.¹⁰⁷³

Ritüelin sonraki aşamalarında, hiç ekin ekilmemiş bir yerde, Zithariya ve DINGIR.MAH tanrılarına adaklar adanır ve kehanet kuşları gözlemlenir.

1

B3 5-8

5. []EGIR SÍSKUR

6. []x-ša-aš

7. [^d]Zi-it-ḫa-ri-ia

8. [] DINGIR].MAH ši-ip-pa-an-ti

1

[] Sonra kurban [

[] Tanrı Zithariya [] Ana Tanrıça'ya (DINGIR.MAH)

sunar.

5.5. Uhhamuwa'nın Ritüeli -CTH 410

Arzawalı Uhhamuwa tarafından gerçekleştirilen ritüel, eliminasyon yöntemi kullanılarak hastalığı uzaklaştırmak için yapılmıştır. Ritüel hastalığı ortaya çıkaran düşman ülkenin tanrısına kurban verme işlemi anlatır. Bunun yanı sıra Fırtına tanrısını ülkeye tekrar döndürmek metnin içinde yer alır.

Uhhamuwa'nın ritüeli (CTH 410) üç Geç Hititçe derleme tabletinde bulunur. Bu tabletlerin ikisi ayrıca Hapallalı Ashella'nın (CTH 394) ve Kizzuvatnalı Zarpiya'nın (CTH 757) humma ritüellerini de içerir. Üçüncü tablet Arzawalı Tapalazunawali'nin humma

¹⁰⁷³ Yakubovich 2008, 1-19.

ritüelini (CTH 424) ve muhtemelen bir başka ritüeli de içermektedir. Tabletlerden biri Yokuştaki Ev’de bulunmuştur.¹⁰⁷⁴

Arzawalı kâhin Uhhamuwa’ya göre ritüele başvurmak için, eğer ülkede bir sürü insan ölüyorsa ve buna düşmanın bir tanrısı sebep olmuşsa, üç alt ritüel uygulanır. İlki; Ayinsel bir konuşma (bilinmeyen ritüeller dahilinde) ile taçlı bir erkek koyunu düşman ülkesine doğru sürerler. İkincisi; Fırtına tanrısının atı için yem ve yağ getirerek dua edilir. Üçüncü ise; Sibitti’ye ve Güneş tanrısına kurbanlar sunarlar ve yol tanrısına adaklar sunarlar. Bu ritüel yine bir elimine etme ritüeli olarak karşımıza çıkmaktadır.

B ii 36-41¹⁰⁷⁵

36. ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} -wa tu-u-ri-ia-an ḫar-ti nu-wa ki-i ŠÀ.GAL^{HI.A}

37. e-iz^{!10} -za-an-du nu-wa-ra-at iš-pí-ia-an-te-eš

38. a-ša-an-du^{GIŠ} GIGIR-ia-wa-ták-kán IŠ-TU Ì.UDU

39. iš-ki-‘ia’-an e-eš-du nu-za-kán DINGIR^{LUM} d_{IM}-wa KUR-KA

40. an-da-‘an’ na-iš-ḫu-ut I-NA KUR^{URU} Ha-at-ti-ma-wa-kán

41. an-da aš-šu-li na-iš-ḫu-ut

Atlar koşumlanmış olsun! Bu yemleri yesinler! Yemleri doyasıya yemiş olsun!

Araba koyun yağı ile yağlanmış olsun!. Tanrım, Fırtına tanrısı, ülkeneye dön!

Hatti Ülkesi’ne iyilik içinde dön!

Arzawalı Uhhamuwa’nın düşman tanrılar tarafından gönderdiği salgın hastalığa karşı yapılan ritüelde ayrıca tanrıların atlarına yer verilmiştir.

CTH 410 önyüz ii 34-35¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷⁴ Garcia Trabazo 2002, 467-475; Görke 2010; Bawanypeck 2018, 177.

¹⁰⁷⁵ Aydın 2023, 211.

¹⁰⁷⁶ Metnin tamamı için ayrıca bkz: Garcia Trabazo 2002, 467-475.

34. nu EGIR-an-da A-NA ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} DINGIR^{LIM} ŠÀ.GAL^{HI.A}
UZU^U.UDU- ia

35. ú-da-an-zi

Ve ardından tanrıların atları için hayvan yemi ve koyun getirirler.

5.6. Tapalazunauli'nin Ritüeli -CTH 424.1

Arzawalı Tapalazunauli tarafından ülkedeki toplu hastalığı kaldırmak için bir ritüel uygulamasıdır. Ritüel uzun bir zamanı kapsayarak en az dört gün kadar sürer. Ritüel aşama aşama gerçekleştirilir. İlk gün boğa, koç veya keçi kullanılarak yukarıdaki elimine yöntemi uygulanır. İkinci defa elimine etmek için bir eşek kullanılır. Üçüncü seferde bir evde saman ve ekmek içeren bir ritüel gerçekleştirilir. Üçüncü günün sonunda gece olunca bir kadın haykırarak tanrının köpeklerine yem olarak verilir.¹⁰⁷⁷

5.7. Paskuwatti'nin Cinsel İktidarsızlığa Karşı Ritüeli -CTH 406

Paskuwatti ritüelini (CTH 406) erkeğin cinsel iktidarına yeniden kavuşması amacı ile gerçekleştirir. Metin bulgu noktası bilinmeyen tek bir Geç Hititçe nüshaya aktarılmıştır.

Ritüeli gerçekleştirecek olan Paskuwatti ritüel aşamalarını şu şekilde aktarır; *Bir erkeğin üreme gücü yoksa veya erkek kadına karşı iktidarsız ise, onun için Uliliyassi'ye adak sunarım. Üç gün boyunca Tanrıça Uliliyassi'yi çağırırım.* Ritüele dahil olmak üzere bir geçit töreni eşliğinde belirli aşamaları bulunur.

Paskuwatti ritüelinin bir başka versiyonu bir evin içinde gerçekleşir. Evde ufalanmış bir ekmek masanın üzerine konulur ve önüne bir sürahi konulur. Ritüeli yapmak isteyen kişi bu ekmekleri yiyerek üç gün boyunca Uliliyassi'yi çağırır.¹⁰⁷⁸

Erkek bir kapı eşiğine getirilerek, eline kadınları sembolize eden bir iğ ve değnek verilir ve kapı eşiğinden geçirilir. Kapıdan çıkınca iğ ve değnek elinden alınarak erkekliği sembolize eden ok ve yay verilir. Ritüel sırasında Paskuwatti erkeğe, “*Kadınlığı az önce*

¹⁰⁷⁷ Haas 1994, 369: Sözü edilen köpekler Yarii'nin köpekleri olarak kabul görür. Greklerde bu tanrı Eualios ile eş değer tutulmaktadır. Ayrıca bkz: Collins 1990, 22.

¹⁰⁷⁸ Collins 2014, 246.

elinden aldım ve sana erkekliğini geri verdim, kadının töresini reddettin ve erkeğin töresini aldın.” şeklinde konuşur.

Ritüelin devam eden aşamasında Tanrıça Uliliyassi’ye dua edilir. Paskuwatti dizlerini üzerine çökerek;

“Tanrıçam seni arıyorum dağda, çayırda, vadide her neredeyse rüzgâr ve yağmurlar gözüne çarpmadan bu kişi için lütfen buraya gel. O senin için bir kutlama hazırladı. Sana bir ev ve sana hizmet için erkek ve kadınlar verdi. Sana sığır ve koyunlar vererek seni adak sunularının alıcısı yaptı. Seni çağırıyorum. Gel ve yanında Ay Tanrısı’nı, yıldızları ve Güneş Tanrıçası’nı getir. Kadın ve erkek hizmetçiler emrinize sizler için etrafta koşsun. Bu kişiye gel!”

Ulliyassi’yi çağırır.¹⁰⁷⁹

Tanrıça Uliliyassi’nin, Paskuwatti rüyasına girerse, Paskuwatti rüyasında tanrıçanın vücudunu görürse uyanırken tanrıçaya üç gün boyunca yakarır. Eğer gözlerini görürse, bunu diğer insanlara aktarır. Rüya, tanrıçanın geldiğini ve yakarışları duyduğunun bir işaretidir. Bundan sonra tanrıçanın kült bir imajı olan harsiyali kabı veya huvası taşı¹⁰⁸⁰ veya bir heykel formunda sembolik formu kurulur.

1

A₁ i 4-13¹⁰⁸¹

4. nu-uš-ši^d Ū-li-li-ia-aš-ši-in ši-ip-pa-an-ta[h-ħi]

5. na-an I-NA UD 3^{KAM} mu-u-ga-a-mi ħa^{!10}-an-ti-iz-zi [UD-ti]

6. ki-iš-ša-an i-ia-mi 1 NINDA.ERIN^{MEŠ} har-pa-an-za nu-uš-š[a-an
kat-ta]

7. ki-i ħa-a-an-da-an 3 NINDA.GUR4.RA^{HI.A} ZÌ.DA DUR5 KU7 [tar-na-aš]

¹⁰⁷⁹ Hoffner 1987, 287; Hutter 2003, 238.

¹⁰⁸⁰ Huwassanna bölümü

¹⁰⁸¹ Metin transliterasyonu için ayrıca bkz: Aydın 2023, 164.

8. GIŠ^{PÉŠ} GIŠ^{GEŠTIN} HÁD.DU.A *kal-la-ak-tar pár-ḫu-e-na-aš*

9. ŠA DINGIR^{LIM} *me-ma-al ku-it pa-ra-a te-pu*

10. [UDU] *i-ia-an-da-aš SÍG ḫu-ut-tu-ul-li*

11. [1^{DU}]^G KU-KU-UB GEŠTIN *a-pé-el-la LÚ-aš ŠA BE-EL SÍSKUR*

12. [^{TUG}BAR.DUL^H₈]^{I.A} *-aš na-aš-ma TÚG.GÚ.È.A na-at-ša-an A-[NA]*

NINDA ERIN^{MEŠ}

13. [ki-i]t-ta

1

Uliliyassi'ye üç gün boyunca sunu yaparım ve çağırırım. İlk gün, şu şekilde:

Seçtiğim bir asker ekmeğini, ayrıca bunları düzenlerim. Bir tarna ıslak tatlı

undan üç kalın ekmek, incir, kuru üzüm, koyun yünü, ırmık, yün yumağı,

bir ibrik şarap, ve ritüel sahibinin gömleğini alırım ve asker ekmekleri yer alır.

2

A₃ i 23-26

23. *nu-ud-du-za ka-a-ša mu-u-ki-iš-ki tal-le-eš-ki-mi*

24. *nu e-ḫu^d EN.ZU-na-za MUL ták-na-as^d UTU-un*

25. *kat-ti-it-ti ú-wa-te-et GÉME^{HI.A} -ia-at-ta ARAD^{MEŠ} [*

26. *pí-ra-an ḫu-i-ia-an-te-eš a-ša-an-du DINGIR LÚ^{MEŠ} -ta*

[DINGIR.MUNUS^{MEŠ}]

A₂ ii 1-13

1. *pí-ra-an ħu-ia-an-te-eš a-ša-an-du*
2. *nu ke-e-da-ni an-tu-uḫ-ši*
3. *kat-ta-an e-hu DUMU-an-na-aš-ši DAM-ZU*
4. *zi-ik na-an-za EGIR-an kap-pu-u-i*
5. *nu-uš-ši-kán an-da na-i-eš-ga-ḫu-ut*
6. *nu-uš-ši me-na-aḫ-ḫa-an-da me-mi*
7. *nu-uš-ši GEME-KA ma-ni-ia-aḫ*
8. *na-aš-za ^{GIŠ}i-ú-ga-an ki-ša-ri nu-za DAM-ZU*
9. *da-a-ú nu-za DUMU.NITA ^{MEŠ}DUMU.MUNUS ^{MEŠ}i-ia-ad-du*
10. *na-at tu-el ARAD ^{MEŠ}-KA GEME ^{MEŠ}-KA*
11. *nu-ut-ta SISKUR ^{HI.A-TIM}NINDA _{ḫar-ša-ú-uš}*
12. *me-ma-al ^{DUG}iš-pa-an-du-uz-zi-ia-aš-šar*
13. *a-pé-e pé-eš-kán-zi*

2

*Tanrıçam seni arıyorum dağda, çayırda, vadide her neredeyse
rüzgâr ve yağmurlar gözüne çarpmadan bu kişi için lütfen buraya gel.
O senin için bir kutlama hazırladı. Sana bir ev ve sana hizmet için
erkek ve kadınlar verdi. Sana sığır ve koyunlar vererek seni
adak sunularının alıcısı yaptı. Seni çağırıyorum.
Gel ve yanında Ay Tanrısı'nı, yıldızları ve
Güneş Tanrıçası'nı getir. Kadın ve erkek hizmetçiler*

emrinize sizler için etrafta koşsun. Bu kişiye gel!

3

A3 iii 17

17. [^dÚ-li-l]i-ia-aš-ši-in

3

**Uliliyassi*

4

A3 iv 1-10

1. nu-za BE-EL SÍSKUR še-eš-zi

2. nu-za-kán ma-a-an DINGIR^{LUM} za-aš-ḫi-ia

3. tu-e-ek-ki-iš-ši a-uš-zi kat-ti-iš-š[i]

4. pa-iz-zi na-aš-ši kat-ti-ši še-eš-zi

5. ku-it-ma-an-ma DINGIR^{LUM} I-NA UD 3^{KAM}-ma mu-g[a-a-mi]

6. nu-za-kán za-aš-ḫi-mu-uš ku-i-e-eš uš-ki-iz-zi

7. na-aš me-mi-iš-ki-iz -zi ma-a-an-ši DINGIR^{LUM}

8. IGI^{HI.A}-wa pa-ra-a te-ek-ku-uš-nu-uš-ki-iz-zi

9. nu-uš-ši ma-a-an DINGIR^{LUM} kat-ti-iš-ši

10. še-eš-zi

4

*Ritüeli gerçekleştiren şöyle söyler; Eğer tanrıçayı rüyada bedenen
görürse, yanına gider ve tanrıçayla yatar. Üç gün tanrıçaya dualar edilir.
Gördüğü rüyaları anlatırım. Rüya tanrıçanın geldiğine işaretler.*

5

A3 iv 19-21

19. [ma-a-an-k]án tu-ek-ki-iš-ši-ma
20. [Ú-UL a-uš-zi nu] DINGIR^{LUM} za-aš-ḫi-ia kat-ti-iš-ši
21. [Ú-UL še-eš-zi] i-iš-ši-iš-ki-mi-pát

5

*Rüya sırasında tanrıçayı görmezse tanrıça rüyada onunla yatmazsa
ritüel tanrıçanın gelmesine kadar devam ederim.*

5.8. Ashella'nın Ritüeli -CTH 394

Şehirdeki salgın hastalığa karşı yapılan bir ritüeldir. Araştırmacılar her dönemdeki salgın hastalıkların değişkenliğinden dolayı yaptıkları çalışmalarda bu ritüeli “humma ritüeli” olarak adlandırmışlardır. Humma ritüellerinin çoğu derleme tabletlerin üzerine yazılmıştır. Ashella, Arzawa'daki Hapalla kentinden Hitit kentine gelmiş bir din adamı ve falcıdır. Ritüel (CTH 394) tarihi Orta Hititçe'den Geç İmparatorluk Dönemi'ne uzanan sekiz nüshada aktarılmıştır. Ritüelin buluntuları üç noktadan elde edilmiştir. Geç Hititçe nüshası humma ritüellerinin toplandığı derleme tabletlerine yazılmıştır. İki buluntu KBo 13.212 ve HT1 Yokuştaki Ev'den gelmekteyken diğer buluntuların yeri tespit edilememiştir. İki tablet Arzawalı Uhhamuwa (CTH 410) ve Kizzuwatnalı Doktor Zarpiya'nın (CTH 757) humma

ritüellerini içermekte, üçüncü tablet Uhhamuwa'nın ve Arzawalı Tapalazunawali'nin (CTH 424) ritüellerini ve muhtemelen bir humma ritüelini daha içermektedir.¹⁰⁸²

Bir gün hazırlık günü olmak üzere toplam dört gün süren bir ritüeldir. Hastalığa hangi tanrı neden olduysa, O tanrı için yapılır. Hazırlık gününde tanrıya adanacak koçlar ve bir genç kadın (ritüele göre sembolik olarak giydirilir.) ordunun çadırlarının dışına bağlanır. Hazırlık gününün gündüzünde ordunun ileri gelenleri koçlara dokunur ellerini onların üzerine koyar. Daha sonra koçlar, kadın, ekmek ve bira ile bozkıra götürülür ve orada terkedilir. 2. Günün şafak vakti, altı koç ve altı keçi, bozkıra başka bir yere götürülür. Hayvanlar öldürülür ve kurbanlık yemek hazırlanır, ancak erkekler yemek yemeden ayrılır. Ayrıldıktan sonra kapsamlı bir arınma ritüelinden geçerler. 3. günün şafak vakti başka bir yerde üç hayvan daha kurban edilir ve bu kurbanlar ilkinin aksine yenilebilir. Son olarak 4. günde başta Fırtına Tanrısı Tarhunt olmak üzere tüm tanrılara adanmış kurbanlar verilir.

1

A₁ iv 36-43¹⁰⁸³

36. *nu-kán* GU₄ A-NA ^dIM *ši-pa-an-ti* ^{UDU}SÍG+MUNUS-*ma-kán*

37. A-NA ^dUTU *ši-pa-an-ti* 3 UDU-*ma-kán* *hu-u-ma-an-da-aš*

DINGIR^{MEŠ}-*aš*

38. [*š*]*i-pa-an-da-an-zi* nu ^{GIŠ}*la-aḫ-hur-nu-uz-zi da-ga-a-an*

39. [*iš-pá*]*r-ra-an-zi* nu ^{UZU}GABA ^{UZU}ZAG.UDU ZAG-*an*

40. [^{UZU}NÍG.G]IG ^{UZU}ŠÀ NINDA.GUR₄.RA-*ia zi-ia-an-da-az*

41. [EGIR-*pa d*]*a-a-i* nu ^dUTU ŠA-ME-E ^dIM DINGIR^{MEŠ}-*ia*

42. [*hu-u-ma-an-t*]*e-eš* 3-ŠÚ *a-ku-wa-an-zi nu-za a-da-an-zi*

¹⁰⁸² Del Monte 1995, 174. KUB 41. 17 I-II 17 (Tapalazunawali'nin ritüeli); II 18-24 (Uhhamuwa'nın ritüeli); III 1-IV 25 (Ashella'nın ritüeli); Bawanypeck 2018, 177.

¹⁰⁸³ Aydın 2023, 183.

43. [na-at-za a]r-*ha* ú-wa-an-zi

1

Dişi koyunu ise, Güneş tanrıçasına kurban ederim. Üç koçun tümünü

diğer tanrılar için kurban ederim. Yeşilliği yere yayarım.

Göğsü, sağ omzu, kalbi, karaciğeri ve kalın ekmekleri koyarım.

Göğün Fırtına tanrısı ve Güneş tanrıçasına ve tüm tanrılara sunarım.

Tanrılar 3 gün içerler, yerler ve uzaklaşırlar.

5.9. Pulisa'nın Ritüeli -CTH 407

Pulisa'nın yapmış olduğu ritüel yönteminde de yine eliminasyon (yok etme) uygulanmıştır. Bu ritüelde tıpkı diğer humma ritüellerine benzer. Eğer orduda ya da ülkede bir salgın hastalık varsa ritüel uygulanır.

CTH 407'de şu şekilde geçmektedir.

(...:eğer kral) düşman topraklarına saldırırsa ve (düşman cephesinden) geri gelirse, ya bir erkek tanrı ya da düşman topraklarından dişi bir tanrı ölümlüler arasında bir salgına neden olur. Bu yüzden bu ritüelde kadın gibi giyiniriz. Ashella'nın ritüelinde olduğu gibi bir kişide erkek mahkûm olarak giyinir, bu kişi de krala karşılık gelir ve bir yedek görevi görür (Akadca *puhu*, Luwice *tarpalli*'ye karşılık gelmektedir. Pulisa'nın Ritüeli bu grup arasında özgün bir yöne sahiptir. Çünkü tahminen kraldan bahsettiği için bir yedek kullanmaktadır. Ritüelin ikinci kısmında, süslenmiş bir boğa ve dişi koyun düşman topraklarına yollanır.

1

EGIR-an-da-ma UDU ÁŠ.MUNUS.GÀR ú-nu-w[a-an-ta-an

an-da ŠA DINGIR MUNUS^{TUM} me-ma-i [QA-TAM-MA-pát]¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸⁴ KBo 15.1.

Daha sonra tanrıçanın süslenmiş dişi yavru koyunu için de aynı şeyi yaparım.

5.10. Anniwiyani'nin Ritüeli –CTH 393

İki ayrı ritüelden oluşan Anniwiyani Ritüeli, kişi için yapılan bir koruma ritüelidir. Adını ritüeli yapan kişi olan Anniwiyani'den alır. Kuş falcısı Armati'nin annesi olarak tanıtan “Yaşlı Kadın” Anniwiyani aynı zamanda kendisini Hurlu'nun kölesi olarak niteler. Ritüel metninde kendisini Armati'nin annesi olarak tanıtmamasını Haas, Hititlerde zaman içerisinde bazı yüksek sosyal statüye sahip ritüel uygulayıcılarının kullandıkları büyü yöntemlerini takip eden ve bunların kuşaktan kuşağa aktarılmasına hizmet eden bazı okulların kurulmuş olabileceği şeklinde yorumlamaktadır. Bu görüş Bawanypeck tarafından da desteklenerek, ritüeli gerçekleştiren kişilerin herhangi bir coğrafi tanımlama içermeyen metinlerin ait oldukları bölgelerin tespiti için önemli olduğudur. CTH 393 Anniwiyani Ritüeli'nde de coğrafi bir tanımlama bulunmaz. Bunun yerine bölge tanımlaması yapılırken ritüelin içeriği kökeni hakkında bilgi verebilir. Haas bu konuda, hastalığa neden olduğu düşünülen malzemelerin kazanların içine konularak ortadan kaldırılmasını yalnızca orta Anadolu Hatti kökenli ritüel uygulayıcıları tarafından yapılırken, bir başka yöntemde, bir çeşit tahıl ya da ekmeğin kızartıldığı ritüeller kuş gözlemcisi rahiplerin Luwi-Hurri ritüellerinde karşımıza çıkmaktadır. Babil kökenli olduğu düşünülen ritüellerde, yağın içine batırılan kırmızı ip uygulaması ise yalnızca LU¹⁰⁸⁵AZU rahiplerinde karşılaşılan bir ritüel yöntemi bulunurken, 9 meşalenin yakıldığı ritüel yöntemi ise yalnızca kuzey Anadolu'daki Turmitta ve Angulla kentlerinde karşılaşılan ve Luwi-Pala ritüelleri olarak geçmektedir. Hass'e göre, sözü edilen ritüel okullarına kabul edilebilmek için ritüeli gerçekleştirecek kişinin yukarıdaki herhangi bir yöntemi bir akrabalık bağı ile uygulayabildiğini beyan etmesi gerekmektedir.¹⁰⁸⁵ Haas bu ayrımlar ile birlikte yaptığı tespitlere göre, Anniwiyani -CTH 393, Pupuwanni -CTH 408, Huwarlu -CTH 398 ve Adda -Bo 3483 olarak adlandırılan ritüellerin, şehrin korunması ve arındırılması için Arzawa kökenli olduğu kanısı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁸⁶

Ritüel içeriği koruyucu tanrıların çağırılması ve onlara sunular hazırlanması bakımından önemlidir. Lulimi (muhtemelen bir erkek geyik) ve Innarawantes Koruyucu

¹⁰⁸⁵ Haas 2003, 28.

¹⁰⁸⁶ Haas 2003, 29.

Tanrısı ve *kurša* nın koruyucu tanrıları ile ilişkili ritüeldir.¹⁰⁸⁷ Gece vakti yün ile bağlama büyüsü Anniwiyanı ritüeli içerisinde bulunur ve Arzawa kökenli bir ritüel yöntemidir. Ritüel metninin tamamı ve transkripsiyonu Bawanypeck, *Die Rituale der Anguren* bulunmaktadır. Aşağıda koruyucu tanrıların geçtiği metin kısımlar alıntılanmıştır.¹⁰⁸⁸

1

A i 1-3¹⁰⁸⁹

1. UM-MA^f A-an-ni-ú-i-ia-ni AMA^m A-ar-ma-ti LÚ^{LÚ} MUŠEN.DÙ
2. ARAD^m Hu-u-ur-lu-u ma-a-an^d LAMMA lu-li-mi-ia-aš
3. SÍSKUR i-ia-mi nu ki-i da-aḫ-ḫi

1

Kuş falcısı Armati'nin annesi, Hurlu'nun kölesi Anniwiyanı şunu der:

Koruyucu tanrı Lulimi'nin ritüelini yaparken, bunları alırım...

2

A i 22–29

22. ma-a-an lu-uk-kat-ta na-aš-ta A-NA EN SÍSKUR
23. ḫu-u-ma-an-da-zi-ia SÍG a-an-ta-ra-an SÍG mi-da-an-na
24. ar-ḫa túḫ-ša-an-zi na-at-ša-an kat-ta pád-da-ni-i
25. da-a-i na-aš-ta ŠÀ É^{TI} DUMU.MUNUS^šu-up-pé-eš-ša-ra-an
26. pé-e-ḫu-da-an-zi na-an-kán KÁ-aš an-da
27. ti-^rit'-ta-nu-an-zi nu ŠU-it iš-ša-na-aš MUŠEN ḫar-zi

¹⁰⁸⁷ Ayrıntı bilgi için Arzawa Tanrıları bölümüne bkz.

¹⁰⁸⁸ Bawanypeck 2005b, 51-70.

¹⁰⁸⁹ Aydın 2023, 143-159.

28. nu DUMU.MUNUS *ḫal-za-a-i pa-ra-a-wa-kán e-ḫu* ^dLAMMA

lu-li-mi-ʿešʿ

29. ʿanʿ-da-wa-kán ^dLAMMA *in-na-ra-u-wa-an-za ú-iz-zi*

2

Sabah olduğunda ritüel sahibine bağlanmış olan mavi ve kırmızı yünü tümüyle keser

Atarlar. Onu sepete koyar. Bakire bir kızı evin içine götürürler. Kızı, kapıya oturturlar.

(Bakire kız) elinde hamurdan/kilden (bir) kuş tutar. Bakire kız seslenir. “Öteye haydi

Lulimi’nin koruyucu tanrısı! Innarawant tanrı içeri girecek!

3

A ii 1–5

1. *ke-e-ez-zi-ia* 6 ^{DUG}KU-KU-UB *da-a-i*

2. *na-aš-ta* MÁŠ.GAL A-NA ^dLAMMA *lu-ú-li-mi*

3. *ši-pa-an-ti nam-ma-an arḫa ḫa-ap-pé-eš-na-an-zi*

4. *nu-uš-ša-an* A-NA NINDA.GUR₄.RA *še-er*

5. *ke-e-ez ke-e-ez-zi-ia zi-ik-ki-iz-zi*

3

Diğer tarafa altı ibrik koyar. Keçiyi, Koruyucu Tanrı Lulimi’ye kurban eder.

Sonra onu parçalarlar. Onu kalın ekmek üstüne bu tarafa ve diğer tarafa yerleştirir.

4

A ii 27–33

27. *na-at a-ra-aḥ-za pa-a-an-zi nu-kán na-aš-šu*

28. *I-NA* ^{GIŠ}KIRI₆ *ku-e-da-ni-ik-ki an-da*

29. *na-aš-ma A-NA* ^{GIŠ} *ku-e-da-ni-ik-ki kat-ta-an*

30. *nu* ^dLAMMA *in-na-ra-u-wa-an-da-an ki-iš-ša-an*

31. *ši-pa-an-da-an-zi ŠA* ^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA

32. ^{GIŠ}*la-aḥ-ḥur-nu-zi iš-pa-ra-ʿan-ziʿ*

33. *še-ra-aš-ša-an 3 NINDA.GUR₄.RA pársi-ʿan-duʿ-uš ti-an-zi*

4

Dışarı giderler. Ya bahçenin içinde ya da ağacın altında

Innarawant Koruyucu Tanrısı'na şu şekilde sunarlar:

Kayısı ağacının yapraklarını yayarlar. Üstüne bölünmüş üç kalın ekmeği koyarlar.

5

A ii 34–38

34. *na-aš-ta MÁŠ.GAL* ^dLAMMA *in-na-ra-u-wa-an-ti*

35. *ši-pa-an-ti nam-ma-an-ša-an* ^{GIŠ}*la-aḥ-ḥur-nu-zi-aš*

36. *ša-ra-a ḥu-kán-zi ʿnaʿ-áš-ta ZAG-an* ^{UZU}GEŠTU-*an*

37. *ku-ra-an-zi na-at IZI-it za-nu-wa-an-zi*

38. *na-at-šan A-NA NINDA.GUR₄.RA* ^{HI.A} *še-er ti-an-zi*

5

Innarawant Koruyucu Tanrısı'na keçi sunar.

Sonra onu yeşilliğin üstünde keserler.

Sağ kulağını keserler. Onu ateşle pişirirler.

Onu kalın ekmeklerin üstüne koyarlar.

6

A ii 42-44

42. MÁŠ.GAL-*ma-kán* *hu-u-ma-an-da-an* *mar-kán-z[i]*

43. *na-an* ^{LÚ}.MEŠ ^{MUŠEN}.DÙ *ar-ḫa a-da-an-zi*

44. *nam-ma* EGIR-*an-da* ^dLAMMA *in-na-ra-u-w[a-an-da-an]*

45. GUB-*aš* 3-ŠU *a-ku-wa-an-zi*

6

Keçinin ise tümünü keserler.

Onu kuş falcıları yerler.

Sonra Innarawant Koruyucu Tanrısını ayaküstü üç kere içerler.

7

A iii 4-5

4. *ma-a-an* ^dLAMMA ^{KUŠ} *kur-ša-a[n ú-i-ia-u-an-zi]*

5. *nu ki-i* [*da-ah-hi*]

7

Kurša'nın Koruyucu Tanrısı'nı çağırdıkları zaman, bunu alırım:

8

A iii 37-45

37. an-da-kán e-ḫu ^dLAMMA KUŠ_{kur-ša-aš}

38. nu-un-na-aš-ša-an an-da mi-i-e-eš

39. nu-un-na-aš-ša-an an-da tal-li-i-e-eš

40. kar-pí-in-na kar-tim-mi-ya-at-ta-an

41. ša-a-u-wa-ar ar-ḫa tar-na

42. ke-e-ma-kán ḫa-aš-du-er ma-aḫ-ḫa-an ^{LÚ}APIN.LÁ-li

43. ar-ḫa me-er-ta tu-ga-kán A-NA ^dLAMMA KUŠ_{kur-ša-aš}

44. kar-piš kar-tim-mi-az ša-a-u-wa-ar

45. ar-ḫa QA-TAM-MA me-er-tu₄

8

Haydi kurša'nın Koruyucu Tanrısı, içeri!

Bize yumuşak ol! Bize merhametli ol!

Kızgınlığı, öfkeyi, gazabı bırak!

Bu yaban otunun, çiftçi için kayıp olması gibi,

sen kurša'nın Koruyucu Tanrısı (için de) kızgınlık,

öfke, gazap aynı şekilde kayıp olsun!

9

A iv 1–5

1. [na-aš-ta] ^{NA4}pa-aš-ši-lu-uš IŠ-TU KAŠ ki-iš-ta-nu-mi

2. [nu ki-i]š-ša-an me-ma-aḫ-ḫi ke-e-ez ma-aḫ-ḫa-an

3. [ni-i]n-kir zi-ga-az ^dLAMMA KUŠ_{kur-ša-aš}

4. [QATAM-M]A ni-^ˈik^ˈ nu-ut-ták-kán kar-pí-iš

5. [kar-tim]-mi-az ša-a-u-wa-ar ^ˈar^ˈ-ḫa me-er-du

9

Çakıl taşlarını bira ile söndürürüm.

Bu şekilde söylerim: Bu susuzluğunu giderdiği zaman,

sen kurşa 'nın Koruyucu Tanrısı aynı şekilde susuzluğunu gider!

Kızgınlık, öfke, gazap kayıp olsun!

10

A iv 17–21

17. I-NA U₄.4.KAM-ma mu-ke-eš-šar ḫu-u-ma-an

18. ša-ra-a da-aḫ-ḫi na-at-kán pa-ra-a ^ˈpe^ˈ-e-da-aḫ-ḫi

19. ga-la-ak-tar-ma-aš-ša-an pár-ḫu-u-e-na-^ˈan^ˈ

20. UDU i-ia-an-da-aš SÍG ḫu-ud-du-ul-li

21. EGIR-pa A-NA ^dLAMMA ^{KUŠ}kur-ša-aš te-eḫ-ḫi

10

Dördüncü gün ise, tüm ritüel (malzemelerini) alırım

ve onları dışarı taşıyım. Ama, galaktarı, parhuenayı,

yürüyen koyunun yün yumağını Kurşanın Koruyucu Tanrısı 'na geri koyarım.

11

A iv 22–26

22. na-aš-ta ^{LÚ.MEŠ}MUŠEN.DÙ A-NA ^dLAMMA ^{KUŠ}kur-ša-aš

23. MÁŠ.GAL šī-pa-an-da-an-zi nu ḥa-an-te-ez-zi pal-ši

24. ZAG-an ṽUZU GEŠTU-an UZU NÍG.GIG UZU ŠÀ ZAG-an

25. UZU ZAG.UDU-an IZI-az za-nu-an-zi

26. na-at-ša-an ANA DINGIR^{LIM} EGIR-pa ti-an-zi

11

Kuş falcıları, kurşanın Koruyucu Tanrısına keçi kurban ederler.

Öncelikle sağ kulağını, karaciğerini, kalbini, sağ omzunu ateşte pişirirler.

Onu tanrıya tekrar koyarlar.

12

A iv 27–31

27. MÁŠ.GAL TU₇^{HI.A} ṽi-en-zi nu-za a-da-an-zi

28. nam-ma^d LAMMA^{KUŠ} kur-ša-aš GUB-as 3-ŠU

29. a-ku-wa-an-zi EGIR-an-da-ma-aš-ma-aš ku-i-e-eš

30. DINGIR^{MEŠ} a-aš-ša-u-ṽe-eš nu a-pu-u-uš DINGIR^{MEŠ}

31. ak-ku-uš-kán-zi

12

Keçiyi çorba yaparlar ve onu yerler.

Sonra, kurşanın Koruyucu Tanrısını ayakta üç kere içerler.

Ardından, hangi tanrılar uygun (ise), o tanrıları içmeyi sürdürürler.

13

A iv 32-29

32. DUB 1^{KAM} A-WA-AT^f A-an-ni-wi₅-ya-ni

33. AMA^m A-ar-ma-ti nu-uš-ša-an ke-e-da-ni

34. tup-pí 2 SISKUR a-ni-ya-an [1] SISKUR

35. ma-a-an^d LAMMA lu-li-mi-in

[^d]LAMMA in-<na>-ra-u-wa-an-da-an-na

36. ši-pa-an-ti 1 SISKUR ma-a-an^d LAMMA[,] KUŠ[,] kur-ša-an

37. ú-i-ya-u-an-zi[,] QA-TI[,]

38. ŠU^m Ha-ni-ik-ku-DINGIR^{LIM} DUMU^m NU^{GIŠ} KIRI₆

39. DUMU.DUMU-ŠÚ ŠA^m LÚ GAL DUB.SAR^{MEŠ}

13

Birinci tablet, ^fAnniwiyanni'nin sözü; ^mArmati'nin annesi.

Bu tablette yapılan iki ritüel: Bir ritüel lulimi Koruyucu Tanrısı

ve Innarawant Koruyucu Tanrısına sunu yapar. Bir ritüel,

Kurşanın Koruyucu Tanrısına seslenirler.

5.11. Dandaku'nun Ritüeli -CTH 425.2

Kâhin Dandanku tarafından yapıldığı bilinen ritüel orduyu hastalığa karşı koruma amaçlı yapılan bir ritüel çeşididir. Ritüel sahibinin nereli olduğu belirtilmemiştir. Ancak ritüel yöntemi ve kullanılan malzemeler bakımından Luwi kökenli bir ritüel metni olduğu

anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁰ Dandanku ritüeli Bawanypeck tarafından yapılan gruplandırmaya göre, salgına karşı yapılan ritüeller arasında bulunmaktadır.¹⁰⁹¹ Archi ise, salgın ile ilgili ve Arzawa geleneğini gösteren bir ritüel olduğunu eklemektedir.¹⁰⁹² Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen ve Hitit ordusundaki salgın hastalıkları önlemek amacıyla özellikle Dandanku ve Maddunani'nin ordu ile birlikte hareket ederek salgın hastalığı ortaya çıkması durumunda hemen müdahale etmek için yapılan ritüeller olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁹³ Luwi dini inancı içerisinde en önemli özelliklerden biri sayılan hastalığa karşı duyulan korku, ritüel yoluyla hastalık ile mücadele etmek isteğidir. Ritüel içerisinde geçen tanrılar, Marvainzi tanrıları ve hem hastalık hem de savaş tanrısı Yarri Luwi tanrılarıdır.¹⁰⁹⁴

Metnin içerisinde geçen, *nakkušši*-¹⁰⁹⁵ kilden yapılan eşek figürü karşılığını vermekle birlikte Arzawalı Alli'nin büyü ritüelinde ve kâhin Dandanku'nun ordudaki salgını yok etmeye karşı yapılan ritüelinde geçmektedir. Kilden yapılan eşek figürü üzerindeki semboller ile birlikte ritüeli uygulayan kişi güneş tanrısının karşısında tutar.¹⁰⁹⁶ Dandanku ritüelindeki kilden olan eşek figürü için önemli bir ayrıntı sunulur. Bilgiye göre eğer ritüeli yapacak kişi zengin ise gerçek eşek kullanılır, kişinin tüm kötülüğü eşeğe aktarılır ve düşman ülkesine gönderilir.¹⁰⁹⁷

İnanca göre tanrı ve tanrıçalar insanların yaşadıkları yerlere girmezler. Ancak çağrılan tanrılar çeşitli ritüeller ve dualar aracılığı ile gelir. Tanrının olması için alanın temiz ve saf olması gerekmektedir. Bu nedenle yapılan ritüellerin çoğunluğu yaban olarak geçen kentin dışında KÁ.GAL eşikleri oluşturularak gerçekleştirilir.

Ritüel malzemelerinden biri de ok ve yaydır. Ritüele göre, kötülük düşman ülkesine gönderildikten sonra ok yayının gerilerek okları yerleştirildiği aktarılır. Gerilmiş bir şekilde yerleştirilen ok yayının düşman ülkeye doğru serbestçe durması söz konusudur. Bu ifade *tákkán arḫa tarnān ēšdu* şeklinde geçmektedir. Aynı şekilde malzemeler içerisinde bulunan ok kirişi ile çekilmiş ok yayının olduğu aktarılmaktadır. Yine başka bir malzeme tunçtan bir kap olan

¹⁰⁹⁰ Haas 2002.

¹⁰⁹¹ Bawanypeck 2005a, 14.

¹⁰⁹² Archi 2015, 287

¹⁰⁹³ Bawanypeck 2005a, 15.

¹⁰⁹⁴ Hutter 2003, 212.

¹⁰⁹⁵ *Nakkušši* Hurrice göndermek, salıvermek fiilinden türemiştir. Luwice olan *tarballi* ile aynı anlama gelir. Hastalık ya da kötülük kişiden bu nesneye, canlıya aktarılır.

¹⁰⁹⁶ Karşısında tutmak; *menahḫanda ep-* karşılığında kullanılmıştır. Alli'nin ritüeli içerisinde de aynı durum söz konusudur.

¹⁰⁹⁷ CTH 425.2.

DUG^G GAL ZABAR, Dandanku'nun ritüeli arasında kullanılan malzemelerden bir tanesidir. Bunun dışında tahıl ve saman karışımı, kırmızı, mavi, beyaz ve siyah yün, ekmek, peynir, maya, şarap kullanılan malzemeler arasında yer alır.¹⁰⁹⁸ Bazı kurban edilen hayvanlar ise yavru köpek, yavru keçi ve yavru domuz olarak metinde geçmektedir.

Metnin edisyonu Bawanyeck tarafından yapılmıştır.¹⁰⁹⁹

A: KUB 7. 54

B: (B₁) KUB 56.59; (B₂) KUB 54.65; (B₃) IBOT 4.16

C: KUB 57.64

1

A ii 15-19¹¹⁰⁰

15. LÚ^{MEŠ} ANŠE.KUR.RA-wa-at-ta ku-e-eš ŠA DINGIR^{LIM}

16. ^dI-ia-ar-ri nu-wa ke-e im-mi-ú-

17. A-NA ANŠE.KUR.RA pí-an-du SÍG.SA₅-ma-wa

18. SÍG ZA.GÍN SÍG GE₆ SÍG HA-ŞAR-TI SÍG 'BABBAR'-ia

19. ŠA DINGIR^{LIM} MUNUS.MEŠ SUHUR.LÁ da-^ˈan^ˈ-du

1

Tanrı Yarri'nin arabalı savaşçıları, bu karışımı atlara versinler! Kırmızı,

Mavi, siyah, yeşil ve beyaz yünü ise, tanrının hizmetkar kadınları alsınlar!

2

A iii x+1-7

¹⁰⁹⁸ KUB 7.54; KUB 56.59.

¹⁰⁹⁹ Bawanyeck 2005a, 137-148.

¹¹⁰⁰ Aydın 2023, 230-240.

x+1 [nu ma-aḥ-ḥa-an ki-i ḥu-u-ma]-an ḥ[a-an-da-a-iz-zi]

2. [E]N SISKUR a-d[a

3. [^dI-ia-a]r-ri-in x[

4. [

5. [^dI-ia-a]r-ri ^dIMIN.IMIN.BI

6. [

7. [] e-ku-zi

B₂ 10

10. nu ^dI-ia-ar-ri-in 3-ŠU e-ku-uz-[zi

2

Bunların hepsini hazırladığı zaman, ritüel yapılan kişi bölgeye girer.

Ritüeli bölgeye (yaban alan) taşırlar. Buraya ve oraya [yapar]lar. Bir

teke ve [yavru köpek] Tanrı Yarri ve IMIN.IMIN.BI için keserler. []

Tanrı Yarri'ye [] kalbi ateşle [pişirirler]. [] Tanrılar

için öne çıkarır ve sonra [] üç kez sunu yapar. Ritüel beyleri yerler.

[] Tatlı ekmek, Yarri için []. [] eti içeri getirirler. Baldır [

] yerler. Ritüel beyleri içerler. Tanrı Yarri'yi üç kez içerler.

3

B₂ iii 11-23

11. ʾŠAʾ ^dI-ia-ar-ri DINGIR^{MEŠ} Mar-wa-a-in-z[i x-ŠU e-ku-zi]

12. [EG]IR-an-ta-ma nam-ma ^dI-ia-ar-<ri>-in 1-Š[U e-ku-zi]

13. [EGI]R-an-ta-ma-wa MUNUS^{MEŠ} SUHUR.LÁ LÚ^{MEŠ} GIŠ^{GIDRU}

LÚ^{MEŠ} MU[HALDIM

14. ʾ3-ŠU^ʾ e-ku-zi nu ma-aḥ-ḥa-an a-da-an-na [a-ku-wa-an-na

aš-ša-nu-wa-an-zi]

15. n[u E]N SÍSKUR ša-ra-a ti-ia-az-zi nu ANŠ[E u-un-ni-ia-an-zi]

16. ʾma-a ʾan ʾLÚ^ʾMAŠDA^ʾ-ma n[u] ANŠE ŠA IM i-ia-[zi

17. IGI^{HIA}-wa A-NA KUR^{LÚ}KUR ne-an-zi nu ki-i[š-ša-an me-ma-an-zi]

18. zi-ik-wa^d ʾI^ʾ-[ia]-ʾar-ri-iš^ʾ [ki-e-da-ni KUR-e KARAS^{HI.A}-ia i-da-lu]

19. i-ia-at nu[-wa-ra-at ka-a-aš ANŠE kar-ap-du nu^ʾ-wa-ra-at I-NA

KUR^{LÚ}KUR]

20. pé-e-da-ú

3

Tanrı Yarri'nin Marwayant tanrılarının [x kez içer.] Ardından, tekrar Tanrı Yarri'yi

bir kez [içer]. Sonra, hizmetçiler, asa taşıyıcılar, aşçılar üç kez içerler. Yiyecek ve

içecekleri tanzim ettikten sonra, ritüel beyleri onları bitirirler. Eğesi getirirler.

Eğer fakirse, kilden eşek yaparlar. Eşegin gözleri düşman ülkeye döndürülür.

Şöyle söylerler: "Sen Tanrı Yarri, ülkenin ordusuna hangi kötülüğü yaptıysan,

Onları bu eşek taşısın. Onları, düşman ülkesine alıp götürsün!"

4

A iii 22-23

22. nu me-ma-i DINGIR^{LIM}-ma KUR^{LÚ}KUR ke-e-ez-za

23. IŠ-TU^{GI}Ú.TÁG.GA ši-ia-eš-ki

4

DINGIR^{LIM} (tanrım), Düşman ülkeyi buradan okla sürekli vur!

5

A iv 8

8. []^dI-ia-ar-ri-ia^dIMIN.IMIN.BI

5

ve Tanrı Yarri, Tanrı IMIN.IMIN.BI

5.12. Kralı Ölümünden Koruma Ritüeli

“Eğer krala ister rüya, ister ciğer falı, isterse kuş falı aracılığı ile öleceği işareti verilmişse veya uğursuz bir fal işareti ona kendisini göstermişse, ona karşı yapılacak ayin şöyledir...”¹¹⁰¹

Kral, çırılçıplak soyulur ve bir mağarada saklanırken, tüm kraliyet elbiseleri *PUHU*, *tarballi*-, *nakkussi* krali temsil eden kişiye giydirilir. Kişi bir savaş eseri ya da kralın sadık bir hizmetkari olarak seçilir. Sembolik olarak kralın tahtına oturarak, öldürülür. Ayini yapan kişiler “...işte kralımız öldü” diyerek kötülük ve hastalık demonlarının gözlerini boyamaktadırlar. Bu ayine “Ölüm aldatmacası” (*Todesüberlistung*) adı verilmektedir.¹¹⁰²

¹¹⁰¹ KBo 15.2.

¹¹⁰² Ünal 2013b, 452.

6. BÖLÜM

6. LUWİ TAPINAKLARI (Açık Hava Tapınakları)

6.1. Fırtına Tanrısının İlk Tapınakları (Kutsal Mekan Anlayışı, Arkaik Öncesi Mabet)

Anadolu’da özellikle MÖ I. bin’de neredeyse coğrafyanın büyük bölümü bir anlamda kutsal sayılır. Dağlar, nehirler, pınarlar ve yabanıl alanlar tanrısal olarak kabul edilir. Fırtına tanrısına sadece doğa olayları atfedilmez bunun yanı sıra tanrının kendisi *dağ* olarak adlandırılır.¹¹⁰³ Tapınak prototipi açısından ele alınabilir mekanlar dağların zirveleri, açık ve yüksek mekanlar, liman kayalar ve kayalıkların tepeleri örnek gösterilebilir. Bu gibi yerler ilksel düşüncede, tanrının tahtı ya da tanrının ta kendisidir. Cook¹¹⁰⁴, dağları Zeus’un tahtı olarak tanımlar. Karia’nın kuzeybatısında bulunan günümüz ismi ile Latmos Beş Parmak Dağları zirvesi, muhtemelen bir zamanlar Anadolu Fırtına Tanrısı’na ait kutsal mekan noktasıdır. Özellikle jeolojik açıdan dağlık bir bölge olan Karia Bölgesi sınırları içerisinde, birçok örneği barındıran ve erken dönem izlerine rastladığımız arkeolojik açıdan oldukça önemli noktalar (dağlık zirveler) bulunmaktadır. Ayrıca Batı Anadolu genel bölgesi, Tmolus Dağları Lydia’nın ilk efsaneleri ile ilişkilendirilir. Bengisu özellikle Kel Dağı ve çevresinde yapmış olduğu araştırmalar doğrultusunda bu noktanın ilk mabet, arkaik ve öncesi kült noktaları olduklarından söz eder.¹¹⁰⁵

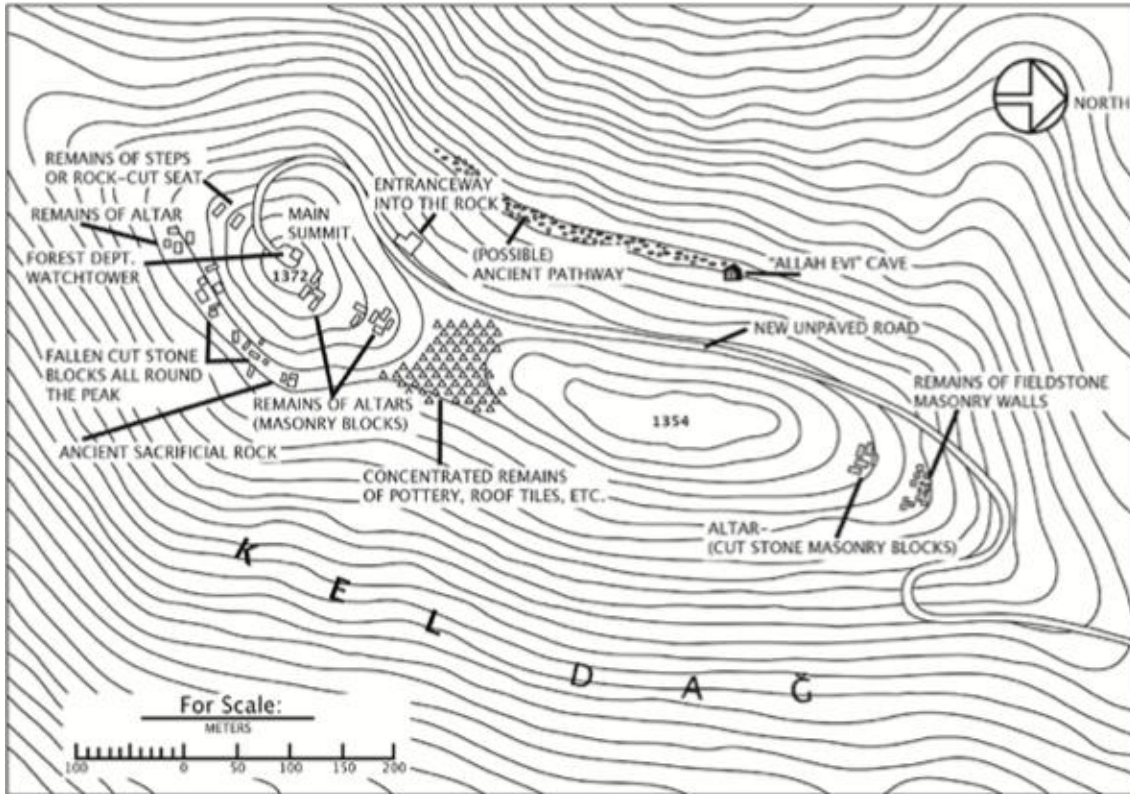
¹¹⁰³ II. Muwatalli’nin Fırtına Tanrısı *pihaššaši* ‘ye yaptığı dua sırasında sadece dağların ve nehirlerin tanrısı şeklinde atfedilmesinin yanısıra tanrının kendisinin dağ olduğu geçmektedir.

¹¹⁰⁴ Cook 1964-5, 117-186.

¹¹⁰⁵ Bengisu 2013, 165-197.

Fotoğraf 6.1. Kel Dağı (Bengisu 1995, 182.)

Harita 6.1. Kel Dağı Zirvesini Gösteren Topografik Harita (Bengisu 1995: Figür 2)

Tmolus Dağı'nın en zirvesi sayılan Kel Dağı, antik yazar Korinthli Eumelus tarafından 'Zeus'un doğum yeri' olarak söz edilir.¹¹⁰⁶ Latmos'taki Tekerlek Dağı uygarlığın en başlarından beri kutsal yer kabul edilmiştir.¹¹⁰⁷ Tekerlek Dağı 1375 metre iken Kel Dağı 1373 metre yüksekliktedir. Tanrılarının bu en yüksek zirvelerde yaşadıkları düşünülüp, tanrılara su, yiyecek, kurban sunmuş ve çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir. MÖ 6. yüzyılda *kubela* yazıtının¹¹⁰⁸ bulunmasından sonra özellikle modern yazarların kullandığı Kybele adı aynı şekilde fırtına tanrısı için de geçerli olmuştur. Zeus adı altında önceki evrelerde adının Luwi tanrısı Tarhunt olduğunu yazıtlar dahilinde bilmekteyiz.¹¹⁰⁹ Buna göre Batı Anadolu'nun fırtına tanrısı kökeni hakkındaki araştırmalar doğrultusunda Işık, Kaunos'taki kutsal taşı Zeus'un en erken örneklerinden biri olduğunu belirtmektedir.¹¹¹⁰

Söz konusu kutsal alanlar:

1. Troas Bölgesi'ndeki Tenedos Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı
2. Aiolis Bölgesi'ndeki Aigai Kaya Kutsal Alanı
3. Mysia Bölgesi'ndeki Eğridere Açık Hava Kutsal Alanı
4. Ionia Bölgesi'ndeki Phokaia, Erythrai ve Klazomenai Kaya Kutsal Alanı, Khios Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı, Kolophon Basamaklı Kaya Anıtı, Metropolis Akropol Kaya Kutsal Alanı, Ephesos Peion Kaya Kutsal Alanı ile Priene ve Samos Kaya Kutsal Alanları
5. Karia Bölgesi'ndeki Açık Hava Kutsal Alanı, Alinda Kaya Çanakları, Latmos/Tekerlek Dağı Kutsal Alanı, Labraunda Yarık Kaya Kutsal Alanı
6. Phrygia Bölgesi'ndeki Aizanoi Kutsal Alanı, Hierapolis Bakacak Tepe/Alaburun Kutsal Alanı ile Eumenia Açık Hava Kutsal Alanı
7. Pisidia Bölgesi'ndeki Mallos Basamaklı Sunağı, Tymbria Akropolis Basamaklı Sunakları
8. Lykia Bölgesi'ndeki Beyşehir, Seydişehir ve Bozkır ilçeleri kaya kutsal alanları

¹¹⁰⁶ Bengisu 2013, 1.

¹¹⁰⁷ Peschlow 1996, 17; Peschlow 2020, 176; Işık 2012, 318.

¹¹⁰⁸ Guarducci 1970, 133-138; Vassileva 2001, 51.

¹¹⁰⁹ Tarhunt Bölümüne bkz.

¹¹¹⁰ Işık 2012, 321.

9. Paphlagonia Bölgesi'ndeki Amastris/Boztepe Kaya Kutsal Alanları sayılabilir.¹¹¹¹

10. Kilikia Bölgesi'ndeki Olba/Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı¹¹¹²

Lykia-Karia sınırı olarak kabul edilen Kaunos'ta, 1980 yıllarında yapılan kazılar esnasında yüksek kayanın etrafında hayvan kemikleri, çanak çömlekler ve kabuklar tespit edilmiştir.¹¹¹³ Bu noktalar Batı Anadolu'da arkaik öncesi mabetler olarak saptanmıştır. Hititlerin metinlerinde de bahsedilen ve Hitit festival ritüellerini, kutsal avları gerçekleştirmek için yaban alan seçildiğini bilinmektedir. Bunun için de özellikle kaynak su alanları, dağların tepeleri, nehirler özel bir saygı görmektedir. Bazı noktalarda bu tür kutsal yerleri daha açık bir şekilde gösteren Hitit anıtları bulunmaktadır. Örneğin Eflatunpınar, Gavurkale, Sipylos-Akpınar bunlardan birkaç tanesi içinde yer alır. Bu alanlar su kültürüne dahil edilmektedir.¹¹¹⁴

Kaunos erken dönem izlerine dair hem Yalburt hem de Emirgazi silindir sunağı üzerinde *Kuwalatarna* kelimesinin ayırt edici ilk ögesi olan *Hwala* kelimesinin kesinlikle Kaunos *Xbide* Kent isminin Lykce formuna karşılık geldiği savunulmaktadır. Ayrıca Karia Bölgesindeki *Kalbis* ve *Kalbissos*, Lykia Bölgesindeki *Kalbios* gerçekten de Luwice *Halwannas* ve bir Hititçe sıfat olarak *hallu-* ile bağlantılı olarak görülmektedir ve bu bağlamda da *Halw-*, Lykce *xalb-* ve *Hallu-* gibi Karca *kalb-* sıfatı ge. Luwice kalu (derin) sıfatı ile örtüştürülmek istenmiştir ki bu durumda bir Karia nehri olan *Kalbis*, Anadolu'lu yerli bir isimdir. Ayrıca Kaunos Kent isminin Karca karşılığı olan *kbid* isminin de nehir anlamındaki Luwi çivi yazıtlarında “habis”, Hititçe'de ise “Hapa” olan bir kelimedenden türetildiği düşünülmektedir. Diğer taraftan Karca ve Lykce uzmanı Alman Dil Bilimci Schürr, *kbid* isminin sulak ülke, Halk” anlamına geldiğini savunmaktadır.¹¹¹⁵

Metropolis Antik Kenti'nin 40 km kuzeybatısındaki Söğüt Yalası'nda Zeus Syreanos kültü bulunur.¹¹¹⁶ İmamkulu ve Hanyeri anıtlar dizisi, bir dağ geçidinden, Gezbel'den geçen bir yol üzerinde veya yakınında uzanmaktadır ve kuşkusuz her birinin Luwilere özgü bir kutsallığı bulunur. En açık biçimde, kutsal bir dağı tasvir eden ve adlandıran Hanyeri örneğinde dağın koruyucu tanrısı Sarruma “dağ kralı” adı altında bilinmektedir.¹¹¹⁷ Cook

¹¹¹¹ Strab. Geo.12.13.14.

¹¹¹² Tüm kaynaklar için; Batı Anadolu MÖ I. Bin Huwassanna Tapınım Alanları kısmına bkz.

¹¹¹³ Diler 1995, 9-22.

¹¹¹⁴ Murat 2012, 137-141; Taracha 2009, 135-136.

¹¹¹⁵ Ögün vd. 1966-2021, 29.

¹¹¹⁶ Haspels 1971, 354.

¹¹¹⁷ Hawkins 2015, 2.

araştırmalarında, Zeus’a atfedilmiş olan güneş, omphalos, baitylos gibi tapınım nesnelerini olduğundan bahsetmektedir.¹¹¹⁸

Gaifman, MÖ I. bin tapınımının kültlerde yapılan dini törenlerde tanrı figürüne yer verilmediğinden ve bir tapınak yapısına ihtiyaç duyulmadığından bahsetmektedir. Ayrıca Khalki kentinde bulunan Zeus ve Hekate kültlerinden, menhirlerden, hermelerden, Osiris kültündeki Djed-pillar temsillerinden yola çıkarak erken dönem kültlerin kutsal taşlar, baityloslar ve omphalos olduğundan bahseder.¹¹¹⁹ Yine antik kaynak Pausanias’ın, Kronos’un Zeus (fırtına tanrısı/tarhunt) olduğu düşünerek yuttuğu taşın MS 2. Yüzyıla kadar Delphi’de korunduğunu, festivallerde üzerine eğrilmemiş yün serildiğini ve üzeri kutsal yağlar ile kutsandığını aktarmaktadır.¹¹²⁰ Bu bilgi doğrultusunda, taş kültünün varlığı ile paralel bir Luwi inancının varlığına dair ipuçları sunmaktadır.

Wainwright, Mısır tanrısı Amon’un kutsal olarak görülen bir gök taşı ile temsil edildiğini ve bununla beraber Zeus-Amon ilişkisine dikkat çekmiştir.¹¹²¹

K. Kohlmeyer, 1983

Figür 6.1. Hanyeri, Dağ Tanrı Sarruma, (Kohlmeyer, 1983 çizimi)

6.2. Karia Hava Tanrısı Kutsal Alanı

Karlsson, Karia’daki Labraunda Kutsal Alanı kazılarının arka planını açıklamak üzere “The Sanctuary of the Weather God of Heaven at Karian Labraunda”¹¹²² adlı bir çalışma hazırlamıştır. Çalışmada, Persson’un, Karia ve Girit arasındaki bağlantı ile ilişkili olduğunu

¹¹¹⁸ Cook 1914; Cook 1925; Cook 1940.

¹¹¹⁹ Gaifman 2012; Gaifman 2017, 335-352.

¹¹²⁰ Paus. X. 24. 6., Apollod. 5-7.

¹¹²¹ Wainwright 1928; Wainwright 1930, 35-38.

¹¹²² Karlsson 2019, 171.

düşündüğü ve *labrys* olarak adlandırdığı çift başlı balta sembolünün, kökeninin aslında bir Luwi tanrısı olan Tarhunt ile ilişkili olduğunu belirtir. 1948 yılında Uppsala Üniversitesi Klasik Arkeoloji profesörü Axel W. Persson, Karia Bölgesi'ndeki Labraunda Zeus Kutsal Alanı kazı çalışmalarına başlamıştır. Buradaki konumun Bronz Çağ'da bir açık hava tapınağı olduğu ve daha sonradan kutsal alanın Zeus Labraundos'a dönüştüğünü öne sürer.

Figür 6.2. Milas'tan Zeus Labraundos (Wood 1877, 270.)

Batı Anadolu'da özellikle Bronz Çağ'da birçok noktada örneklerinin bulunması ile sav doğru niteliktedir.

Labraunda Kutsal Alanı içinde bulunan, ikiye bölünmüş büyük bir kayanın içinden çıkan kaynak suyu muhtemelen, Bronz Çağlardan beri kutsal sayılıyordu. Kazılar sırasında ortaya çıkmış bir kadın figürünü, Karlsson Kybele olarak adlandırmıştır ki bu aslında Luwi kökenli bir ana tanrıçadır. Kutsal Alan, köken olarak ilk tanrı ve tanrıça prototipini ve tapınım yerlerinin nasıl olduğunu bilgi vermesi açısından önemli bir nokta olarak görülmelidir. Bronz Çağ'da bu konumda yaşamış olan Luwilerin dini tapınakları ve tanrıları hakkında iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Kutsal kaya, ikiye bölünmüş hali ile Tarhunt'un, sonradan Zeus'un tahtı ve Ana Tanrıça'nın kayası olarak hieros gamos'u (kutsal birleşme, evlilik) ifade ettiği

şeklinde yorumlanmıştır.¹¹²³ Ayrıca Grek dininin erken evrelerinde tanrı temsillerinde, Zeus Hera kültleri söz konusu olduğunu ve tanrı temsillerinde taş, ahşap, kaya gibi nesnelerin kullanılğını Farnell, araştırma çalışmasında değinmiştir.¹¹²⁴ Bu geçiş evresinin oldukça önemli bir kanıtı olarak, Iasos'ta Zeus Meilikhios Kutsal Alanı'nda bulunan Attika siyah figür tekniğinde bezenmiş bir destekli kraterin ağız kısmında bulunan Karca yazıt örnek verilebilir. Bir adak vazosu olduğu tahmin edilen, Ares? ve babası (Siyklos) tarafından Luwi tanrısı Tarhunt'a sunulduğu tahmin edilmektedir.¹¹²⁵

1959'da Aşkıdıl Akarca, günümüze kadar gelen eski bir ritüeli anlattır. 20. yüzyıl güneybatı Türkiye'de Milas çevresindeki dağlarda kuraklık nedeni ile yerel halk yağmur duasına çıkar ve genç bir boğa kurban eder. Boğanın parçaları vahşi hayvanların yemesi için doğaya bırakılır. Kurban ettikleri yer Boğa Dede Türbesi olarak adlandırılır.¹¹²⁶ Bu ritüelin kökeni Zeus Labraundos ve hatta Luwiler kadar dayanmaktadır. Luwiler doğanın her parçasının tanrısal olduğuna ve tıpkı canlılar gibi bilinçli olduğu anikonik bir tapınımı benimsemektedir. Özellikle MÖ I. binyılda hayattaki yaşam şekilleri doğa ile paralel bir şekilde devam eder. Miletli Thales'in "Her şey tanrılarla dolu." adlı sözü, Akdeniz kültürlerinin insanları için doğanın canlı olduğunu anlatan bir dipnottur.¹¹²⁷ Bu inanç doğanın fiziksel boyutundan çok daha fazlası; gökyüzü, yağmur, güneş, yıldızlar, taşlar, kaynaklar, nehirler, dağlar, hayvanlar ve ateş o dönemin sınırları içerisinde keşfedilen her şeyin içinde tanrı bulunur. Tanrının varlığı tüm evrende, ölüm ve yaşamın içinde, tanrısal bir kutsallık bulundurur. Evrenin tüm güçleri canlı bir varlık olarak kabul edilir. Daha sonraları panteonları yaratacak bu ön inanç basamağını belki de ilk kez Luwiler oluşturur. Maddesel dünyadaki doğayı ve yıldızları kısaca tüm gezegeni tanrısal anlamda kişileştirirler.

Köken bakımından ilk olarak bu din ne zaman ortaya çıktı bilinmez, fakat hala birçok inançta izleri bulunmaktadır. İnanç sistemine göre tanrılar, insanların onlara yaptıkları kültürel ritüellerden etkilenir. Luwiler, tanrılarının yer yüzündeki kutsal meskenlerini, noktalarını veya nerede bulunduklarını belirler. Bu kutsal yerler, Tarhunt için genellikle yeryüzünün en yüksek noktaları (gökyüzüne en yakın yerler) dolayısı ile gökyüzü tanrısına en yakın noktalar olarak seçilir.¹¹²⁸ Daha sonra Zeus'a dönüşmüş olan Luwi Gök Tanrısı Tarhunt, kendi

¹¹²³ Karlsson 2019, 171

¹¹²⁴ Farnell 1896-1909.

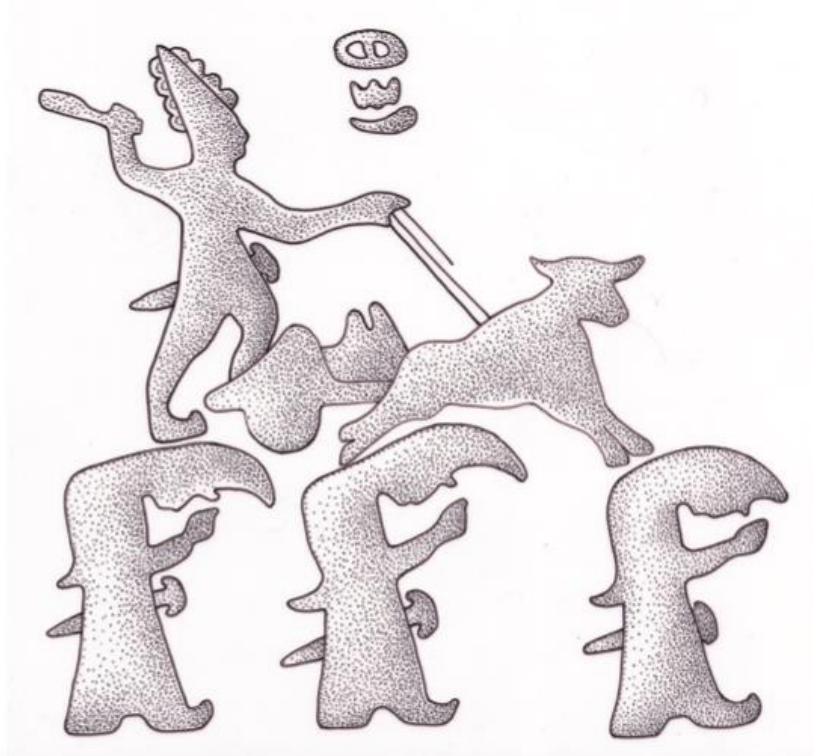
¹¹²⁵ Adiego 2019, 33-34.

¹¹²⁶ Akarca 1959, 41.

¹¹²⁷ Arist. De anima 1.5.411.8; Plat. Laws 899; Diog Laert 1.27.

¹¹²⁸ Hdt 1.131; Cook 1914, 10.

varlığını gök gürültüsü, şimşek, yağmur ve fırtınalar gibi hava olayları ile gösterir. Genel anlamda hava tanrısı her mitolojide yerini almıştır. İskandinav mitolojisinde, iki keçinin arabasını çektiği Thor, çekici ile birlikte şimşekler çaktıran bir tanrı olarak tapınılır. Greklerdeki Gök gürültüsü tanrısı Zeus (Βροντῶν), Yıldırım Toplayıcı (στεροπηγερῆτης) ve Parlak (ὀργής) sıfatlarını taşımaktadır.¹¹²⁹ MÖ 1318-1290 yıllarına tarihlenen, günümüz adı Kayseri iken antik adı Kaisarīa'nın doğusunda bulunan İmamkulu'ndan bulunmuş bir kabartmada, sağ elinde bir çekiç ile boğaların Hitit Gökyüzü Tanrısı'nı çektiğini görebilmekteyiz. Kabartmada bulunan Luwi Hiyeroglifi ile yazılmış yazıt "Göklerin Fırtına Tanrısı" şeklinde çevrilmiştir. Altta bulunan kılıç taşıyan, başları eğik üç figür dağ tanrıları olarak yorumlanır.¹¹³⁰ Dolayısı ile gökyüzüne en yakın dağlar, dağ tapınımını simgelerken gökyüzü ise dağların üzerinde gökyüzü tapınımının bir betimini simgelemektedir.

Figür 6.3. MÖ 1318-1290 İmamkulu "Göklerin Fırtına Tanrısı" Alicja Grenberger tarafından çizilmiştir. (Karlsson 2019: Figür 1)

Bugün Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde bulunan, Malatya Arslantepe'de bulunmuş ve MÖ 1050-850 yıllarına tarihlenmiş bir başka kabartmada Seri ve Hurri boğalarının çekmekte olduğu Fırtına Tanrısı betimlenmiştir.¹¹³¹

¹¹²⁹ Karlsson 2019, 172.

¹¹³⁰ Ehringhaus 2005, 75.

¹¹³¹ Akurgal 2001, 215, fig. 104.

Figür 6.4. MÖ 1080-850 Arslantepe’den Seri ve Hurri Adlı Boğaların Fırtına Tanrısının Arabasını Çekerken (Karlsson 2019: Figür 2)

Fırtına Tanrısı kavramı oldukça genel olmakla birlikte Luwi Fırtına Tanrısı’nı spesifik yapan; Hurri Fırtına Tanrısı’nın arabası boğalar tarafından çekilirken, Tarhunt’un arabasının atlar tarafından çekilmesidir. Tanrının atlar ile olan ilişkisini bölgesel ayırım yaparak açıklayan Hutter,¹¹³² Kapadokya ve Güneydoğu Anadolu üzerine yoğunlaşarak coğrafi uyumluluk ile birlikte “güzel atlar ülkesi” Kapadokya Bölgesi’nin Luwi başkenti olduğu savını sunar. Bu önemli ayrıntı üzerine diğer araştırmacılar¹¹³³ hemfikir olsa bile bölgesel anlamda tam olarak fikir birliği sağlanmış sayılmaz.

Boğa antik çağlar boyunca Fırtına Tanrısı ile ilişkilendirilmiş ve başlıca hayvanı olmuştur. Bunun yanı sıra boğa ikonografisinin temel unsurları ana tanrıça kültü ile de boğa ve geyik tasvirleri belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹¹³⁴ Boğa tasviri olarak Anadolu’da en eski sahne, Mellart tarafından Çatalhöyük’te V. Tapınak olarak adlandırılan evdeki boğa tasviridir. Tasvir boğanın sırtından atlayan ve adeta akrobatik hareketler sergileyen bir erkek

¹¹³² Hutter 2003, 222.

¹¹³³ Starke 1995, 114-116-127; Hutter 2011, 202; Singer 2005, 441; Haas 1994, 88.

¹¹³⁴ Collins 2003, 73.

figürindir. MÖ 6500 yıllarına tarihlenmiş bu sahnede dans eden bir tanrıça görünümü de dikkat çekmektedir.¹¹³⁵

Figür 6.5. Çatalhöyük (Burkert 1983: Figür 3)

Burkert'in *Homo Necans*¹¹³⁶ adlı eserinde de belirttiği kutsal av sahnesinin gerçekleştirildiği bu ikonografi Anadolu'nun en eski örneklerini teşkil etmektedir. Çoğunlukla Akdeniz kültüründe görülen boğa ile ilişkili kültürel törenler ve kutsamalar batıya doğru coğrafi bir aks üzerinden gitmektedir.¹¹³⁷ 2010 yılında Eskişehir'de yapılan kazılar sırasında ortaya çıkmış boğa başlı insan tasviri, boğanın insan şeklinde sembolize edilişi, Girit'teki Minotavros'un erken örneklerinden birini teşkil eder.¹¹³⁸ Grek mitolojisinde yer alan Zeus'un boğaya dönüşerek, Fenike Kralı'nın kızını Girit'e kaçırmaması bu duruma örnek gösterilebilir.¹¹³⁹ 2002 yılında Labraunda'da bulunmuş bir yazıtta *tois taureiois*'den bahsedilmektedir. Karlsson bu yazıtın muhtemelen bir *Ta taureia*'da boğa festivali ile bağlantılı olduğuna işaret ettiğini düşünür.¹¹⁴⁰ Yazıtın tamamına erişilemediğinden dolayı çeşitli spekülasyonlara açık olsa da bilgi açısından eksiktir. Bazı örneklerde Fırtına Tanrısı, boğanın kendisi şeklinde sembolize edilmiştir. Örneğin, MÖ 14. yüzyıl kabartması olan Alacahöyük Hitit kapısında, Kral ve Kraliçe bir boğaya¹¹⁴¹ kurban verir şekilde işlenmiştir.

¹¹³⁵ Mellaart 1966, pl. LIIa, b.

¹¹³⁶ Burkert 1983, 165.

¹¹³⁷ Rice 1997, 105, 162, 169.

¹¹³⁸ Sipahi, 2014, 24.

¹¹³⁹ Graves 2012, 250

¹¹⁴⁰ Karlsson- Isager 2008, 47.

¹¹⁴¹ Akurgal boğayı Gökyüzü Tanrısı olarak adlandırır. Akurgal 2001, 166.

Hitit ritüellerinden görmeye alışık olduğumuz *libasyonun*, Karia Bölgesi içinde bulunan Labraunda’da gerçekleştirilmesi, yazıtın belki de neden yazıldığı hakkında fikir sahibi olmamızı kolaylaştırabilir. “Tanrıyı içme” olarak adlandırılan ya da bir başka deyimle tanrı ruhunun kutsanmış canlı veya cansız şekillere bürünmesi ritüeli, kült vazoları, rytonlar ile yapılan libasyonlar belki Karia Bölgesi’nde de Bronz Çağ’da gerçekleştiriliyordu. Labraunda’da gerçekleştirilen boğa festivaline örnek olarak sunabileceğimiz, libasyon ritüeli hakkında; Göksel bereketi temsil eden yağmurun bir sembolü olarak vazo içine akıtılan kutsal sıvı, tanrının (kabın) içine dolar ve tıpkı yağmur sesi gibi ses çıkartır. Vazolar genelde bir boğanın tasviri şeklinde ya da ikonografik olarak vazoun üzerine işlenir.¹¹⁴² Hititlerde 9 yılda bir düzenlenen su ve kaynak dini festivali olan “Purulliya Bayramı”¹¹⁴³ ilgili konuya örnek gösterilebilir.

6.2.1. Labraunda ve Labrys Üzerine Bir Değerlendirme

1948 yılında ilk defa Uppsala Üniversitesi Klasik Arkeoloji Profesörü Axel W. Persson, Karia Bölgesi sınırları içinde bulunan ve Bronz Çağ’dan beri kutsal mabet olduğu düşünülen şimdi ki adı Zeus Labraundos Kutsal Alanı’nda kazı çalışmalarına başlamıştır. Alanda aslında İsveç çalışmaları 1938 yıllarında başlamasına rağmen, II. Dünya Savaşı nedeni ile yarım kalmıştır ve çalışmalar 10 yıl ertelenmiştir. Labraunda projesi Atina’daki İsveç Enstitüsü tarafından yürütülerek, İsveç bilim insanlarının Erken Bronz Çağı üzerine en tanınmışlarından biri olan ve Yunanistan’tan uzun bir arkeolojik tecrübeye sahip Axel W. Persson tarafından çalışılmaya başlanır.

Person’un asıl amacı: Persson’un arkeolojik çalışmaları ve ilgilendiği alanlar, daha çok Linear B ve A yazılarını deşifre etmek, Minos uygarlığının çağdaşı olan uygarlıkları keşfetmek üzerinedir ve daha sonra Persson ilgisini daha önce hiç kazılmamış olan Karia’daki Labraunda’ya çevirir. Persson Labraunda adının, Lydce çift balta anlamına gelen Labrys’ten ve Girit’teki Knossos Sarayı labirentinden geldiğine çalışmaları doğrultusunda önermektedir.¹¹⁴⁴ Fakat aslında Labraunda yer adının kökeni ilk defa antik çağ yazarı Plutarchos’un “Grek Soruları” adlı eserinde tartışılır. Labraunda Zeus’u, Grek Zeus’undan farklı olarak elinde bir şimşek demeti değil, çift balta yani labrys taşımaktadır. (fig. 3)

¹¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz: Daddi 2010, 268.

¹¹⁴³ Macqueen 1959, 175; Haas 1994, 465-467, 698. Purulli Festival Bayramı Nerik’te kutlanan ve Illuyanka mitinin çerçevesini oluşturan bir toprak festivalidir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca Apollon bölümüne bkz.

¹¹⁴⁴ Bu fikir ayrıca Meyer tarafından 1892 yılında sunulmuştur. Ayrıntılı bilgi için Meyer 1892 ve Rocher tarafından yazılmış mitolojik ansiklopedi, Labraundeus ve Labrinthos bölümlerine bkz.

Plutarchos'un anlattığına göre, Labrys adı Lydia kökenli bir kelime olup, Gyges'in müttefiki olan bir Kariyalı, Mylasalı Arselis Lydia tahtına Mermandların geçmesine yardım etti. Bu olay sonucu Zeus Labrandos'un¹¹⁴⁵ elinde taşıdığı çift balta, Lydia'dan Karia'ya getirilmiştir. Plutarchos ayrıca Lydialılar'ın baltaya "Labrys" adını verdiklerini belirtir.¹¹⁴⁶ Alyattes Kariyalı bir kadınla evlenmiştir ve bu kadından Kroisos dünyaya gelmiştir.¹¹⁴⁷ Alyattes'in küçük oğlu Pantaleon'un annesi ise İonialıdır.¹¹⁴⁸ Sardeis kazılarında da Karca veya Karca ile çok yakın ilişkili olduğu düşünülen yazıtlar saptanmıştır.¹¹⁴⁹ Söz konusu yazıt Arkaik Dönem'de Sardeis'te Lydce'nin yanısıra Karca konuşan bir kesimin de olduğunu göstermektedir.¹¹⁵⁰ Ayrıca kentin arkaik tabakalarında bulunan Karca yazılı graffittolar da kentte Kariyalıların veya Karca konuşan bir kesimin varlığını desteklemektedir.¹¹⁵¹ Kentte bulunan Karca graffittoların büyük çoğunluğu beş metre kareden daha küçük ticari-endüstriyel bir alanda ortaya çıkarılmış olması önemlidir.¹¹⁵² Bu bilgilerden yola çıkarak, Lydce kökenli labrys kelimesinin aynı zamanda Karca ile de bir bağlantısı olduğu varsayımına ulaşmak mümkündür.

Bir başka versiyon antik yazarlarca aktarılır. Antik yazarlar, Labrys'in Amazonlar kraliçesi Hippolyte'nin baltası olduğunu ve Herakles'in onu Hippolyte'den alarak Lydia Krallarına ait olan değerli hazinenin arasına koyan Kraliçe Omphale'ye verdiğini söylerler. Baltanın en sonunda bir Karia tapınağı olan Labraundalı Zeus Tapınağı'na, Zeus kült heykelinin ellerine bırakıldığı aktarılır.¹¹⁵³ Labraundalı Zeus, Hippolyte'ye ait labrys'ü (çift ağızlı balta) Libya'da hükümrânlık kuran Girit Tanrıçası'nın izni ile elinde taşımaktadır.¹¹⁵⁴ van Loon ise Aydın'dan gelen MÖ 1180 mührünün figüratif sahnesinde tanrı Ea'nın gücünün bir sembolü olarak çift baltayı tuttuğuna değinir.¹¹⁵⁵

¹¹⁴⁵ Tegea'dan bulunmuş mermer bir stel üzerinde, merkezde Zeus Labrandeus tasviri ve yanında Idrieus ve Ada I'nin tasvirleri vardır. Steldeki Labraunda Zeus'unun göğsündeki yumurta veya testisler Ephesos Artemisi'nden bire bir tanıdığımız bezemelerdir. Zeus'un transformasyon geçirerek Batı Anadolu Artemis'ine dönüştüğü gözlenirse de bir zamanlar Artemis'i aslında Luwi ana Tanrıçası'nı temsil ettiği düşünülebilir. Stel için ayrıca bkz: Jenkins 2007, 226: Fig. 221.

¹¹⁴⁶ Plut. 45.

¹¹⁴⁷ Hdt. 1. 92.

¹¹⁴⁸ Hdt. 1. 92.

¹¹⁴⁹ Adiego 2007, 28-29.

¹¹⁵⁰ Pedley 1974, 97.

¹¹⁵¹ Hanfmann-Masson 1967, 123-134.

¹¹⁵² Bozkurt 2017, 59.

¹¹⁵³ Apollodoros: ii. 5. 9; Tzetzes: On Lycophron 1327; Plut. 45; Euripides: Herakles 418.

¹¹⁵⁴ Graves 2012, 659.

¹¹⁵⁵ van Loon 1985, 10-11; Woudhuizen 2018, 54.

Lydia ve Karia'nın ilişkileri labrys hakkında bizlere ışık tutarken, Labraunda Kutsal Alanı ve labrys sembolü, MÖ 680 yılları civarında Maussollos'un babası Hekatomnos'tan başlayarak, kültüsel anlamda çift başlı bir balta tutan tanrı, Hekatomnid kardeşler İdrieus ve Pixodaros'un tüm sikkelerinde görünen ve daha sonraları Roma hükümdar sikkelerinde Geta ve Hadrian gibi, önemli bir sembol olarak yerini alır. Arkaik tarzda işlenmiş Roma sikkelerinin üzerinde Zeus olduğu düşünülen tanrının, Ephesos Artemisi gibi agrenon adı verilen vücudu saran uzun ve ağa benzeyen kutsal bir giysi bulunur. Neredeyse tüm tasvirler sağ elinde labrys (çift balta), sol elinde mızrak benzeri bir asa iledir. Ayrıca önemli bir detay olarak tanrının alt kısmı, tıpkı Ephesos Artemisi'ndeki gibi "çok göğüslü" bir şekilde işlenmesi oldukça dikkat çekicidir. (fig. 5) Bu tasvir şekli araştırmacılar tarafından birçok farklı şekilde yorumlanmıştır. Kült heykelinin gövdesindeki "göğüsler", Cook tarafından yazılan Zeus hakkındaki önemli ciltlerde Zeus Labraundos'un androjen bir forma işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır.¹¹⁵⁶ Diğer yandan Seiterle, göğüslerin aslında boğa testisi olduğunu ve kurban ritüellerinde boğa testisinin önemli bir yerinin olduğunu belirterek, erkek bir forma daha uygun bir benzetme olduğu yorumunda bulunur.¹¹⁵⁷ Boğa testisleri ile ilişkili olarak antik yazarların söz etmiş oldukları bilgiler, özellikle Bronz Çağ'dan itibaren süregelir. Lydia, Karia Bölgelerine yakın, Zeus panteonu öncesi "anaerkil" yaşam hakkında Batı Anadolu halkının izlerine ışık tutması açısından önemlidir. Amazonlar kraliçesi Lysippe birçok zafer kazanarak Artemis Tauropolos onuruna birçok tapınak inşa ettirmiştir.¹¹⁵⁸ Tauro bilindiği üzere boğa anlamına gelir. Labraunda kült heykeli dişil ve eril formun birleşimi gibi görülmektedir ve boğa testisleri ile ilgili ilişkiyi anlamamız açısından iyi bir örnek oluşturabilir.

Zeus Labraundos adı verilen Karia Kutsal Alanı özellikle Ege Tunç Çağı'ndaki birçok yetersiz kanıttan dolayı soru işaretleri ile karşımızda bulunur. Son yapılan araştırmalar ve özellikle Luwiler üzerine yoğunlaşılacak çalışmalar ile söz konusu durum daha da netleşececeği benziyor. Son olarak Labraundos kutsal alanı Tunç Çağı izleri ile ilgili verilecek ipuçlarından sayılan, Labrus hakkında açıklama ile bu başlığı noktalamak istiyorum. Labraunda'ya ismini vermiş olan Labrus kelimesinin etimolojik kökeninin MÖ 7. yüzyıldan daha erken olduğunu bilinmektedir. Bununla birlikte, bu kutsal alanın da ayrıca Bronz Çağlarda, insanların dinsel

¹¹⁵⁶ Cook 1925, 270, fib. B

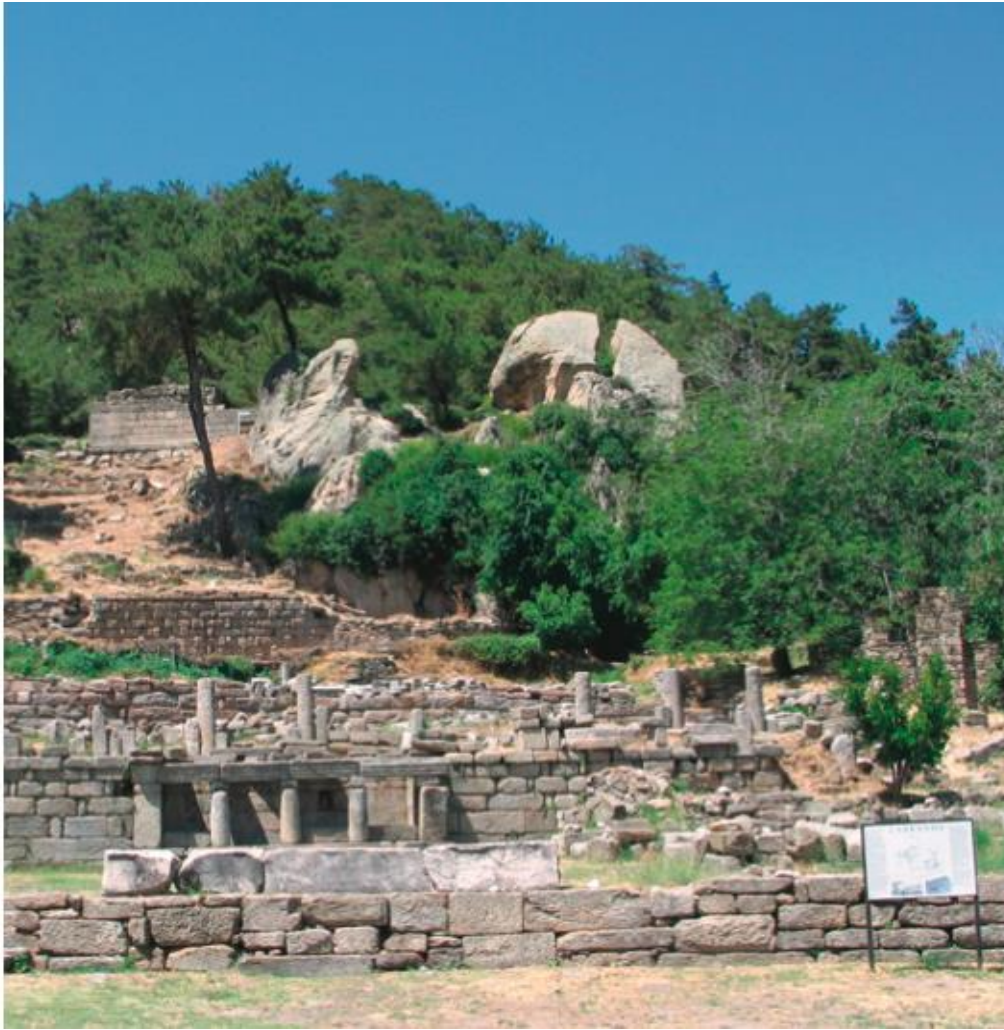
¹¹⁵⁷ Seiterle 1979, 14.

¹¹⁵⁸ Sicilyalı Diodoros: ii.45-46; Strab.Geo. 11.5.4; Justin: ii. 4: Hekataios: Fragman, 352.

faaliyetlerinde oldukça aktif olduğu göz önüne alınırsa, yüzeysel bir başlangıcın söz konusu olmadığı ve köklü bir inancın kült merkezi olduğu ortaya çıkmaktadır.¹¹⁵⁹

6.2.2. Labraunda Luwi Ana Tanrıçası

Labraunda Kutsal Alanı'nda bulunan kaya, antik çağ insanları tarafından Zeus/Tarhunt'a ait sembolik taht ve kutsal mekan sayılmıştır. MÖ I. binden bu yana kutsallığını korumuştur. Çağlar boyunca birçok kültürü barındırsa da aynı kalan inancı korumuştur. Şimşek çakması ile ortadan ikiye bölünen kutsal kaya, Labraundalılar tarafından kutsal kabul edilir.

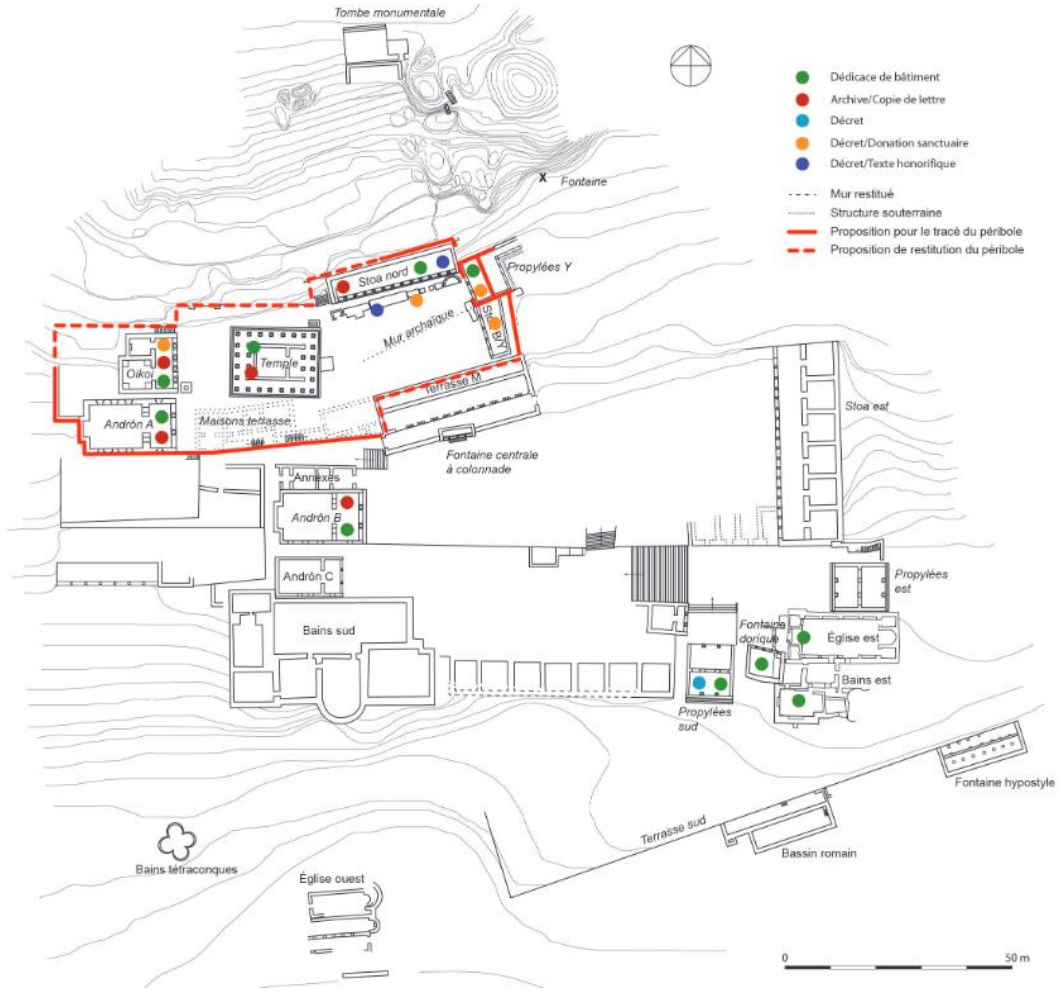

Fotoğraf 6.2. Kutsal Kayanın Güneyden Bir Görünümü (Karlsson 2019, 179: Figür 8.)

Gökyüzüne doğru uzanan dağlar ve bu dağları meydana getiren kayalıkların yüksekliği, yüceliği, ulaşılmazlığı, üstünlüğü dayanıklılığı ve kutsallığı antik dönem insanı

¹¹⁵⁹ Karlsson 2019, 171.

için bir inanç sembolü olarak bilinmektedir. Neolitik Dönemlere kadar uzanan kayalıklara yönelik tapınının her dönemde var olduğu söz konusudur.¹¹⁶⁰

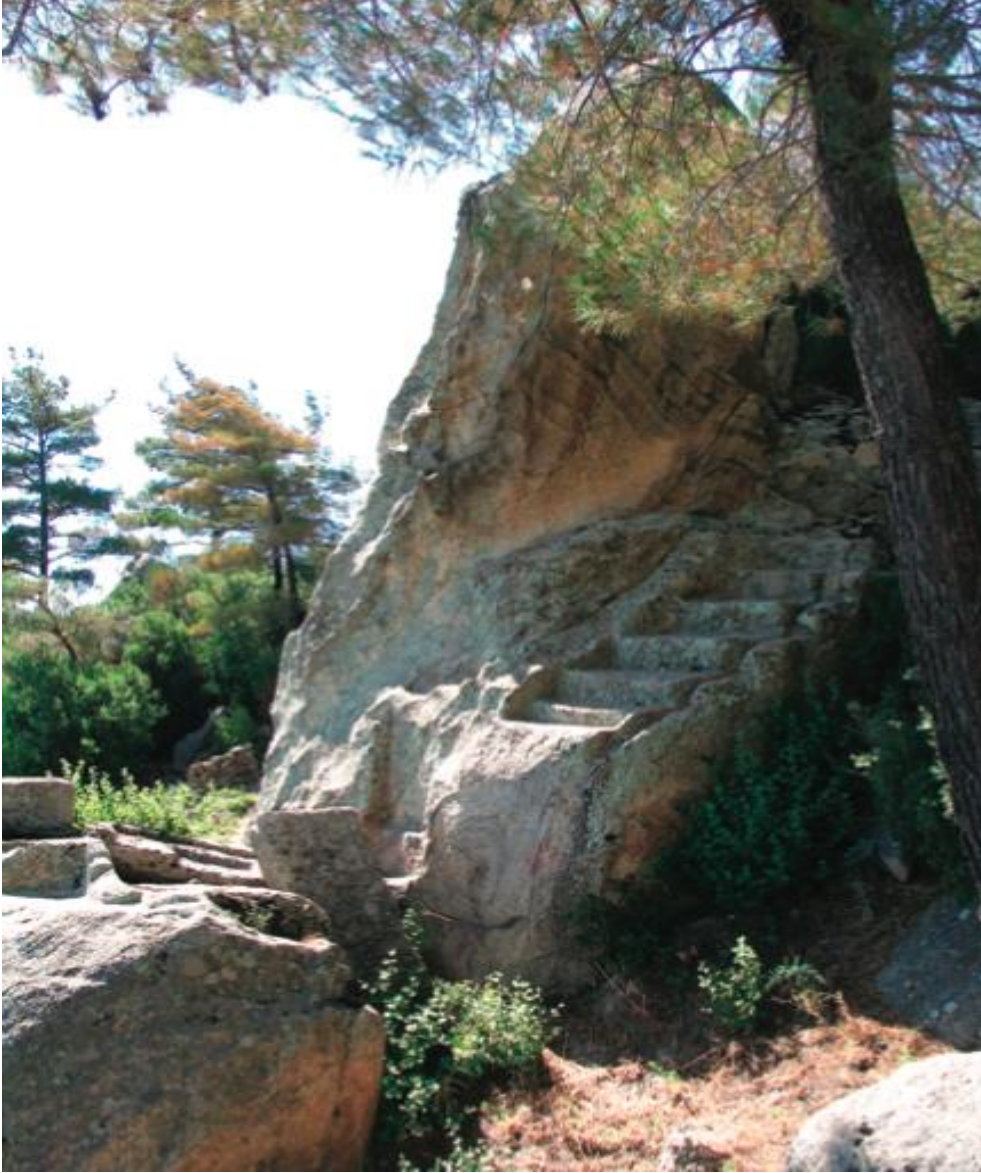
Figür 6.6. Kutsal Alan Planı (Henry O. 2017, 577: Figür 15).

Uzun bir kronoloji içerisinde Roma Dönemi'ne kadar uzanan kutsal nokta her dönemde faaliyet göstermektedir. Luwi inanışına göre kutsal alana giriş öncesinde tanrının saflığını ve temizliğini bozmamak adına kişinin arınması gerekmektedir. Dolayısıyla birçok kent ve kutsal alanlarda ilk önce bir hamam kompleksi ile karşılaşmamız bir tesadüf değildir. Arınma için yapılan riteller Hristiyanlık döneminde vaftiz töreni olarak günümüze gelmiştir. Örneğin Roma Dönemi'nde üç hamam ve Erken Hristiyanlık Dönemi'nde iki kilise inşa edilmiştir. Kaynak suyu vaftiz törenlerinde kullanılmıştır. Kayanın batı kısmında büyük bir niş bulunur ve muhtemelen adı henüz bilinmeyen Luwi Ana Tanrıçasına ait bir kutsal noktadır. Karlsson, bu tanrıçayı Phryg Ana Tanrıçası Kybele ile bağdaştırmaktadır.¹¹⁶¹ Fakat aslında Luwi kökenli bir dişil varlığı sembolize ettiği ortadadır. Labraunda'da bulunan kutsal

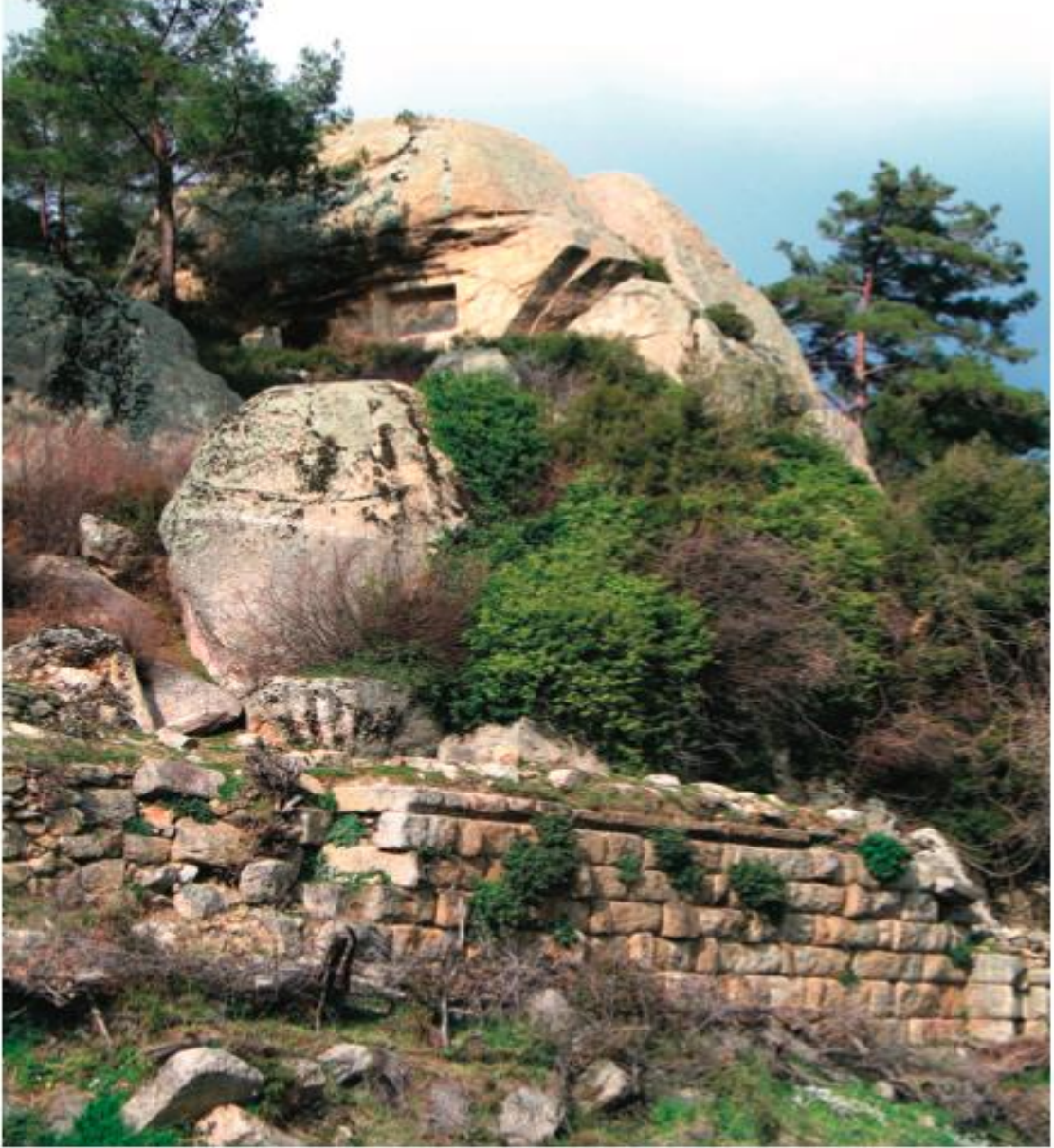
¹¹⁶⁰ Işık 1999, 16-17.

¹¹⁶¹ Karlsson 2019, 89-100.

alan hiyerofani gerçekleştirilmesi bakımından uygun bir yapıdadır. Bu tür kayalık yerler gizemli bir atmosfer ile antik dönem insanının ilgisini çekmiştir. Kimi zaman tanrının ta kendisi yani tanrısal bir nokta kabul edilirken kimi zaman ise tanrının evi veya tahtı olarak addedilmiştir. Mitsel bir birlikteliğin sonunda kökeni Luwilere kadar uzanan dişil eril varlığın kutsal birleşmesi ve sonunda kaynak suyunun ortaya çıktığı ve bu suyun kutsallığının dayanağı Luwi Ana Tanrıçası olduğu şüphesizdir.

Fotoğraf 6.3. Kutsal Kayanın Sol Tarafında Bulunan Kayaya İşlenmiş Antik Dönem Merdiveni. (Karlsson 2019, 180: Figür 9).

Fotoğraf 6.4. Labraunda Kutsal Kayası'nın Batı Yönünde Bulunan Antik Döneme Ait Niş Yerleri (Karlsson 2019, 181: Figür 10)

Ephesos'ta olduğu gibi Ana Tanrıça'nın Artemis'e evrilmesi, Labraunda Artemisi kültü varlığını paralel bir doğruda örneğini teşkil eder. Bununla ilgili kutsal alanda kanıtların bulunması konuyu kesinleştirmektedir. Yapılan kazılar sırasında, Roma Dönemi'ne tarihlenen Artemis ve sadağının Labraunda'da bulunması kutsal alanında Artemis kültü ile bir dönem tanışmasına şahitlik eder ve destekler.¹¹⁶² Kybele veya Luwi Ana Tanrıça kültürünün bir transformasyonu olarak her ne kadar Hellenik Artemis örnek gösterilse de Anadolu stil özellikleri taşıyan ve geçiş evrelerindeki kronolojik dönüşümde ister başındaki polos ile isterse agrenon giysisi ile Artemis Anaitis formuna daha çok benzemektedir. Labraunda'da

¹¹⁶² Hellström 1997, 112 fig. 212.

bulunan kaya antik dönem insanı için, muhtemelen Ana Tanrıça'nın rahmi olduğu inancı söz konusudur. Luwi tanrısı Tarhunt'un eşi veya dişil hali olduğuna inanılır.¹¹⁶³ "Tarhunt'un şimşeginin kayaya çarpması ile birlikte, kaya ikiye ayrılır ve altından toprağı, insanları, hayvanları ve doğanın tümünü besleyen kutsal su ortaya çıkar ve bu su baharı, bereketi doğurur."¹¹⁶⁴ şeklinde yorumlanmıştır. Su, dağdan akarak bir nehir oluşturur ve Milas şehrini tatlı su ile donatır. Özellikle antik dönem kentlerinin nehir kıyıları, denize kıyılar ya da konumuzu kapsayan tatlı su kaynakları kenarlarında kurulması ve bu noktaların kutsal sayılması bir inancı da besleyerek, kentin beslendiği kaynağı kutsal görmesinden kaynaklanmaktadır. Benzer örnek Sipylos Dağları'ndaki kaynakta olduğu gibi, kaynak tarafından beslenen bir gölün üzerindeki Ana Tanrıça baitylosudur.

1953 yıllarında Labraunda kazıları sırasında keşfedilmiş, MÖ 5. yüzyıl pişmiş toprak ana tanrıça heykelciğı, Ana tanrıçanın MÖ 5. yüzyıldaki tapınımını kanıtlar niteliktedir. Heykelcik tahta oturmuş, elinde tympanonu (alınlık, pediment) tutan bir kadın figürünü tasvir eder. Ephesos Antik Kenti kuzeyindeki ana tanrıça kenti olan Metropolis'te de benzer heykelcikler bulunmuştur.¹¹⁶⁵

Kutsal su kültü ile ilişkili ve Luwi Tanrıçası'na ithaf edilen ve daha sonradan Demeter olarak adlandırılan bir başka örnek de Letoon kutsal alanı ve kaya basamaklı sunu alanından gelmektedir.¹¹⁶⁶ Bugünkü tapınak kalıntıları Arkaik-Klasik-Hellenistik Dönem tarihlerinden olsa da tıpkı Labraunda, Gerga, Alinda, Foça gibi lokasyonlarda olduğu gibi benzer amaç ile kökenleri aynı inanç biçimini, kutsallığı kapsayan ortak bir uygarlığın varlığını ortaya koymaktadır. Miltos Humeitepe'deki mağara da aynı amaç doğrultusunda kullanılmıştır.¹¹⁶⁷ Bu uygarlık bulunduğu coğrafyada sadece küçük krallıkları etkilememiştir. Aynı zamanda arkeolojide önemli bir yer kaplayan Hattuša yazıtlarını toplayan krallık olarak bildiğimiz Hititleri de etkilemişlerdir. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın bir benzeri şeklindeki Labraunda kutsal alanı, tek değildir. Letoon kutsal alanında bilinen Eni Mahanayi, Leto, Artemis, Apollon'a adanmış tapınakların dışında kaya basamaklı ve tıpkı Karia'da bulunan Labraunda kaynak suyu alanında olduğu gibi, Lykia'daki dinsel alanların da antik Anadolu geleneğinde açık hava tapınak anlayışının var olduğuna dair örnekleri sunması açısından

¹¹⁶³ Laroche 1960 (HH 199); Naumann 1983, 23-26'da bu konu ile ilgili olarak çeşitli örnekler bulabilirsiniz: Tell Ahmar, Ereğli, Karkamış ve Babil'den çeşitli steller gibi... ; Kutsal baitylos ile ilgili birkaç sikke örneği için bkz: Carstens 2008, 81.

¹¹⁶⁴ Karlsson 2019, 185.

¹¹⁶⁵ Meriç 2004, 17.

¹¹⁶⁶ Özdilek 2020, 466-481.

¹¹⁶⁷ Huy 2019, 167-168.

önemlidir.¹¹⁶⁸ Letoon'daki sunu alanında özellikle son dönem yapılan kazılarda Prehistorik Çağ'a ait taş balta ile Geç Bronz Çağ'a ait seramik ile tarihsel tanımlama yapılabilmektedir.¹¹⁶⁹

Konya-Yalburt Açık Hava Tapınağı'nda bulunan Luwi Hiyerogliflerinde, Hitit kralı IV. Tuthaliya'nın Lukka ülkesine olan seferi anlatılmıştır. Bu yazıtın MÖ 1250-1220 tarihlenmesi ve yazıtın içeriğinde bulunan kent adları Luwi kökenlidir. Luwi izlerine ışık tutan Hiyeroglif, tespit edilmiş kutsal alan ve kentlerdeki ortak benzerliklere dayanarak, inanç kökünün bizleri bir kez daha aynı noktaya sevk ettiğini görmekteyiz. Antik insanların nasıl doğaya bağlı olduğu ve inançlarından tüm yaşam şekillerine kadar uzanan parçalarının doğaya paralel bir şekilde uzandığı açıktır. Örnekler içinden bir tanesi olan Letoon kutsal alanıdır ki, "Su Kutsalının" Arkaik Dönemlere uzanan kutsanmış alanıdır. MÖ 6. yüzyıla tarihlenmiş buluntular, Arkaik Dönemi'n ışığını yansıtmaktadır.¹¹⁷⁰ Kutsal su kaynağının Luwi Tanrıçası Aliya'ya adandığı ve onunla bütünleştiği bilinmekle birlikte bu ad; Lykce'de Eliyana olarak anılmıştır. Bu konu ile ilgili açılama Maliya başlığının altında bulunmaktadır.¹¹⁷¹

Labraunda kutsal kayası, ikiye ayrılmış şekilde sol yanında dişil, sağda eril varlık olmak üzere hieros gamosu (kutsal evlilik)¹¹⁷² temsil etmektedir. Sol tarafta tesadüf olmayacak şekilde ana tanrıça nişleri bulunur. Kaya, Labraunda kutsal alanının ortasında tahtlarında oturmuş iki tanrısal varlığı temsil eder. Tarhunt şimşeklerle, kutsal kayayı ikiye bölmüş ve içinden çıkan kutsal su tüm Labraunda'ya ve Mylas'a hayat olmuştur. Labraunda'nın sembolü olarak birçok yerde karşılaştığımız çift başlı balta sembolü de aslında aynı düşünceyi yansıtmaktadır. Dişil ve eril kutsal varlığın tüm evreni, doğayı yaratması, beslemesi tüm insanların bir nevi annesi ve babası konumdadır. Hava eril iken, toprağın dişiliği ile ilişkili birçok örnek Erken Bronz Çağ'dan bu yana arkeolojik veriler ile desteklenmiştir.¹¹⁷³

Arkeolojik araştırmalarda Ana Tanrıça oluşumu hakkında birçok bilgi ortaya sunulmuştur. Sözümlü ettiğim gibi Luwiler için araştırma aşamasında kültürel gelenekler her ne kadar farklı olsa da, yaşamın içinde bulunan bazı kutsallıklar her yerde ve her zamanda

¹¹⁶⁸ Börker – Klahn 1995, 70.

¹¹⁶⁹ Özdilek-Atik-Korkmaz 2018, 396; Özdilek 2019, 382.

¹¹⁷⁰ Le Roy 1988, 125-131.

¹¹⁷¹ Bryce 1986, 179.

¹¹⁷² İnandık Vazosu'nda sergilenen kutsal evlilik sahnesi bu konuya örnek teşkil eder. Darga 2011, 223.

¹¹⁷³ Güterbock 1983, 217; Collins 2005, 24.

değişmez bir şekilde zuhur etmektedir. Bunun içinde güneş, ay, yıldızlar doğa olaylarının yorumlanması nasıl ortak inanç çerçevesinde var olduysa; doğum, gençlik, annelik ve ölüm de tüm insanlık için ortak kavramlardır. Bir insanın dünyaya gelişinin kutsal birleşme adı altında oluştuğunu keşfeden antik insan, bunun mitini yaratmıştır.

6.3. Yazılıkaya Hakkında Bir Değerlendirme

Hattuša Kenti'nin doğusunda bulunan Yazılıkaya, bir açık hava tapınağıdır. Tıpkı Batı Anadolu'da birçok noktada bulunan açık hava tapınakları gibi Yazılıkaya da bir açık hava tapınağıdır.¹¹⁷⁴ Labraunda, Değirmen Tepe, Kaunos, Spil, H Tapınağı olarak biliniyor.¹¹⁷⁵ Hitit Geç Tunç Çağı'na ait Yazılıkaya açık hava tapınağı, ana kaya üzerine oyulmuş rölyefleri ile dünyanın sayılı arkeoloji alanlarından biri sayılarak, UNESCO'nun Dünya Mirası listesine Hattuša ile birlikte 1986 yılında eklenmiştir.

Hititler için önemli bir merkez olan Yazılıkaya, farklı evrelerden geçmiş olsa da bugün gördüğümüz rölyefler, IV. Tuthaliya hükümdarlığı sırasında, MÖ 1236-1215 yıllarına tarihlenen A Odası ve B Odası olarak adlandırılan, doğal iki avlunun iç duvarlarına oyulmuştur.¹¹⁷⁶ Arkeologlar tapınağın inşasında üç farklı evre ayırt etmiştir.¹¹⁷⁷

Alanda bulunan rölyefler ilk olarak Fransız arkeolog Charles Texier tarafından 1834 yılında yayınlanmıştır ve Texier, Hattuša'ta bulunan bu tapınaklar üzerine astronomik hizaları ile ilgili çizimler yapmıştır. Tapınağa dair en güncel çalışmalar 2011 yılına ait olmakla birlikte¹¹⁷⁸ ek monografiler ve diğer yayınlar daha çok rölyeflerin sanat tarihindeki yeri ya da tanrıların Hurri dilindeki adlarını gösteren kısa Luwi Hiyeroglif yazıtları ile ilgilidir.¹¹⁷⁹ Luwi Hiyerogliflerinin farklı bir dili ifade etmek için kullanılması Yazılıkaya'ya özgü bir durumdur. A Odası, büyük bir kayalık yapının içinde doğal şekilde bulunan 30 metre uzunluğunda bir iç avlu şeklindedir. Rölyeflerde bulunan figürlerin hepsi yüzlerini kuzeye dönmüş bir şekilde işlenmiştir. Figürlerde 64 tanrının betimleri görülmektedir. İki tanrı dışında sol taraftaki tanrıların tümü eril iken, sağ taraftaki tüm tanrılar dişil olarak işlenmiştir. Bu tanrı alayı ortada birleşmek üzere bir dini töreni gerçekleştirmek üzere yürür şekilde tasvir edilmiştir. Solda 42. rölyefte dağ tanrıları Namni ve Hazzi'nin üzerinde duran, “evrendeki

¹¹⁷⁴ Eğridere, Karahayıt, Karantina Adası, Kocakale, Sarıkale, Mamurtkale, Peion vd.

¹¹⁷⁵ Seeher 2006, 80.

¹¹⁷⁶ Zangger 2019, 7.

¹¹⁷⁷ Seeher 2011, 125-137.

¹¹⁷⁸ Seeher 2011.

¹¹⁷⁹ Ayrıntılı bilgileri için bkz: Laroche 1952; Alexander 1986; Masson 1981; Haas 1994, 633; Schachner 2016.

düzenin koruyucusu” Hurri fırtına tanrısı Tessub dururken, sağda 43. rölyefte bir leoparın üzerinde Hurri tanrıçası Hepat tasvir edilmiştir.¹¹⁸⁰ Buradaki Hepat olarak adlandırılan tanrıça aslında Hitit dünyasındaki dişi ilahların başı Güneş tanrıçası Arinna¹¹⁸¹ ve ayrıca Anadolu’daki leoparlı Ana Tanrıça ile eşleşebilir. Tanrı tasvirleri, bulunduğu dönemde boyalı ve detayların boya ile verildiği bilinmektedir. Bunun nedeni kabartmaların, sanatsal olarak kabaca işlenmesi olmasıdır. Bryce tasvirlerin çok sanatsal bir şekilde icra edilmediğini belirtmiştir.¹¹⁸² Fakat yine de tasvirler Hitit heykel tanrı tasvirleri ile uyumludur. Çoğu rölyefte figürlerin başlarının üstünde Luwi Hiyeroglifleri ile isimleri yazılıdır. Bu yazılardan bazıları deformasyon ya da henüz çözilememiş olması dolayısı ile okunamaz durumdadır. Adı olan figürler Luwi Hiyeroglif işareti “tanrı” ile işaretlenmiştir. Dolayısı ile Yazılıkaya Kutsal Alanı Batı Asya’daki örneklerinin de bulunduğu¹¹⁸³ bir üst düzey Luwi/Hurri tanrılarını tasvir etmektedir.¹¹⁸⁴ Luwi Hiyeroglif yazısında okuma yönü değişebilir fakat her zaman başların ve işaret eden ellerin karşı yönünde okuma yapılır.

A Odası avlunun yarattığı boş mekan ve göz hizasındaki rölyeflerle şekillenirken, B Odası daha farklıdır. B Odası 18 metre uzunluğunda olup, dar güney ucunda yalnızca 2,15 metre, kuzey ucunda 4,5 metre eninde bir yarık şeklindedir. Batı ve doğu duvarları yerden 12 metre yüksekliktedir.¹¹⁸⁵ B Odasında, A Odasına göre daha az sayıda fakat daha iyi korunmuş rölyefler bulunmaktadır. Batı duvarında 12 eril tanrı figürü içeren tek bir rölyef panosu bulunmaktadır. Panoda Luwi Hiyeroglif yazısı ile “Güneşim, Büyük Kral, Labarna, Tuthaliya, Labarna, Büyük Kral” yazmaktadır. Bu panonun yanında, 82. rölyef olan 3,4 metre ile tapındaki en yüksek rölyef olan dört aslan üzerinde duran sivri külahlı bir insan başı yer alır. Bu figürü arkeologlar “Kılıç Tanrısı” olarak simgelemektedir.¹¹⁸⁶

6.3.1. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı ve İşlevi

Yazılıkaya ile ilgili araştırmalar güncel olarak, gerek yapım evreleri, rölyefler, gerekse hangi amaç doğrultusunda yapıldığı hakkında çalışmalar devam etmektedir. Yazılıkaya, tıpkı diğer kutsal mekanlar gibi muhtemelen özel bir eksen doğrultusunda hizalandığı yapılan araştırmalar ile doğrulanmıştır. Hem coğrafi açıdan hem de iki kaya bloğunun güneş ışığını

¹¹⁸⁰ Haas 1994, 386; Seeher 2011, 65-67.

¹¹⁸¹ Bryce 2002, 137.

¹¹⁸² Bryce 2002, 161.

¹¹⁸³ Batı Anadolu Huwassanna bölümüne bkz.

¹¹⁸⁴ Zangger 2019, 8.

¹¹⁸⁵ Zangger 2019, 19.

¹¹⁸⁶ Seeher 2011, 113.

alması, yaşanılan dönemde tıpkı bir güneş saati olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Bu, Yazılıkaya'daki insanların mevsim ve yılları takip edebilmeleri için kullandıkları bir yöntem olabilir.¹¹⁸⁷ Bu yöntem Hititlerden önceki dönemlerde, Eski Babil'de keşfedilmiş ve kullanılmış bir yöntem olması açısından önemlidir. Eski Babil'den Hititlere geçmesi muhtemeldir. Bunun dışında yöntemsel durum söz konusudur, ancak bu yöntemin dinsel perspektifte ele alınması kutsal alanı önemli kılar. Hitit dininde göksel yönelim hakkında Haas, bizlere geniş bir çerçeve sunmaktadır.¹¹⁸⁸ Çalışmada, Eski Babil mitolojisi olan *Enuma Elis*'in ilk dizelerinde ifade edilen (gökte) kelimesi, Hititlere kadar gelen bir evrimsel kozmogoni içerir. Mite göre, Enuma Elis'te tanrı Marduk tüm evreni yaratmıştır ve yıldızları yerleştirmeden önce göğü 36 bölgeye ayırmıştır. Sonrasında Ay'ın evrelerini temel olarak takvimi yaratmıştır.¹¹⁸⁹ Hitit dininin temelinde yatan ve aslında bu görüşün bir temel taşı gibi oldukça önemli olan noktası: Gökyüzü ve yeryüzü birleşimine dayanır. Yağmurları yağdıran, şimşekleri çaktıran ve daha birçok göksel doğa olaylarını meydana getiren gök tanrısı ile yeryüzü tanrıçasının kutsal birleşimi ve oluşan ırmaklar, bitkiler, su kaynakları simgesel olarak anlatılır.¹¹⁹⁰ Kutsal birleşim olarak inanılan bu dinsel inancın birçok yerde karşımıza çıkması bir tesadüf değildir.¹¹⁹¹ Yazılıkaya'da işlenmiş Hurri tanrısı Tesub ve eşi Hepat, Eski Babil'den beri bilinir.¹¹⁹² Tesub ve Hepat MÖ II. binyılın ikinci yarısında, Alalah, Halab, Hattuša, Kummanni, Lawazantiya ve Tarhuntassa'daki panteonların başlarında tapınılan tanrılardı. Bu bilgelere ek olarak sunulacak diğer örnek Labraunda kutsal alanında bulunan ve bu panteonların dönemleri ile çağdaş olduğu düşünülen açık hava kutsal alanıdır. Tabi ki zamanla belirli değişikliklere uğramış olan Labraunda kutsal alanının kökeni aslında aynı inanç köküne bağlı olarak kabul edilebilir.¹¹⁹³ İsimleri her ne olursa olsun ortaya çıkan inanış ortak ve bu kutsal birleşim, hieros gamos (kutsal birleşme, evlilik) şeklinde simgelenmiştir.

Yazılıkaya tanrı kabartmaları hakkında göksel simgelerin varlığı birçok çalışmada bulunur. Tanrılar kabartmada da işlendiği gibi gök ve gökyüzünde güneş, yıldız, ay gibi simgelenen betimlemeler ile birlikte yer alır. A Odasında soldan sağa doğru ilerlendiği zaman, (42. figür ile başlayan ve 12. figür ile biten) tasvir edilen tanrıların çok çeşitli niteliklerinin bulunduğu ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı tanrısal niteliklere sahip varlıkların var

¹¹⁸⁷ Zangger 2019, 22.

¹¹⁸⁸ Haas 1994 140.

¹¹⁸⁹ Haas 1994, 80.

¹¹⁹⁰ Haas 1994, 53.

¹¹⁹¹ Luwi inancı içerisinde de aynı dokuları görmek mümkündür.

¹¹⁹² Haas 1994, 384.

¹¹⁹³ Karlsson 2019, 171. Labraunda bölümüne bkz.

olduğu bilinmektedir. Bu gruptaki tanrıların çoğu gökyüzü ile ilişkili tanrısal nitelikleri simgeleyen figürler olarak sunulmuştur. 34. rölyefte, güneş tanrısı Simegi, 35. rölyefte ay tanrısı Kusuh ve 31. rölyefte Pirinkir, İştar ile bir tutulan yıldız tasviri olarak hepsi kendi adları ile tanınarak, tanrı dizisinde öne çıkmaktadır.¹¹⁹⁴ Eski Medeniyetler sanatında, sabah ve akşam yıldızı bulunduğunu da görürüz. Hitit sanatında, dininde görülen tüm bu etkilerin aslında tarihsel bir birikimin söz konusu olduğu dahası çevrede bulunan kültürel ve dini çeşitliliğin buradan yansıdığı bir gerçektir. Antik dönemde dinsel inanç doğrultusunda göksel tanrıların gökyüzü ile ilgili bilinmeyene olan merakı ve gizemi insanlar tarafından simge ve nesne haline getirilerek tapındı. Tapınım noktası açısından göksel eksen yönü ile ilgili sadece Hititler değil aynı zamanda Eski Babil’de gördüğümüz dinsel gözlemler antik bilimsel araştırmanın ön ayağı olmuştur. Tıpkı Mısır’daki Nil Nehri’nin taşması sonucu belirli matematiksel kuramların ortaya çıkışı gibi, burada da aynı durum söz konusudur. Eski Babil’de (Sümer) tapınakların tipik formu gayet iyi bilinmektedir, en eski şekli ile Zigguratların (yüksekçe yapay tepeler) en tepesinde toprak ananın göğün efendisi ile dünyayı yaratan birleşmesi ritüeli için hazırlanan kutsal oda vardı ve izleyen yüzyıllardan elde edilen kanıtlar dahilinde, dönemin kraliçesi tanrıça iken kralı tanrı ile özdeşleştirilirdi.¹¹⁹⁵ Zigguratlarda yapılan göksel gözlemler: Yapının en üst katına bir sunak yerleştirilerek içi dolu su kabı, akşamları yıldızların suya yansımaları ile belirli nöbetler tutularak her gün yıldızların sudaki ölçeğı hesaplanırdı. Belirlenen yıldızların kaptaki yansımalarının ölçü olarak kayması hatta su kabında artık yansımaları kalmaması sonucu, yıllık, mevsimlik belirli hesaplamalar yapılmıştır. Dönemine göre inanılması güç olsa da muhtemel görülen bu gözlem hakkında belirli mitlerde söz konusudur. (Belki dünyanın dönüşü?) Yazılıkaya’da astronomik olarak yapılan dini ritüeli desteklemek amacı ile, A Odasında bulunan 12 tanrıdan söz eden ve Luwice ifade içeren Nergal’ı anan bir büyü metni parçası ile karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁹⁶ Yıllık dönümler ve 12 ay hakkında birçok örnekler bulunur. Ayrıca Hititlerde özel ritüelleri, bayram kutlamalarını, yıldızlar ile ilgili hesaplamaları yapan rahipler Sanga rahipleri olarak bilinir.¹¹⁹⁷ Birçok ritüel metinlerinde, Sanga sümerogramı Hatti, Luwi, Hitit ve Hurri dillerinde rastlanılmıştır.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁴ Zangger 2019, 11.

¹¹⁹⁵ Campell 1992, 158.

¹¹⁹⁶ KUB 35. 145; Güterbock 1975, 191.

¹¹⁹⁷ Taggar-Cohen 2006, 173.

¹¹⁹⁸ Taggar-Cohen 2006, 140.

Yazılıkaya'da Stonehenge ya da herhangi bir antik çağ anıtında daha önce rastlanılmayan gün dönümü ile ilgili astronomik hiza izleri bulunur.¹¹⁹⁹ Sıklıkla dikkat çeken bir gerçek, astrolojik kehanet oranının Hattuša'taki diğer Mezopotamya tanrısal türlerini fazla olmasıdır: Astrolojik kehanetlerin sayısı neredeyse diğer tüm kehanet türlerinden gelen metinlerin toplam sayısına eşittir.¹²⁰⁰ Konu ile ilgili belgelerle gelen bol miktar kanıt bulunmaktadır. Bugün hala kutsal alanın hangi işlevi yerine getirdiği tam olarak belli değildir. Çalışmalar yoğunlaşınca, özellikle arkeoloji üzerinden astrofizikçiler ve astronomlar bu alana girdiklerinde daha belirgin açıklamalar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹²⁰¹ Arkeoloji ve astronomi bilimleri ile, dini çalışmalar ve dilbilimdeki perspektifleri birleştirerek, Hitit toplumunda astronomi ve astrolojiye dair duyulan kanıtları bir bütün olarak ele almayı hedeflemek daha doğru bir çalışma sunacaktır. Yazılıkaya kutsal açık hava tapınağının işlevi hakkında en yakın görüş, Babil astronomisi olarak bilinen yıldız ve gökyüzü hesaplamalarındaki güneş yılı hakkındaki ölçek durumudur. Bu yapı kutsallık işlevi içindeki güneş yılı hesaplaması olarak açıklanabilir.

Son olarak Campell'in paragrafı ile konuyu bağlamak gerekir. *“Ve şimdi bu evrensel düzen kavramından çıkan bütün mitos ve ritüellerin anlam ve mantığını bir cümle ile toparlamaya çalışırsak, onu oluşturan öğelerin insani düzenin gök düzeni ile uyumlu hale getirmeye yardımcı olan işlevleri vardır diyebiliriz. Dünya da tıpkı göklerdeki gibi bir model halini alacaktır.”* Mitos ve ritler mezokozmos oluştururlar -aradaki, orta kozmos- bununla bireyin mikrokozmosu bütünü makrokozmosu ile ilişki kurabilir ve bu mezokozmos toplumsal gövdenin tüm içeriğidir. Dünyadaki yaşam, olanaklı olduğu kadarı ile mükemmel bir biçimde neredeyse kaybolmuş gök törenlerinin insan gövdesine yansıtılmasıdır.¹²⁰²

¹¹⁹⁹ Wolfhard- Jon 1997, 9.

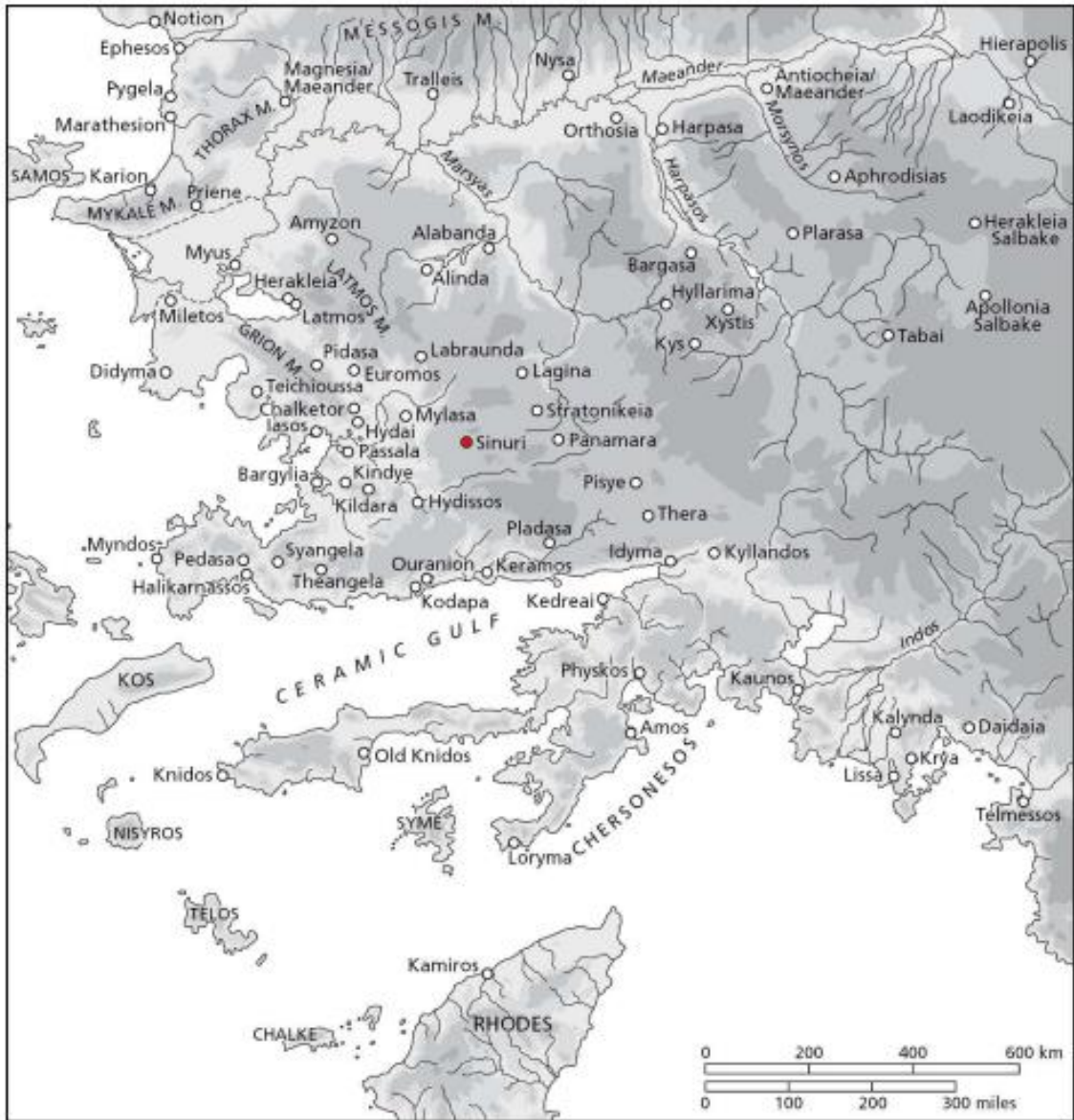
¹²⁰⁰ Ulla Koch 1995, 45.

¹²⁰¹ Seeher 2011, 154-167.

¹²⁰² Campell 1992, 164.

6.4. Sinuri Kutsal Alanı

Sinuri kutsal alanı, Muğla'nın Milas ilçesinin Kalınağıl köyü ile Çamlıbel köyü arasında kalan Asar Tepe adlandırılan yaklaşık 540 metre rakımlı tepe üzerinde yer almaktadır. Sinuri kutsal alanı içerisinde Arkaik Dönem'den Bizans Dönemi'ne kadar mimari kalıntılar bulunmaktadır. 1937 yılında Devambez başkanlığında kazı çalışmaları, Haspels tarafından arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Kazılar hakkında yapılan çalışmalar 1959 yılında bilim dünyasına tanıtılmıştır.¹²⁰³

Harita 6.2. Karia Haritası. (Carless Unwin 2017, 35. Figür. 2)

¹²⁰³ Devambez, Haspels 1959, 1.

Milas ve çevresinde bulunan kutsal alanlarda yapılan çalışmalar bize, kutsal alanların özellikle Geç Bronz Çağ'dan itibaren faal bir şekilde sürdüğünü gösterir. Milas Gencik Tepe kutsal alanında II. binyılına tarihlendirilen seramikler bulunmuştur.¹²⁰⁴ Son yıllarda Sinuri kutsal alanının yakınlarında bulunan Labraunda'da yapılan kazı çalışmaları sırasında Kybele kayası olarak adlandırılan ve Luwi kökenli bir tanrı kült noktası olduğu öne sürülen¹²⁰⁵ kısmın üstünde prehistorik bir duvar keşfedilmiştir.¹²⁰⁶ Devambez'in Sinuri kutsal alanı çalışmaları sırasında bulunan iki adet prehistorik taş balta¹²⁰⁷ Labraunda'nın balta sembolü ile ilişkilendirebilirken aynı zamanda alanın erken prehistorik dönemlerden itibaren tapınım gördüğü savını güçlendirmektedir. Prehistorik baltaların adak amaçlı bırakılmış olabileceği düşünülmektedir. Dewambez ve Persson tarafından yapılan kazılar sonucu bulunan prehistorik baltalar ve seramikler üzerinden kutsal alanın sürekliliğine dair çıkarımları dikkate değerdir. Ancak, bu buluntuların doğrudan kült faaliyetleri ile ilişkilendirilmesi ve daha sonraki dönemlerde adak amaçlı bırakılmış olma olasılığını göz ardı edilmesi, çıkarımlarında kesinliğini sorgulamaktadır. Prehistorik baltalar dışında en erken denilebilecek başka buluntular, Geç Geometrik Dönem'e ve Fikellura ile siyah figür tekniğinde bezenmiş parçaların da yer aldığı seramiklerdir. Lebrun, bir Luwi kenti olan Istanuwa kentinin Siuri/Sinuri ile aynı kentler olabileceğini düşünmektedir.¹²⁰⁸ Istanuwa kenti konumsal olarak araştırmacılar tarafından tartışmalı bir konudur ve bu konu hakkında çeşitli spekülasyonlar bulunmaktadır. Dolayısıyla Istanuwa'nın, Sinuri olma olasılığı bir noktada muhtemeldir.¹²⁰⁹ Kutsal alanın en erken dönemlerine dair sorulara kesin alanda önemli bir süreklilik olduğu açıktır. Çünkü Sinuri adı Hellenistik Dönem'de dahi kullanılmıştır.

¹²⁰⁴ Lloyd - Mellaart 1962.

¹²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için; Labraunda kısmına bkz.

¹²⁰⁶ Henry 2017, 196.

¹²⁰⁷ Devambez, Haspels 1959, 9.

¹²⁰⁸ Lebrun 2016.

¹²⁰⁹ Istanuwa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Rutherford 2020, 26-27, 164, 180, 189-190, 194-195, 242, 260; Schuol 2004, 157176; Daddi 1982, 326-339; Hutter 2003, 239-240.

Fotoğraf 6.5. Sinuri Kutsal Alanı (Ateşlier, S. 2020, 118. Figür 3.)

Sinuri kutsal alanında bulunan MÖ 4. yüzyıl yazıtlar sayesinde burada yapılan festivaller hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Sinuri’de kutlandığı bilinen festivaller; *Loos* festivali, *Bouthysia* festivali *Kotamia* festivali ve *Syennia* festivalidir. *Kotamia* sözcüğü köken olarak yerel bir dil olan Luwice’den geldiği düşünülmektedir.¹²¹⁰ Festivallerde Tanrı Sinuri onuruna sığır kurbanı gerçekleştirilir. Bu tarz yemekli şöenler Karia Bölgesi genelinde görülmektedir. Benzer gelenekler Panamara ve Koranza’da de gerçekleştirilmektedir.¹²¹¹ Bu tarz yemekler, Arzawa kökenli ritüellerde de bulunmaktadır. Arzawa ritüellerinin karakteristik bir özelliği olan “kapıdan geçme” (*Tordurchschreitungszauber*) her zaman aynı anlama gelmese de buradaki anlamsal algı, bir eşik geçişidir ki bu önemli noktayı eşiklerin Tanrıçası Hekate ritüellerinde de görmek mümkündür. Ritüellerde sınırları belirlenmiş iki taraflı bir yerin ortasından geçme söz konusudur. Büyük Kapı bir eşik olarak görülmekle birlikte, bazı örneklerde iki tarafa ekmek kırıntıları, ahşap, yanan ateş (ocak), yeşillikler, hayvan ya da insan parçaları yerleştirilebilir.¹²¹² KÁ.GAL “büyük kapı, şehir kapısı, ana giriş şeklinde karşılık bulmaktadır.¹²¹³ Metin incelemelerinde ritüelin yöntemi ve amacına göre

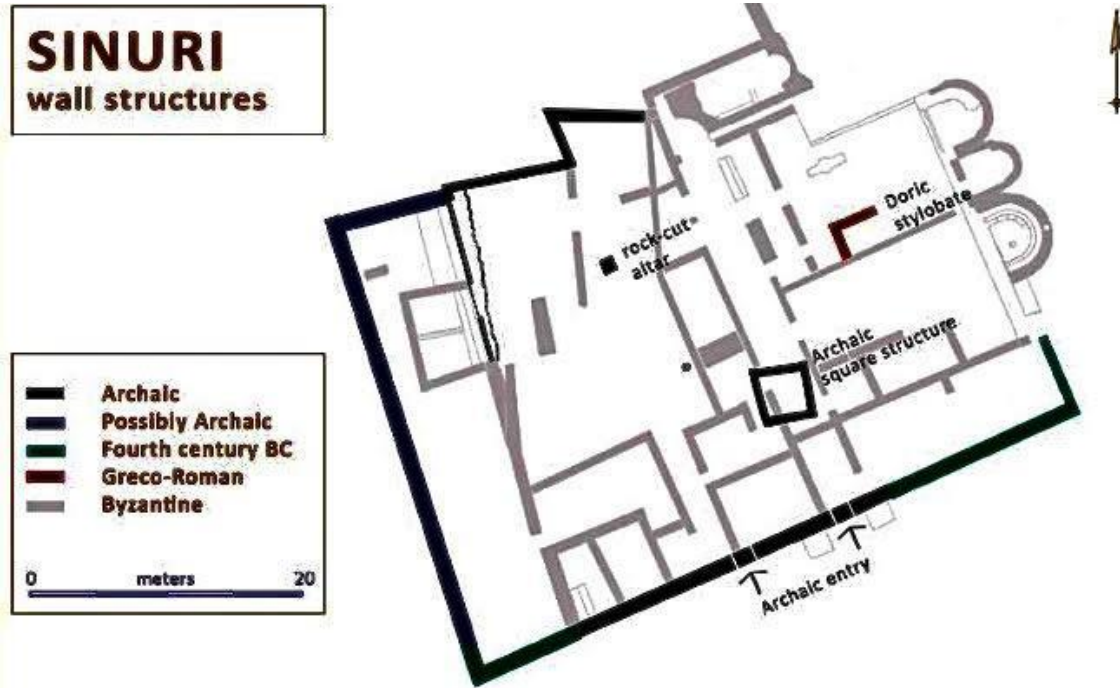
¹²¹⁰ Robert 1945, 23-73.

¹²¹¹ Laumonier 1958, 79.

¹²¹² Collins 2003, 56.

¹²¹³ Genellikle kehanet fallarında görülen, karaciğerin iç organlara yakın kısmındaki çukurluk.

kapının GIŠ_{alanza}- “bir tür bitki, meşe, akçaağaç veya ağaç türü” olduğu, GI “kamış” anlamına geldiği ya da GIŠ_{hatalkešna}- “alıç, diken” gibi malzemelerden yapıldığı bilinmektedir.¹²¹⁴ Ritüeller sırasında yapılan kurbanların ve ritüel yemeklerinin Arzawa’nın komşusu olan Karkışa’da da aynı tarihlerde olduğunu söyleyebiliriz. Sinuri kutsal alanının bir Luwi açık hava tapınağı olduğu düşüncesi, alanın içerisindeki kanıtlar az olsa da son yıllarda yakın çevresinde bulunan diğer açık hava kutsal mekanlarda yapılan kazılar ile güçlenmektedir. Özellikle Karia’da Tanrı onuruna düzenlenen yemek şölenleri eski geleneklerin devamı bağlamında görülmektedir.

Figür 6.7. Sinuri Kutsal Alanı Planı. (Williamson 2016. Figür 2.23.)

Sinuri kutsal alanında Dewambez tarafından yapılan kazılarda, tapınak olarak nitelendirilebilecek mimari yapı bulunmamaktadır. Kutsal alan içinde büyük anakaya sunağı ve kazılarla ortaya çıkarılmış Dorik bir stoa ve kare planlı küçük Arkaik yapı dışında kültle ilişkili olabilecek bir mimari kalıntı henüz bulunmamıştır. Ancak Ateşlier, Sinuri’de dört yanı çevrili bir kutsal alan olmasına rağmen bu kutsal alanda kare planlı küçük bir Arkaik yapı ve bir anakaya sunağı dışında “tapınak” olarak sınıflandırılabilen bir yapının yer almamasını aslında bir şans olarak algılamak gerektiğini vurgulayarak, Sinuri’nin belki de kökleri Karkışa’da yaşayan Luwi toplumuna kadar uzanan kutsal bir alanın sınırları içinde mutlak bir “tapınak yapısı” aranmaması gereğini gösterdiğini ve Hellenistik Dönem’e kadar yaşayan

¹²¹⁴ Haas 2003, 292-293; Hoffner 2001, 198-212.

ismi gibi bâkir kalmış çok güzel bir örnek olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Ateşlier, kutsal alanlarda tapınının asıl kökü tapınakta değil sunakta olduğunu belirtmektedir. Karia’da, tapınakların zaman içinde geçirdikleri tadilatlar ve yenilemeler sırasında zaman zaman tapınak aksları değiştirilmiş veya tapınak boyutları güncellendiği ve bu gibi değişimlerde sunaklar tapınının merkezi olarak görüldüğü ve sunakların konumları sabit bırakıldığına dair birçok örnek bulunur. Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı Hellenistik ve Roma Dönemlerinde yenilenirken konumuna dokunulmayan tek nokta sunağın yeri ve naiskos içinde yer alan Arkaik kült heykelinin kaidesidir. Hatta, bu küçük naiskosun asıl görevi, yeni tapınakta da kullanılan Arkaik ahşap kült heykeli xoanonun etrafını sararak heykeli korumak olmalıdır.¹²¹⁵ Luwi dini içerisinde de aynı şekilde kutsal açık hava noktaları işlev bakımından özellikle seçilmiştir. Daha sonraki dönemlerde tapınak ya da başka mimari parçalar yenilense de kutsal alan veya nokta olduğu gibi yerinde kalmıştır.

Grek tanrıları arasından hiçbir tanrı ile uyuşmayan ve isim kökeni bakımından Grek kökenli olmayan Tanrı Sinuri’nin yerel bir tanrı olması gerektiğini ilk kez L. Robert dile getirir. Ayrıca yerel tanrıların Zeus ile eş tutan Karialıların en azından Zeus öncesi olan bir tanrı da olup olmadığı tartışmalıdır.¹²¹⁶ Tanrı’nın diğer tanrılar arasındaki benzerliklerinin bulunmaması da yerel ve tek bir tanrı olduğu yönündeki düşünceleri güçlendirir. Ancak, L. Robert Tanrı Sinuri’ye Hyllarima’da da tapınıyor olmasını Karia’da farklı bölgelerde de olduğuna işaret etmektedir.¹²¹⁷ Karia’daki II. binyıl Luwi tanrılarının daha sonraki dönemlerde Zeus’a dönüştüğü gibi, Tanrı Sinuri’nin neden az verilerinin olduğunu destekler nitelikte olan kanıt, L. Robert’in Sinuri kutsal alanında mimari blok üzerinde keşfettiği labrys kabatması ve P. Dewambez ise muhtemelen tanrının elinde sembolik olarak bir labrys tuttuğunu öne sürmesi bu durumu açıklamaktadır.¹²¹⁸ Ateşlier *Sinuri* makalesinde Labrys kelimesinin isim kök olarak Lydceden geldiğini belirterek, Lydia kültürünün Luwi kültürünün klasik çağlardaki filizlenmesi olduğunu gösterdiğini vurgulamaktadır.¹²¹⁹ Strabon’un bütün Karialıların genel mülkiyetinde olduğunu vurguladığı Zeus Karios Kutsal Alanı’nda “kardeş olarak bildikleri” Lydialılar ve Mysialıların da paylarının olduğunu belirtmesinin altında yatan asıl sebep, Karialıların bu iki bölge halkının kendileriyle aynı soydan Luwi geldiklerini biliyor olmalarıdır.¹²²⁰ Tanrı Sinuri adı, Istanuwa Kenti festival ritüelinde geçen Siuri tanrı ile

¹²¹⁵ Ateşlier 2011, 126-127; Ateşlier 2020, 121.

¹²¹⁶ Robert 1945, 25.

¹²¹⁷ Robert 1945, 14.

¹²¹⁸ Robert 1945, 14; Dewambez Haspel 1959, 30.

¹²¹⁹ Ateşlier 2020, 120.

¹²²⁰ Strab. 14. 2. 23.

benzerlik isimsel olarak benzerlik göstermektedir. Ritüelde Maliya olmak üzere nehir tanrıçaları ve diğer tanrıçalarla birlikte anılır.¹²²¹ Istanuwa Kenti'nin yeri henüz belli olmasa da Kurtuluş'a¹²²² göre Aşağı ülkenin batı sınırında olabilir. Bu olasılığın nedeni Bayram ritüellerinin Luwi dili, Kizzuwatna kökenli çivi yazılı Luwice'sinden ayrılmasıdır. Istanuwa panteonunda Hurri etkisi de görülmez. Dolayısıyla bölgenin Luwi dili konuştuğu ve tanrısının da bir Luwi tanrısı olduğu desteklenir. Hutter'e göre ise Istanuwa Kenti Anadolu veya Batı Anadolu arasında bir yerde bulunmaktadır.¹²²³ Sinuri etimolojik açıdan incelendiğinde, Luwice'de "tanrı" -massana(i) iken Hititçe'de bu siu(ni)- olarak belirtilmiştir. Ayrıca siu-kelime kökeni olarak Hint- Avrupa dillerinde "ışık" anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra ışık anlamına gelen Luwice tanrı karşılığı Tiwad'a dayanmaktadır. Melchert Luwi ve Hititlerdeki tanrı ayrımının belirtilen farklılığının önemine vurgu yaparak, her ne kadar Luwi ve Hitit dininin ortak birçok özelliği barındırmasının dışında, dinin en merkezi konumundaki "tanrı" için tamamen farklı iki dil kullanılması Luwilerin bir dereceye kadar teolojik anlamda Hititlerden farklı tanrılara sahip olduklarını söylememize izin verir.¹²²⁴ Ancak, Hititçe siu(ni)- olsa da başka benzerlikler Si(uri) için daha yakındır. Luwice URİ ve URA ekleri tanrının büyük anlamına geldiği niteleyici sıfatı olarak kullanılır.¹²²⁵ Tanrı Sinuri adının kelime sonuna gelen Luwice "URI" takısı, burada tapınılan tanrının bölge halkınca "büyük" sayılmasından kaynaklanmaktadır. Pisidia'daki Sinda¹²²⁶ ve Sindaunda, Lykia'da Isinda-Sinda, Karia'da Sindessos ve Mylasa yakınındaki Sindateon kentleri¹²²⁷ kökleri MÖ II. binyıl Luwi coğrafyasına kadar giden "Sin" ön isimli yerleşmelerdir. Ateşlier, Hekatomnos ailesinin Kindya kökenli bir aile olduğunu ve eski yerel tanrıça Kindyas'ın Artemis'le ilişkilendirilmesini dikkate alarak, "Sin" in bir Ana Tanrıça ismi olma ihtimali bulunduğunu dile getirmektedir. Ancak, tanrı eğer labrys ile sembolize ediliyorsa, bir eril tanrı olduğunu da göz önünde bulundurulmalı, hatta Luwi tapınımlarında oldukça sık karşılaşılan eril ve dişil bir tanrı olduğu söz konusu olması muhtemeldir.¹²²⁸ Çalışmada, Persson'un, Karia ve Girit arasındaki bağlantı ile ilişkili olduğunu düşündüğü ve *labrys* olarak adlandırdığı çift başlı balta sembolünün, kökeninin aslında bir Luwi tanrısı olan Tarhunt ile ilişkili olduğunu belirtir. 1948 yılında Uppsala Üniversitesi Klasik Arkeoloji profesörü Axel W. Persson, Karia

¹²²¹ Haas 1994,410; Hutter 2010, 215.

¹²²² Kıymet 2016, 323.

¹²²³ Hutter 2010, 214-215.

¹²²⁴ Melchert 1993, 109.

¹²²⁵ Laroche 1956, 27-29; Puhvel 2013, 106.

¹²²⁶ Strab. 12. 7. 2; 13. 4. 15.

¹²²⁷ Laumonier 1934: 326.

¹²²⁸ Ayrıca bkz: Labraunda Zeus'u.

Bölgesi'ndeki Labraunda Zeus Kutsal Alanı kazı çalışmalarına başlamıştır. Buradaki konumun Bronz Çağ'da bir açık hava tapınağı olduğu ve daha sonradan kutsal alanın Zeus Labraundos'a dönüştüğünü öne sürer.¹²²⁹ Karlsson, Zeus Labraundos kültünün köklerinin Tarhunt'a dayandığını belirtmektedir.¹²³⁰ Üzerinde Karca yazıt olan adak vazosu da aynı şekilde Tarhunt'a adanmıştır. Sonuç olarak Sinuri Kutsal Alanı sahibi Sinuri Tanrısı da uzun dönemler boyunca özünü korumuş bir "Karkışa Tanrı-Tanrıçası" olmalıdır. Dolayısı ile bulunduğu dönem itibari ile bir Luwi tanrısı örneği olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

6.5. Letoon Kutsal Alanı

Günümüz Muğla ili Seydikemer ilçesi Kumluova Mahallesi sınırları içerisinde bulunan Letoon, Lykia Bölgesi için kutsal bir merkez kabul edilmektedir. Kutsallığını Tümtüm Tepe'den alan Letoon Luwice *annis massanasis* şeklinde tanrıların anası anlamına gelen bir kült merkezidir. Daha sonra Leto, Artemis ve Apollon'a dönüşen bu üçlü tanrısal inanç, daha önceleri Lykce'de Eni mahanahi, Ertemiti, Natri şeklinde inanılmış ve Letoon adı ile anılagelmiştir.¹²³¹ Söz konusu yerde Hitit kaynaklarında rastladığımız Siyanti Nehri, günümüz adı ile Eşen Çayı, kutsal ana tanrıça/Maliya olduğunu bildiğimiz kült merkezi en erken izine rastladığımız kayıtlardır. Letoon Kutsal Alanı podyumunun üzerinde bulunan bir kaya yarığı içinden çıkmış meşe (pınar) ağacı daha önce de Tarhunt ile ilişkilendirilmiş bir ağaç olması ile söz edilmiştir. Ayrıca meşe ağaçları ana tanrıça ile ilişkilendirilir. Bununla birlikte su kanalları, sunu çanakları ve işlenmiş doğal kaya anıtları dolayısı ile ölü kültü ile ilişkilendirilmiştir.¹²³²

Anadolu kültüründe ve Luwilerde kutsal sayılan kayalıklar ile doğal su kaynağının bulunması Batı Lykia Bölgesi'nin kutsal alanı Letoon'un da tarihini Prehistorik çağlara değin uzandığının bir göstergesi olarak sunulabilmektedir. Letoon açık hava kült alanı olduğu düşünülen bölgede, Lykia'nın en erken dönemine ait heykeli keşfedilmiştir. Heykelin yanı sıra arkeolojik çalışmalar sonucunda Letoon Kutsal Alanı'nda en erken MÖ 8. yüzyılın sonlarına ait bulgularla karşılaşmıştır.¹²³³ Kutsal alan her ne kadar Leto, Apollon ve Artemis'e adanmış şekli ile karşımıza çıksa da alanın hemen yakınındaki kayalıkların aslında Geç Bronz çağlardan bu yana aktif bir şekilde kutsal sayıldığı arkeolojik veriler yardımı ile

¹²²⁹ Karlsson 2019, 171.

¹²³⁰ Karlsson 2013, 171-187.

¹²³¹ Atik Korkmaz 2016, 186.

¹²³² Özdilek 2020, 466-472.

¹²³³ Atik Korkmaz 2016, 186-189.

doğrulanmıştır.¹²³⁴ Erken dönem kutsal alanı daha çok tıpkı Labraunda, Arykanda, Patara, Antiphellos, Asarcık, Tümtüm tepe gibi ana kaya etrafında bir açık hava tapınağı şeklinde düzenlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde alanın orijinal kayalıkları etrafına tapınaklar inşaa edilmiştir.¹²³⁵ Letoon'daki mağaraya benzer doğal kaya oyukları tıpkı Miletos Humeitepe'de olduğu gibi Demeter kültü ile ilişkilendirilmiştir.¹²³⁶ Bunun olasılığında, erken dönem tapınımı için bir ana tanrıça profili ortaya çıkmaktadır. Özellikle Phrygia Bölgesi'nde ve bunun yanı sıra Batı Anadolu ve Adalarda var olan pek çok ana tanrıça kült inancı bulunmaktadır. Bu tapınım noktalarındaki benzerlik büyük bir kaya parçasının hemen yakınındaki kaynak su noktaları olmuştur. Ksanthos'ta karşılaştığımız su ile ilişkili Tanrıça Maliya belki de aynı dönemlerde bir Luwi tapınım şekli önprofilini oluşturmamızda örnek teşkil edebilir. Bu erken dönem mabetleri için; Erythrai Kutsal Alanı¹²³⁷, Pergamon/Kapıkaya¹²³⁸, Labraunda/Yarık Kaya Kutsal Alanı¹²³⁹, Hierapolis/Ploutonion Mağarası¹²⁴⁰ Aizanoi/Steunos Mağarası¹²⁴¹, Khios/Daskalopetra Açık Hava Tapınağı¹²⁴², Kapıdağ Yarımadası/Eğridere Açık Hava Tapınağı¹²⁴³ ve Letoon Kutsal Alanı¹²⁴⁴ örnek sayılabilir.

6.6. Latmos Kutsal Alanı

Aydın ve Muğla illeri sınırları içerisinde Kapıkırı Köyü'nde yer alan Latmos, Beşparmak Dağları'nın güney yamaçları olarak konumlandırılmaktadır.

Latmos, Neolitik Dönemden bu yana kutsal bir yer kabul edilmiş özellikle dağ tapınımı konusunda fırtına tanrısının ve ana dağ tanrıça mekanı olarak addedilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Demir Çağ'da bu tapınım her ne kadar Zeus kutsal alanı haline gelmiş olsa da asıl köken coğrafya içinde yaşayan Luwi halkının inandığı Tarhunt'un mekanıdır.¹²⁴⁵

¹²³⁴ Özdilek 2020, 466-472; Atik Korkmaz 2016, 186.

¹²³⁵ Tlos yakınındaki Dikmen mevkiindeki basamaklı kaya sunağı, Ksanthos yakınlarındaki Asarcık kaya kutsal alanı, Patara'daki Doğucasarı Tepe kayalıkları, Labraunda kayalıkları, Atiphellos'daki basamaklı kaya sunağı ve Arykanda akropolisindeki kaya nişleri gibi örnekler dağ/kaya tapınımını desteklemekle birlikte Erken Dönem Luwi tapınımı hakkında da bilgi edinmemize katkı sağlamaktadır. Ayrıca bkz: Özdilek 2020, 471; Işık 2010, 88.

¹²³⁶ Özdilek 2020, 466-481.

¹²³⁷ Saka 2019, 137.

¹²³⁸ Agelidis 2014, 387-389.

¹²³⁹ Karlsson 2019, 90; Henry 2020, 96-97.

¹²⁴⁰ d'Andria 2017, 230-234.

¹²⁴¹ Vermaseren 1987, 44.

¹²⁴² Erdoğan 2003, 339; Polat 2019, 160.

¹²⁴³ Meral-Aydın 2019, 472-473.

¹²⁴⁴ Karlsson 2019, 90; Henry 2020, 96-97

¹²⁴⁵ Peschlow 2020, 176.

Dağ kültüne yönelik bir ipucu olan Dikilitaş/Bağarcık Kale mevkiinde yazıtlarda Zeus Akraios ve Thea Akre'ye adandığı anlaşılmaktadır. Erken dönemlerde tıpkı Labraunda'da olduğu gibi kaya tapınımı bulunsa da eril ve dişil tanrıların birlikteliğini göstermektedir.¹²⁴⁶ Konu için bir başka örnek Ephesos'ta bulunmaktadır. Ephesos Peion kaya kutsal alanı içinde söz konusu kaya içindeki nişlerde bulunan yazıtlarda hem Zeus hem de ana tanrıça Kybele kültünün bulunduğu doğrulanmaktadır.¹²⁴⁷ Bu konu için Baydur¹²⁴⁸ Ephesos'un Roma sikkelerinde Zeus'un dağ tanrı şeklinde betimlenmesi ve Zeus'un *Akraios* sıfatının dağ tanrı tapınımı ile Halikarnassos, Magnesia, Smyrna ve Temnos sikkelerinin üzerindeki betimleri Ionia, Karia ve Aiolis bölgelerinde de yayılımını göstermesi açısından kanıt niteliğindedir.

Latmos konumu coğrafyası ve stratejik unsurlar nedeni ile birden çok mitosu içinde barındırmaktadır. Endymion, Athena Latmia, Kybele bunların içerisinde yer almaktadır.¹²⁴⁹ Bu örneklerin dışında hala gizem içinde kalmış birçok tapınımı içinde barındırdığı ve köklü bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵⁰

Fotoğraf 6.6. Latmos Kült Taş (Işık 2012: Levha 58, Resim 367.)

Latmos, Tekerlek Tepe'de bir Luwi kült taşı olduğunu düşündüğüm, Luwi hava tanrısı Tarhunt adına ve daha sonraları Zeus kültüne dönüştüğü kabul görülmektedir. Tekerlek Tepe

¹²⁴⁶ Herda 2020, 161

¹²⁴⁷ Yazıcı-Üreten 2020, 476-477.

¹²⁴⁸ Baydur 1994, 87-89.

¹²⁴⁹ Peschlow 2005, 94-95.

¹²⁵⁰ Nilsson 1950, 351.

olarak adlandırılan ve dağın en zirvesinde bulunan kült taşını Peschlow¹²⁵¹ bu yerde çok büyük ve gizemli bir ritüel gerçekleştirildiği ve MÖ III. binyıldan itibaren ise antropomorfik biçimde gösterilen gök ve yağmur tanrısı Tarhunt'a adandığı ve bunun sonradan Zeus'a dönüştüğü fikrini aktarmaktadır. Dağın zirvesi dolayısı ile bizzat dağın en zirvesi tanrının kendisi şeklinde adlandırılmıştır.

6.7. Gerga Kutsal Alanı

Günümüz Aydın il sınırları içinde yer alan, Çine ilçesinin Kırksakallar köyü yakınlarında bulunan Gerga kutsal alanı, konumu itibari ile oldukça önemlidir. Madran Dağı'nın kuzey yamacında ve Çine Çayı'nın kaynak suyu ile beslenen bir kutsal alandır.¹²⁵² Antik Dönem'de Marsyas Vadisi'nden Harpasos (Akçay) Vadisi'ne uzanan, Alabanda ve Hyllarima antik kentleri arasında bulunması ve sadece patika yollardan yürüyerek ulaşılabilmesi, Gerga kutsal alanının bir geçiş noktası halini yansıttığını ve çok sayıda ziyaretçinin buradan geçtiğini göstermektedir.¹²⁵³

Fotoğraf 6.7. Kutsal Alanın Merkezini Vurgulayan Pilasterli Teras (Held 2020: Figür 1.)

¹²⁵¹ Peshlow 1996, 17; Peschlow 2020, 176.

¹²⁵² Akkurnaz, 2010, 52.

¹²⁵³ Held, 2020, 480.

İlk defa Cousin¹²⁵⁴ ve daha sonraları Laumonier¹²⁵⁵ tarafından arkeolojik anlamda çalışmalar belgelenmiştir. Held¹²⁵⁶ tarafından 1994 yılında arkeolojik yüzey araştırma çalışmaları yapılmış ve alan hakkında kapsamlı bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Gerga, konumu dolayısıyla Madran Dağı'nın yamacında bulunması ve kaynak su barındırması burada erken dönem açık hava tapınağının olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Kutsal alan tarihsel açıdan yer değiştirilmeden evrilerek, buluntu gruplarını da göz önüne alındığında; yerel taşı olan koyu gri gnaystan işlenerek tapınak, üç büyük heykel, sekiz tane kaynak su çeşmesi, farklı form ve boyutlarda on dokuz stel tespit edilmiştir. Yapılar büyük ve kaba işlenmiş gnays bloklardan inşa edildiği ve ilkel bir görünüme sahip oldukları için görünüşleri itibari ile Arkaik Dönem'e ait oldukları düşünülmüştür. Fakat Roma İmparatorluk Dönemi'nin yerel taş kullanılarak en iyi işçilik örnekleri olduklarının bir göstergesini yansıtmaktadır.¹²⁵⁷ Gerga kutsal alanında tıpkı Labruanda, Letoon gibi (örnek çoğaltılabilir)¹²⁵⁸ erken dönem bir Ana tanrıça açık hava kutsal alanı bulunduğu ve daha sonraları Kybele, Dionysos ve Apollon'a ait tapınım gösteren tanrı ve tanrıçalar Luwi tanrı ve tanrıçaların bir devamı niteliğini taşımaktadır. Alana ait kaynak suları ile ilişkilendirilen ve üzerinde Grekçe (Eski Yunan) üç adet GERGA ve bir adet MARS (Y) AS yazısının bulunması, kutsal alandaki su ile ilişkili bir kült varlığına işaret etmektedir.¹²⁵⁹

Kutsal Alan yaklaşık 1 kilometre karelik alanı kaplar ve alan, içinde tanrıçanın adının yazılarak belirtilmiş olduğu Grekçe ve Latince GERGAS ya da GERGAKOME taşlarla belirlenmiştir.¹²⁶⁰

6.7.1. Kybele (Ana Tanrıça) Heykeli

Tapınağın içindeki nişte muhtemelen Kybele'nin ahşap *ksoanonu* olan bir kült heykeli yer almaktayken, her iki yanda gnays taşından Kybele'yi betimleyen doğal insan formunun iki katı olan heykel yerleştirilmiştir. (Heykel A)

¹²⁵⁴ Cousin 1990, 24-69.

¹²⁵⁵ Laumonier 1936, 286-335.

¹²⁵⁶ Held 2008.

¹²⁵⁷ Held 2020, 481.

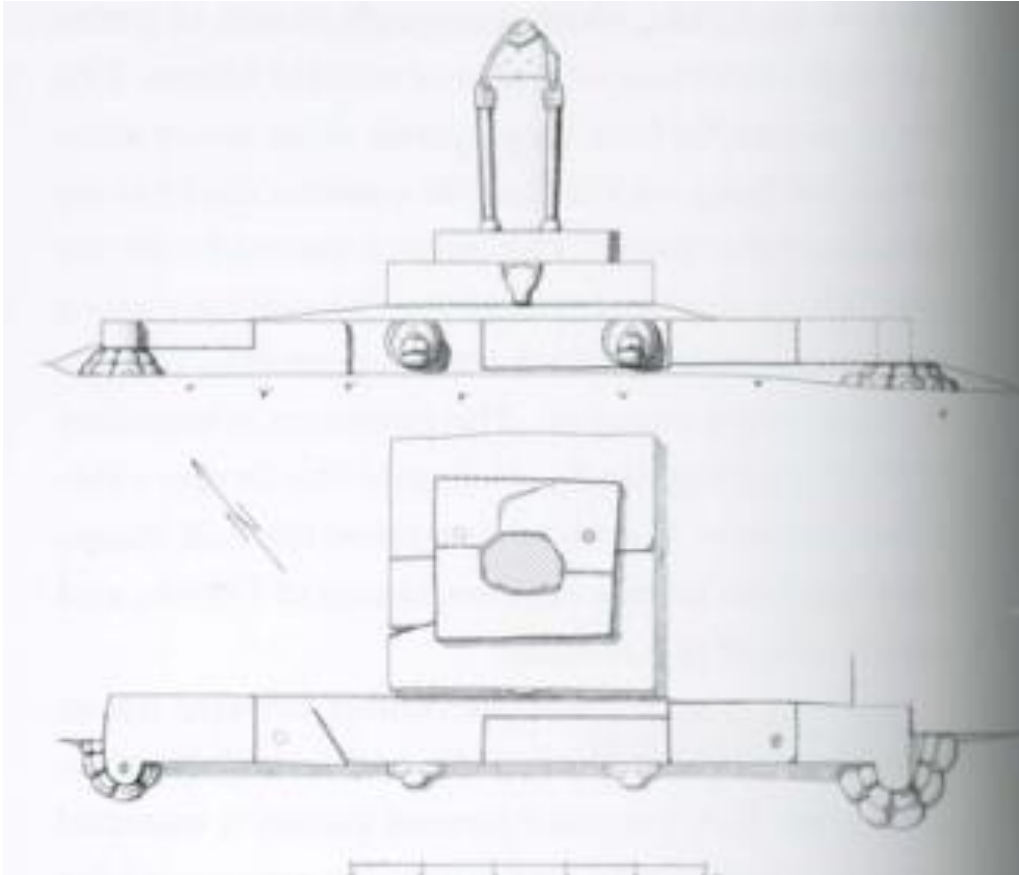
¹²⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için Labraunda ve Letoon Bölümlerine bkz.

¹²⁵⁹ Held 2020, 480.

¹²⁶⁰ Held 2020, 481.

Fotoğraf 6.8. Gnays Taşından Kybele'nin Anıtsal Heykeli (Heykel A), Altında Taşa İşlenmiş Aslan Pençesi (Held 2020: Figür 5.)

Figür 6.8. Kybele'nin Anıtsal Heykeli (Heykel A), Rekonstrüksiyon (Held 2020: Figür 6.)

Heykel günümüzde yerinden düşmüş bir durumda kaidesinin hemen önünde bulunmaktadır. Artemis Ephesia kült heykeline benzeyen heykelin, başında polos ve başını örten bir örtü boynunda ise çiçekler ile betimlenmiş kolye bulunmaktadır. Göğüs kısmında metalden dövülmüş tıpkı Artemis Ephesia kült heykelindeki ikonik boğa testisleri ya da mammae (memeler) yerleştirilmiştir. Taşın kaba yapısından dolayı gövdeye bitişik bir şekilde tasvir edilmiş ileri uzatılmış koldan sarkan yün görünümlü fascialar bulunmaktadır. Heykel kaidesinin her iki yanında birer aslan pençesi bulunmaktadır.

Heykel Artemis Ephesia kült heykeline benzer bir tasvirde olmasına rağmen, her iki yanında bulunan aslanpençeleri, Kybele ile ilişkilendirilmiştir. Held'in de vurgusunu yaptığı gibi Gergakome topoğrafyasına uygun ve doğal su kaynakları içeren Madran Dağları eteklerinde “dağların anası” olarak nitelendirilen ve bir zamanlar “Dağlık Karia Luwi Ana Tanrıçası” olduğunu eklediğim uyumu ile desteklenmektedir.¹²⁶¹

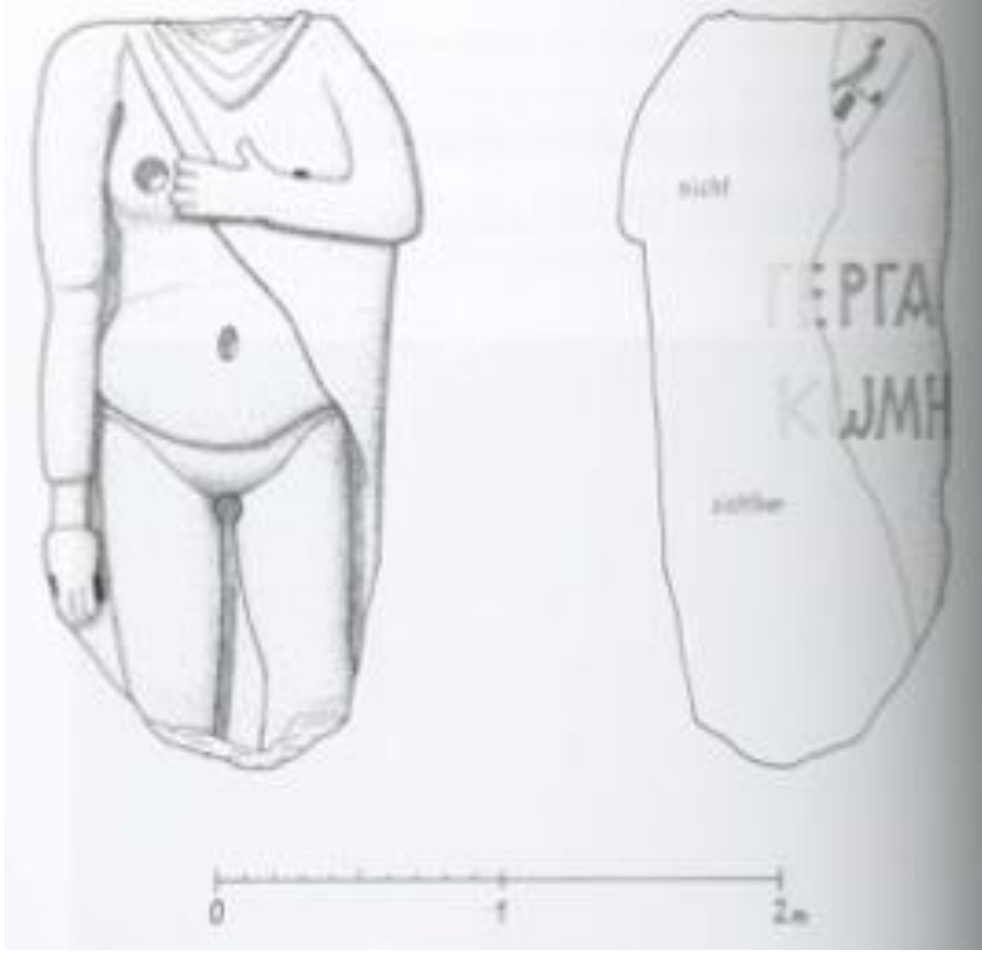
6.7.2. Apollon Heykeli

Tapınağın doğusunda, Kybele olarak adlandırılan heykel ile aynı boyutlarda ve aynı malzeme ile yapılmış tanrı Apollon'un karakteristik kült heykeli tasvir özelliklerine benzeyen bir heykel bulunmaktadır. Heykel, sırtını ve göğsünün yarısını kaplayan bir *chlamys*¹²⁶² giymiştir. Göbek deliği, cinsel organı ve sağ göğüs ucu farklı bir malzemedan kakma işlenmiştir. Held¹²⁶³ bu malzemenin kutsal alana yakın, Alabanda Antik Kenti'nde üretilen ve heykelin yapıldığı kaba gnays taşına bir tezat oluşturacak renkli bir taştan yapıldığı olasılığından bahsetmektedir. Heykelin arkasında Eski Yunanca GERGAKOME yazısı kazınmıştır.

¹²⁶¹ Held 2020, 483.

¹²⁶² Grekce bir kelime olup, dikişsiz bir parça kumaşın sol omuz üzerinden atılarak sağ omuz üzerinde bir fibula ile tutturulması üzerine giyilen bir antik dönem giysisi.

¹²⁶³ Held 2020, 483.

Figür 6.9. Apollon Olduğu Düşünülen Anıtsal Heykel (Heykel B). (Held 2020: Figür 8.)

Held, heykelin ayrıntılarına odaklanması ve çeşitli yuva ve zıvana deliklerinin incelenmesi sonucunda hangi tanrıyı temsil ettiği sonucuna varmıştır. Heykelin göğsünden aşağı doğru çaprazlama uzanan kayış izi ile sağ omuz arkasındaki izler farklı malzemeden yapılarak aplike edilen bir sadağa aittir. Her iki aplike detay da muhtemelen metalden yapılmış ve günümüze kadar ulaşamamıştır. Ok ve sadağın heykel üzerinde tasviri akla tanrının Apollon olduğunu getirmektedir.

Fotoğraf 6.9. Apollon Heykelinin Orijinal Konumu, Heykelin Her İki Yanında Dikilmiş Olan S1 ve S2 Stelleri. Sağda Su Haznelerinden Biri. (Held 2020: Figür 9.)

Heykelin bulunduğu konumda, her iki yanında üzerinde GERGAS yazıtı bulunan ve kaba levhalar biçiminde işlenmiş S1 ve S2 adı verilen iki stel yer almaktadır.(Fig kaç düzenlenecek)

6.7.3. Dionysos Heykeli

Heykel, kutsal alanın güneybatı kısmında merkez terasına bir yolla bağlanan küçük bir kaya terası kaidesi üzerinde yer almaktadır. Teras kaidesinde bulunan panter başı kabartmasından dolayı Dionysos olduğu düşünülen bu heykel doğal insan boyutundan büyük bir yerel gnays taşından yapılmıştır.

Fotoğraf 6.10. Dionysos Anıtsal Heykeli (Heykel C). (Held 2020: Figür 14.)

Heykelin göğüs uçları ve göbek deliği, tıpkı Apollon heykelinde olduğu gibi farklı bir malzemeden kakma yapılmıştır. Göğüs ve karın kısmı arasında GERGA yazıtı bulunmakta ve heykelin sağında bir dikme yer almaktadır. Kaidenin alt basamağında uçuşan görünümde bir manto giymiş süvari kabartması bulunmaktadır.¹²⁶⁴

6.8. Kilise Tepe (Luwi Tapınağı)

Kilise Tepe'deki Geç Bronz Çağı yerleşiminin tespiti elde bulunan arkeolojik verilerin kısıtlı olmasından kaynaklı oldukça zordur. Yerleşim yeri, aşağı yukarı günümüz adı ile Göksu'dan yukarı Silifke Kenti'nden 45 km uzaklıkta bulunmaktadır. Geç Bronz Çağı'na ait arkeolojik materyaller bu yerleşimi Hitit kültürel sınırları içerisine dahil etmektedir.¹²⁶⁵ Arkeolojik kazılar sırasında keşfedilmiş III. Seviye kuzeybatı binasından gelen, sahibinin adının hiyerogliflerle yazılı olduğu fildişi baskı mühür ve farklı bir hizada daha doğuda ve Stel Yapı ile bağdaştırılan isim ve unvanları hiyeroglif yazı ile yazılmış dört çift yüzlü mercimek biçimli resmi mühür bulunmaktadır. Bu yetkililerin isimlerinin Luwice olması bu yerleşimin tamamen Luwili olduğunu kanıtlamamaktadır. Bunun nedeni mühür sahiplerinin

¹²⁶⁴ Heykel bir kaçakçı tarafından çalınmıştır ve heykele Ocak 2011'de İzmir polisi tarafından el konularak İzmir Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir. Ağır hasar görmüş bu heykel Zeus Karios olarak yorumlanmıştır. Zeus Karios adına ayrıntılı bilgi için bkz: Şahin 2001; Hdt 1.171; Strab. 14.2. 23; Laumonier 1958, 42; Opperman 1924, 84; Bengisu 1994, 35; Paton-Myres 1896, 270; Rumscheid 2010, 69-102; Henry 2013, 85; Baran 2010, 136; Robert 1953, 412-413.

¹²⁶⁵ Glatz 2009, 127-141.

yerel mekanlara atanan idari bir merkeze bağı olma olasılığıdır. Fakat isimlerin dilbilimsel kökeni, yerleşimin ancak Hattuša'taki merkezi hanedan veya başkenti Tarhuntassa'da bulunan subay taburu olabilecek daha büyük bir devlet düzeninin parçası olduğunu kesin biçimde göstermektedir.¹²⁶⁶ Tarhuntassa kenti konumuna ve topraklarının doğu sınırlarına ilişkin bilgi eksikliği bu iki merkez arasında bir seçim yapmamızı imkansız kılmaktadır. Kilise Tepe merkezi Hitit topraklarını Akdeniz'deki Ura limanı ile bağlayan ana bir yol üzerinde konumlanmış olabileceğinden, bu seçim daha da zor bir hale gelmektedir. Bu veriler doğrultusunda Tarhuntassa ve Kizzuwatna arasındaki önerilen sınır neredeyse tamamen Kilise Tepe'nin konumu üzerinden geçmektedir.¹²⁶⁷

Bölge hakkında edinilecek bilgilerden biri olan siyasi coğrafya hakkındaki bilgiler her ne kadar belirsizliğini korusa da Kilise Tepe'nin bizzat Luwice konuşulan bir bölgede yer aldığı şüphesizdir. Tarsus'ta bulunan MÖ 7. yüzyıla tarihlenen tabletler buradaki Luwice isimlerin varlığını kanıtlamaktadır. Daha sonraki dönemlerde de Luwice isimlerinde varlığı devam etmektedir. Kilise Tepe konumsal olarak Hurriler için çok batıda, Hititler içinse çok güneyde bulunmaktadır. Dolayısı ile bu alanda yaşayan yerel halk Luwiler olarak kabul edilmektedir.

6.8.1. Stel Yapısı

Kilise Tepe'deki yetkili bir kimsenin höyüğün kuzey kısmına yeniden inşaa ettiği bir yapıdır. Stel yapısı MÖ 14. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Stel binasının işlevini tamamlamaya yönelik yapılan arkeolojik bulgular; resmi mühür baskıları, çeşitli odalarda içecelerin muhafaza edildiğine yönelik kanıtlar ve sembolik olarak önem arz edebilecek toplu halde bulunmuş çeşitli ritüel malzemeleridir. Dolayısı ile bina ritüel, idari ve depolamaya yönelik süregelen bir karakterde oluşturulmuştur. Buluntular dahilinde bu IIa/b olarak adlandırılan yapının bir “tapınak” olduğu ortaya çıkmaktadır. Sembolik özelliklerden yola çıkarak tapınağın bir Luwi dini yapısı nitelikleri taşıdığı göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir.¹²⁶⁸

¹²⁶⁶ Stone-Postgate 2013, 205-206.

¹²⁶⁷ Dinçol-Yakar-Taffet 2000, 19.

¹²⁶⁸ Stone-Postgate 2013, 207.

6.8.2. Sunak ve Ocak

Sunak, yarım tuğlalardan oluşan 91x35cm boyutlarında dikdörtgen bir platformdur. Zaman içinde çeşitli değişikliklere uğrayan sunak içinde iki adet astragal bulunmuştur. 3. Oda adı verilen merkezi alan, IIa/b ve IIc fazlarından meydana gelmektedir. IIc fazında arka boşluktan küçük bir buluntu grubu çıkarılmıştır. Bunlar yirmi üç astragal, üç delinmiş deniz kabuğu, üç ham kil ağırşaktan oluşmaktadır.

6.9. Tenedos

Çanakkale ile ilgili bugünkü adı Bozcaada olan konumsal olarak önemli bir noktada, tam da Ege Denizi'ne bağlanan girişte bulunan Tenedos, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren varlığını devam ettirmiş ve özellikle denizcilik faaliyetlerinde kültürel bir etkileşim noktası olarak var olmuştur.¹²⁶⁹ Tenedos antik kaynaklarda ilk kez Homeros tarafından bahsedilmiştir. İlyada'da Tenedos adına beş kez rastlanılmaktadır.¹²⁷⁰ Homeros'un bahsettiğine göre Tenedos bir Anadolu toprağı olarak geçmektedir. Dolayısı ile sözü edilen dönemler içinde Luwi varlığı Hitit metinlerde geçtiği göz önünü alınırsa, bölgenin Luwi olma olasılığı bulunmaktadır. Fakat bu savı desteklemek için herhangi bir yazıt ya da arkeolojik bulgu henüz ele geçmemiştir.

Tenedos konumunun güneydoğu kısmında yer alan Hacı Mahmut Mevkii'nde yer alan kayaların bir kaya kutsal alanı olduğu yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Karia Bölgesi'nde yer alan kutsal kayaya benzer bir şekilde var olan bu kaya anıtı bir açık hava kutsal mekanı olduğuna dair benzerlikleri ile dikkat çekmektedir. Batı Anadolu kıyı hinterlandının kayalık alanlardan oluşması doğrultusunda birçok yerde de var olan bu kayalar, antik dönemde kutsal görülmüştür ve muhtemelen aynı amaç doğrultusunda daha sonradan Kybele kayaları¹²⁷¹ olarak adlandırılan bu alan da bir Luwi inanç sisteminin varlığına işaret etmesi bakımından önemlidir. Kybele kayaları olarak adlandırılan bu kutsal nokta aslında Huwassanna kültüründen geri kalan bir arkeolojik veridir.

¹²⁶⁹ Bamyacı 2006, 45.

¹²⁷⁰ Homer. II. XI. XIII: Adaya adını veren Tanrı Tenes, Troialılar tarafında olduğu için Akhalar tarafından öldürülmüştür. Tanrı Tenes, Apollon'un oğlu olarak geçmektedir.

¹²⁷¹ Özgünel 2001, 63.

6.10. Smintheion

Günümüz adı ile Gülpınar köyü sınırları içerisinde, kuzeybatı Anadolu Biga Yarımadası'nın güneybatısında yer alan Smintheion, erken dönem kutsal alan işaretleri gösterir. Strabon'da¹²⁷² bahsedilen bölgenin bir dini merkezi olduğu bilgisi ve kuzey ve güney yönlü kutsal bir yol üzerinde bulunan adak anıtları, tıpkı güneydeki Karia sınırları içerisinde yer alan, Stratonikeia kutsal yolunun Poseidon sunağı boyunca uzanmasına bir kuzey örneği gibi benzerlik gösterir. Tespit edilen kutsal yol, Aleksandreia Troas ile Smintheion Kutsal Alanı boyunca yol kenarlarında bulunan adak anıtları ile birlikte devam eder.¹²⁷³ Smintheion Apollon'a adanmış bir kutsal alan olmasına rağmen yapılan araştırmalar tapınak kalıntılarının Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmesinden çok daha erken dönemlerde bu noktada bir kutsal alan olduğu izlerini ortaya koymuştur.¹²⁷⁴ Hellenistik Dönem'de yapılmış anıtsal dini yapı dışında, alanda Arkaik ve Klasik Dönem'e tarihlenen birden çok mimari terracotta ele geçmiştir.¹²⁷⁵ Dolayısı ile bölge merkezi bir kutsal alan olmasını erken tarihlere çekmiştir. Hatta tapınağın güneydoğu yönünün 20 km uzaklığındaki su kaynağı ve üzerinde bulunan kayaların aşınması ile oluşan mağaralar alandaki en erken kült alanına ev sahipliği yapmıştır. Benzerlerine Batı Anadolu'nun çeşitli noktalarından aşına olduğumuz ve MÖ I. binden bu yana Luwi toplumunun yaşadığı alanlarda görmekteyiz. Apollon'a atfedilen kutsal alan aslında daha erken dönemlerinde adı bilinmeyen bir Luwi Ana Tanrıçası açık hava tapınağıdır.

6.11. Arkaik Priene (Puranda)

Günümüzde Kuşadası ve Söke ilçesi sınırları içerisinde yer alan 1237 metre yüksekliğindeki Samsun (Mykale) Dağı eteklerinde kurulmuş kentin erken dönemlerdeki lokasyonu henüz net değildir. Fakat konum itibarı ile bölgenin en önemli yükseltileri arasında yer almaktadır. Samsun (Mykale) Dağı dilek yarımadası olarak da adlandırılmaktadır.¹²⁷⁶

Çatallar Tepe mevki, Samsun (Mykale) Dağı'nın stratejik açıdan önemli bir noktasıdır. 857 metre yüksekliğindeki bu noktadan Kuşadası Körfezi ve Latmos Körfezi olan Söke Ovası net bir şekilde izlenebilir. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları, Lohmann

¹²⁷² Strabon Geo. II.I.48.

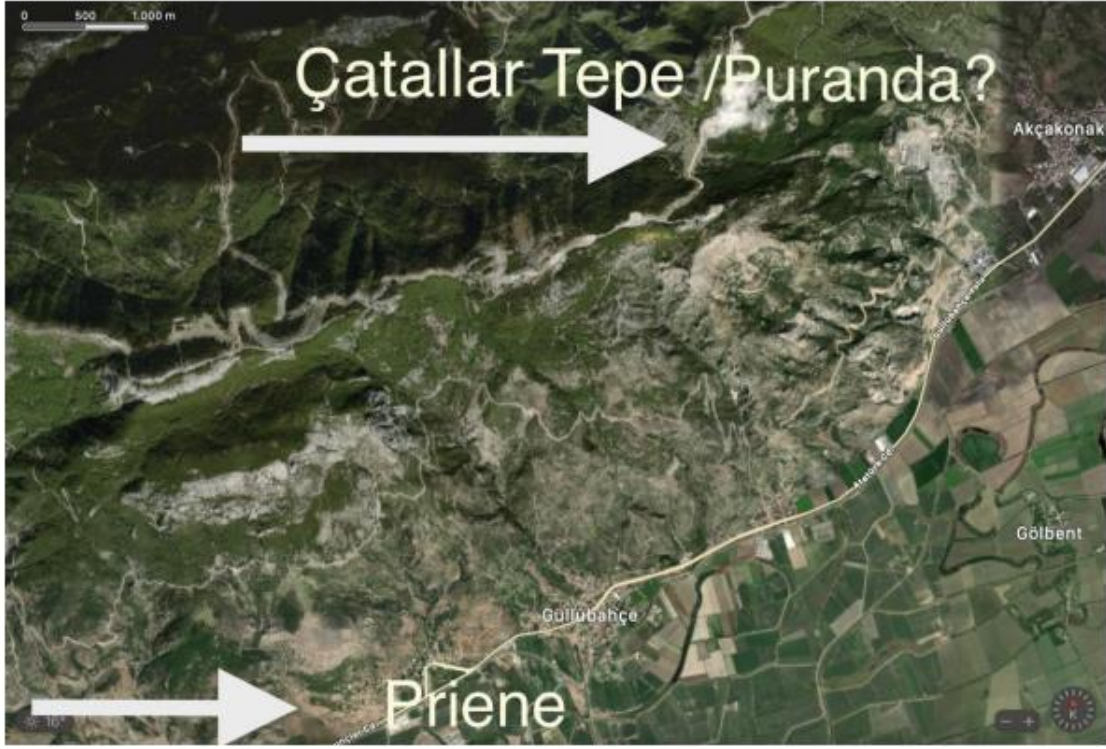
¹²⁷³ Özgünel 2001, 1-63; Kaplan 2016, 54.

¹²⁷⁴ Özgünel 2001, 83-90.

¹²⁷⁵ Kaplan 2018, 8.

¹²⁷⁶ Ateşlier-Erön 2022, 67.

tarafından incelenmiş ve burada Arkaik Panionion Kutsal Alanı ile Melia Antik Kenti'nin bulunduğu öne sürülmüştür.¹²⁷⁷ Ancak, Kleiner ve Hommel'in Güzelçamlı'daki çalışmaları sırasında MÖ 4. yüzyıla tarihlenen ve Panionion Bayramları'ndan bahseden bir yazıt bulunmuştur.¹²⁷⁸ Samsun (Mykale) Dağı Çatallar Tepe'de Arkaik Panionion olduğu iddiası kesinlik kazanmamıştır.

Fotoğraf 6.11. Klasik Priene Kenti ve Çatallar Tepe (Ateşlier – Erön 2022, 68. Figür 2)

Lohmann, Panionion'a 8.36 km mesafede bulunan bir yerleşim yerinin Arkaik Priene olma olasılığının düşük olduğunu belirtmiştir. Çatallar Tepe'deki yerleşimin kimliği konusunda kesin bir iddiada bulunmak zordur.¹²⁷⁹

Antik Dönem'de kutsal alanların kutsallığı ve bu alanlara yapılan yapılar, arkeolojinin temel konularından biri olmuştur. Panionion Kutsal Alanı'nın Samsun (Mykale) Dağı üzerinde yer aldığı bilinmekte ve bu alan birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. 19. yüzyılın sonunda Priene'de kazı çalışmaları yapan Wiegand, Samsun Dağı'nda bir sunak ve tiyatro kalıntısı bulmuş ve buranın Panionion olabileceğini iddia etmiştir. 1950'lerde Kleiner

¹²⁷⁷ Lohmann 2005, 57-91; Lohmann 2006, 241-252; Lohmann 2007a, 575-590; Lohmann 2007b, 59-178; Lohmann 2008, 265-280; Lohmann- Böhne 2011, 137-153.

¹²⁷⁸ Sweeney 2013, 181.

¹²⁷⁹ Lohmann 2007a, 587-578. Figür 5.

ve Hommel, Wiegand'ın buluntularını incelemiş ve bölgeyi Panionion Kutsal Alanı olarak tanımlamışlardır.¹²⁸⁰

Kleiner ve Hommel'in Otomatik Tepe'de yaptığı kazılarda MÖ 4. yüzyıla tarihlenen ve Panionion Bayramları'ndan bahseden bir yazıt bulunmuştur.¹²⁸¹ Lohmann, Samsun Dağı'nda yaptığı yüzey araştırmalarında, Arkaik Dönem Panionion Kutsal Alanı'nın Çatallar Tepe'de yer aldığını öne sürmüştür. Lohmann, mevcut kalıntı ve buluntuların en erken MÖ 4. yüzyılın ortası ve sonrasında kullanım gördüğünü belirtmiştir.¹²⁸²

¹²⁸⁰ Wiegand- Schrader 1904, 14-34.

¹²⁸¹ Kleiner-Hommel-Wiener 1967, 45-63.

¹²⁸² Lohmann 2007b, 81-102.

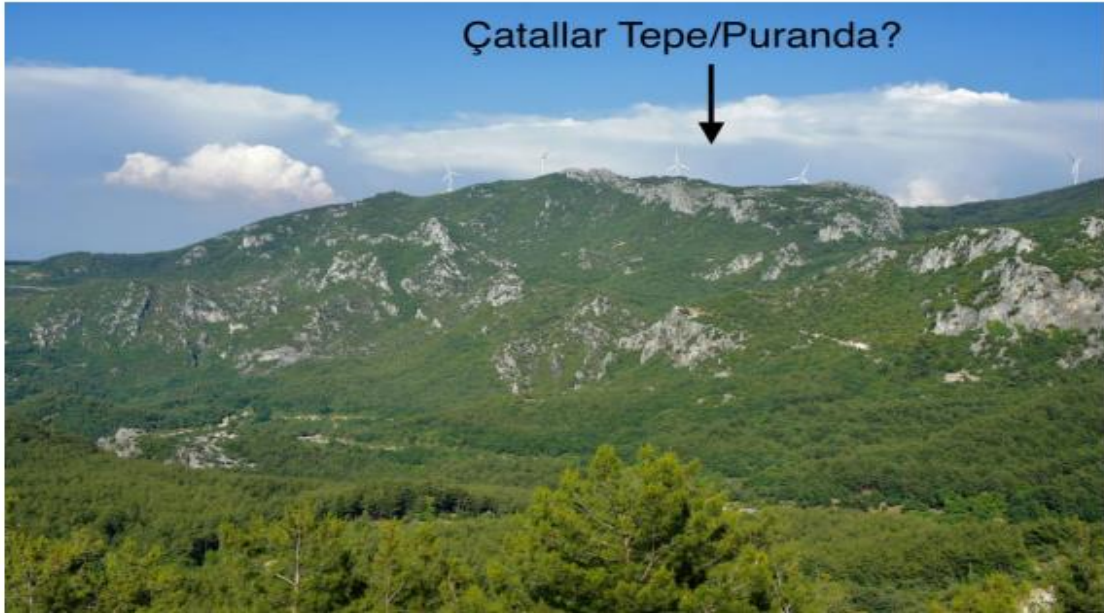
Harita 6.3. Çatallar Tepe Yerleşimi ve Arkaik Tapınak (Lohmann 2011b.)

Çatallar Tepe mevkiinin kuzeyindeki sarp kayalık alan, Lohmann ve ekibi tarafından “Kuzeydoğu Akropolü” olarak adlandırılmıştır.¹²⁸³ Burada yapılan kazılarda, MÖ 7.-6. yüzyıla tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Alanın batısında yer alan ve Lohmann tarafından "Batı Girişi" olarak adlandırılan bölge, güçlü yapısıyla dikkat çeker. Çatallar

¹²⁸³ Lohmann-Kalaitzoglou-Lüdorf 2011, 123-137.

Tepe'deki yerleşimin merkezinde bulunan tapınak alanı düzgün yapısıyla öne çıkmaktadır. Ion düzenindeki yapı 28.8 metre uzunluğunda ve 8.6 metre genişliğindedir. Yerleşim alanında yapılan kazılarda, MÖ 7. yüzyıldan kalma seramik parçaları bulunmuştur. Lohmann, Melia Antik Kenti'nin MÖ 7. yüzyılda iskân görmeye başladığını ve MÖ 600-590 yılları arasında tahrip edildiğini belirtmiştir. Arkaik Panionion Tapınağı'nın ise MÖ 570-560 yıllarında inşa edildiğini ve MÖ 550 yılında bir yangınla yıkılmış olabileceğini ileri sürmüştür.¹²⁸⁴

2020 yılından itibaren Samsun (Mykale) Dağı'nda yeni bir yüzey araştırması başlatılmıştır. Bu araştırmalar sırasında Çatallar Tepe mevkiinde yapılan incelemeler, alanın stratejik önemini ve arkeolojik değerini ortaya koymuştur.¹²⁸⁵ Çatallar Tepe'nin geçmişi ve buradaki yerleşimin kimliği, tarihi metinler ve arkeolojik buluntular ışığında daha iyi anlaşılmasına çalışılmaktadır. Sonuç olarak yüzey araştırması göstermektedir ki, Lohmann ve ekibi Arkaik Panionion'u değil, Puranda ve muhtemelen Arkaik Priene kentini ya da ona ait kent dışı bir tapınağı keşfetmiş olmaları ileri sürülmektedir.¹²⁸⁶ Apasa (Ephesos) Ilıcatepe yakınlarındayken, Puranda'nın ise daha çok iç kesimlerde ve Ephesos'un kuzeydoğusunda yer aldığı, buranın da Küçük Menderes Nehri yakınındaki Büyükkale olabileceği düşünülmektedir.¹²⁸⁷ Bu alan Çekirdek Arzawa olarak kabul görmektedir.

Fotoğraf 6.12. Kuzeybatıdan, Kuşadası-Davutlar Yönünden Çatallar Tepe'ye Bakış (Ateşlier-Erön 2022, 75. Figür 8.)

¹²⁸⁴ Lohmann-Kalaitzoglou-Lüdorf 2011a, 335-337.

¹²⁸⁵ Ateşlier – Erön 2022, 73.

¹²⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için; Ateşlier – Erön 2022, 66-91.

¹²⁸⁷ Yakar 2007, 287.

Fotoğraf 6.13. Çatallar Tepe, Surdan Kuzeye Bakış (Ateşlier- Erön 2022, 74. Figür 5)

Fotoğraf 6.14. Çatallar Tepe. Güney surlarının Latmos Dağı ve Söke Ovası'na (Latmos Körfezi) Bakışı (Ateşlier -Erön 2022, 75. Figür 7.)

Fotoğraf 6.15. Çatallar Tepe. Sur ve Ege Denizi'ne Bakış (Ateşlier- Erön 2022, 74. Figür 6)

Arkaik Priene lokasyonunun tam olarak nerede olduğu ile ilgili araştırmalar önemlidir. Bu sebeple bilgileri sunmak ve son araştırmaları eklemek oldukça önemlidir. Güncel olarak devam eden araştırmalar ışığında Arkaik Priene'nin Lohmann'ın Panionion olduğu bölge olması söz konusu olabilir. Bunun yanı sıra konumuz ile ilgili Klasik Priene alanının kuzeydoğu kısmına denk gelen yerde kaya kutsal alanı da konumuz ile ilgili olarak önemlidir. Araştırmacılar tarafından “Doğu Kaya Kutsal Alanı” olarak adlandırılmış bölge, Priene antik kentinde doğal alanların kutsal noktası olarak kullanıldığının göstergesinin bir kanıtıdır.¹²⁸⁸

¹²⁸⁸ Filges 2015, 82-83.

Fotoğraf 6.16. Priene Kutsal Alanı Nişleri (Işık, 1999. Resim 11.)

Kutsal alan içinde yapılan çalışmalar sırasında, MÖ 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen bir taht üzerinde oturur bir şekilde betimlenmiş, elinde tymphanon tutan ve her iki yanında aslanın yer aldığı pişmiş toprak Kybele figürini tespit edilmiştir. Ayrıca kutsal alan mağara benzeri derin kaya yarıkları içinde Kybele, Demeter ve Persephone ya da Nymphe olduğu düşünülen pişmiş toprak figürinleri bulunmuştur. Alanın yakınlarında bulunan dokuma tezgahı ağırlıkları da kutsal alanın bir ana tanrıça kültü ile bağlantısını desteklemektedir.¹²⁸⁹

¹²⁸⁹ Filges 2015, 91-95.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmamızda, Luwiler Tanrı ve Tanrıçaları incelenmektedir. Çalışma kapsamında, 20. yüzyılda Luwilerin akademik olarak keşfedilme süreci ve araştırmaları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Emil Forrer'in çivi yazılı arşivlerdeki Luwi dilini okuması ile Luwi, Hitit ve Grek mitolojileri ve tanrıları arasındaki benzerlikleri, Hawkins'ın Luwi Uygarlığının kökleri ve yayılımı hakkındaki bilgi verisine, Bachvarova'nın dil değişimi örnekleri ile ritüelleri aktarmasına kadar birçok önemli araştırma ve bulgu ele alınmaktadır. Sözü edilen akademik çalışmalar Luwilerin tarihini, dillerini ve kültürlerini anlama çabalarını gösterir. Bu araştırmalar doğrultusunda tez çalışmasında konular ele alınmış ve aktarılmıştır.

Luwi izlerine dair en erken izler, MÖ III. bin itibari ile ilk Luwi yerleşimleri ortaya çıkarken, MÖ III-II. bin ise ilk defa Luwice konuşulduğu düşünülen bölgelerin ortaya çıktığı dönemlerdir. Göç dalgası boyunca gözlemlenen yayılım göstermektedir ki, Hititler Orta Anadolu merkezli bir yerleşime geçerken, Luwiler ise Batı Anadolu ve Akdeniz boyunca uzanan coğrafyaya yerleşirler. Daha sonraki arkeolojik veriler Hititler vesilesi ile ortaya çıkmaktadır. Luwiler, Hititler ile çağdaş önemli bir kültürel uygarlıktır. Batı Anadolu'da en azından Hititler kadar sistematik bir şekilde kayıt altına alınan filolojik verilerin olmaması, bizleri Luwileri ikinci bir ağızdan tanımamıza ve incelememize yönlendirmiştir. Fakat Batı Anadolu'da aynı tarihleri kapsayan zengin arkeolojik kanıtların Hitit buluntusu olarak sayılması bu çalışmanın yapılmasının temel nedenlerinden biri olmuştur. Hititler ile çağdaş oldukları yapılan siyasi anlaşmaların, ritüellerin ve dini festivallerin, dua metnlerinin, annallerin, mektupların, kayıt altına alınması vesilesi ile öğrenilmiştir. Hitit metinlerinde ilk kez I. Hattuşili Dönemi'ne ait metinde, Arzawa üzerine sefer yapıldığı belgelenmiştir. Arzawa Ülkesi II. Murşili Dönemi'nde Hititlerin atadığı bir vassal tarafından yönetilmiştir. Bu dönemden itibaren Hititlerin tek muhatabı Arzawa Ülkesi olmaktan çıkarak, Çekirdek Arzawa, Hapalla, Mira-Kuwaliya, Şeha Nehri Ülkesi ve Wiluša krallıkları şeklinde Hitit metinlerinde kayıt altına alınmıştır. Tam anlamı ile merkezi bir krallıktan oluştuğu henüz neticelendirilmemiş bu bölgesel krallıklar yerel popülasyon açısından Luwili olarak adlandırılmıştır. Bölgelere Batı Anadolu dışında Kizzuwatna ve Tarhuntassa da eklenmiş ve Luwi çalışmaları içerisinde yer almıştır. Çalışmalarda Hitit metinleri, Luwice metin yazıtları ve Luwi Hiyeroglifleri birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Luwiler, Hitit Dönemi itibari ile var olmuş, devamında Lykia ve Karia'da da izleri yok olmamıştır. Bu nedenle yapılan çalışmalar sadece Hititolojik çalışmalar ile sınırlı kalmamış, Klasik Arkeoloji alanını da

kapsayarak “Luwi Araştırmaları” arkeoloji alanında yeni bir soluk olmuştur. Luwi tarihinin geniş bir arkeolojik perspektifte yer almasının nedenlerinden biri filolojik bazı izlerin Lykce ve Karca’da devam etmesidir. Ayrıca bu dili konuşan halk, Hitit Krallığı’nın altına hiçbir zaman girmemiş ve Güneybatı Anadolu’da MÖ I. binyıldaki alfabetik geçişte izlerine rastlanılmıştır. Hititlerin yıkılışı ile birlikte her ne kadar Luwiler ile ilgili ipuçlarının azaldığı düşünölse de aslında birçok farklı bölgede yayılım gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Bunun için Luwi Hiyeroglifleri mercek altına alınmıştır. İkincil kaynaklar için ise, daha çok Luwiler hakkında yapılan çalışmalar üzerine olan süreli yayınlar, kitaplar, sözlükler, monografilerden oluşmaktadır.

Medinet Habu’daki III. Ramses Tapınağı’nda tasvir edilen Deniz İnsanları tasviri, dönem itibari ile oldukça önemlidir. Bu dönem Hititlerin yıkılışı, Karanlık ağ ya da Deniz Kavimleri Göçleri yani MÖ 1200-900 arası dönemdir. Çok geniş bir coğrafiyada dağılım göstermesi dışında ayrıca çok geniş bir kronolojik süreci de kapsayan Luwi tarihi, arkeolojide bulunan bazı kronolojik problemlerin özömlenmesini de sağlayabilir. Bu açıdan Medinet Habu’daki tasvir edilen insanların Luwiler olma olasılığı, oldukça önemli bir çalışmanın içinde yer almamızı sağlamıştır.

Luwilerin Anadolu’nun geniş bir coğrafiyasında ve geniş bir kronolojik süreçte dağılması, arkeolojik ve tarihsel çalışmalara önemli bir zorluk ve bunun yanında bir fırsat sunmuştur. Luwi költürünün ve dini inançlarının incelenmesinin, Anadolu’nun tarih ve költürü hakkında derinlemesine bir anlayış sağlayabileceğı ve yeni perspektifler sunabileceğı söz konusudur.

Luwi dini, coğrafi ve sosyolojik koşulların etkisi altında şekillenmiştir. Luwi dini ile ilgili bilgiler, Hitit arşivlerindeki dini metinlerden ve sonraki Hiyeroglif Luwicesi metinlerden elde edilmektedir. Luwi dini, Hititlerin politikaları ve dönemin genel dini ortamıyla iç içe geçmiştir. Hititlerin başkenti Boğazköy/Boğazkale (Hattuşa) olmak üzere Kuşaklı Höyük (Sarissa), Maşat Höyük (Tapigga), Eskiypar (Tahurpa) ve son zamanlarda Ortaköy (şapinuva) gibi merkezlerden gelen tabletler ve bu tabletlerin içeriğini oluşturan dinsel büyü ritüelleri, fal metinleri, kehanetler, dualar Luwi dini hakkında çok sayıda bilgi içermesi açısından oldukça önemlidir. MÖ II. binyıla dair yerel költler hakkında elde edilen izler, Bawanyepeck tarafından *die Rituale der Auguren* adlı çalışma başta olmak üzere, Archi, Collins ve Hutter gibi bilim insanların Arzawa költleri hakkında birçok çalışmaları bulunmaktadır. Hititlerde, kralın öldükten sonra tanrı olma inancı, dağlar, ırmaklar göller,

büyük gösterişli kayalar gibi doğa kavramlarına atfedilen kutsallık özellikle MÖ I. binyılda Batı Anadolu’da Luwi inanç sisteminin bir göstergesini sunar.

Hitit dininin büyük bir parçasını oluşturan Hitit mitlerinin karmaşık bir yapıya sahip olduğu ve farklı kültürlerden etkilenecek şekilde şekillendiğini gösteren bu çalışmada, mitlerdeki temaların, ritüellerin ve tanrıların benzerlikleri ve farklılıkları incelenerek, Anadolu’nun dini ve kültürel geçmişi hakkında oldukça geniş bilgiler sunar. Bu konu çalışmasında asıl önemli noktalardan biri sayılan ve oldukça çok kapsamlı araştırmalar bulunan Hitit mitlerinin diğer Mezopotamya ve Grek mitolojileri ile olan ilişkileri bir sonuç olmaktan ziyade zincir halkasının bir yapı taşı olarak yeni bulgular doğrultusunda araştırılarak genel bir bağlam oluşturulmaya çalışılmıştır.

II. Muwatalli ile Wilusa’lı Alaksandu arasında yapılan antlaşma metni, Wilusa’nın tanrıları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. İki ülke arasında yapılan anlaşmaya tanrıların şahitlik etmesi, Wilusa’nın baş tanrısı olan ve metinde “Ordunun Fırtına Tanrısı” şeklinde nitelendirilen Apaliuna’u tanımamızı sağlamıştır. Anlaşma metnine göre Apaliuna Hitit Fırtına Tanrısı’na denk bir tanrıdır. Bu bilgiler doğrultusunda çalışma içinde Wilusa baş tanrısı Apaliuna mercek altına alınmış ve tüm arkeolojik veriler üzerine yapılan araştırmalar sunulmuştur. Özellikle Apollon ile olan bazı benzerlikleri üzerine dikkat çekerek, tanrının kökeni ve Luwi bağlantıları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. En son yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Apaliuna ile Apollon aynı tanrının devamı olduğu olasılığıdır. Sunulan kaynaklar doğrultusunda, Apaliuna’nın Apollon olduğu kabul edilirse, sorulacak birkaç soru ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Apollon Luwi kökenli bir tanrı mıdır? Hint-Avrupa kökenli olmayan başka bir geleneğe mi aittir? Anadolu’ya, belki de Wilusa/Troya aracılığı ile göç etmiş bir Grek tanrısı mıdır? Her iki bölgenin altında yatan erken bir alt katmana ait olan Batı Anadolu tanrısı mıdır? Yoksa “arayüz” kültürünün bir parçası mıdır? İnceleme aşamasında olasılıklar göz önüne alınarak bazı soruların cevapları aranmıştır. Sonuca varmak için birkaç öneride bulunmak gerekirse, Apollon için kökensel bir sonuç oluşturmak, şu an için elimizdeki kanıtlar doğrultusunda kesinlik bildirmemiştir. Fakat Apollon’un Proto-Grek bir tanrı olduğu, Arzawa ritüellerinde vebayı önlemek adına yapılan ritüellerdeki şifacı Luwi tanrısı olma olasılığı yüksektir ki, bu da İlyada’da da bahsi geçen, fareleri kovan, farelerin efendisi anlamı taşıyan, Troas’daki Apollon Smintheus kültünü akla getirir. Luwi ritüellerinden bir olan Dandanku ritüelinde, Heptad’ın yardımı ile vebayı kışkırtan tanrı, atların çektiği bir araba ile Luwi Savaş tanrısı Yarri’dır. Yarri/Jarri, Karanlıkların tanrısı Marwainzi ile denk bir tanrı olarak birlikte anılmaktadır. Marwainzi, Santa Marwainzi olarak

Kululu 2 stelinde geçmektedir. Yarri bazen, Luwi Savaş tanrısı Santa ile birlikte anılmaktadır. Ok ve yay kullandığı, *Yayın Efendisi* unvanını aldığı ve düşmanı okları ile vurduğu bilinmektedir. Melchert, Yarri'nin Lykialı *Hatahe* ile bir tutulması gerektiğini öne sürmektedir. Bilindiği üzere vebayı doğuran ve ortadan kaldıran tanrı Apollon ile benzerlikleri bu noktada önemlidir. Archi bu durumu Ege kıyılarının Luwi nüfusu ile teması ya da kültür etkileşimi olarak belirtse de bu çalışmaya göre aslında Apollon'un da bir Luwi tanrısının ta kendisi olduğu yönündedir. Yarri, devamı niteliğini gösteren Apollon Smintheus'a atfedilmiştir. Ambazzi (Batı Luwi kökenli) bazı Luwi ruhlarının kışkırttığı bir hastalığa karşı ayini sırasında kayda geçmiş bilgilerde, hastalığın "kötü bir insana" veya bir "fareye" bulaştığı yönündedir. Ambazzi hastalığı ortadan kaldırmak için hastalığı insandan alıp fareye geçirir. Tüm veba ve hastalık fareye geçince fare bulunan bölgeden uzaklara yollar. Ritüelin devamında iki saf fare kurban edilir, kanları ekmeğe dökülür, vücut parçaları kızartılır ve ardından Tarpatassa ve Mamma iblisleri tarafından yenmeleri için verilir. Bu bir Grek dini geleneği olarak süregelen Apollon Smintheus kültü ile benzerlik gösteren ritüel örneğidir. Ayrıca Archi, Apollon Smintheus kültünü Ambazi ritüeli ile ilişkilendirmiştir. MÖ I. binde bu sürecin başlangıç tarihi olarak seçilir ve sürecin başlangıç noktası Millawanda/Miletos'taki Miken yerleşimi olabilir. Apaluwa'nın bir şifacı tanrı olarak bölgeler üstü ün geliştirmiş bir tanrı olduğunu varsayabiliriz.

Apaliuna ve Apollon'un birçok açıdan benzerlikleri kanıtlarla ile desteklense de kesin bir sonuç elde etmek için daha fazla araştırma gerekmektedir. Önerilen bazı soruların yanıtlarının, Apollon'un kökeni üzerine yapılan spekülasyonlar olduğu belirtilmiştir. Luwi güneş tanrısı Tiwad ile Apollon arasındaki benzerlik antik dönem inançları ve sembolizmi ile desteklenmektedir. Ancak, eldeki kanıtlar dahilinde bu konu henüz netlik kazanmamıştır. Bu noktada Apollon'un kökeni ve ilişkileri hakkında daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

Arzawa tanrılarının incelenmesi, çeşitli kaynaklardan alıntılar içeren detaylı bir çalışmayı temsil etmektedir. Bu tanrılar arasında ^{dKAL}LAMMA tanrıları, Marwainzi ve Markuwaya gibi karanlık tanrılar, Uliliyassi gibi tanrılar bulunmaktadır. LAMMA bazı kaynaklarda av çantası koruyucu tanrısı olarak görülmektedir. Luwi tanrıları hakkındaki birçok ayrıntı Arzawalı kâhinlerin yapmış olduğu dini ritüellerden ortaya çıkmıştır. Bir toplumu ya da dini anlamanın en önemli noktalarından biri sayılan ritüeller, Hitit kaynaklarında oldukça fazla sayıda ve çeşitte bulunmaktadır. Luwilerin, adeta tanrılar, tanrıçalar ve doğa unsurlarının içinde yer aldığı varlıklar ile çevrelenmiş bir manevi dünya

olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, Arzawa kültürünün dini yapılarına ve bölgesel tanrısal etkileşimlere ışık tutarak, Orta ve Batı Anadolu'daki dini ilişkilerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Arzawa Krallığı ile birlikte Batı Anadolu'nun Karia başta olmak üzere, Lydia, Mysia, Troia, Lykia ve Kizzuwatna gibi bölgesel birliklerin aynı dini inancı paylaştıkları belirtilmektedir. Karialıların Zeus Karios Kutsal Analı'nda "kardeş bildikleri" Lydialılar ve Mysialıların da paylarının olduğunu belirtmesi ortak bir inancın olduğunu göstergesidir.

Huwassanna kültü, tez çalışması içinde oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Huwasi- sözcüğü taş, kutsal taş anlamına karşılık gelir ve adı, kendini niteler bir şekilde "Kutsal Taş Annesi" ya da Hutter'in deyimi ile "Huwasi Taşının Anası" şeklinde çevrilmiştir. Huwasi- MÖ II. binyıldan itibaren Anadolu inancında özellikle açık hava tapınaklarında ve yaban alanlarda inanç nesnesi olarak kutsal sayılmıştır. Huwasi stel, dikilitaş anlamına gelir. Genellikle taştan, daha az sıklıkla ahşap veya hatta gümüşten yapılmış kült objelerinin ritüeller esnasında yanına getirildiği yaban alanda büyük kayalar şeklinde yer alan bir kült imajıdır. Hitit panteonuna dahil olmuş, büyük ve köklü tanrıçalardan bir tanesi olan ve Luwi izlerinin oldukça fazla olduğu tanrıça, DGAZ.BA.A.A logoram ile II. Murşili – Manapa-Tarhunta ve II. Muwatalli – Alaksandu anlaşmalarında şahitlik eden tanrılar arasında rastlanılır. Dini ritüel festival metinlerinde de adına sıkça rastladığımız tanrıça ayrıca, Luwi iyileştirme / şifalandırma ritüellerinde de yer almaktadır. Özellikle Bappi'nin Ritüeli'ndeki rolü dolayısıyla, Hekate deipna için yapılan ritüellerle benzerliği oldukça önemlidir. Hekate'nin köklü bir Luwi tanrıça olabileceği olasılığı Huwassanna araştırmaları üzerinden yola çıkılarak incelenmiştir. Öte yandan MÖ I. Binde Batı Anadolu'da birçok taş ve kaya kültürünün Kybele olarak tanımlanmasına dikkat çekerek aslında, huwasi taşının Kaunos, Knidos, Gerga ve Alabanda gibi Kar kentlerinde *baitylos*, *omphalos* gibi kutsal imajların tanrı temsilleri olduğu belirtilerek altı çizilmiştir. Bu çalışmalar birebir doğrultuda Huwassanna kültü ile ilişkili olduğu ipucunu taşınasalar da yapılan tapınım şekli tarihi ve coğrafyası takibinde Luwi bağlantılı bir tapınım ile ilişkili olduğu akla gelmelidir. Modern araştırmacıların tüm taş, kaya ya da dağ kültürlerini Batı Anadolu'da Kybele olarak adlandırılmasının aslında arkeolojik araştırmaların eksikliği ile saptanılmayan bir Luwi Tanrıçası olduğu söz konusu olabileceği konunun en dikkat çekilmesi gereken yerlerinden biridir. Kybele olarak adlandırılan Phryg ana tanrıçasının adına dair kanıt, Phryg ve İonia bağlantısı arasındaki MÖ 7-6 yüzyıla tarihlenen, İonia üretimi kırık bir vazo parçası üzerine kazınmış *Kubela* yazısından gelmektedir. Ayrıca taşınan kültürün sembolik olarak "Kybele kara taşı", tılsımlı bir gök taşı olması huwasi taşı ile benzerdir. Daha önce araştırılmayan ya da

konu hakkında keşfedilen buluntuların tümünü Hititlere dayandırmak, Luwi kültürünü yok saymak olur. Çalışmalar doğrultusunda, Huwassanna'nın diğer Luwi ve Grek tanrıçaları ile olan benzer noktaları, Huwassanna kültünün Hitit dinine nasıl entegre olduğu, Huwassanna ritüellerinin ikonografik ve arkeolojik bulgularla karşılaştırılması, Batı Anadolu'daki bilinmeyen kült noktalarının Huwassanna kültü ile karşılaştırmalı analiz gibi konular daha sonraki araştırmaların da konusu olabilir.

Luwi kökenli ritüel metin ayrıntılarında, tanrıların insan eli değmemiş alanlarda yaşadığı bu alanların yaban olarak tanımlandığı bilinmektedir. Ritüeller, ritüel malzemeleri ile birlikte yaban alana gidilerek yapılır ve burada iki tarafa KÁ.GAL yapılır. KÁ.GAL “büyük kapı, şehir kapısı, ana giriş” anlamına gelmektedir. KÁ.GAL ile geçen tanrılar ise koruyucu av çantası ile birlikte geçişi sağlar. Tanrının dünyaya geçişini sağlayan bu kapılar bir nevi portal görevi görmektedir. Tanrı ya da tanrıça insandan daha saf ve kutsal olması nedeniyle bulunduğu yerin tamamen arındırılması söz konusudur Aksi taktirde tanrı insanlara öfkelenebilir, kızabilir veya küsebilir. Tanrıların tapınakları kent dışında olur ve tanrıyı ziyaret etmek için mekana girilirse kişinin temizlenip arındırılması gerekir. Tanrının saf ve temiz olduğu inancı bir başka arınma ritüelinde karşımıza çıkmaktadır. Ritüel “tanrıyı içme” adı altında uygulanarak kişi tüm kötülüklerden arınarak, tanrıya yaklaşır. Bu nedenle tanrılar kişiselleştirilmekten uzak daha çok tüm doğa unsurlarını kapsayan saf ve temiz varlıklar olarak görülmektedir.

Kişisel arınma ritüellerinde kötülükten, hastalıktan ya da erginliğe geçişte ise, yıkanma, liminal geçiş, nehirde yıkanma, kapıdan geçme gibi eylemler bulunmaktadır. Bu geçiş metinlerde, ^{GIŠ}*hatalkeššar* olarak geçmektedir. Ünal, “alıç” anlamına geldiğini, Puhvel ise “dikenli kapı” olarak bir karşılık bulduğunu bildirir. Eşikten geçen kişi adeta yeni bir kimlik kazanır ya da her ne niyetle geçişi sağlamak isterse ritüel buna göre uygulanır.

Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli nokta Grek tanrısı olarak geçen Dionysos'un kökenini araştırarak Luwi bağlantılarını bulmak olmuştur. Grek tragedyasında hakkında oldukça fazla kaynağa sahip olan tanrı, ölen ve yeniden dirilen ve *sacer ludus* olarak bilinen “ritüel dansı” temalı bir tanrı modelini temsil etmesi kökeninin araştırılması gerektiğinin en önemli unsurlarıdır. Temelde, ritüel dinlerinden meydana gelen Mısır, Babil, Filistin ve hatta Hitit ve Luwi dinleri içinde aynı dokuların bulunması, tanrının geniş bir alanda varlığının yansıdığını göstermiştir. Ritüellerde sıkça rastlanan ölümün dramatize edilmesi ve tanrının yeniden dirilmesi *eniautos daimon* olarak adlandırılır. Tanrı ya da kral

ölür, yeraltına gider, ölümü yenerek tekrar dirilip kutsal evliliği *hieros gamos* gerçekleştirir. Buna ek olarak, ölen ve yeniden dünyaya gelen tanrı-kral ritüel motifinin mevsimsel bir döngüyü ifade ettiğini de gözden kaçırmamak gerekir. Mevsimlerin periyodik olarak değişmesi ritüelleşerek tanrısal bir olguya dönüşmesi söz konusudur. Ritüellere toplumun tamamı katılır ve yaşamın yeniden dirilmesi için etkinlikler düzenlenir. Törenler boşalma *kenosis* ve dolma *plerosis* ritüelleri olarak iki grupta ele alınır. Boşalma ritüelleri, yaşamın ve canlılığın yok oluşunu temsil ederken dolma ritüelleri, yeni bir sürecin başlangıcını ve yeniden doğuşu ifade eder. Tıpkı arınma veya şifalandırma ritüellerinde karşılaştığımız tanrılar ve kişiler için ayrılan geçiş ritüellerinde olduğu gibi ölme ve tekrar dirilme ritüelleri de kişisel ritüeller olarak uygulanabilir. Bu törenler erginlenme adı altında *telesterion* gibi terimler ile karşılık bulur. Bu tarz ritüeller toplumsal olmaktan daha çok gizli ve bireysel olarak gerçekleştirilir. Ritüellerin, Luwi ritüelleri ile örtüşmesi önemlidir. Dionysos için üzerinde durulması bir başka konu da bağ ve şarap tanrısı olmasıdır. Luwi ritüeli üzerinden yola çıkarak izlerine rastladığımız, Luwi bağ ve şarap tanrısı Winiyanta, Dionysos'un kökenindeki bağlantıyı oldukça benzer bir şekilde yansıtmaktadır. Ritüelde, *huhupal* adı verilen bir müzik aletinden içki içildiği aktarılır. Müzik aleti olarak tanımlanmasının nedeni *huhupal* adlı kadehin bir ritim halinde karşılıklı tokuşturulması ile çıkan sestir. Bir libasyon sahnesini hatırlatan diğer ritüel esnasında hiçbir damlasını yere dökmek kaydı ile marnuwan birasının bir huhupaldan bir diğer huhupala döküldüğü bilgisi oldukça önemlidir. Ritüel ayrıntıları göstermektedir ki çıkan ses eşliğinde Luwi Şarkıları söylenir. Tüm toplumun katıldığı bu kutsal etkinlikte tanrının müzik ve dans eşliğinde yeniden gelmesine / doğmasına eşlik edilir.

Luwi erken dönemlerinde doğa unsurlarının önemli ölçüde kutsallığı çalışma kapsamında açık hava tapınaklarının ele alınmasına sağlamıştır. Tanrıları çalışma gayerti içerisinde tanrılara atfedilen mekanları saptamak da oldukça önemli görülmüş ve çalışmaya dahil edilmiştir. Buna göre eldeki kaynaklara göre dağlar, nehirler, pınarlar ve yabanıl alanlar kutsal olarak kabul edilmiştir. Fırtına Tanrısı Tarhunt sadece doğa olayları özelliklerini yansıtmaz ayrıca kendisi dağ olarak kabul görür. Böylece tapınak prototipi olarak ele alınacak mekanlar dağların zirveleri, açık ve yüksek mekanlar, liman kayaları ve tepe örnek gösterilmektedir. Batı Anadolu coğrafyası ile paralel bir inancın evrildiği gözler önündedir. Coğrafya dağlık ve bolca nehrin kıyının kayalık alanın bulunduğu bir profili ortaya koymaktadır. Bu sebeple sözü edilen mekanlar ilk mabet, arkaik ve öncesi kült noktaları olarak kabul edilir. Özellikle Karia Bölgesi içerisinde birçok örnek mekan bulunmaktadır.

Çalışmanın bir diğer önemli kısmı bu mekanların özellikle MÖ I. binyılda faaliyet gördükleri noktaları saptamak olmuştur. Ayrıca MÖ I. binyıldan itibaren coğrafya üzerinde her ne kadar birçok medeniyet barınmış olsa da kült noktaları aynı kalmıştır. MÖ I. bin tapınımının kültlerde yapılan dini törenlerde tanrı figürüne yer verilmediğinden ve bir tapınak yapısına ihtiyaç duyulmadığından bahsetmektedir. Ayrıca Khalki Kenti'nde bulunan Zeus ve Hekate kültlerinden, menhirlerden, hermelerden, Osiris kültündeki Djed-pillar temsillerinden yola çıkarak erken dönem kültürlerin kutsal taşlar, baityloslar ve omphalos olduğundan bahsedilir. Bu tarz mekanlarda en çok karşılaşılan dişil ve eril bir tanrısallığın varlığıdır. Hieros gamos olarak daha sonraları Hititlerde varlığını ortaya koyan bu inanç, tanrısallığın ipuçlarını vermektedir. Buna göre dağlık kayalık kutsal açık hava noktaları hem eril hem de dişil bir gücün varlığını ortaya koymaktadır.

Bu doğrultuda aslında Luwi izlerini ve özelliklerini taşıyan tüm saptamalar genel bir söylem içerisinde kalmıştır. Konunun aydınlatılması için bazı benzerlikler saptanarak, varsayımlar dile getirilmiştir. Batı Anadolu'da özellikle MÖ I. binde yoğun bir Luwi etkisi olduğu artık bilinmektedir. Kültürel açıdan hemen hemen her alanda bir tanrının bulunması bu çalışma açısından oldukça büyük bir kaynaktır. Tanrıların heykele, seramik veya taş ya da ahşap tasvirlerle yansımaları yazıtlarda rastlanması, antik dönem insanının her alanda tanrılarla birlikte yaşadığının bir göstergesidir.

Aynı şekilde kültürel obje olarak tapınım gerçekleştirilen tanrıların MÖ I. binyılda evrilerek Hellenistik Roma Dönemlerine değin uzanan tanrı modelleri erken evrelerde daha çok kişiselleştirilmeden uzak bir şekilde taş ya da kaya şeklinde daha çok doğa unsurlarını yansıtırken Arkaik geçişte tanrılar daha çok kişiselleştirilerek insan formunu almıştır. Bu çalışma akademik anlamda bilimsel çalışmalar ile desteklenerek Luwi tanrılarını saptamaya yönelik bir gayreti ortaya koymaktadır. Daha sonrasında yapılacak çalışmalar için bir öncü olması umudu ile tamamlanmıştır.

8. KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- (=Ael. Na.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *De Natura Animalium*. Aelianus, with an English translation by Scholfield A. F., Heimann. Vol. 3 Loeb Classical Library.
- (=Aesch. Supp.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Suppliant*. Aeschylus, with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 2. Suppliant Women. Herbert Weir Smyth, Ph. D. Cambridge, MA. Harvard University Press. 1926.
- (=Anton. Liber. Met.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Antonini Liberalis, Metamorphoseion*. G. P. Boudaan-E. V. Temminck, Lugduni Batavorum, 1778.
- (=Apollod. Bib.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Bibliotheca/Yunan Mitolojisi* with an English Translation by Nirven, N. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- (=Apollon.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Apollonius Rhodius. *Argonautica*. George W. Mooney. London. Longmans, Green. 1912.
- (=Apul. Met.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Apuleius*. The Golden Ass, being the Metamorphoses of Lucius Apuleius. Stephen Gaselee. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons. 1915.
- (=Apul. Met.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Golden Ass, being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*, Stephen Gaselee. London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's Sons.
- (=Aristoph. Com.) *Aristophanes Comodiae*. (Eds. F. W. Hall ve W. M. Geldart.), Vol. 2. Oxford. Clarendon Press.

- (=Aristoph. W.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Wealth*. The Complete Greek Drama, Vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938.
- (=Cal. Apollon.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hymns and Epigrams*. Lycophron. Aratus. A. Mair. Londra. 1921.
- (=Catul. Carm.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Carmina of Gaius Valerius Catullus*, C. Leonard C. S. London. Smithers. 1894.
- (=Cic. Rep.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Librorum de Re Publica Sex*. C. F. W. Mueller. Leipzig. Teubner. 1889.
- (=Demosth.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Funeral Orationes*. W. Rennie. Loeb Classical Library. 1931.
- (=Diod. Sic.) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodori Bibliotheca Historica*, Immanuel Bekker. Ludwig Dindorf. Friedrich Vogel. In aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1888-1890.
- (=Eur. Phoen) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Phoenissae*. Edited by Whitney J. Oates ve Eugene O'Neill, Çeviri: E. P. Coleridge Vol. 2, New York. Random House. 1938.
- (=Eur. IT) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Complete Greek Drama*, edited by Whitney J. Oates and Eugene O'Neill, Jr. In two volumes. 1. *Iphigenia in Tauris*, translated by E. P. Coleridge. New York. Random House. 1938.
- (=Eusebius) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Ecclesiastical History*, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J. E. L. Oulton. H. J. Lawlor. William Heinemann; G. P. Putnam's Press; Harvard University Press. London, New York, Cambridge, Mass. 1926-1932.

- (=Hdt. His.) Kullarılan Metin ve eviri: Herodotos, *Historiai* with an Engilsh translation by A. D. Godley. Cambridge. Harward University Press The Loeb Classical Library. 1920.
- (=Hesiod. Th.) Kullarılan Metin ve eviri: The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. *Theogony*. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914. London.
- (=Homer. II.) Kullarılan Metin ve eviri: Homer. *The Iliad* with an Engilsh Translation by A. T. Murray, Ph. D. in two volumes. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1924.
- (=Homer. Od.) Kullarılan Metin ve eviri: Homer. *The Odysea* with an Engilsh Translation by A. T. Murray, Ph. D. İn two volumes. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1919.
- (=Mac. Sat.) Kullarılan Metin ve eviri: Macrobius. *The Saturnalia*. Percival Vaughan Davies. New York ve London. Columbia University. 1969.
- (=Paus.) Kullarılan Metin ve eviri: *Periegeta/Description of Greece*. W. H. S. Jones, Litt. D., MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1918.
- (=Pin. Olym-Pyth.) Kullarılan Metin ve eviri: *Olympionikai ve Pythionikai*: Race, W. H. Race. *Pindar, Olympian Odes, Pythian Odes*. Cambridge (MA): Harvard University Press. The Loeb Classical Library.
- (=Pin. Nem.) Kullarılan Metin ve eviri: Pindoros. *Nemeonikai: Race, Pindar: Nemean Odes, Isthmian Odes, Fragments*. (ev. W. H. Race). Cambridge (MA): Harvard University Press. The Loeb Classical Library.

- (=Pliny. Nat.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny the Elder. *The Natural History*, John Bstock, M. D., F.R.S. H.T. Riley, Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street. 1855.
- (=Plutarch.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarchos. *Moralia Quaestiones Romanae. Moralia*. Babbitt, F. Cole. MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1939.
- (=Ov. Met.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Publius Ovidius. *Metamorphoses*. Coşkun Abuagla, A. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- (=Step. Byzantios.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephanos Byzantios. *Ethnika Stephani Byzantii, Ethniconym "quæ supersunt"*, Meineke A. ve G. Reimeri. Berolini, 1849.
- (=Strab. Geo.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon. *The Geography of Strabo*. Jones H. L. New York 1917. The Loeb Classical Library.
- (=Tac. Germ.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Tacitus. *Germanica*. W. Hamilton. Oxford: Clarendon Press.
- (=Tac. His.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Tacitus. *The Histories*. W. Hamilton Fyfe. Vol I-II. Oxford: Clarendon Press.
- (=Theoph. Car.) Kullanılan Öetin ve Çeviri: Theophrastos. *The Characters of Theophrastus*. J. M. Edmonds. London.
- (=Clem. Protr.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Titus Flavius Klemens. *Protrepticus (Exhortation)*. 2020. (elektronik kaynaklarda)
- (=Clem. Protr.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Titus Flavius Klemens. *Stromata* P. Schaff. 2021. (elektronik kaynaklarda)
- (=Liviy.) Kullanılan Metin ve Çeviri: Titus Livius. *The History of Rome, Book 1-4*. (Ed. Rev. Canon Roberts). New York. 1912.

(=X. Eph.)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Xenophon. *Xenophon of Ephesos Erotici Scriptores Graeci*, Vol. 1. (Çev. Rudolf Hercher). Leipzig.

MODERN KAYNAKLAR

Abusch, T. (2015). *The Witchcraft Series Maqlû*, SBL Press, Atlanta, Georgia.

Adiego, I. X. (2007). *The Carian Language*, Leiden Boston: Brill.

Adiego, I. X. (2019). “Archaic Carian”, O. Henry (Editör), *Karia Arkhaia. La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide* içinde (23-41). İstanbul.

Agelidis, S. (2014). “Pergamon’da Tanrılar ve Kutsal Alanlar”, F. Pirson, A. Scholl (Editörler) *Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon* içinde (387-389). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akar Tanrıver, D. S. (2009). *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Akarca, A. (1959). *Les monnaies grecques de Mylasa*, Paris.

Akat Özenir, S. (2018). Lydia’da Ana Tanrıça Larmene Kutsal Alanı. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 16, Sayı 1 (Mart 2018), 371-388.

Akın, Y. (2016). Küçük Asya’da Dağ ve Mağara Tanrıları: Meter Oreia Kültü ve İlgili Yazıtlar. M. Ertan Yıldız, H. Uzunoğlu ve N. E. Akyürek Şahin (Editörler), *Eskiçağ Yazıtları 8* içinde (143-203), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Akkurnaz, S. (2010). “Madran Dağı’nın Koynundaki Kutsal Gizem Gerga”, C. Özgün (Editör), *Bozdoğan I* içinde (52-79). İzmir.

Akkurnaz, S. (2017). Alabanda Territoryumunda Kırsal-Kent İlişkileri ve Günümüz Yansımaları. A. Mörel ve Ü. Aydınoglu (Editörler), *Antik Dönem’de Akdeniz’de Kırsal ve Kent, Sempozyum Bildirileri* içinde (200-220). Mersin, Mersin Üniversitesi Yayınları.

Akurgal, E. (1990). “*Anadolu Uygarlıkları*”, Asır Matbaacılık Ltd. Şti., 1990.

Akurgal, E. (1997). *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Akurgal, E. (2001). *The Hattian and Hittite civilizations*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir.

Albayrak, C. (2007). “Anadolu’da Kybele-Attis Kültü”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007.

- Albright, William F. (1925). The Evolution of the West Semitic Divinity “An-Anat-Atta”. The American Journal of Semitic Languages and Literatures, The University of Chicago Press, Vol. 41, 73-101.
- Albright, William F. (1968). *Yahweh and the Gods of Canaan: A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Alkış – Yazıcı, G. – Üreten, H. (2020). Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültürleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7 (1), 452-595.
- Allen, G. (1897). “*The Evolution of the Idea of God: An Inquiry into the Orijins of Religion*”, Henry Holt And Company, New York.
- Alles, G. D. (2005). “Religion (Further Considerations)” md., L. Jones (Editör), *Encyclopedia of Religion*, XI, Thomson, Gale.
- Alp, S. (1997). Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kanes Nesa’da Hititler’in Varlığı ve Yğunlu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü), *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivler* 3, 2-17.
- Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Alparslan, M. (2006). *II. Murşili ve Dönemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Alparslan, M. (2015). “The History of Arzawa State During the Hittite Period, N. C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias (Editörler), *NOSTOI, Indigenous Culture, Migration + Intergration in the Late Bronz Age* içinde (131-142). Koç Üniversitesi, İstanbul.
- Altınoluk, Z. S. (2005). *Sikkelerin Işığında Küçük Asya’da Irmak Tanrıları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altun, A. (2008). ‘Nikaia Hekateion’u’, T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (Editörler), *Muhibbe Darga Armağanı* içinde (81-86). Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.
- Archi, A. (1975). “Citta sacre d’Asia Minor. II Probleme die laoi e l’antefatto ittita”. *Parola di Passato* 30, 329-344.
- Archi, A. (2002). “Kizzuwatna amid Anatolian and Syrian Cults”, S. Martino ve F. P. Daddi (Editörler), *Anatolia Antica, Studi in Memoria di Fiorella Imparati I* içinde (47-53), Firenze: LoGisma (Eothen 11).
- Archi, A. (2007). “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7, 169-196.
- Archi, A. (2015). Remarks on the Hittite Augur Rituals and Rituals from Arzawa, *Bibliotheca Orientalis* LXXII N, 3-4, 282-294.
- Aro, S. (2018). “MÖ 1200 Öncesi ve Sonrasında Karkamış”, A. Mouton, İ. Rutherford, İ. Yakuboviç (Editörler), K. Eresen (Çeviren), *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri* içinde (245-288), Kalkedon Yayınları, İstanbul.

- Arslan, M. (1998). “Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde Bulunan Pontus Krallığı’na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri”, *Anadolu Arkeoloji Dergisi* V, İzmir, 63-109.
- Aruz, J. (1993). ‘Crete and Anatolia in the Middle Bronze Age: Sealins from Phaistos and Karahöyük’, M. Mellink, E. Porada ve T. Özgüç (Editörler), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç* içinde (35-54). Ankara.
- Aruz, J. (2008). *Marks of Distinction: Seals and Cultural Exchange between the Aegean and Orient (2600-1360 B. C.)*. Mainz.
- Astour, M. (1965). *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*. Leiden.
- Ateş, G. (2014). Pergamon’da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça ve Doğal Kutsal Alanlar. A. Scholl ve F. Pirson (Editörler), *Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon* içinde (422-435). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Ateşlier, S. – Erdan, E. (2020). A New Open-Air Sanctuary from Northern Caria. *Anatolia Antiqua* XXVIII, 97-117.
- Ateşlier, S. – Erön, A. (2022). Puranda ve Arkaik Priene’nin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Bir Öneri: Samsun (Mykale) Dağı, Çatallar Tepe Mevkii, *Lycus Dergisi* 6, Aralık, 65-97.
- Ateşlier, S. (2011). “Euromos Arkaik Mimari Terracottaları (Arkaik Tapınak Üzerine Düşünceler)”. 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 123-137.
- Ateşlier, S. (2020). “Sinuri”, O. Henry, A. Belgin-Henry (Editörler), *Karyalılar Denizcilerden Kent Kurucularına- The Carians from Seafarers to City Builders* içinde (116-123). İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Atık Korkmaz, S. (2016). Ana Tanrıça’nın Kutsal Alanı: Letoon, E. Dünder ve H. İşkan (Editörler), *Lukka’dan Likya’ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi* içinde (186-205). İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Auro-Jorro, F. (1985-1993). *Diccionario Micenico* (Vol. 2). Madrid.
- Ay, Ş. (2010). Hitit Siyasi Tarihi’nde Şeha Nehri Ülkesi ve Önemi, *History Studies* Vol. 2/2, 1-13.
- Aydın, M. (2004). *Dinler Tarihine Giriş*, Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Aydın, M. (2023). *MÖ 2. Binyıl Batı Anadolu Yerel Kültürleri*, Hititoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Bachvarova, M. R. (2016). *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge University Press, 2016.
- Bachvarova, M. R. (2019). ‘Survival of ‘Popular’ Mythology: from Hittite Mountain Man to Phrygian Mountain Mother’, S. Blakely ve B. J. Collins (Editörler). *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean* içinde (203-229). Atlanta.

- Baethgen, F., (1888). *Beitrage zur semitischen Religionsgeschichte: der Gott Israels und die Götter der Heiden/* von Friedrich Baethgen, Berlin.
- Bamyacı, A. O. (2006). *Antik Dönem Denizciliğinde Tenedos/Bozcaada: Kıyusal Kullanım ve Ticaret*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Baran, A. (2010). *Hekatomnidler Öncesinde Karia Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Barnett, R. D. (1956). ‘Oriental Influence on Archaic Greece’, S. S. Wienberg (Editör), *The Aegean and the Near East* içinde (212-238). Locust Valley, New York.
- Barnett, R. D. (1969). The Sea Peoples. *CAH* 2(28), 3-24.
- Barnett, R. D. (1974). “A Silver-Head Vase with Lycian Inscriptions” *Mansel’e Armağan II*, Ankara.
- Başol, S. (2014). Hititlerde Büyü ve Büyü Malzemeleri, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, Denizli.
- Baumeister, P.(2008). *Der Fries Des Hekateions Von Lagina*, Neue Untersuchungen zu Monument und Kontext, Byzas 6, Ege Yayınları, 2008.
- Bawanypeck, D. (2001). *Die Rituale der Vogelkundigen*. Berlin (yayınlanmamış doktora tezi).
- Bawanypeck, D. (2005a). Arzawaische Ritualpraktiken – Informationen aus Hattusa, D. Prechel (Editör), *Motivation und Mechanismen des Kulturkontaktes in der späten Bronzezeit* içinde (1-8), Firenze.
- Bawanypeck, D. (2005b). *Die Ritule der Auguren*, Carl-Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Bawanypeck, D. (2013). “‘Luwian’ Religious Texts in the Archives of Hattusa”, A. Mouton, I. Rutherford ve I. Yakubovich (Editörler). *Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean* içinde (159-176). Brill, Leiden-Boston.
- Bayburtoğlu, C. (2003). *Arykanda: Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer*. İstanbul, Homer Kitapevi.
- Baydur, N. (1994). *Anadolu’daki Kutsal Dağlar Dağ-Tanrılar*. İstanbul: Graphis Yayınları.
- Beckman, M. G. (1977). *Hittite Birth Rituals*, University of Yale.
- Beckman, M. G. (1983). *Hittite Birth Rituals (SBoT 29)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Beckman, M. G. (1989). The Religion of the Hittites, *Biblical Archaeologist* 52/2-3, 98-108.
- Beckman, M. G. (1993). From Cradle to Grave: Women’s Role in Hittite Medicine and Magic. *Journal of Ancient Civilizations* 8, 25-39.
- Beckman, M. G. (1999). *Hittite Diplomatic Texts* (2. Baskı). Atlanta, GA.

- Beckman, M. G. (2013). Hittite Religion, M. R. Salzman ve M. A. Sweney (Editörler) *The Cambridge History of Religion in the Ancient World: From Bronze Age to the Hellenistic Age I* içinde (84-101), Cambridge: Cambridge University.
- Beekes, R. S. P. (2003a). *The Origin of the Etruscans*, Koninklijke Nederlands Akademie van Wetenschappen, Amsterdam.
- Beekes, R. S. P. (2003b). 'The Origin of Apollo', *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 3, 1-21.
- Beekes, R. S. P. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*, Vol. 2. Leiden.
- Bell, C. (2009). *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford-New York: Oxford University.
- Bendall, L. (1998-9). 'A Time for Offerings: Dedications of Perfumed Oil at Pylos Festivals', *Minos* 33-34, 1-10.
- Bendall, R. L. (2007). *Economics of Religion in the Mycenaean World: Resources Dedicated to Religion in the Mycenaean Palace Economy* [School of Archeology Monograph Number 67]. Oxford.
- Bengisu, R. L. (1994). 'Torrhebeisa Limmi', *Arkeoloji Dergisi* 2, 33-43.
- Bengisu, R. L. (2013). 'Research in the Tmolus and the Cult of Karios in Lydia: The Survey at Kel Dağ and Ovacık, August 1995', *Anatolia* 39, 165-197.
- Bennet, J. (1939). 'The Restoration Inscription of Tut'ankhamün', *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 25, no:1, Sage Publications, 8-15.
- Berg, W. (1974). 'Hecate: Greek or "Anatolian"', *Numen* 21, 128-140.
- Berges, D. (1998/9). "Tyana in Kappadokien Luwischer Dynastensitz und kaiserzeitliche Colonia", *Archäologie*, Heft 15, 37-58.
- Bergquist, B. (1993). 'Bronze Age Sacrificial Koine in the Eastern Mediterranean? A Study of Animal Sacrifice in the Ancient Near East', J. Quaegebeur (Editör), *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991* [Orientalia Lovaniensia Analecta 55] içinde (11-43). Leuven.
- Bernabe, A- Jimenez San Cristobal, A. O. (2008). *The Orphic Gold Tablets: Instructions for the Netherworld*. Religions in the Graeco-Roman World 162. Leiden.
- Best, J. (1994). Terug tot Homerus – Een zoektocht naar Nestor, Publikaties van de Reizende Universiteit Nederland, Deel 2, Heureka, Weesp.
- Best, J.-Moudhuizen, F. (1988). Ancient Scripts from Crete and Cyprus, *Publications of the Henri Frankfort Foundation*, Vol. 9, E. J. Brill, Leiden- New York- Kobenhavn- Köln.
- Betz, H. D. (1986). *The Greek Magical Papyri in Translation Including the Demotic Spells*. Chicago II.

- Bianchi, U. (1999). *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, Ünal M. (Çev.), Geçit Yayınevi, Kayseri.
- Biggs, R. D. (2003-2005). Potenserhöhung, *RIA* 10, 604-605.
- Billigmeier, J. C. (1969). 'An Inquiry into the Non-Greek Names of the Linear B Tablets from Knossos and their Relationship to Asia Minor', *Minos* 10, 177-183.
- Bingöl, O. (2008). Das Apollon-Heiligtum von Hylai in Magnesia nach Pausanias. *Arkeoloji Dergisi* 2008/2, 1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri, 9-18.
- Birecikli, F.(2010). *Ana Hatlarıyla Friglerde Din, A General View On Religion In The Phrygs*, Akademik Bakış Cilt 4, Sayı 7, 2010.
- Bittel, K. (1941). *Yazılıkaya: Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orientgesellschaft*, Osnabrück.
- Black, J.-Green, A. (2003). *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia*. Austin, Tex.: University of Texas Press.
- Boardman, J. (1967). *Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio*. The British School of Archaeology at Athens, Supplementary Vol. 6.
- Boardman, J. (1991). Rotfigrige Vasen aus Athen, *Die klassische Zeit. Ein Handbuch ulturgeschichte der antiken Welt* 48.
- Boehlau, J. – Schefold, K. (1940). *Larisa am Hermos I: Die Bauten*. Berlin, Verlag Walter de Gruyter&Co.
- Bonnefoy, Y. (2018). *Dinler ve Mitoloji Sözlüğü*, Yılmaz L. Çeviri, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Bossert, H. (1932). Santas und Kupapa, *Mitteilungen der Altorientalischen Gessellschaft* VI, 3. Verlag Ernst Wasmuth G. M. B. H., Berlin.
- Bossert, H. (1952-1953). "Die phönizich-hethitich Bilinguen vom Karatepe 4. Fortsetzung", *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* 2, 167-188.
- Bossert, H. (1957). Meine Sonne, *OrNS* 26/2, 97-216.
- Bostancı, O. (2002). *Cumaovası ve Çevresindeki Prehistorik Merkezler*, (Ankara Üniversite Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bozkurt, E. (2017). *Tanrıça Hekate*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Börker – Klahn, J. (1995). Auf der Suche nach einer Nekropole: Hattuša. *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 35, 69-92.
- Börker-Klahn, J. (1993). 'Lykien zur Bronzezeit', *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums, Wien, Mai 1990*, Vienna, 53-62.

- Brandau, B.-Schickert, H. (2004). *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Bremmer, J. (1983). Scapegoat Rituals in Ancient Greece, *Harvard Studies in Classical Philology* 87, 299-320.
- Bremmer, J. (2007). The Myth of the Golden Fleece, *Journal Ancient Near Eastern Religions* Vol. 6, 9-18.
- Bremmer, J. (2014). *Initiation into the Mysteries of the Ancient World*. University of Munich. Berlin.
- Brisson, L. (2003). *Lato's Timaeus and the Chaldaean Oracles*. In Plato's TĪMAEUS as Cultural Icon. (ed) Reydam-Schils, G. Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- Brixhe, C. M. (1976). *Le dialecte grec de Pamphylie*. Paris.
- Brixhe, C. M. (2004). "Phrygian", R. D. Woodard (Editör). *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 777-788.
- Brixhe, C. M. (1984). Corpus des inscriptions paleo-phrygiennes, T. I-II, Paris.
- Brixhe, C. M.-Panayotou, A. (1997). 'Le thrace', F. Bader (Editör). *Langues indo-europeennes içinde* (179-203). Paris.
- Brown, E. L. (1990). 'Traces of Luwian Dialect in Cretan Text and Toponym', *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 28, 225-237.
- Brown, E. L. (2004). 'In Search of Anatolian Apollo', A. E. Chapin (Editör), *Kharis: Essays in Honour of Sarah A. Immerwahr* [Hesperia Su. 33] içinde (243-257). Athens.
- Brown, J. P. (1969). "The Mediterranean Vocabulary of the Vine", *Vetus Testamentum* 19, 146-170.
- Bryce, T. (1977). 'Pandaros: A Lycian at Troy', *American Journal of Philology* 98, 213-218.
- Bryce, T. (1986). *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Copenhagen.
- Bryce, T. (2003). "History", H. C. Melchert (Editör), *The Luwians*, Handbook Oriental Studies.
- Bryce, T. (2005). *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford.
- Bryce, T. (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Londra -New York.
- Bryce, T. (2010). "The Hittite Deal with the Hiyawa-Men", Y. Cohen (Editör), *Pax Hethitica: Studies on the Hittite and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer* [StBoT 51] içinde (47-53). Wiesbaden.
- Bryce, T. (2012). "The Late Bronze Age in the West and the Aegean " OHAA, 363-375.

- Bryce, T. (2018). "The Kingdom of Ahhiyawa: A Hittite Perspective", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* NS 4, 191-197.
- Buffiere, F. (1956). *Les Mythes d'Homere et la pensee grecque*, Paris.
- Bulba, M. (2019). Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Mimarisi ve İdentifikasyonu, *TÜBA-AR* 24, 209-236.
- Bunnens, G. (2006). *A New Luwian Stele and the Cult of the Storm-God at Til Barsib-Masuwari*. Louvain.
- Burchardt, M. (2013). Die Altkanaanaischen Fremdworte Und Eigennamen im Aegyptischen. German Edition Vol. 40940, HardPress Publishing.
- Buresch, K. (1989). *Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reise Früchte*, Kessinger Publishing, Berlin.
- Burkert W. (1983). *The Anthropolgy of Ancient Greek Scrifical Ritual and Myht*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra.
- Burkert W. (1996). *The Creation of the Sacred*, Cambridge University Press.
- Burkert, W. (1985). *Greek Religion: Archaic and Classical*, Cambridge, Harvard University Press.
- Burkert, W. (2011). "Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche", Verlag W. Kohlhammer, 2. Baskı, W. Kohlhammer GmbH Stuttgart, 2011.
- Burris, E. E. (1935). The Place of the Dog in Superstition as Revealed in Latin Literature, *Classical Philology* 30, 32-42.
- Büyükkolancı, M. (2000). "1974-1998 Yıllarında Selçuk-Efes St. Jean Anıtı ve Çevresinde Yapılan Kazı, Restorasyon ve Çevre Düzenleme : alışmaları" *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları* 10 (26-28 Nisan 1999, Kuşadası), Ankara, 19-24.
- Büyükkolancı, M. (2011). "Efes Artemis Tapınağı Kilise İşlevi Kazandı mı?", *Festschrift für F. Hueber*, 109-120.
- Cain, C. D. (2001). 'Dancing in the Dark: Deconstructing a Narrative of Epiphany on the Isopata Ring', *American Journal Archaeology* 105, 27-49.
- Calabro (2014) *Ritual Gestures of Lifting, Extending, and Clasping the Hand(s) in Northwest Semitic Literature and İconography*, University of Chicago, Illinois.
- Cammarosano, M. (2018). "Hittite Local Cults". *Writing from the Ancient World Series* 40, Atlanta, 510.
- Campbell, J. (1992). *İlkel Mitoloji Tanrının Maskesi*, Çev. Emiroğlu K., İmge Kitapevi.
- Carruba, O. (1977). 'Beitrage zur mittielhethitischen Geschichte, I. Die Tuthalijas und die Arnuandas. II. Die sogenannten "Protocoles de succession dynastique" I-II', *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 137-195.

- Carruba, O. (1982). "Beiträge zum Luwischen, J. Tischler (editör), *Serta Indogermanica. Festschrift für Günter Neumann zum 60. Geburtstag*, Innsbruck, 35-51.
- Carruba, O. (1990). *Muwattalli I*, 10 TTKong., 539-554.
- Carruba, O. (1992). "Luwier in Kappadokien", D. Charpin et F. Joannes (Editör), *La circulation des biens, des personnes et des idées dans les Proche Orient Ancien* içinde (251-257). XXXVIIIe Rencontre Assyriologique Internationale Paris 8-10. Paris.
- Carstens M. A. (2008). Huwasi Rocks, Baityloi, and Open Air Sanctuaries in Karia, Kilikia, and Kıbrıs, OLBA XVI, 73-93.
- Casabonne, O. (2006). La divinite du mont Argee, *RAAN* 3, 193-200.
- Casabonne, O. (2009). "Kataonia, Melitene, Kummanni and The Problem of Komana". C. Cannuyer, A. Degreve, R. Gerard (Editörler), *Vin, Biere et Ivresse dans les Civilisations Orientales: Entre Plaisir et Interdit: Rene Lebrun in Honorem* içinde (81-89). *Acta Orientalia Belgica* 22. Bruxelles.
- Cesur-Çilingir, S. (2020). Hititlerde Ritüel ve Büyü, VakıfBank Kültür Yayınları.
- Ceylan, A. (1999). Alaburun Tümü. 9. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 263-276.
- Chabot, S. (2011). *Transnational Roots of the Rights Movement: African American Explorations of the Gandhian Repertoire*. Lanham: Lexington Books.
- Chadwick, J. (1957). 'Potnia', *Minos* 5, 117-129.
- Christiansen, B. (2006). *Die Ritualtradition der Ambazzi Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463, StBoT 48*, Wiesbaden.
- Claerhout, I. – Devreker, J. (2008). *Sacred City of the Anatolian Mother Goddess: Pessinos*. İstanbul, Homer Kitabevi.
- Cline, E. H. (1996). The 'Mycenaean' Sword at Hattusas and Its Possible Implications, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 91, 137-151.
- Cohen, M. (2015). *Festivals and Calenders in the Ancient Near East*. Bethesda, CDL Press.
- Cohen, M. (1993). *The Cultic Calenders of the Ancient Near East*. Potomac, Md.: CDL Press
- Collins, B. J. (2002). "Animals in the Religions of Ancient Anatolia", B. J. Collins (Editör), *A History of the Animal World in the Ancient Near East* [Handbuch der Orientalistik/Handbook of Oriental Studies I/64] içinde (309-334). Leiden. Boston.
- Collins, B. J. (2003). "On the Trail of the Deer: Hittite kurala", *Hittite Studies in Honor of H. A. Hoffner Jr*, Indiana, 73-82.

- Collins, B. J. (2005). "A Statue for the Deity: Cult Images in Hittite Anatolia", N. H. Walls (Editör). *Cult Image and Divine Representation in the Ancient Near East* içinde (13-42). American Schools of Oriental Research Boston, MA.
- Collins, B. J. (2010a). "The Master of Animals in Old World Iconography", *Hero, Field Master, King: Animal Mastery in Hittite Text and Iconography*, D. B. Counts ve B. Arnold (Editörler), Budapest.
- Collins, B. J. (2010b). "Hittite Religion and the West", Y. Cohen, A. Glan, J. J. Miller (Editörler), *FsSinger* içinde (54-66). StBot 51, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Collins, B. J. (2014). "Women in Hittite ritual", W. M. Chavalas (Editör), *Women in the Ancient Near East* içinde (246-271). 1. Baskı Oxon OX14 4RN, 2. Baskı Routledge tarafından Amerika'da ve Kanada'da basılmıştır, 3. Baskı New York 711 üçüncü cadde NY 10017.
- Collins, B. J. (1990). "The Puppy in Hittite Ritual", *Journal of Cuneiform Studies* 42, 211-226.
- Cook B. A. (1914). *Zeus, A Study in Ancient Religion*, Vol.1., Cambridge: University Press.
- Cook, B. A. (1903). "Zeus, Jupiter and the Oak", *The Classical Review*, Vol. 17, No:8 içinde (403-421). Cambridge University Press.
- Cook, B. A. (1925). *Zeus, A Study in Ancient Religion*, Vol.2., Cambridge: University Press.
- Cook, B. A. (1940). *Zeus, A Study in Ancient Religion*, Vol.3., Cambridge: University Press.
- Cook, B. A. (1964-5). *Zeus, A Study in Ancient Religion*, The Classical Review Vol. 3, New York: University Press.
- Cooper, M. E. (2016-2017). Piyamaradu, Pelops and the Charioteer, D. Maarten De Weerd, Jan P. Stronk (Editörler), *Dutch Archaeological and Historical Society* Vol. 48-49 içinde (9-60).
- Cornelius, F. (1958). Geographic des Hethiterreiches. *Orientalia* 27, 225-251, 373-398.
- Cornelius, F. (1973). *Geschichte der Hethiter. Mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnisse und der Rechtsgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Cornford, F. M. (1912). The Origin of the Olympic Games. J. E. Harrison (Editör), *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion*, 212-259.
- Corti, C. (2018). "Along the Road to Nerik: Local Panthea of Hittite Northern Anatolia", *Die Welt des Orients* 48, 24-70.
- Cosmopoulos M. B. (2006) *The Political Landscape of Mycenaean States: A-pu and the Hither Province of Pylos*, *AJA*, Vol. 110, No. 2, 205-228.
- Cousin, G. (1900). Voyage en Carie. *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 24 içinde (24-69).

- Çapar, Ö. (1995). “Yerli bir Anadolu Tanrısı: Ma”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXXVII/1-2, 81-89.
- Çelgin, G. (2012). *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Çörtük, U. (2013). Kaunos’taki Quintus Vedius Capito Anıtı, *Cedrus* I, 241-260.
- D’Andria, F. (2006). Hierapolis of Phrygia. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadtforschung im Westlichen Kleinasien* içinde (113-124). *BYZAS* 3. İstanbul: Ege Yayınları.
- Daddi, F. P. (2010). “Connections between KILAM and the Teteshapi Festival: The Expressions halukan tarnanzi and heun tarnanzi”. Y. Cohen (Editör). *Pax Hethitica, Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer* içinde (261-270). Fransa.
- Daddi, P. F. (1982). *Mestieri, professioni e dignita nell’Anatolia ittia*. Rome.
- Dalley, S. (1985). ‘Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglathpileser III And Sargon II’, *Iraq* XLVII 31-48.
- Dardano, P. (2006). *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattusa (CTH 276-282)[StBoT 47]*, Wiesbaden 2006.
- Darga, A. M. (1969). “Über das Wesen des *huwasi*-Stcines nach hethitischen Kulinventartexten”, *RHA* 27, 5-24.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Darga, A. M. (2011). *Anadolu’da Kadın. On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapıkredi Yayınları.
- David-Sanger, H-D.(2017). “The Eucharist- Its Origins and Contexts, Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity”, *Tübingen, Germany*, 2017.
- Davis, J. (2008). ‘Minoan Crete and the Aegean Islands’, *CCABA* 186-208.
- De Martino, S. L. - Murat, L. – Süel, A. (2013). The Eleventh Tablet of the *itkalzi* Ritual from Sapinuwa, *KASKAL* 10, 131-148.
- De Martino, S. L. (2017). “Central West: Philology.” M. Weeden M ve L. Ullman (Editörler), *In Hittite Landscape and Geography* içinde (253-261). Leiden/Boston: Brill.
- Debord, P. (2009). ‘Peut on definir un pantheon carien?’, F. Rumscheid (Editör). *Die Karer und die Anderen* içinde (251-265). *Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin* 13. Bis 15. 2005. Bonn.
- Debord, P. (2013). “Hecate, divine carienne”, P. Brun, L. Cavalier ve K. Konuk (Editörler), *La Lycie et la Carie antiques. Dynamiques des territoires, eschanges et identites* içinde (85-91). Bordeaux.

- del Monte, G. (1992). *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI*’, Wiesbaden.
- del Monte, G. (1995). Un rituale contro la peste: la tavola antologica KUB XLI 17 e frammenti collegati, *Egitto e Vicino Oriente* 18, 173-182.
- del Monte, G. (2004). ‘Il rituale di guarigione di Bappi’, *Orientalia NS* 73, 337-347.
- del Monte, G.- Tischler, J. (1978). *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Reertoire Geographique des Textes Cuniformes 6; TAVO Beihete B 7, Wiesbaden.
- del Olmo Lete, G. (1999). *Canaanite Religion According to the Liturgical Texts of Ugarit*. Bethesda, CDL press.
- Delemen, İ.(1999). Anatolian Rider-Gods, A study on Stone Finds from the Region of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period, *Asia Minor Studien* 53, Bonn 1999.
- Demirel, S. (2012). M. Ö. II. Binyıl Batı Anadolu’sunda Yer Alan Arzava Ülkeleriyle İlgili Coğrafiik Değerlendirmele, *Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Sayı:5*, 214-226.
- Dewambez, P. H. Haspels (1959). *Le Sanctuaire de Sinuri pres de Mylasa. Second partie. Architecture et ceramique*. Paris.
- Dietrich, B. C. (1990). ‘Oracles and Divine Inspiration’, *Kernos* 3, 157-174.
- Dietrich, M. (2007). ‘Ugarit und seine Beziehungen zu Zypern und zur agaischen Inselwelt’, T. R. Kammerer (Editör), *Studien zu Ritual und Sozialgeschichte/Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East. Tartauer Symposien 1998-2004 içinde* (55-92). Berlin.
- Diler, A. – Topaloğlu, S. (2019). Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı. E. Erdan ve A. Ören (Editörler), *70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar içinde* (1-16). Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Diler, A. (1995) “Account of the sanctuary exposed at Caunos City”, in *Studien zum antiken Kleinasien* 3, *Asia Minor Studien* 16, 9-22.
- Diler, A. (2000) “Sacred Stone Cult in Caria” C. Işık (Editör) *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien und des agaischen Bereiches içinde* (51-77). *Asia Minor Studien* 39, Bonn.
- Diler, A. (2017). “Kaounos/Kbid Tanrı Kültleri ve Kült Alanları Üzerine Bazı Notlar”, M. Doyran, B. Özen-Kleine, S. Özen ve U. Çörtük, *Basileus Uluslararası “Anadolu’da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri” Sempozyumu içinde* (165-194). Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Dillon, M.(2001). *Girls and Women in Classical Greek Religion*, New York, 2001.
- Dinçol, A. M. – Yakar, J. – Taffet, A. (2000). “The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntassa – A Geographical and Archaeological Assessment”, *Anatolica* XXVI, 1-29.

- Dinçol, A. M. (1969). “Die Fünfte Tafel des Isuwa-Festes”, *RHA* XXVII, 25-40.
- Dinçol, A. M. (2001). “Anadolu’da Bulunan İlk Çivi Yazılı Tunç Tablet ve Yeni Bir Hitit Kralının Ortaya Çıkışının Öyküsü”, *Sanat Dünyamız* 80, 175-183.
- Drew, R. (2017). *Militarism and the Indo-Europeanizing of Europe*, Londra.
- Drewal, M. T. (1992). *Yoruba Ritual: Performers, Play, Agency*. Bloomington.
- Duhoux, Y. (1977). *Le disque de Phaestos*, Arheologie, Epigraphie, Edition critique, Index, Editions Peeters, Louvain.
- Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*, K. E. Fields (Çev.). The Free Press, New York.
- Durkheim, E. (2010). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, Ozankaya Ö. (Çev.), İstanbul: Cem.
- Durkheim, E. (2010). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, Ö. Ozankaya (Çev.), İstanbul: Cem.
- Durnford, S. (2008). Is *Sarpedon* a Bronze Age Anatolian personal name or a job description?, *Anatolian Studies* Vol. 58, 103-113.
- Durnford, S. (2021). On some Late Helladic migrants into Anatolia named in Hittite and Luwian sources, their migration to Iron Age Cilicia and their return to Greece in legend. *AJNES* XV/1-2 2021, 43-127.
- Duru, R. (2016). *Tarım’dan ‘Yazı’ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi’nin Altıbin Yılı (MÖ 8000-MÖ 2000)*, Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, Antalya.
- Dürüşken, Ç. (2019). *Antikçağ Felsefesi Homeros’un Augustinus’a Bir Düşünce Serüveni*. İstanbul, Alfa.
- Edzard, D. O. (1989). “Altassyrisch Nuwa’um”, K. Emre, B. Hrouda, M. J. Mellinki, N. Özgüç (Editörler), *Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç* içinde (107-109). Ankara.
- Egetmeyer, M. (2007). ‘Lumiere sur les loups d’Apollon’, *Res Antiquae* 4, 205-219.
- Ehringhaus, H. (2005). Ehringhaus, *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichzeit in der Türkei*, Mainz am Rhein.
- Eichner, H. (2008). Sakralterminologie und Pantheon der Etrusker aus sprachwissenschaftlicher Sicht, P. Amann (Editör), *Kulte-Riten-religiöse Vorstellungen bei Verhältnis zu Politik und Gesellschaft* içinde (17-46). Akten der 1. Internationalen Tagung der Sektion Wien/Österreich des Istituto Nazionale di Studi Etruschi ed Italici, (Wien, 4-6. 12.2008).
- Ekin Meriç, A. (2007). *Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, Arslan L. (Çev.), Kabalcı Yayınları.
- Eliade, M. (2004). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, Arslan L. (Çev.), Kabalcı Yayınları.

- Eliade, M. (2009). *Dinler Tarihine Giriş*, Özcan Arslan L. (Çev.), Kabalcı Yayınları, 2. Baskı.
- Erdan, E. (2020). Cup-Marks in Alinda. U. Kpuci, M. Çekilmez (Editörler), *Alinda Araştırmaları I: Eski Belgeler ve Yeni Araştırmalar* içinde (45-62). Aydın, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, A. (2003). *Phokaia Kaya Tapınakları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Erhat, A. (2017). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Ertem, H. (1980). *Hitit Devletinin iki Eyaleti: Pala-Tum(m) ana*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi.
- Erten, E. (2009). Mersin, Silifke, Olba Yüzey Araştırması-2003, *AST* 20 (1), 185-196.
- Evans, A. J. (1901). *Mycenaean Tree and Pillar Cult an its Mediterranean Relations*. New York, The Macmillan Company.
- Farnell, L. R. (1896-1909). *The Cults of the Greek States* (Vol 7). Oxford.
- Faulkner, R. O. (1975). Egypt: From the Inception of the Nineteenth Dynasty to the Death of Ramsesses III. I. E. S. Edwards vd. (Editörler). *The Cambridge Ancient History* Vol. II/2 içinde (217-251). Cambridge, Cambridge University Press.
- Filges, A. (2015). “Ein Felsheiligtum im Stadtgebiet von Priene”. S. Ladstätter, K. Sporn ve M. Kerschner (Editörler). *Natur-Kult-Raum, Akten des interbationalen Kolloquiums Paris-London-Universität Salzburg* (20.-22. Jänner 2012) içinde (81-110). Wien.
- Finkelberg, M. (1990-1991). ‘Minoan Inscriptions on Libation Vessels’, *Minos* 25-26, 43-85.
- Finkelberg, M. (2005). *Greeks and Pre-Greeks: Aegean Pre-History and Greek Heroic Tradition*. Cambridge.
- Flashar, H. (1975). “Empedokles, Frgm. B111 und seine Stellung im Lehrgedicht Über die Natur”, *Actes de la XII conference internationale d’etudes classiques, Eirene*, 547-551. Bucharest ve Amsterdam.
- Forlanini, M. (1988). La regione del Tauro nei testi Hittiti. *Vicino Oriente* 7, 129-169.
- Forlanini, M. (2007). ‘Happurija, Eine Hauptstadt von Arzawa?’, M. Doğan-Alparslan, M. Alparslan ve H. Peker (Editörler), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a armağan = Vita: Festschrift in honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul, 285-298.
- Forrer, E. (1931). ‘Apollon, Vulcanus, und die Kyklopen in den Boghaz-koi-Texten’, *Revue hittite et asianique* 1, 141-163.
- Foster, B. (2001). “Ea and Saltu.” M. De Jong Ellis (Editör). *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein*, Hamden, Archon Books, 79-84.

- Frayne R. D.-Stuckey J. H.-Beaulieu S. (2021). *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria, and Elam*, University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns.
- Freud, S. (1912-1913). *Totem und Tabu*, ilk yayını iki bölüm *Imago*, Blm. 1-2. İkinci; H. Heller und Companie tarafından kitap olarak yaymlandı. Leipzig.
- Friedrich, J. (1930). *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. 2. Teil: Die Verträge Muršilis II. mit Manapa-Dattas vom Lande des Flusses Šeha, des Muwattallis mit Alakšandusandus von Wilusa und des Šuppiluliumas mit Hukkanas und den Leuten von Hajasa (mit Indices zum 1. Und 2. Teil)* [MVAeG 34/1]. Leipzig.
- Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. 1-4 Lieferung*, Heidelberg 1952-1954.
- Fuscagni, F. (2016a). Das Ritual des Tapalazunauli aus Arzawa gegen eine Seuche im Land oder im Heerlager (CTH 424.1), Editio ultima: 2016-08-09. Hethiter.net/: CTH 424.1
- Fuscagni, F. (2016b). Ritual gegen eine aus dem Feindesland stammende oder in einem Bezirk ausbrechende Seuche (CTH 424.2), Editio ultima: 2016-08-02. Hethiter.net/: CTH 424.2
- Gaifman, M. (2012). *Aniconism in Greek Antiquity*. Oxford, Oxford University Press.
- Gaifman, M. (2017). Aniconism Definitions Examples and Comparative Perspectives. *Religion* 47 (3), 335-352.
- Gallou, C. (2005). *'The Mycenaean Cult of the Dead'* [BAR International S1372]. Oxford.
- Galmarini, N. (2015). The Veneration of Lamma of Taurisa and the Discrepancies between versions of the AN. TAH.SUM festival, A. D'agostino, V. Orsi, G. Torri (Editörler). *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians* içinde (49-56). Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi Florence, Firenze University Press, 2015.
- Gander, M. (2014). Tlos, Oinoanda and the Hittite Invasion of the Lukka lands. Some Thoughts on the History of North-Western Lycia in the Late Bronze and Iron Ages, *Klio* 96(2), 369-415.
- Gander, M. (2015). 'Asia, Ionia, Maeonia und Luwiya? Bemerkungen zu den neuen Toponymen aus Kom el-Hettan (Theben-West) mit Exkursen zu Westkleinasien in der Spätbronzezeit', *Klio* 97, 443-502.
- Gander, M. (2017). 'The West: Philology', *HLAAG*, 262-280.
- Ganneau, C. C. (2018). *Archaeological Researches in Paletine, During the Years 1873-1874, Vol. 1: With Numerous Illustrations From Drawings Made on the Spot (Classic Reprint)*.
- Garcia Trabazo, J. V. (2002). *Textos Religiosos Hitita: Mitos, Plegarias y Rituales*, BCBO 6, Editorial Trotta, Madrid.

- Garcia Trabazo, J. V. (2017). ‘Artemis, Kybele und die gehörnten Gottheiten Anatoliens’, I. Hajnal, D. Kolligan ve K. Zipser (Editörler), *Miscellanea Indogermanica. Festschrift für Jose Luis Garcia Ramon zum 65 içinde* (207-218). Geburtstag. Innsbruck.
- Gaster, T. H. (2000). *Thespis: Eski Yakındoğu’da Ritüel, Mit ve Drama*. M. H. Doğan (Çeviri). Ankara: Dost Yayınevi.
- Gebhard, V. (1931). “Hethitische Sündenböcke”, *Archiv für Religionswissenschaft* 29, 243.
- Gelb, I. J. (1931). Hittite Hieroglyphs I, J. H. Breasted, G. T. Allen (Editörler). *The Oriental Institute of the University of Chicago Studies in Ancient Oriental Civilization II*. University of Chicago Press.
- Georgiev, V. I. (1963). *Les deux langues des inscriptions cretoises en lineaire A*. Sofia.
- Gessel A. H. L. (1998). Onomation of the Hittite Patheon I-II, Leiden-New York-Köln.
- Gilson, E. (1941), *God and Philosophy*, Yale University Press, 1-38.
- Gimbutas, M. (1989). *The Language of the Goddess*. San Francisco, Harper&Row.
- Girginer, S. (2005). ‘2003 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Saruz ve Kozan)’, 23. AST 2, 293-308.
- Giusfredi, F. (2010). *Sources for a Socio-Economic History of the Neo-Hittite States*. Heidelberg: Winter.
- Giusfredi, F. (2015) ‘A New Study on the Morphosyntax of Hieroglyphic Luwian’, *International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstuction* 12 içinde (71-81).
- Glatz, C. (2009). Empire as Network: Spheres of Material Interactionin Late Bronze Age Anatolia. *Journal of Anthropological Archaeology* 28, 127-141.
- Godart, L. (1995). The Phaistos Disc, The Enigma of an Aegean Script, Editions Itanos, Paris.
- Godley, A. D. (1920). Herodotos, *Historiai*, Cambridge. Harvard University Press, (The Loeb Classical Library).
- Goetze, A. (1940). *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. New Haven. London.
- Goetze, A. (1953). “The Theophorus Elements of the Anatolian Proper Names from Cappadocia”, *Language* 29, 263-277.
- Goetze, A. (1954). “The Linguistic Continuity of the Anatolia as Shown by its Proper Names”, *JCS* 8, 74-81.
- Goetze, A. (1957). *Kulturgeschichte Kleinasien, Handbuch der Attertumwissenschaft*, München.
- Goodwin, W. W. (1874). *Plutarch, Plutarch’s Morals*, Cambridge Press.

- Gordin, S. (2008). *Scribal Families of Hattusa in the 13th Century BCE A Prosogographic Study*, Tel Aviv University, Faculty of Humanities, Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures.
- Görkay, K. (2012). Arykanda (1971-2010). *Anadolu/Anatolia*, Ek Dizi III. 2. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011), 313-316.
- Graf, F. (1985). *Nordionische Kulte*. Roma.
- Graf, F. (2003). 'Lesser Mysteries- Not Less Mysterious', B.M. Cosmopoulos (Editör). *Greek Mysteries The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults* içinde (241-262). London and New York.
- Graf, F. (2007). 'The Oracle and the Image: Returning to Some Oracles from Clarus', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 160, 113-119.
- Graves, R. (2012). *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*. Say Yayınları, 2012.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. Tamgüç S. Çeviri, İstanbul. Sosyal Yayınları.
- Grimme, H. (1923). *Althebraische Inschriften vom Sinai. Alphabet, Textliches, Spradliches mit Folgerungen*, Hannover 1923: Orient Buchhandlung Heinz Lafaire.
- Groddek, D. (2002). "Beitrage zur Rekonstruktion der Textüberlieferung des Huwassanna-Kultes", *Altorientalische Forschungen* 29, 81-98.
- Guarducci, M.(1970). 'Cibele in un'epigrafe arcaica di Locri Epizefiri', *Klio* 52, 133-138.
- Gulizio, J. (2001). '<<A-re>> in the Linear B Tablets and Continuity of the Cult of Ares in the Historical Period', *Journal of Prehistoric Religion* 15, 32-38.
- Gulizio, J.-Nakassis, D. (2014). 'The Minoan Goddess(es): Textual Evidence for Minoan Religion', D. Nakassis, J. Gulizio ve S. A. James, *KE-RA-ME-JA: Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine* içinde (115-128). Philadelphia.
- Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*, The Schweich Lectures of the British Academy, Oxford: Oxford University.
- Gurney, O. R. (1990). *The Hittites*, Penguin Books, Penguin Group, Londra.
- Gurney, O.R. (1997). The annals of Hattusilis III, *AnatSt* 47, 127-138.
- Gusmani, R. (1964). *Lydisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Günbattı, C. (2004). "Asur Ticaret Kolonileri Devrine Bakış", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri.
- Günel, S. (2010). 'Mycenaean Cultural Impact on the Çine (Marsyas) Plain, Southwest Anatolia: The Evidence from Çine-Tepecik', *Anatolian Studies* 60, 25-49.

- Günel, S. (2017). 'The West: Archaeology', M. Weeden ve I. Z. Ullmann (Editörler). HLAG [Hittite Landscape and Geography] içinde (119-133). Leiden.
- Günel, S.-Herbordt, S. (2010). 'Ein hethitischer Siegelabdruck aus Çine-Tepecik', *Archäologischer Anzeiger*, 1-11.
- Günel, S.-Herbordt, S. (2014). 'Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prinzen aus der spätbronzezeitlichen Siedlung von Çine-Tepecik', *Archäologischer Anzeiger*, 1-14.
- Güney H. (2012) *Aşağı Büyük Menderes Havzası'nın Son Tunç Çağı Tarihi Coğrafyası*, ADU, Yüksek Lisans Tezi.
- Gür, B. (2012) Minos, Miken ve Hititler Ekseninde Anadolu'daki Muhtemel Sömürgecilik Faaliyetleri, *JASSS Vol 5-6*, 233-249.
- Gür, B. (2013). Mikenler ve Hititlerin Batı Anadolu Coğrafyasına olan İlgileri Üzerine bir Değerlendirme, *An Assessment of the Mycenaeans and Hittites Interest in the Geography of West Anatolia*, The Journal of Academic Social Science Studies Vol: 6-1, 823-838.
- Gürdal, T. (2007). *Anadolu'da Apollon Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Güterbock, H. G. (1954). "Carchemish", *Journal of Near Eastern Studies* 13, 102-114.
- Güterbock, H. G. (1956). "The Deeds of Šuppiluliuma as Told by His Son, Muršili II", *Journal of the Cuneiform Studies* 10, 41-56; 75-98; 107-130.
- Güterbock, H. G. (1962). "Rituale für die Göttin Huwassa", *Oriens* 15, 345-351.
- Güterbock, H. G. (1965). 'A Votive Sword with Old Assyrian Inscription', H. G. Güterbock ve T. Jacobsen (Editörler), *Studies in Honor of Benno Landsberger* [Assyriological Studies 16] içinde (197-198). Chicago, II.
- Güterbock, H. G. (1970). "Some Aspects of Hittite Festivals", A. Finet (Editör), *Actes de la XVII Rencontre Assyriologique Internationale, Bruxelles, 30 juin- 3 juillet 1969* içinde (175-180) Bruksel.
- Güterbock, H. G. (1983). "Hethitische Götterbilder und Kultobjekte. In Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien", R. M. Boehmer (Editör), *Festschrift für Kurt Bittel*, Ankara, 203-217.
- Güterbock, H. G. (1986). 'Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite History' M. J. Mellink (Editör), *Troy and the Trojan War* içinde (33-44). Bryn Mawr.
- Güterbock, H. G. (1995). "Reflections on Musical Instruments: arkammi, galgatur, and huhupal in Hittite", T. P. J. Van den Hout ve J. de Roos (Editörler), *Studio Historiae Ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday* içinde (57-72). İstanbul.

- Güterbock, H. G.-Hoffner, H. A. (1997). The Hittite dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Vol. P, UZU, CHD 4/3, Chicago.
- Haas, V. – Wegner, I. (1986). *Die Rituale der Beschwörerinnen* SALŠU.GI (ChS I/5), Roma.
- Haas, V. (1971). Ein hethitisches Beschwörungsmotiv aus Kizzuwatna: seine Herkunft und Wanderung, *Orientalia* 40, 410-430.
- Haas, V. (1988). “Magie in hethitischen Garten”, E. Neu ve C. Rüster (Editörler). *Documentum Asiae minoris antiquae, Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag (Fs Otten 2)* içinde (122-142), Wiesbaden.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik I/15, Leiden-New York.
- Haas, V. (2002). “Hitit Dini”, Hititler ve Hitit İmparatorluğu. 1000 Tanrılı Halk, W. Jakob (Editör), *Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland* içinde (438-442). Bonn.
- Haas, V. (2003). *Materia Magica et Medica Heithitica*, Cilt 1-2. Walter de Gruyter, Berlin.
- Haas, V. (2006). *Die hethitische Literatur*, Berlin.
- Hamilakis, Y.- Konsolaki, E. (2004). ‘Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary’, *Oxford Journal of Archaeology* 23, 135-151.
- Hanfmann, G. M. A. (1953). Ionia, Leader or Follower?, *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 61, 1-37.
- Hansen, O. (1994). ‘Reflexions on Bronze-Age Topography of NW Anatolia’, *Anatolica* 20, 227-232.
- Harper, R.-Bayburtoğlu, İ. (1968). “Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae in 1967”. *AnatSt* 18, 149-158.
- Harrison, J. E. (Editör). (1912). *Themis: A Study of the Social Origin of Greek Religion*. Cambridge: Cambridge University.
- Hartmann, A. (1928). “Ma. Kleinasiatische Göttin”. *RE* 27, 77-91.
- Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments* Vol. 2. Princeton. New Jersey.
- Hawkins, J. D. (1974). “Appendix. A Silver-Head Vase With Lycian Inscriptions”, *Mansel'e Armağan* II, 902-903.
- Hawkins, J. D. (1995). The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg), With an Archaeological Introduction by Peter Neve. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft 3.

- Hawkins, J. D. (1998). Tarkasnawa King of Mira “Tarkandemos”, Boğazköy Sealings and Karabel, *Anatolian Studies*, Vol 48, 1-31.
- Hawkins, J. D. (1999). *Karabel, “Tarkondemos” and the Land of Mira, New Evidence on the Hittite Empire Period in Western Anatolia*, Komm. Ferdinand, Schoningh.
- Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol. I: Inscriptions of the Iron Age, Parts 1-3*, Walter de Gruyter. Untersuchungen Zur Indogermaschen Sprach- und Kulturwissenschaft, N. F., 8.1, Berlin.
- Hawkins, J. D. (2006). ‘Tuthaliya the Hunter’, Van den Hout (Editör), *The life and Times of Hattusili III and Tuthaliya IV* içinde (49-76), Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Hawkins, J. D. (2009). “The Arzawa Letters in Recent Perspective”, *British Museum in Ancient Egypt and Sudan* Vol. 14, 73-83.
- Hawkins, J. D. (2012). “Hitit Hiyeroglifleri ve Luwice”. M. Doğan-Alparslan, M. Alparslan (Editörler), M. Işın, G. Ergin (Çevirenler), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* içinde (96-120) Yapı Kredi Yayınları.
- Hawkins, J. D. (2013). Luwians versus Hittite, A. Mouton, I. Rutherford, I. Yakubovich I (Editörler). *Luwian Identities. Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean* içinde (25-40). Boston: Leiden.
- Hawkins, J. D. (2015). Hittite Monuments and Their Sanctity, A. D’agostino, V. Orsi, G. Torri (Editörler), *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians* içinde (1-9). Firenze University Press.
- Heinhold-Krahmer, S. (1977). *Arzawa: Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*. Heidelberg.
- Helck, W. (1971). *Betrachtungen zur grossen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten, Religion und Kultur der alten Mittelmeerwelt in Parallelforschungen*, Band 2. München.
- Held, W. (2008). *Gergakome: Ein ‘altehrwürdiges’ Heiligtum in kaiserzeitlichen Karien*, *Istanbul Forschungen* 49, Tübingen.
- Held, W. (2020). Gergakome. O. C. Henry ve A. Belgin-Henry (Editörler), *Kariahlar: Denizcileriden Kent Kurucuları* içinde (480-487), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Hellström, P. (1997). “Sculpture from Labraynda”. I. Jenkins, G. B. Waywell (Editörler). *Sculptors and sculpture of Caria and the Dodecanese* içinde (109-113). Londra.
- Henkelman, W. (2008). *The Other Gods Who Are: Studies in Elamite-Iranian Acculturation Based on the Persepolis Fortification Texts*. Leiden, Netherlands: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Henry, O. (2013). A Tribute to the Ionian Renaissance., O. C. Henry (Editör), 4. *Century Karia Defining a Karian Identity Under the Hekatomnids* içinde (81-91). Birinci Baskı. Paris: De Boccard.

- Henry, O. (2017). “Labraunda 2016”. *Anatolia Antiqua* 25 içinde (187-266).
- Henry, O. (2020). Dağlık Amyzon’daki (Bağarcık Kale) Zeus Akraios ve Thea Akre Tapınağı. *Karialılar: Denizlerden Kent Kuruculara* içinde (156-171), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Herbordt, S. (2005). *Die Prinzen-und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbulln aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa-mit Kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. David Hawkins*, Boğazköy-Hattusa 19, Mainz.
- Herbordt, S. (2019). “II. Die Felsinschriften vom Suratkaya- Latmos” H. Lohman (Editör), *Feldforschungen im Latmos. Forschungen im Umland von Herakleia am Latmos* [Asia Minor Forschungen 93.] içinde (127-151). Bonn.
- Herda, A. (2012). Karia Halkının ve Karkisa-Karia Ülkesinin Erken Dönemlerdeki Kökenleri, *Karialılar: Denizcilerden Kent Kurucularına* içinde (14-24), İstanbul Yapı Kredi Yayınları.
- Herda, A. (2013). ‘Greek and our Views of the Carian’, A. Mouton, I. Rutherford ve I. Yakubovich (Editörler), *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean* içinde (421-507).
- Herda, A. (2020). Dağlık Amyzon’daki (Bağarcık Kale) Zeus Akraios ve Thea Akre Tapınağı. *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (156-171), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Herda, A.-Sauter, E. (2009). “Karerrinnen und Karer in Milet: Zu einem spatklassischen Schlüsselchen mit karischem Graffito aus Milet”, *Archäologischer Anzeiger* 2009.2, 51-112.
- Hester, D. A. (1968). *Recent Developments in Mediterranean “Substrate” Studies*, University of Adelaide (South Australia).
- Heubeck, A. (1961). *Praegraeca: sprachliche Untersuchungen zum vorgriechisch indogermanischen Substrat*. Erlangen.
- Hoffner, H. A. (1965). The Elkunirsa Myth Reconsidered, *Revue Hittite et Asianique*, TOME XXIII, Fascicule 76 içinde (5-16). Libraire C. Klincksieck 11, Paris.
- Hoffner, H. A. (1987). “Paskuwatti’s Ritual against Sexual Impotence CTH 406”, *AuOr* 5, 271-287.
- Hoffner, H. A. (1997). *The Laws of the Hittites*, A Critical Edition, Brill, Leiden.
- Hoffner, H. A. (1998). *Hittite Myths*. Second Edition. Atlanta, Ga.: Scholars Press.
- Hoffner, H. A. (2001). “Alimenta Revisited”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, StBoT 45, Wiesbaden, 198-212.

- Hoffner, H. A. (2006) “Administration in the reign of Tuthaliya IV and the later years of the Hittite Empire”, Hout T. Van den (Editör), *The Life and Times of Hattuṣili III and Tuthaliya IV*, içinde (77-106), Leiden.
- Hoffner, H. A. (2009). Letters from the Hittite Kingdom, [WAW 15], Atlanta 2009.
- Hommel, F. (1883). Die semitischen Völkern und Sprachen, Leipzig, 1883., Otto Schulze.
- Hooke, S. H. (2015). *Ortadoğu Mitolojisi*. A. Şenel (Çeviri). İstanbul: İmge Yayınevi.
- Hooke, S. H. (Editör) (1933). *Myth and Ritual: Essays on the Myth and Ritual of the Hebrews in Relation to the Culture Pattern of the Ancient East*. London: Oxford University.
- Hooke, S. H. (Editör) (1935). *The Labyrinth: Further Studies in the Relation between Myth and Ritual in the Ancient World*. London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- Hordern, J. (2004). *Sophron's Mimes: Text, Translation, Commentary*. Oxford.
- Houwink ten Cate, P. H. J. (1961). The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. Leiden.
- Hrozny, B. (1917). *Die Sprach der Heithiter: ihr Bau und ihre Zuehänge zum indogermanschen Sprachstamm*. Leipzig.
- Hrozny, B. (1936). ‘Les quatres autels <<Hittites>> hieroglyphiques d’Emir Ghazi et d’Esli Kisa, et les divinites Apulius (?)’, *Archiv Orientalni* 8, 171-199.
- Hutter, M. (1937). “Religion in Hittite Anatolia. Some Comments on ‘Volkert Haas: Geschichte der Hethitischen Religion’”, *Numen* 44-1, 74-90.
- Hutter, M. (1988). Behexung, Entsühnung und Heilung. Das Ritual der Tunnawiya für ein Königspaar aus mittelhethitischer Zeit (KBo XXI 1 – KUB IX 34 – Kbo XXI 6), *Orbis Biblicus et Orientalis* 82, Freiburg.
- Hutter, M. (1993). “Kultstelen und Baityloi”. B. Janowski, K. Koch ve G. Wilhelm (Editörler). *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und den Alten Testament. Internationales Symposion Hamburg 17-21. 1990 içinde* (79-97). *Orbis Biblicus et Orientalis* 129. Freiburg/Göttingen.
- Hutter, M. (2001a). Luwische Religion in den Traditionen aus Arzawa, *4HitCong*, 224-234.
- Hutter, M. (2001b). Luwische Sprache und Kultur in der Eisenzeit, Zum “Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions.”, [WZKM 91], 161-181.
- Hutter, M. (2003). “Aspects of Luwian religion”, H. C. Melchert (Editör), *The Luwians, Handbuch der Orientalistik I/68 içinde* (211-280). Leiden- Boston.
- Hutter, M. (2007). “Zum Ritual des Zarpiya: Funktion und Einbettung in die religiösen Traditionen Anatoliens,” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 49, 399-406.

- Hutter, M. (2010). “Luvi Dininin Nitelikleri”, H. C. Melchert (Editör), *Luviler. Anadolunun Gizemli Halkı* içinde (193-244), İstanbul.
- Hutter, M. (2013). “The Luwian Cult of the Goddess Huwassanna vs. Her Position in the ‘Hittite State Cult’”, A. Mouton, I. Rutherford ve I. Yakubovich (Editörler), *Luwian Identities- Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean* içinde (177-190).. Leiden-Boston.
- Huxley, G. (1967). “The ancient name of Zakro”, *GRBS* 8, 85-92.
- Huy, S. (2019). Versteckte Orte: zwei Grotten in städtischen Raum Milets. S. Huy, B. Engels ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien*, *BYZAS* 24 içinde (145-176). İstanbul, Ege Yayınları.
- Işık, F. (1999). *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege’de Buluşması*, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Işık, F. (2010). ‘Anadolu- Lykia Uygarlığı. Lykia’nın Hellenleşmesi Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım’, *Anadolu/Anatolia* 36, 65-125.
- Işık, F. (2016). Beylikler Dönemi’nin Likya Egemeni: Ksanthos. E. DüNDAR ve H. İŞKAN (Editörler), *Lukka’dan Likya’ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi* içinde (166-185). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Işın, G. (2006). Yumaklar Arpalık Tepe Küçük Buluntuları: Ön Rapor. *AST* 23 (2), 125-134.
- İdil, V. (1999). *Nysa ve Akharaka*. İstanbul, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- İmmerwahr, S. A. (1990). *Aegean Painting: The Bronze Age*. Philadelphia, PA.
- İmparati, F. (1977). *Una Concessione Di Terre Da Parte Di Tuthaliya IV*, Lillie.
- İmparati, F. (1998). ‘Two Mythological Fragments Concerning the Deity Pirwa’, *AoF* 25, 26-140.
- İmparati, F. (2004). *Studi sulla societa e sulla religione degli Ittiti I-II*, *Eothen* 12.
- Jacob-Rost, L. (1972). *Das Ritual der Malli aus Arzawa gegen Behexung* (KBU XXIV 9+), Theth 2, Heidelberg.
- Jacobsen, T. (1976). *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*. New Haven, Yale University Press.
- Jameson, M. (1970). Review of Nilson 1967-74 (vol. 1), *Gnomon* 42, 49-53.
- Janowski, B. – Wilhelm G. (1993). Der Bock, der die Sünden hinaustragt, B. Janowski, G. Kock, G. Wilhelm (Editörler). *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament. Internationales Symposium Hamburg 1990* içinde (109-169). (Orbis Biblicus et Orientalis 129). Freiburg Schweiz- Göttingen.

- Jasink, A. M. (2004). 'Influenze reciproche fra area egea anatolica: L'aspetto del culto', M. Mazoyer ve O. Casabonne (Editörler), *Antiquus Oriens. Melanges offerts au Professeur Rene Lebrun* 1 içinde (401-432). [CollKubaba Ser Ant 5) Paris.
- Jenkins, J. (2007). *English as a Lingua Franca: attitude and identity*, Oxford University Press, 296.
- Jie, J. (1990). "The Sahhan Festival", *Journal of Ancient Civilizations* 5, 49-75.
- Johnston, S. I. (1990). 'Hekate Soteria: A Study of Hekate's Roles in the Chaldean Oracles and Related Literature', *Scholar Press*, Atalanta.
- Johnston, S. I. (1991). 'Crossroads', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 88, 217-224.
- Jones, A. H. M. (1971). *The Cities of the Eastern Roman Empire*. Oxford, Oxford University Press.
- Jung, C. G. (1912). *Wandlungen und Symbole der Libido*, Leipzig III-IV, Viyana.
- Jürgen, S. (2006). *Hattusha Guide- A day in the Hittite Capital*, Ege Yayınları, İstanbul, 80.
- Kaplan, D. (2016). Smintheion-Aleksandreia Troas Yolu, Ne İçinde? Jeolojik, Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Güzergâh ve İşlevi. *Anadolu/Anatolia* 42, 49-94.
- Kaplan, D. (2018). *The Roman Baths and Related Structures/Smintheion Studies I*. Ankara Pozitif Matbaacılık.
- Karagöz, Ş. (2002). "Küçük Asya'ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate", *Anadolu Araştırmaları* 16, 304-320.
- Karağuz, G. (2001). *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi.
- Karlsson, L. (2013). "The Sanctuary of the Weather God of Heaven at Karian Labraunda", A.-L. Schallin (Editör), *Perspectives on ancient Greece. Papers in celebration of the 60th anniversary of the Swedish Institute in Athens* içinde (173-189). Stockholm.
- Karlsson, L. (2019). Kybele at Labraunda. O. Henry ve K. Konuk (Editörler), *Karia Arkhaia, La Carie, des origines a la period pre-hekamnide*, içinde (89-100). İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil.
- Karlsson, L.- Isager, S. (2008). "A new inscription from Labraunda. An honorary decree for Olympichos (Labraunda no. 134 and no. 49)", *Epigraphica Anatolica* 41, 39-52.
- Karpe-Müller, (2015). "Planning a Sacred Landscape: Examples for Sarissa and Hattusa", A. D'Agostino, V. Orsi ve G. Torri (Editörler), *Sacred Landscapes of the Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi* içinde (83-88). Florence.
- Kassian, A.- Korolev, A.- Sidel, A. (2002). *Hitite Funerary Ritual: Sallis Wastais* [Alter Orient und Altes Testament 288]. Münster.

- Kassian, A.S. (2000). *Two Middle Hittite Rituals Mentioning Ziplantawija Sister of the Hittite King Tuthaliya I/II*, Moscow: Paleograph.
- Keen, A. G. (1998). *Dynastic Lycia: A Political history of the Lycians and their relations with foreign Powers*, Leiden.
- Kelder, J. M. (2005). *The Chariots of Ahhiyawa*, University of Amsterdam.
- Kelder, J. M. (2010). *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*. Bethesda.
- Kellerman, G. (1986). "The Telepinu Myht Reconsidered", H. A. Hoffner ve G. M. Beckman (Editörler). *Kanissuwar: A Tribute to Hans G. Güterbock on his seventy-fifth birthday, May 27, 1983 içinde* (115-123). Chicago.
- Kellerman, G. (1987). KUB XVII 18 IV: Un Mythe du Feu. *Hethitica*, 8, 215-235.
- Kern, O. (1900). *Die Inschriften von Magnesia am Meander*. Berlin.
- Kıraç, E. (2019). *Antandros Örneğinde Sunu Olarak Hydriskoi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Manisa.
- Kırçıl, Z. (2021). "Çiviyazılı Belgelerde Geçen (NA4)hekur Pirwa Üzerine Bir İnceleme", M. Alparslan, B. Hürmüzlü, N. Karul ve G. Ergin (Editörler), *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü içinde* (83-104). Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. İstanbul.
- Kıymet, K. (2016). "Bir Anadolu Tanrıçası: Maliya", S. Erkut ve S. Ö. Gavaz (Editörler) *Antahsumsar "Çiğdem" Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat içinde* (317-331). Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kızııl, A. (2008). An Open Air Stepped Rock Altar at Kalem Köy in Milas, Karia. *ANODOS* 6-7/2006-2007, 233-240.
- Kızılyalçın, F. – Özcan, F. (2016). Prostanna Antik Kenti. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2016/1, Sayı: 23, 135-162.
- Kleiner, G. – Hommel, P. – Müller Wiener, W. (1967). *Panionion und Melie*, Berlin.
- Klengel, H. (1999). *Geschichte des hethitischen Reiches*, Leiden – Boston – Köln.
- Klinger, J. (1996). Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht, StBoT 37, Wiesbaden.
- Klinger, J. (2001). Die hurritische Tradition in Hattusa und das Corpus hurritischer Texte. Th. Richter, D. Prechel, J. Klinger (Editörler). *Kulturgeschichten. Altorientalischen Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag* içinde (197-208). Geburstag, Saarbrücken.
- Klinger, J. (2005). "Die hethitische Rezeption mesopotamischer Literatur und die Überlieferung des Gilgames-Epos in Hattusa", D. Prechel (Editör), *Motivationen und Mechanismen des Kulturkontaktes in der späten Bronzezeit içinde* (103-127). Eothen 13, Frieze.

- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden Indo European Etymological Dictionary Series 5, Boston: Brill.
- Knapp A. B.- Manning S. W. (2016). *Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean*, AJA, Vol. 120, 2016, 99-149.
- Knight, J. W. F. (1932). Maze Symbolism and the Trojan Game, *Antiquity* 6, 445-458.
- Knudtzon J. A. (1902). *Die Arzawa- Briefe*, Leipzig J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Kober, A. (1948). The Minoan Scripts, Fact and Theory, *American Journal of Archaeology* 52, 82-103.
- Koch, U. S. (2015). *Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods, Sources from the First Millennium BCE*, Ugarit-Verlag, Münster.
- Konakçı E. (2016) *Geç Tunç Çağı'nda Ayasuluk Tepesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 25/1, 135-165.
- Kontorli-Papadopoulou, L. (1996). *Aegean Frescoes of Religious Character* [SIMA 177]. Göteborg.
- Koparal, E. (2019). Frontier Sanctuaries and Rural Cult Place in the Khoría of Klazomenai and Teos. S. Huy, B. Engels ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien*, BYZAS 24 içinde (333-354). İstanbul, Ege Yayınları.
- Korfmann, M. (1998). 'Stelen vor den Toren Troias. Apaliunas-Apollon in Truisa-Wilusa?', G. Arsebück, M. J. Mellin ve W. Schirmer (Editörler), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to H. Çambel* içinde (471-477). İstanbul.
- Kosak S. (1980) *The Hittites and the Greeks*, *Linguistica*, 20(1), 35-48.
- Kotansky, (2016). The Getty Hexameters, S. Goldberg (Editör), *Greek Myth and Religion* içinde (1-17). Oxford: Oxford Research Encyclopedia Classics.
- Kouznetsov, V. A. (2001). Une enigme archeologique du Caucase septentrional, *L'Archeologue* 52, 26-27.
- Kraemer, Ross S. (1988). *Maenads, Martyrs, Matrons, Monastics: A Sourcebook on Women's Religions in the Greco-Roman World*. Philadelphia: Fortress.
- Kraus, T. (1960). *Hekate: Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*. Heidelberg, Carl Winter.
- Kretschmer, P. (1890). "Semele und Dionysos", *Aus der Anomia Archaeologische Beiträge Carl Robert zur Erinnerung an Berlin dargebracht*, Berlin, 17-29.
- Kretschmer, P. (1896). *Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache*. Göttingen.
- Kretschmer, P. (1924). 'Alakšandusandus, König von Vilusa', *Glotta* 15, 74-78.
- Kretschmer, P. (1936). 'Nochmals die Hypachaer und Alakšandusandus', *Glotta* 24, 203-251.

- Kronasser, H. (1961). Fünf hethitische Rituale, Die Sprache.
- Kryszat, G. (2006). Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien -Teil 2: Götter, Priester und Feste Altanatoliens, *Altorientalische Forschungen* 33, 102-124.
- Kümmel, H. M. (1967). *Ersatzrituale für den hethitischen König*, StBoT 3, Wiesbaden.
- Kümmel, H. M. (1983). "Kummanni". D. Otto Edzard (Editör), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Berlin, 335-336.
- Lane, E. N. (1971). *Corpus Monumentorum Relionis Dei Menis* I, Brill, Leiden.
- Lane, E. N. (1976). *Corpus Monumentorum Relionis Dei Menis* III, Brill, Leiden.
- Laroche, E. (1946-1947). "Recherches sur les noms des dieux hittites." *Revue Hittite et Asiatique* 7, 7-139.
- Laroche, E. (1960). *Les hieroglyphes hittites*, Paris.
- Laroche, E. (1963). 'Le dieu anatolien Sarrumma', *Syria* 40, 277-302.
- Laroche, E. (1966). *Les noms des Hittites*, Paris.
- Laroche, E. (1969-70). Nişantaş, *Anatolica* III, 94-98.
- Laroche, E. (1971). *Catalogue des textes hittites*, Paris.
- Laroche, E. (1979). *La trilingue du Letoon, version lycienne*, Ksanthos IV, Paris.
- Laroche, E. (1980). Koubaba, deesse anatolienne, et le probleme des origines de Cybele, *Elements orientaux dans la religion grecque ancienne*, Paris, 113-128.
- Latacz, J. (2004). *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*. Oxford.
- Latura, G. (2014). Plato's X & Hekate's Crossroads Astronomical Links to the Mysteries of Eleusis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14/3, 37-44.
- Laumonier, A. (1934). "Inscriptions de Carie", *BCH* 58, 291-380.
- Laumonier, A. (1936). Archeologie carienne. *Bulletin de correspondance hellnique*, Vol. 60, 286-335.
- Laumonier, A. (1958). *Les cultes indigenes en Caria*. Paris: De Boccard.
- Lebrun, R. (1982). "Maliya, une divinite anatolienne mal connue", J. Quaegebeur (Editör), *Studia P. Naster oblata II, Orientalia antiqua*, Leuven, 123-130.
- Lebrun, R. (1987). "Pelerinages royaux chez les Hittites", J. Chelini ve H. Branthomme (Editörler), *Histoire des pelerinages non chretiens. Entre magique et sacre: le chemin des dieux* (83-93), Paris.

- Lebrun, R. (1989). “À propos des déesses Maliades et de quelques epiclesis grécoasianiques”, *Kernos* 2, 83-88.
- Lebrun, R. (2007). ‘Nouveautés concernant la religion des Hittites tirées du fragment KBo XLVII 76’, M. Doğan-Alparslan, M. Alparslan ve H. Peker (Editörler). *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan, Vita: Festschrift in honor of Belkıs Dinçol and Dinçol* içinde (457-464). İstanbul.
- Lebrun, R. (2016). “Siuri-Sinuri, deux divinités à redécouvrir”, S. Velhartická (Editör), *Audias fabulas veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Součková-Siegelová*. İçinde (178-183). Leiden.
- Lehnus, L. (1973). Nota al fr 80 di Pindaro, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 10.3, 275-277.
- Leick, G. (1998). *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London/ New York: Routledge.
- Leick, G. (1999). *Who's Who in the Ancient Near East*. New York: Routledge.
- Lemaire, A. (2006). ‘La maison de Mopsos en Cilicie et en Pamphylie à l’époque du Fer (XIIe-VIe s. av. J. -C.)’, *Res Antiquae* 3 içinde (99-107).
- Levick, B. M. (1967). *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Oxford, Clarendon Press.
- Littmann, E. (1916). *Lydian Inscriptions. Part 1. Sardes VI.1*. Leiden.
- Lloyd, S. – Mellaart, J. (1962). *Beycesultan Vol. 1*. London.
- Lloyd, S.- Mellaart, J. (1956). ‘Beycesultan Excavations: Second Preliminary Report, 1955’, *Anatolian Studies* 6, 101-136.
- Lochman, T. (1990). “Eine Gruppe spätromischer Grabsteine aus Phrygien”, E. Berger (Editör), *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III*, 453-508. Die Skulpturen, Mainz.
- Lohmann, H. – Böhne, K. (2011). “Survey in der Mycale (Dilek) Dağları Aydın 2009, 7. Kampagne”, 28. *AST* 1, Ankara, 137-153.
- Lohmann, H. – Kalaitzoglou, G. – Lüdorf, G. (2011a). “Rescue Excavation in the Carian Settlement of Melia in the Mycale (Dilek Dağları/Aydın)”, 32. *KST* 2, 333-349.
- Lohmann, H. – Kalaitzoglou, G. – Lüdorf, G. (2011b). “Sondagen in der befestigten karischen Höhensiedlung von Melia in der Mykale (Dilek Dağları/Aydın)”, *AA* 2010/2, 123-137.
- Lohmann, H. (2005). “Melia, das Panionion und der Kult des Poseidon Helikonios”, E. Schwertheim, E. Winter (Editörler). *Neue Forschungen zu Ionien, Fahri Işık zum 60. Geburtstag gewidmet, Asia Minor Studien* 54, 2005, 241-252.
- Lohmann, H. (2006). “Survey of Mykale (Dilek Dağları) 3rd Campaign: The Discovery of the Archaic Panionion”, 23. *AST* 1, 2006, Ankara, 241-252.

- Lohmann, H. (2007a). "The Discovery and Excation of the Archaic Panionion in the Mycale (Dilek Dağları)", 28. *KST* 2, 2007, Ankara, 575-590.
- Lohmann, H. (2007b). "Forschungen und Ausgrabungen in der Mykale 2001-2006", *IstMitt* 57, 2007, 59-178.
- Lohmann, H. (2008). "Rescue Excavation of the Archaic Panionion in the Mykale (Dilek Ağaçları): 2nd Campaign", 29. *KST* 2, 2008, Ankara, 265-280.
- Lombardi, A. (1999). "Una festa per Huwassanna celebrata da una regina ittita", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 41, 219-244.
- Lorenz, G. (2004). Asklepios, der Heiler mit dem Hund der Orient, C. Ulf ve R. Rollinger (Editörler). *Griechische Archaik: interne und ezterne Impulse*. Berlin.
- Lubotsky, A. (1998). "New Phrygian Metrics and the ζμελως Formula", J. Jasanoff, H, C. Melchert ve L. Olver (Editörler), *Mir curad. Studies in Honor of Calvert Watkins* içinde (413-421). Innsbruck.
- Lupack, S. (2007). "Palaces, Sanctuaries, and Workshops: The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economics", M. L. Galaty ve W. A. Parkinson (Editörler), *Rethinking Mycenaean Palaces: New Interpretations of an Old Idea* (2. Baskı) içinde (45-65). Los Angeles.
- Lupack, S. (2010). "Minoan Religion", *OHBA*, 251-263.
- Macqueen, J. G. (1959). "Hattian Mythology and Hittite Monarchy", *AnatSt* 9, 171-188.
- Macridy, T. – Picard C. (1915). "Fouilles du hieron d'Apollon Clarios a Colophon", *BCH* 39, 33-52.
- Macridy, T. (1912). "Antiquites de Notion II", *JOAI* 15, 36-67.
- Mainoldi, C. (1984). *L'image du loup et du chien dans la Grece Ancienne d'Homere Platon*. Paris.
- Malinowski, B. (2000). *Büyü, Bilim ve Din*, Çev. Özkal S., İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Mann, T. (1936). "Freud and Future" *Life and Letters Today*, c. 15, 5, 89.
- Marino, M. G. (2010). From the Lukka Lands to Isuwa: A Comparative Analysis of Analogous Problems. 7. *Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Vol. 1 içinde (489-502). Ankara: Anıt Matbaa.
- Marazzi, M. (1994). Ma gli ittiti scrivevano veramente su "legno"?, in: Cipriano et al. 1994, 131-160.
- Marquardt, P. A. (1981). "A Portrait of Hecate, *American Journal Press* 102.3, 243-260.
- Mascheroni, L. (1984). "Scribi hurriti a Boğazköy", *SMEA* 24, 151-173.
- Mason, H. J. (2006). "The Divinity of Lesbos" APA, Montreal, 2006.

- Massa M. (2016) *Networks before Empires: cultural transfers in West and central Anatolia during the Early Bronze Age*, University College Londra.
- Masson, E. (1980). Les inscriptions louvites hieroglyphiques de Köylütolu et Beyköy, *Kadmos* 19.
- Masson, O. (1950). ‘A propos d’un rituel hittite pour la lustration d’une armee. Le rite de purification par le passage entre les deux parties d’une victim’, *Revue de l’histoire des religions* 137:5-25.
- Masson, O.(1962). *Les fragments du poete Hipponax*, Edition critique et commentee, Paris, 1962.
- Max G. (2014) *Tlos, Oinoanda and the Hittite Invasion of the Lukka lands: Some Thoughts on the History of North-Western Lycia in the Late Bronze and Iron Ages*, University of Zurich, Strickhofstrasse 39.
- May, N. (2014). ‘Gates and Their Functions in Mesopotamia and Ancient Israel’, N. May ve U. Steinert (Editörler), *The Fabric of Cities: Aspects of Urbanism, Urban Topography and Society in Mesopotamia, Greece and Rome* içinde (77-121). Leiden.
- McMahon G. (1991). *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- McPhail C. (2015). “The Roles of Geographical Concepts in the Construction of Ancient Greek Ethno-cultural Identities, from Homer to Herodotus: An Analysis of the Continents and the Mediterranean Sea”, *University of Otago, Dunedin*, New Zealand.
- Melchert, H. C. (1993). *Cuniform Luvian Lexicon*, Lexica Anatolica, Vol. 2, Chapel Hill.
- Melchert, H. C. (2002). “The God Sanda in Lycia?”, P. Taracha (Editör), *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday* içinde (241-251). Warsaw.
- Melchert, H. C. (2003). “Definition: who were the Luwians?”, *The Luwians*, C. H. Melchert (Editör), *Handbook of Oriental Studies*, Vol. 68, Brill.
- Melchert, H. C. (2005). “The Problem of Luvian Influence on Hittite”, G. Meiser, O. Hackstein (Editörler). In *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft (17-23. September 2000, Halle an der Saale)* içinde (445-460). Wiesbaden: Reichert.
- Melchert, H. C. (2010). “Spelling of Initial /A-/ in Hieroglyphic Luwian, I. Singer (Editör), *ipamati kistamati pari tumatimis Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday* içinde (147-158), Tel Aviv University.
- Melchert, H. C. (2013). ‘Naming Practices in Second and First Millennium Western Anatolian’, R. Parker (Editör), *Personal Names in Ancient Anatolia*, Oxford, 31-49.
- Melchert, H. C.- Bryce, R. T.- Hawkins, J. D.- Hutter, M. (2011). *Anadolu’nun Gizemli Halkı Luviler*, H. C. Melchert H. C.(Editör), Kalkedon Yayınları.

- Mellaart, J. (1966). Excavations at Çatal Hüyük. Fourth Preliminary, Report 1965, *AnatSt* 16, 15-191.
- Mellart, J. (1967). *Çatak Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Mellink, M. J. (1964a). Lycian Wooden Huts and Sign 24 on the Phaistos Disk, *Kadmos* 3, 1-7.
- Mellink, M. J. (1964b). Excavations at Karatas-Semayuk in Lycia 1963, *American Journal of Archaeology* 68, 269-278.
- Memiş, E. (1994). Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası, *Selçuk Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü Dergisi* 3, 367-375.
- Meral, K.- Aydın, T. (2019). “Eğridere Açık hava Tapınım Alanı Işığında Kağıdağı Yarımadası’nda Kybele Kültü”, K. Kasapoğlu, V. Keleş, A. Yılmaz, H. E. Ergürer (Editörler) *Cevat Başaran’a 60. Yaş Armağanı* içinde (469-484). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Meriç, R. (2004). *Metropolis. The city of the Mother Goddess*, İstanbul.
- Meriggi, P. (1975). Manuale di Eteo Geroglifico. I, 1 Grammatica seri 1/a. Roma: Edizioni dell’Ateneo.
- Meyer, E. (1892). Lykurgos von Sparta, ,n Id., Forschungen zur alten Geschichte I, Halle, 211-286.
- Meyer, E. (1955). *El Historiador y la historia*. Ciudad del Mexico/Buenos Aires: Fondo de Cultura Economica.
- Michalowski, P. (1988). Sin-iddinam and Iskur. E. Leichty ve de Jong Ellis (Editörler). *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: Samuel Noah Kramer Fund, The University Museum.
- Mitcell, S. (1991). The Hellenization of Pisidia. *Mediterranean Archaeology* 4, 119-145.
- Mikasa Takahito, H. I. H. (1991). *Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st Millennium B.C.*, Bulletin of the Middle Eastern Culture Centre in Japan, Vol IV, Otto Harrasowitz on behalf of the Middle Eastern Culture Center in Japan, 1991.
- Miller, J. L. (2004). *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, StBoT 46, Wiesbaden.
- Miller, J. L. (2008). “Joins and Duplicates Among the Boğazköy Tablets (46-60)”, *ZA Cilt*: 98, 230-250.
- Miller, J. L. (2010). Paskuwatti’s Ritual: Remedy for Importence or Antidote to Homosexuality?, *JANER* 10, 83-89.
- Miller, J. L. (2012). Hititler Döneminde Anadolu’da Halklar ve Diller, M. Doğan-Alparslan, M. Alparslan (Editörler), M. Işın, G. Ergin (Çevirenler), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* içinde (120-131) Yapı Kredi Yayınları.

- Moga, I. (2010). “Le Culte Indigene de la Bellone Micrasiatique”, *Classica et Christiana* 5/2, 369-393.
- Mokrisova, J. (2017). On the Move: Mobility in Southwest Anatolia and the Soughteast Aegean during the Late Bronze to Early Iron Age Transition, *University of Michigan*, 2017.
- Momigliano, N. (2002). Federico Halbherr and Arthur Evans: An Archaeological Correspondence (1894-1917)
- Momigliano, N. (2002). Federico Halbherr and Arthur Evans: An Archaeological Correspondence (1894-1917), *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fascicolo XLIV/2-2002, CNR -Istituto di Studi Sulle Civiltà Dell’egea e Del Vicino Oriente Roma.
- Momrak, K. (2004). *The Origins of Democracy- Political Developments in Greece ca. 1150-462/1 BCE as compared wiht the stucture of Ancient Near Eastern Polities*, University of Oslo, varen 2004.
- Moran, W. L. (1992). ‘*Amarna Letters*’, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Morgan, L. (2005). ‘The Cult Centre at Mycenae and the Duality of Life and Death’, L. Morgan (Editör), *Aegean Wall Painting: A Tribute to Mark Cameron* içinde (159-171). Londra.
- Morris, S. P. (2001a). Potnia Aswiya: Anatolian Contributions to Greek Religion. R. Laffineur, R. Hagg (Editörler). *Potnia Deities and Religion in the Aegean Bronze Age* içinde (423-434). *Proceedings of the 8th International Aegean Conference* (Aegaeum 22). Liege.
- Morris, S. P. (2001b). ‘The Prehistoric Backround of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of Her “Breasts”?’ U. Muss (Editör), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes 37)* içinde (135-317).
- Mountjoy P. A. (1998) *The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa*, *Anatolian Studies*, Vol:48, British Institüte at Ankara, 33-67, 1998.
- Mouton, A. (2007). *Reves hiities: contribution a une histoire et une anthropologie dur eve en Anatolie ancienne*, *Culture and History of the Ancient Near East* Vol. 28, Brill, Leiden.
- Mouton, A. (2013). “Le Rituel d’Alli d’Arzawa contre un Sensorcellement (CTH 402): une nouvelle edition”, B.J. Collins, P. Michalowski (Editörler), *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman* içinde (195-230), Lockwood Press, Atlanta.
- Murat, L. (2012). Hititlerde Su Kültü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 31, Sayı 51, 125-158.
- Murray, G. (1912). Excursus in the Ritual Forms Preserved in Greek Tragedy. *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion* içinde (341-363). Cambridge.

- Mutlu, S. (2016). “Tanrıça Ma (Ma) ve Kappadokia Komana’sı”, *Phaselis Vol.II*, 311-322.
- Mylonas, G. E. (1962). The Luvian Invasions of Greece, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 31, No:3, 284-309.
- Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, IstMitt-BH 28, Tübingen: Wasmuth.
- Nilsson, M. P. (1955). *Geschichte der Griechischen Religion I, Die Religion Griechenlands Bis Auf Die Griechische Weltherrschaft*. München: C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung.
- Nilsson, M. P. (1967-71). *Geschichte der griechischen Religion* (3. Baskı). München.
- Nolle, J. (1992). Zur Geschichte der Stadt Etanna in Pisidien. E. Schwertheim (Editör), *Forschungen in Pisidien*, Vol. 6 içinde (61-141). Bonn: Rudolf Habelt GmbH.
- Oettinger, N. (1976). *Die Militarischen Eide der Hethiter*, [StBoT 22], Wiesbaden.
- Oettinger, N. (1979). *Die Stammbildung des hethitischen Verbums*. Erlangen / Nürnberg: Carl.
- Oettinger, N. (1989-90). Die dunkle Erde im Hethitischen und Griechischen, *Die Welt des Orients* 20/21: 83-98.
- Oettinger, N. (2004). Entstehung von Mythos aus Ritual. Das Beispiel des hethitischen Textes CTH 390A, M. Hutter, Braunsar (Editör), *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums, “Kleinasien und angrenzende Gebiete vom Beginn des 2. Bis zur Mitte des 1. Jahrhunderts v. Chr.”*, S.AOAT 318, Bonn.
- Oettinger, N. (2008a). The Seer Mopsos as a Historical Figure, *Interfaces*, 63-66.
- Oettinger, N. (2008b). Zur Zahlensymbolik bei den Hethitern, *5HitCongr*, 587-595.
- Oettinger, N. (2010). Sündenbock, Pandora und Hethitisch *dammili pedi*, *Hethitica* 16, 111-120.
- Oettinger, N. (2015). Apollo: indogermanisch oder nicht-indogermanisch?, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 69, 123-143.
- Onurkan, S. (1969). Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia. *Belleten Cilt XXXIII*, Sayı: 131, 303-323.
- Oppenheim, A. Leo, (1956). “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of Assyrian Dream Book”, *Transactions of the American Philosophical Society- New Series* 46-3, 179-373.
- Opperman, H. (1924). Zeus Panamaros, *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*. 19(3), 1-94.

- Oreshko, R. (2013). Geography of the Western Fringes: Gar(a)gisa/Gargiya and the Lands of the Late Bronze Age Caria, K. Konuk, O. Henry (Editörler). *Karia Arkhaia: Le Carie, des origines a la periode pre-hekotomnide içinde* (138-190). İstanbul.
- Oreshko, R. (2016). *New readings in the Hieroglyphic-Luwian inscriptions of BURUNKAYA and KIZILDAĞ 4*, Kadmos 2016; 55(1/2), 1-16.
- Otten, H. (1952-1953). “Pirva – der Gott auf dem Pferde”. JKIF 2, 62-73.
- Otten, H. (1963). “Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches”, MDOG 94, 1-23.
- Otten, H. (1973). Das Ritual der Alli aus Arzawa, Rev. of: L. Jakob-Rost, *Das Ritual der Malli aus Arzawa gegen Behexung (KUB XXIV 9+)*, ZA 63, Heidelberg, 76-82.
- Otten, H. (1989). Die hieroglyphen-luwische Inschrift, Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1988, *Archäologischer Anzeiger* 1989.
- Otten, H.- Soden, W. (1968). *Studien Zu Den Boğazköy-Texten/ Das Akkadisch-Hethitische Vokabular KBo I 44 +KBo XII 1*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Öğün, B.- Cengiz, I.- Schmaltz, B.- Doyran, M.- Özer, O. N.- Diler, A.- Akerdem, S.- Say-Özer, Y.- Çörtük, U.- Özen, S.- Özen-Kleine, B., Marek, C.- Kart, E.- Çizmeli-Öğün, Z.-Tekkök-Karaöz, B. (1966-2021). *Kaunos, Kbid*, N. Oğuz Özer ve Yasemen Say Özer (Editörler). Ege Yayınları.
- Öz, E. (2005). *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Sümeroloji) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özbal, R.,- Gerritsen, F. – Yener, K. A. (2003-2001). Tell Kurdu Kazıları. 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:1, 501-512.
- Özcan, R. (2007) *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binyıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Özdemir, B. Ş. (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Özdilek, B. (2020). Letoon Kutsal Kaya Basamaklı Sunu Alanı Işığında Letoon'daki Tanrı ve Kültler. *CEDRUS VIII*, 451-487.
- Özdoğan, M. (2016). Neolitik Dönem ve Göç – Arkeolojik Veriler Açısından Bir Değerlendirme, *Aktüel Arkeoloji* 54, 48-59.
- Özgüç, N. (1965). *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları 5, Ankara.
- Özgünel, C. (2001). *Smintheion: Troas'ta Kutsal Bir Alan*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

- Öztürk, N. – Kavaz Kındıgılı, B. – Güloğlu, G. (2019). Zeytinliada Kera-Panagia Baitylos'u. E. Erdan, A. Erön (Editörler), *70. Yaşında Serap Yaylı'ya Sunulann Yazılar* içinde (439-452). Ankara.
- Özüdoğru, Ş. (2013). *Arkaik Dönem Plastik Eserler Işığında Lykia İkonografisinde Yerli ve Yabancı Unsurlar*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Özyiğit, Ö. (1993). 1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST* 14 (2), 1-22.
- Özyiğit, Ö. (2003). Phokaia'da Akurgal'ın Kazıları Işığın Son Dönem Çalışmaları, *Anatolia* 25, 105.
- Özyiğit, Ö. (2012). Phokaia. A. Çilingiroğlu, G. Polat ve Z. Mercangöz (Editörler), *Ege Üniversitesi Kazıları* içinde (293-312). İzmir Ege Üniversitesi Yayınları.
- Palaima, T. G. (2008). 'Mycenean Religion', *CCABA*, 342-361.
- Palmer, L. (1958). 'Luvian and Linear A', *Transactions of the Philological Society* 57, 75-100.
- Palmer, L. (1965). *Mycenaeans and Minoans: Aegean Prehistory in the Light of the Mycenaean Tablets* (2. Baskı). Londra.
- Palmer, L. (1980). *The Greek Language*. Londra.
- Pardee, D. (2009). "A New Aramaic Inscription from Zincirli", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 356, 51-71.
- Parker, R. A. (1936). The Oriental Institute Archaeological Report on the Near East: Second Quarter. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 53. No:1, The University of Chicago Press.
- Parker, R. A. (1983). *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford.
- Parker, S. B. (1997). *Ugaritic Narrative Poetry*. Atlanta, GA.
- Parker, S. B. (2017). *Greek Gods Abroad: Names, Natures, and Transformations*. Berkeley, CA.
- Paton, W. R. – Myres, J. L. (1896). Karian Sites and Inscriptions. *JHS* 16, 188-271.
- Paul, S. (1990). *Symbol of power: Hittite royal iconography in seal*, University of California, Berkeley, 1990.
- Payne, A. (2010). "Writing" in the Hieroglyphic Luwian, I. Singer (Editör), *ipamati kistamati pari tumatimis Luwian and Hittite Studies Presented to J. Hawkins on the occasion of his 70th Birthday*, içinde (182-187), Tel Aviv University.
- Payne, A. (2012). Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions, H. C. Melchert (Editör). *Society of Biblical Literature Atlanta*, Georgia.

- Pehlivaner, M.-Özçatal, M. F. (1995). Yazılıkaya ve Han'da Kazı ve Temizlik Çalışmaları, 5. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (25-28 Nisan 1994, Didim), 67-91.
- Peled, I. (2010). *Expelling the Demon of Effeminacy: Anniwiyani's Ritüel and the Question of Homosexuality in Hittite Thought* [Koninklijke Brill NV], Leiden, 69-81.
- Perna, M. (2001-2002). *The Pylos Mb and Mn Tablets*, Sbornik Praci Filozoficke Fakulty Brnenske Univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis, Vol 6-7.
- Peschlow Bindokat, A. (1996). Der Kult des anatolischen Regen und Wettergottes auf dem Gipfel des Latmos und das Heiligtum des Zeus Akraios im Tal von Dikilitaş. *Istanbul Mitteilungen*, 46, 217-225.
- Peschlow Bindokat, A. (2005). *Latmos'ta Bir Karia Kenti: Herakleia Şehir ve Çevresi*. Çev. Özcan F., İstanbul: Homer Kitapevi Yayınları.
- Peschlow Bindokat, A. (2009). The Gods of the Latmos: Cult and Rituals at the Holy Mountain from Prehistoric to Byzantine Times. C. Gates, T. Zimmermann ve J. Morin (Editörler), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions* içinde (55-62). Oxford: BAR International Series 2034.
- Peschlow Bindokat, A. (2020). Halikarnassos-Karia'nın Metropolisi, Herodotos ve Maussollos'un Şehri. O. C. Henry, B. A. Henry (Editörler), *Karialılar: Denizlerden Kent Kuruculara* içinde (344-367), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Peter, H. (1992). *The value of human life in the story of the flood in genesis 6-9*, Durham theses, Durham University.
- Petrakos, B. (1981). National Museum, Sculpture-Bronzas-Vases, Clio Editions, Athens.
- Petrie, F. M. W. (1906). *The Religion of Ancient Egypt*, London.
- Piteros, C.-Olivier, J. P.-Melena, J. L. (1990). 'Les inscriptions en lineaire B des nodules e Thebes (1982): La fouille, les documents, les possibilities d'interpretation', *Bulletin de correspondance hellenique* 104, 103-184.
- Poetto, M. (1993). L'iscrizione luvio-geroglifica di YALBURT, Nuove acquisizioni relative alla geografia dell'anatolia sud-occidentale. Luculano G. (Editör), *Studia Mediterranea* 8. Pavia.
- Pokorny, J. (2007). "An Etymological Dictionary of the Proto Indo-European Language", A. Lubotsky (Editör), *Indo-European Language Revival Association*.
- Polat, G. (2005). Bir Anadolu Akhamenid Dönemi Ölü Kültü Geleneği: Tümüls Önünde Steller ve Seremoni Alanları. *OLBA XI*, 1-24.
- Polat, G. (2012). "Antandros." A. Çilingiroğlu, G. Polat ve Z. Mercangöz (Editörler), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde (209-230). İzmir.
- Polat, G. (2019). Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (19), 154-169.

- Polvani, A. M. (1988). *La terminologia dei minerali nei testi ittiti* (3. Baskı). Elite Edizioni Librarie Italiane Estere, Firenze.
- Popko, M. (1978). *Kultobjekte in der hethitischen Religion*. Warsaw.
- Popko, M. (1995). *Religions of Asia Minor*, Warsaw: Academic Publications Dialog.
- Popko, M. (2007). Zur Luwischen Komponente in den Religionen Altanatoliens. *Altorientalische Forschungen* 34/1, 63-69.
- Popko, M. (2008). *Völker und Sprachen Altanatoliens*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Popko, M.-Taracha, P. (1998). “Der 28. und der 29. Tag des hethitischen AN.TAH.SUM-Festes”, *Altorientalische Forschungen* 15/1, 82-113.
- Porada, E. (1981-82). The Silindir Seals Found at Thebes in Boeotia, *Archiv für Orientforschung* 28, 1-72.
- Porzig, W. (1990). “Illujankas und Typhon”, *Kleinasiatische Forschungen* 1, 379-386.
- Prent M. (2005) Cretan Sanctuaries and Cults Continuity and Change from Minoan IIIc to the Archaic Period, H.S. Versnel, D. Frankfurter, J. Hahn (Editörler), *Religions in the Graeco-Roman World*, Koninklijke Brill NV, Leiden, Vol. 154.
- Proeva, N. (1992). ‘Ma’, *LIMC*, VI.2, 169-170.
- Puhvel, J. (1984). *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 1: words beginning with A, Vol. 2: words beginning with E and I*, W. Winter (Editör), New York, Amsterdam.
- Puhvel, J. (1991). *Homer and Hittite*. Innsbruck.
- Puhvel, J. (2013). *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 9: Word beginning with PE, PI, PU, Berlin-New York.
- Raeck, W. (2006). Priene. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadtforschung im Westlichen Kleinasien*, *BYZAS* 3 içinde (315-324). İstanbul, Ege Yayınları.
- Ramsay, W. M. (1895). Inscriptions en langue Pisidienne. *Revue des Universités du Midi* I(17), 353-362.
- Ramsay, W. M. (1918). The Utilisation of old Epigraphic Copies, *JHS* XXXVII, 124.
- Reeves, C. L. (2003). *Aegean and Anatolian Bronze Age Metal Vessels: a Social Perspective*, Vol: 1, Institute of Archaeology University College Londra.
- Rehak, P. (1984). ‘New Observations on the Mycenaean “Warrior Goddess”’, *Archäologische Anzeiger*, 535-545.
- Reisner, G. A. (1924). Harvard excavations at Samaria, Harvard University Press.
- Renfrew, C. (2011). ‘Prehistoric Religions in the Aegean’, *OHARR*, 681-695.

- Revesz, P. Z. (2017). A Translation of the Malia Altar Stone, *University of Nebraska-Lincoln*, MATEC Web of Conferences 125.
- Reyhan E. (2016) *Hitit arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli “Tanrıları Çağırma Ritielleri”* “Rituals for Evoking Gods” of Kizzuwatna Orijin in the archives of Hittite, TAD, C.35/S.60, 1-38.
- Rice, M. (1998). *The Power of Bull*, Routledge. New York.1998.
- Rieken, E. (2006). Zum hethitisch-luwischen Sprachkontakt in historischer Zeit, *AoF* 33, 271-285.
- Rieken, E. (2017). ‘The Dialectology of Anatolian’, J. Klein, B. Joseph ve M. Fritz (Editörler), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistic* içinde (298-308). Berlin
- Rieken, E. (2022). Verbal Art in Luwian and Hittite Incantations, *Altorientalische Forschungen* 2022; 49(1), 128-137.
- Rietveld, L.- Woudhuizen, F. (2010). Review of “Sociolinguistic of the Luvian Language, I. Yakubovich”, *Talanta, Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society* 40-41, 227-236.
- Rizza, E. (2011). The Ritual fort he Royal Couple CTH 416. Syntaxof non verbal predicates and numerals. M. Barbera, G. Borghi, M. Mariani, A. Rizza, R. Ronzitti, V. S. Tomelleri & M. Vai (Editörler), *Anatolistica, indoeuropeistica e oltre nelle memorie dei seminari offerti da Onofrio Carruba (anni 1997-2002) al Medesimo presentate (AAGASC series maior, 1)*, 13-37.
- Robert, J. L. (1945). *Le sanctuaire de Sinuri pres de Mylasa*. (1st Ed.), Paris: De Boccard.
- Robert, J. L. (1953). Le sanctuaire d’Artemis a Amyzon, *CRAI* 97(4), 403-415.
- Robert, J. L.(1940). “Hellenica”, *Recueil d’epigraphic, de numismatique et d’antiquites grecques I-XIII*, Limoges-Paris, 1940-1965.
- Robertson, N. (1982). ‘Hittite Ritual at Sardis’, *Classical Antiquity* 1, 122-140.
- Robertson, N.(1996). The ancient Mother of the Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion, E. N. Lane (Editör), *Kybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of Vermaseren* içinde (239-304). Leiden.
- Roller, L. (2013). *Ana Tanrıça’nın İzinde*. (B. Avunç Çev.) İstanbul, Alfa Yayınları.
- Ronan S. (1992). “The Goddess Hekate, Studies in Ancient Pagan and Christian Religion & Philosophy”, Vol. 1, *Chthonios Books*, United Kingdom.
- Roosevelt, C. H.-Luke, C. (2017). “The Story of a Forgotten Kingdom? Survey Archaeology and the Historical Geography of Central Western Anatolia in the Second Millenium Bc”, *European Journal of Archaeology* 20, 120-147.
- Rose, B. (2014). *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge.

- Rudloff R.(1999). *Hekate in Ancient Greek Religion*, Bryn Mawr Classical Review, Horned Owl Press. Victoria.
- Ruggendorfer, P. (2020). Alinda-Kuzey Karia’da Güçlü Surlarla Çevrili Bir Yerleşim. O. C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (466-479). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Rumscheid, F. (2010). Maussolos and the “Uzun Yuva” in Mylasa an Unfinished Proto-Maussolleion at the Heart of New Urban Centre?., R. V. Bremen, J-M. Carbon (Editörler), *Hellenistic Karia* içinde (69-102), Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia- Oxford 29 Jun-2 July 2006, Paris: De Boccard.
- Rutherford, I. (2020). Hittite Texts and Greek Religion: *Contact, Interaction, and Comparison*. Oxford University Press.
- Rutherford, I. C. (2013). ‘Mycenaean Religion’, M. Salzman (Editör), *The Cambridge History of Religions in the Ancient World* içinde (1.256-1.279). Cambridge.
- Sahoğlu, V. (2005). ‘The Anatolian Trade Network and the İzmir Region during the Early Bronze Age’, *Oxford Journal of Archaeology* 24, 339-361.
- Saka, A. (2019). Balıkesir İline Bağlı Havran ve Burhaniye İlçelerinde Tespit Edilen Kaya Anıtları, *TÜBA-AR*, 24, 133-148.
- Salvini, M. – Wegner, I. (1986). *Die Rituale des AZU-Priesters*, ChS I/2, Roma.
- Sarı, D. (2012). İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi, *MASROP E-dergi* 7, Mayıs 2012, 112-249.
- Sartiaux, F. (1952). *Eski Foça, Foça Tarihi’ni Bir Bakış*. İzmir, Ege Turizm Cemiyeti Yayınları.
- Savaş, S. Ö. (1998). *Anadolu (Hitit-Luvi) hiyeroglif yazıtlarında geçen tanrı, şahıs ve coğrafya adları. Divine, Personal and geographical Names in the Anatolian (Hittite-Luwian) Hieroglyphic inscriptions*. İstanbul.
- Savaş, S. Ö. (2002). Hititlerde “Fırtına Tanrısı” ile “Boğa Kültü” Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar, *ArAn* 5, 97-170.
- Savaş, S. Ö. (2006). Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglifli Belgeler Işığında: Hattuşa’dan Lukka’ya. K. Dörtlük, B. Varkıvanç, T. Kahya, J. Des Courtils, M. D. Alpaslan, R. Boyraz (Editörler). *III. Uluslararası Likya Sempozyumu* içinde (679-708). Antalya: AKMED.
- Sayce, A. H. (1883). *The Ancient Empires of the East. Herodotus I-III Introduction, Notes and Appendices*. Londra.
- Sayce, A. H. (1925). “Perseus and the Achaeans in the Hittite Tablets”, *Journal of Hellenic Studies* 45, 161-163.
- Schafer, T. (2009). Sigeion Yüzey Araştırmaları 2005-2007. *AST* 26 (2), 1-12.

- Scherrer, P. (2000). *Efes Rehberi*. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ve Efes Müzesi iş birliği ile hazırlanmıştır. İstanbul, Ege Yayınları.
- Schirmer, W. (2002). Stadt, Palast, Tempel: Charakteristika hethitischer Architectur im 2. Und 1. Jahrtausend v. Chr.. *Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Götter / Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk*, 204-486. Bonn.
- Schramm, W. (2008). *Ein Compendium sumerich-akkadischer Beschwörungen*. Göttingen.
- Schuchhardt, C. (1886). “Kolophon, Notion und Klaros”. *AM* 11, 398-434.
- Schuol, M. (2004). *Hethitische Kultmusik: eine Untersuchung der Instrumental- und Vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archaologischen Zeugnissen*. [Orient-Archäologie Bd14]. Rahden.
- Schürr, D. (2002). “Karische Parallelen zu zwei Arzawa-Namen”, *Kadmos* 41, 163-177.
- Schürr, D. (2006). “Karische Berg- und Ortsnamen mit lykischem Anschluß”, *Historische Sprachforschung/Historical Linguistics* 119, 117-132.
- Schürr, D. (2019). “Zur Vor-und Frühgeschichte des Karischen” O. Henry, K. Konuk (Editörler), *Karia Arkhaia. La Caria, des origines a la periode pre-hekatomnide, İstanbul 14-16 novembre 2013 içinde* (1-21). İstanbul.
- Schwemer, D. (2001). *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen*, Wiesbaden.
- Schwemer, D. (2009). “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”, M. Doğan Alparslan (Editör), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu içinde* (219-245). Yapıkredi Yayınları, İstanbul.
- Sevin, V. (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Seyrig, H. (1970). “Une Deese Anatolienne”, *Antike Kunst* 13, 76-78.
- Sezgin, Y. (2012). Antik Dönemde Pergamon Aigai İlişkileri. *Arkeoloji Dergisi* XVII, 81-96.
- Sharpe, E. J. (1983). *Understanding of Religion*. London: Duckworth, 1983.
- Sharpe, H. (1995). *Dinler Tarihinde Elli Anahtar Kavram*, Güç A. (Çev.), Arasta Yayınları.
- Simon, Z. (2016) Die Lokalisierung Von Karkisa, S. Erkut, Ö. Gavas (Editörler). *Ahmet Ünal Armağanı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 455-468. İstanbul.
- Simon, Z. (2018). “Anatolian Influences on Greek”, L. Niesiolowski-Spano ve M. Wecowski (Editörler), *Change, Continuity, and Connectivity North-Eastern Mediterranean at the turn of the Bronze Age and the early Iron Age içinde* (376-418). Wiesbaden.
- Singer I. (2010). *ipamati kistamati pari tumatimis Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday*, Tel Aviv University, Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, Vol. 28, 2010.

- Singer, I. (1983-4). *The Hittite KI.LAM festival* [StBoT 27-28]. Wiesbaden.
- Singer, I. (1986). The Huwasi of the Strom-God in Hattusa, *IX Türk Tarih Kongresi* 21-25, 245-252. Ankara.
- Singer, I. (1994). "The Thousand Gods of Hatti: The Limits of an Expanding Pantheon", I. Alon, I. Gruenwald ve I. Singer (Editörler), *Concepts of the Other in Near Eastern Religions* içinde (81-102), [Israel Oriental Studies 14]. Leiden.
- Singer, I. (2005). "On Luwians and Hittites", *Bibliotheca Orientalis* 62, NINO 5-6, 430-451.
- Sipahi, İ. T. (2014). Son Yıllardaki Çalışmaların ve Buluntuların Işığında Eski Hitit Kabartmalı Vazoları Üzerine Değerlendirmeler, *Anadolu/ Anatolia* 40.
- Smith, E. G. (1923). *The Ancient Egyptians and the Origin of Civilization*. London/New York, Harper & Brother 1911.
- Smith, H. (1995). "Ruhsal Şahsiyet Tipleri: Kutsal Spektrum", *Kutsalın Peşinde*, H. Nasr, K. O'Brien (Editörler), E. S. Gündüz (Çeviri). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sommer, F. (1937). 'Ahhijava und kein Ende?', *Indogermanische Forschungen* 55, 169-297.
- Soslu, S. (2021). Kremna Antik Kenti Savunma Sistemleri Cilt I. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı*, Doktora Tezi.
- Soysal, O. (2017). A new join KUB 17.8 v Bo 6172: Mythological description of a natural disaster in Ancient Anatolia?. *Nouvelles Assyriologiques Breves et Utilitaires Breves et Utilitaires*, 2, 80-83.
- Söğüt, B. (2001). *Kutsal Kent Lagina*, Muğla'da Tarım Dergisi 4, 2001, 22-26.
- Sökmen, E., (2005). 'Temple States' of Pontus: *Comana Pontica and Zela*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Üniversitesi, Ankara.
- Starke, F. (1981) "Die keilschrift-luwischen Wörter für 'Insel' und 'Lampe'," *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 95, 141-157.
- Starke, F. (1985). *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*. StBoT 30. Wiesbaden.
- Starke, F. (1985). Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens, *StBoT* 30, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Starke, F. (1990). *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*. [StBoT 31], Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- Starke, F. (1995). Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, Eine hippologisch orientierte Untersuchung des Kikkuli-Textes (StBoT 41). Wiesbaden.
- Starke, F. (1997). 'Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend', *Studia Troica* 7, 447-487.
- Steinert, U. (2014). 'City Streets: Reflections on Urban Society in the Cuneiform Sources of the Second and First Millennium BC', N. M. May ve U. Steinert (Editörler). *The Fabric*

of Cities: Aspects of Urbanism, Urban Topography and Society in Mesopotamia, Greece and Rome içinde (123-169). Leiden.

Steitler, C. W. (2017). *The Solar Deities of Bronz Age Anatolia, Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, StBot 17, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Stone, A. – Postgate, N. (2013). “A Luwian Shrine? The Stele Building at Kilise Tepe.” A. Mouton, I. Rutherford ve I. Yakubovich (Editörler). *In Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean* içinde (). Leiden: Brill.

Stone, M. (2000). *Tanrılar Kadınken*, N. Şarman (Çeviren), Payel Yayınevi, İstanbul.

Strauß, R. (2006). *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin.

Strong, D. E. (1964). “A Greek Silver-Head-Vase”, *British Museum Quartely*.

Summers, F. – Summers, G. (2011). Kerkenes 2009. Sözlü Bildiri, KST 32 (1), Ankara, 381-402.

Süel, A. (2001). Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu ile İlgili Bazı Konular Üzerine, G. Wilhelm (Editör), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie: Würzburg* içinde (670-678), StBoT 45, Wiesbaden.

Sweeney, M. N. (2010). Hittites and Arzawans: a view from western Anatolia, University of Cambridge, *Anatolian Studies* 60, 7-24. 2010.

Sweeney, M. N. (2013). *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia*, Cambridge University Press, 2013.

Szemerényi, O. (1974). “The Origins of the Greek Lexicon: Ex oriente Lux”, *Journal of Hellenic Studies* 94, 144-157.

Szemerényi, O. (1975). The Origin of Roman Drama and Greek Tragedy”, *Hermes* 103, 300-322.

Şahin, N. (2015). “Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan”, C. Şimşek, B. Duman ve E. Konakçı (Editörler). *Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi’nde Ana Tanrıça Kimliği* içinde (586-595). Ege Yayınları: İstanbul.

Şakar, G. (2020). Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna’da Meter Kültü Üzerine Bir Değerlendirme. *TÜBA-AR* 27, 241-255.

Şenyurt, S. Y. – Akçay, A. (2018). Ovaören 2015-2016 Yılı Kazıları. KST 39 (2), 571-586.

Taggar-Cohen, A. (2006). *Hittite Priesthood* [Texte der Hethiter 26]. Heidelberg.

Tallqvist, K. (1938). Akkadische Götterepitheta, SOESOF 7, 246-249.

Taplamacıoğlu, M. (1961). *Din Sosyolojisine Giriş*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Taracha, P. (2009) Religions of Second Millennium Anatolia, Harrassowitz Verlag Wiesbaden. Band 27.
- Tassignon, I. (2001). “Les elements anatoliens du mythe et de la personalite de Dionysos”, *Reveu de l’histoire des religions* 218, 307-337.
- Tassignon, I. (2002). “Foyers dionysiaques de Phrygie et de Lydie”, *Hethitica* 15, 233-244.
- Tassignon, I. (2003). “Dionysos et les Katagogies d’Asie Mineure”. A. Motte ve C. M. Ternes (Editörler). *Dieux, fetes, sacre dans la Grece et la Rome antiques: actes du colloque tenu a Luxembourg du 24 au 26 octobre 1999*, 81-99. Turnhout.
- Tassignon, I. (2004). “Dionysos et les rituels dendrophoriques de Magnesie du Meandre”, M. Mazoyer ve O. Casabonne (Editörler). *Studia Anatolica et Varia. Melanges offerts au Professeur Rene Lebrun 2 içinde* (315-335). CollKubaba Ser Ant 6. Paris.
- Taşkın, S. (2015). Bir Anadolu Ege Luwi Tanrıçası: Malia/Maliya ve İzleri (Maria’nın Adı), *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 150, 169-175.
- Taşkın, S. (2016). *Luviya Batı Anadolu ve Ege’nin İ.Ö. 2. Binyıl Tarihi’ne Yeni bir Bakış*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Taşkın, S. (2019). *Luwiya IV İ. Ö. 2. Binyılda Anadolu’da Hitit ve Luvilerin Dinsel İnançları ve Tanrılarına Bir Bakış*, Arkeopera Yayınları, İstanbul.
- Taşlıgil, N. (1994). ‘Spil Dağı Milli Parkı’, *Türk Coğrafya Dergisi* 29, 257-268.
- Tavernier, I. (2007). Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.): Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Tests, Leuven.
- Taylour, L. W. (1995). The Mycenaeans, Revised edition, Londra.
- Tekoğlu, R.- Lemaire A. (2000). La bilingue royale louvito-phenicienne de Çineköy, *Comptes Rendus des Seances de l’annee 2000*, Fascicule III, Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, 961-1006.
- Teraman Hepdinçler, Ö. (2019). An Exceptional Rock-Cut Altar from Kolophon. *Colophone, citta della Ionia Nuovi studi e ricerche*, Atti del Convegno Internazionale di Studi Università delgi Studi di Salerno (20 aprile 2017), 197-206.
- Tiro, A. O. (2011). İ. Ö. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit- Batı Anadolu İlişkileri, Bölgenin Etnik ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara Yayınlara Genel Bir Bakış, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.
- Tischler, J. (1977-1983). *Hethitisches etymologisches Glossar I*, A-K. IBS 20, Innsbruck.
- Tischler, J. (1990). *Hethitisches etymologisches Glossar II*, L-M, IBS 20, Innsbruck.
- Tischler, J. (2001). *Hethitisches etymologisches Glossar*, Teil II, Lief. 11/12 P, Innsbruck.
- Tölle, R. (1969). *Die Antike Stadt Samos*. Rhein, Philipp von Zabern.

- Tremouille, M. C. (2000). Les rituels magiques Hittites: aspects formels et techniques, *La Magie. Actes du colloque internationale de Montpellier 25-27 Mars 1999*. Tome I. *Du monde Babylonien au monde Hellenistique* içinde (77-94), Montpellier.
- Tremouille, M. C. (2002). “Une ceremonie pour Huwassanna a Kuliwisna”, P. Taracha (Editör), *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday* içinde (351-369). Warsaw.
- Turner, V. W. (1964). “Betwixt and between: The liminal period in rites de passage”, J. Helm (Editör), *Proceedings of the 1964 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society* içinde (4-20). American Ethnological Society, Seattle.
- Tümer, G. (1986). “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII BASIM, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tylor, B. E. (2010). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, Vol. 2, Cambridge Library Collection.
- Ulbirch, A. (2010). “Images of Cypriot Aphrodite in Her Sanctuaries during the Age of the City-Kingdoms”, C. S. Amy ve S. Pickup (Editörler). *Brill's Companion to Aphrodite* içinde (167-193). Brill, Boston: Leiden.
- Ulusoy, P. (2018). Klazomenai Astysünde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanları İncelenmesi. *OLBA XXVI*, 215-260.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Türkiye'nin tarihsel coğrafyası ve tarihsel adları üzerine alfabetik düzende bir inceleme*, İnkılap Yayınevi.
- Umar, B. (2006). *Mysia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*. İstanbul, İnkılap Kitapevi.
- Umar, B. (2008). *Kappadokia*, İnkılap, İstanbul, 2008.
- Untermann, J. (2000). *Wörterbuch des Oskisch- Umbrischen*. Heidelberg.
- Usman, A.(1987). *Manisa Müzesi'ndeki Üçlü: H. R. Çongur, Remzi Oğuz Arık Armağanı*, 1987, 47-50.
- Ünal, A. (1987-90). “Mahlzeit B. Nach den heth. Quellen”, *RIA* 7, 267-270.
- Ünal, A. (1996). *The Hittite Ritual of Hantitassu from the City of Hurma against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu VI/45. Ankara.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A. (2007). *Multilinguales Handwörterbuch des hethitischen* (Vol. 2). Hamburg.
- Ünal, A. (2013a). Amazonların Eski Anadolu Kökenleri Hakkında Yeni Kaynak ve Gözlemler, *Cedrus I*, 21-32.
- Ünal, A. (2013b). “Hititler Bir Anadolu Uygarlığı”, M. Alparslan (Editörler). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Ünal, A. (2020). *Equi in Anatolia Antiqua et Asia prope Regionem Orientalem, Eski Anadolu ve Ön Asya'da At ve Kikkuli'nin Kaleminden Dünyanın En Eski At Eğitimi Metinleri*, Bilgin Kültür Sanat: Ankara.
- Vaessen R. (2014) *Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BCE: New Archaeological Perspectives and Prospects*, The University of Sheffield Department of Archaeology.
- Van den Hout, T. P. J. (1994). "Death as a Privilege: The Hittite Royal Funerary Ritual" J. M. Bremer, T. P. J. van den Hout ve R. Peters (Editörler), *Hidden Futures: Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World* içinde (37-76). Amsterdam.
- Van den Hout, T. P. J. (1995). "Tuthaliya IV. Und die Ikonographie hethitischer Grosskönige des 13. Jhs", *Bibliotheca Orientalis* 52, 545-573.
- van den Hout, T. P. J. (2001). "Bemerkungen zu älteren hethitischen Orakeltexten", FsHaas, Th. Richter, D. Prechel ve J. Klinger (Editörler), *Saarbrücker Druckerei und Verlag* içinde (423-440). Saarbrücken.
- van den Hout, T. P. J. (2002). "Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and Hegur Reconsidered". K. A. Yener ve H. A. Hoffner (Editörler). *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock* içinde (73-91). Winona Lake, IN.
- van den Hout, T. P. J. (2003). "Maeonien und Maddunassa: Zur Frühgeschichte des Lydischen", M. Giorgieri, M. Salvini, M-C. Tremouille ve P. Vannicelli (Editörler), *Licia e Lidia prima dell'ellenizzazione, Atti del Convegno internazionale Roma, 11-12 1999*. Roma, 301-310
- van den Hout, T. P. J. (2005). Pala, Palaer, Palaisch, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 10, 191-192.
- van den Hout, T. P. J. (2009). "A Century of Hittite Text Dating and the Origins of the Hittite Cuneiform Script", *Incontri Linguistici* 32, 11-35.
- van Gessel, B. H. L. (1998). *Onomasticon of the Hittite Panteon*. Vol 2. HdO 1/33, Leiden, Netherlands: Brill.
- Vanschoonwinkel, J. (2006). 'Greek Migrations to Aegean Anatolia in the Early Dark Age', G. R. Tsetschladze (Editör), *Greek Colonization: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas 1* içinde (115-142). Leiden.
- Vassileva, M.(2001). *Further Considerations on the Cult of Kybele*, *Anatolian Studies* 51, British Institute at Ankara, 2001, 51-63.
- Vermaseren, M. J. (1987). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, Asia Minor I*. Leiden.
- von Der Osten-Sacken, E. (1988). Der kleinasiatische Gott der Wildflur, *Istanbul Mitteilungen* 38:63-81.

- von Graeve, V. (2015). Thalesin Gözleriyle Milet, B. Çotuksöken ve H. Tepe (Editörler), *Miletli Filozoflar. Thales, Anaksimandros ve Anaskimenes*, Anadolu'da Felsefeye Yolculuk, Türkiye Felsefe Kurumu.
- Waal, W. (2011). They wrote on wood. The case for a hieroglyphic scribal tradition on wooden writing boards in Hittite Anatolia, *AnSt* 61, 21-34.
- Waal, W. (2014). Hittite guls-/GUL-s, gulses/GUL-ses, Cuniform Luwian gulza(i)- / GUL-za(i), Hieroglyphic Luwian REL-za- and the Kuwansesdeities, *Taracha*, Kapelus 2014, 1016-1033.
- Waelkens, M. (2000). Sagalassos und Pisidia During the Late Bronze Age. M. Waelkens ve L. Loots (Editörler). *Salassos V: Reprot on the Survey and Evcavation Campaigns of 1996 and 1997 içinde* (473-485). Leuven: Leuven University Press.
- Wainwright, A. G. (1928). The Aniconic Form of Amon in the New Kingdom. *ASAE* 28, 175-189.
- Wainwright, A. G. (1930). The Relationship of Amun to Zeus and his Connexin with Meteories. *JEA* 16/1-2, 35-38.
- Warr, G. C. W. (1985). The Hesiodic Hecate, *The Classical Review* 9, 390-393.
- Watkins, C. (1975). La designation indo-europeenne du "tabou". J. Kristeva, H. C. Miliner (Editörler). *Langue, discours, societe: Pour Emile Benvensite içinde* (204-214). Paris.
- Watkins, C. (1995). *How to Kill a Dragon*. New York.
- Weeden, M. (2011). Hittite Logograms and Hittite Scholarship, *StBoT* 54, Wiesbaden.
- Weeden, M. (2011). *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*. Wiesbaden.
- Weeden, M. (2018a). "The Good God, the Wine-God and the Storm-God of the Vineyard", C. Corti (Editör). *Viticulture and Wine in Hittite Anatolia and its Ancient Near Eastern Context: Philological, Archaeological and Comparative Perspectives*. [Die Welt des Oriens 48.2]. Göttingen, 330-357.
- Weeden, M. (2018b). "Mühürlerde Adlar, Metinlerde Adlar, Kimdi Bu İnsanlar?", *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, A. Mouton, İ. Rutherford, İ. Yakuboviç, (Editörler), K. Eresen (Çeviren), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Wegner, I. (1981). *Gestalt und Kult der Istar-Sawuska in Kleinasien*, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe [AOAT] 36, Neukirchener Verlag Neukirchen-Vluyn.
- Weingarten, J. (1990). 'The Sealing System of Karahöyük and Some Administrative Links with Phaistos and Crete', *Oriens Antiquus* 29, 63-95.
- Werner R.-Luscher B. (1990) Translation of "A Brief Intrduction to Hieroglyphic Luwian", *Bassel and Frauenfeld Press*, 1990.

- West, D. R. (1993). *Some Cults of Greek Goddesses and Female Daemons of Oriental Origin*. Neukirchen-Vlyun.
- West, M. L. (1997). *The East Face of Helicon*, Oxford.
- West, M. L. (2007). *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford.
- Wiegand, T.-Schrader, H. (1904). *Priene Ergebnisse Der Ausgrabungen und Untersuchungen şn den Jahren 1898-1898*, Berlin.
- Wiener, M. (2013). ‘Contacts: Crete, Egypt, and the Near East circa 2000 BC’, *CIC*, 34-44.
- Wilhelm, G. (1999). “Kizzuwatna”. *DNP* 6 içinde (492-493).
- Wilhelm, G. (2010). ‘Die Lesung des Namens der Göttin ISTAR-li’, J. Klinger J., E. Rieken ve C. Rüster (Editörler), *Invertigationes Anatolicae-Gedenkschrift für Erich Neu* [StBoT 52], Wiesbaden, 337-344.
- Willi, A. (2007). “Demeter, Ge and the Indo-European Word(s) for >earth<”, *Historische Sprachforschung* 120, 169-194.
- Wolfhard, S.- Jan, C. (1997). *Sterne und Steine -Eine praktische Astronomie der Vorzeit*, Theiss, German, 9.
- Wood, D. (2006). “İkamet Etmedeki Mesafe, Ezoterizm”, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi Sayı 46* içinde (60-67). Yapıkredi Yayınları.
- Woudhuizen, C. F. – Zangger, E. (2018). Mellaart’ın Dosyalarındaki Luvi Hiyeroglif Metinlerinin Gerçekliğine Dair Kanıtlar, *TALANTA L*, 183-213.
- Woudhuizen, C. F. (1992). *The Language of the Sea Peoples, Publications of the Henri Frankford Foundation*, Vol. 12, Najade Press, Amsterdam.
- Woudhuizen, C. F. (2009). *The Earliest Cretan Scripts 2, Innsbrucker Beitrage zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 125*, Innsbruck.
- Woudhuizen, C. F. (2016). Documents in Minoan Luwian, Semitic, and Pelasgian, D. De Weerd Maarten, Jan P. Stronk (Editörler). *Dutch Archaeological and Historical Society*, Amsterdam.
- Woudhuizen, C. F. (2017). Rediscovered Luwian Hieroglyphic Inscriptions From Western Asia Minor, D. De Weerd Maarten, Jan P. Stronk (Editörler). *Duch Archaeological and Historical Society, Tawanta Vol. 50 (2018)*, Provisional version of; Zangger E., Woudhuizen F.
- Woudhuizen, C. F. (2018). *The Luwians of Western Anatolia, Their neighbours and predecessors*, Oxford, Archaeopress Publishing.
- Woudhuizen, C. F. (2021). Luwian Hieroglyphic Texts in Late Bronze Age Scribal Tradition, *Dresdner Beitrage zur Hethitologie* 53, Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

- Woudhuizen, C. F.-Achterberg W.-Best J.-Enzler K.-Rietveld L. (2021). “The Phaistos Disc: A Luwian Letter to Nester, Amsterdam 2021.
- Wright, W. (1886). *The Empire of the Hittites*, 2. Baskı, Londra.
- Wundt, W. (1921). *Probleme der Völkerpsychologie*, Stuttgart, Alfred Kroner Verlag, 1-37.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, S. H. Riegel (Çeviren), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yakubovich, I. (2008). Department of Near Eastern Languages and Civilizations and Department of Linguistics, *Univesity of Chicago, Sociolinguistics of the Luwian Language Vol.1*.
- Yakubovich, I. (2009). *The Luwian Language*, Brill Academic Publishers.
- Yakubovich, I. (2010). *Sociolinguistics of the Luvian Language*, Leiden-Boston.
- Yakubovich, I. (2013). ‘Appendix’ to “Anatolian Names in -wiya and the Structure of Empire Luwian Onomastics”, A. Mouton, I. Rutherford, I. Yakubovich (Editörler), *Luwian Identities. Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegenn*, Leiden-Boston. 108-121.
- Yakubovich, I. (2015). *Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia*, Anatolian Studies, Vol. 65, 35-53.
- Yakubovich, I. (2016). Luwian and the Luwians, S. R. Steadman, G. McMahon (Editörler). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia:10.000-323 BCE*, Oxford University Press, 534-547.
- Yakubovich, I.-Mouton, A. (2023). Luwili. Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwattalla and Silalluhhi (CTH 758-763). Vol. 1: Edition and Commentary, *Studien zu den Boğazköy-Texten*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Yakubovich, İ.- Rutherford İ.- Mouton A. (2016). *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din*, Kalkedon Yayınları 352.
- Yazıcı, G.- Üreten, H. (2020). Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (I), 452-595.
- Yıldırım, T. (2005). *Hüseyindede tepesinde bulunan yeni bir kült vazosu*. V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, 761-779.
- Yiğit, T. (2005). Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar, *Tarih ve Araştırmaları Dergisi* 38, 55-69.
- Yinger, J. M. (1970). *The Scientific Study of Religion*, Macmillan Publishing.
- Younger, J. G.-Rehak, P. (2008). ‘Minoan Culture: Religion, Burial Customs, and Administration’, *CCABA*, 165-185.

- Younger, K. Lawson, Jr. (2009). "The Deity Kur(r)a in the First Millennium Sources." *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 9, 2-23.
- Zangger, E. (2016). *The Luwian Civilization*. :zmir, Ege Yayınları.
- Zangger, E. (2019). *Luvi Uygarlığı Ege'nin Bronz Çağındaki Eksik Halka*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Zangger, E.- Mutlu S. (2015). Artificial Ports and Water Engineering at Troy: A Geoarchaeological Working Hypothesis, *Mersin University Publications of the Research Center of Cilician Archaeology. OLBA XXIII*, 583-616.
- Zangger, E.- Mutlu S. (2016). Luwiler: Bir Anadolu Uygarlığı ile İlgili Çalışmalar, *İdil C. 05-24-01*.
- Zatelli, I. (1998). "The Origin of the Biblical Scapegoat Ritual: The Evidence of Two Ebla Texts", *VT* 48, 254-263.
- Zgusta, L. (1964). *Kleinasiatische Personennamen*. Prague.
- Zografou, A. (2010). Chemins d'Hecate. Portes, routes, carrefours et autres figures de l'entre-deux. *Kernos Supp.* 24. Liege.

Elektronik Kaynaklar

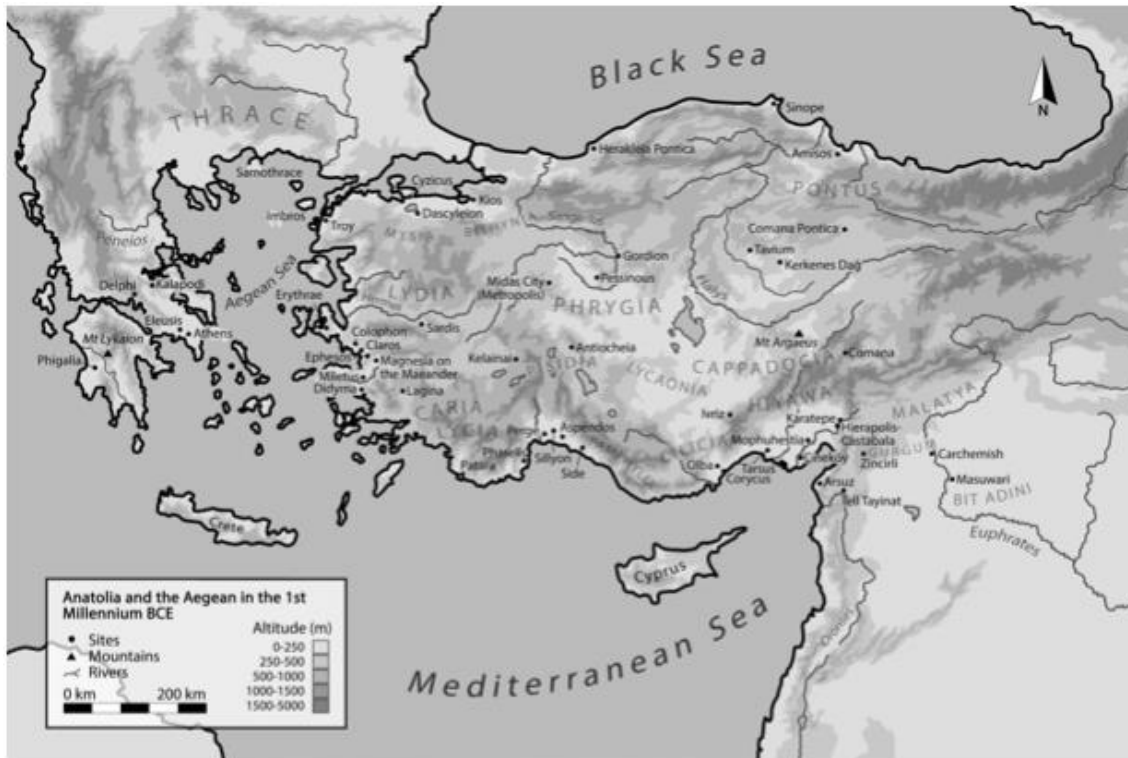
- <http://62.64.12.18/LuwianCorpus/search/>
- http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrageF.php
- http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_pe_03_book3.htm.üt
- https://ccel.org/ccel/clement_alex/stromata/anf02.vi.iv.i.xxiv.html.
- <https://topostext.org/work/215#4.1>
- https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_2009-4079-6

9. EKLER

Ek 1. Orta ve Geç Bronz Çağı Anadolu ve Ege Haritası (Rutherford 2020).

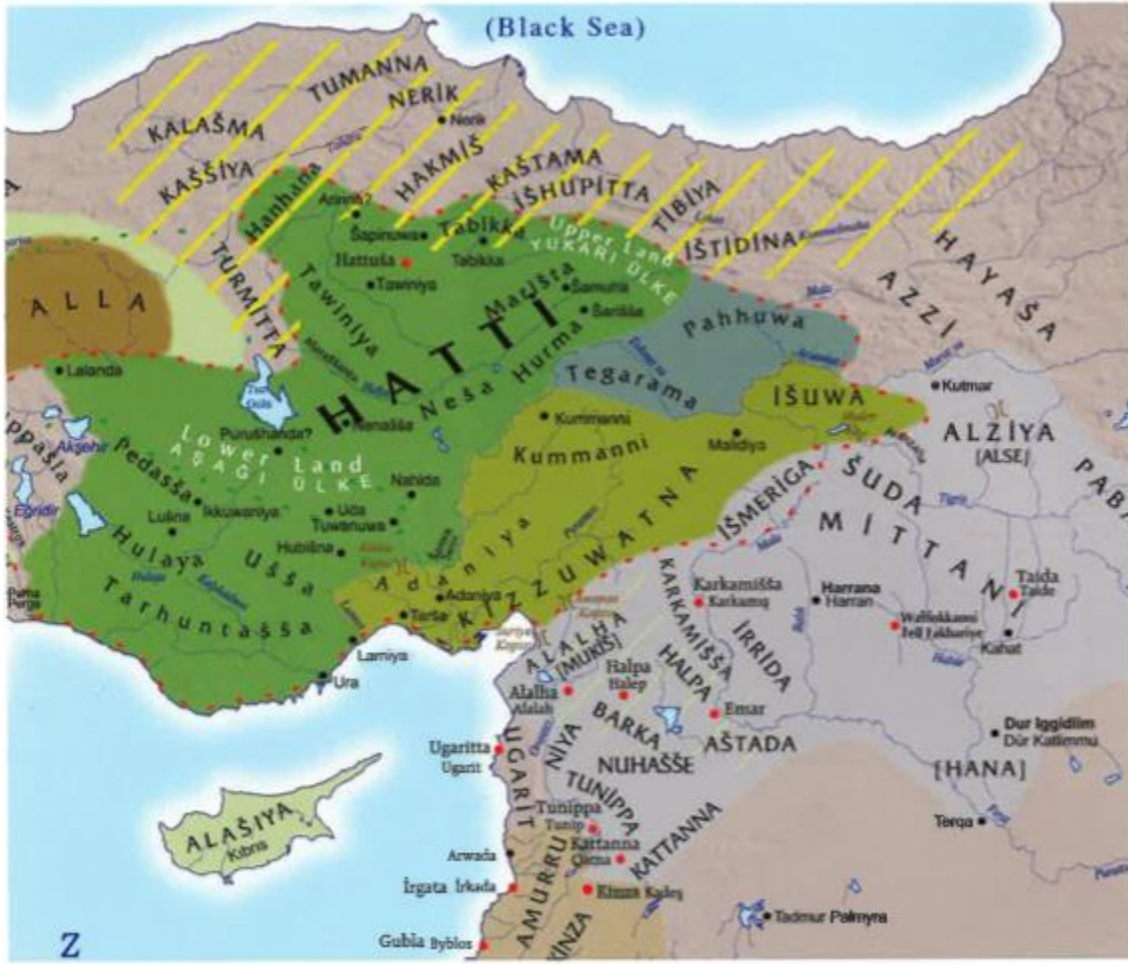
Ek 2. MÖ I. Binyılında Anadolu ve Ege Haritası (Rutherford 2020).

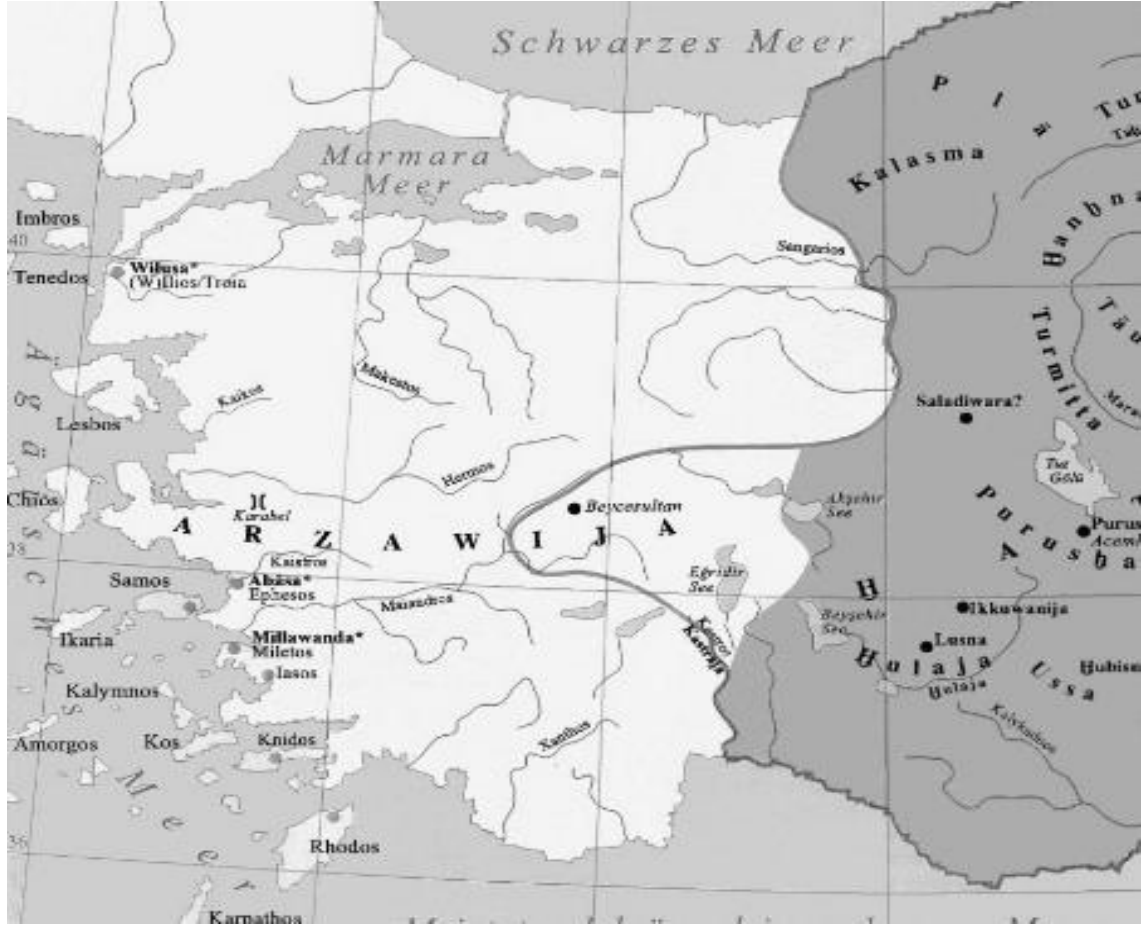
Ek 3. Arzawa Ülkeleri Haritası (Gander 2022: 250)

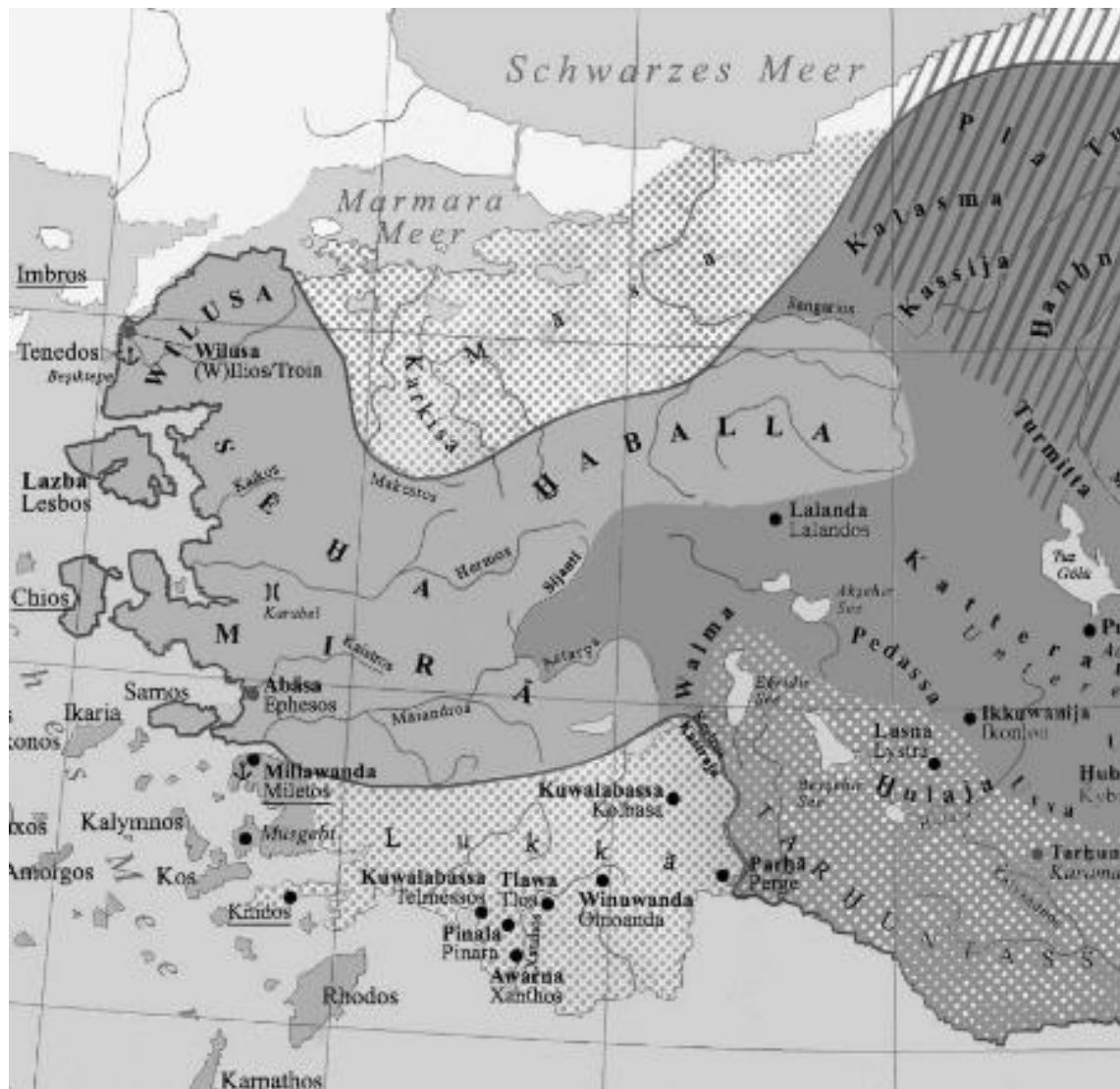

Ek 4. MÖ II. Binyılda Anadolu Haritası (Starke 2002: 304-305)

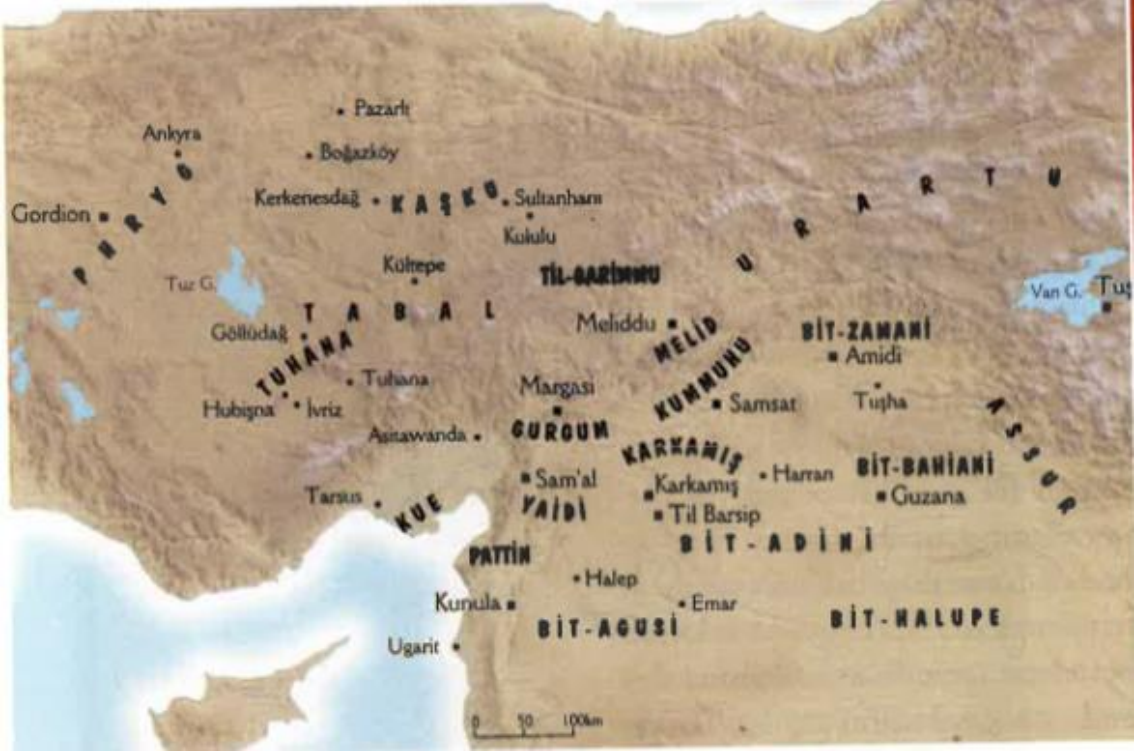

Ek 5. MÖ 16. Yüzyıl Batı Anadolu Haritası (Starke 2000: 250)

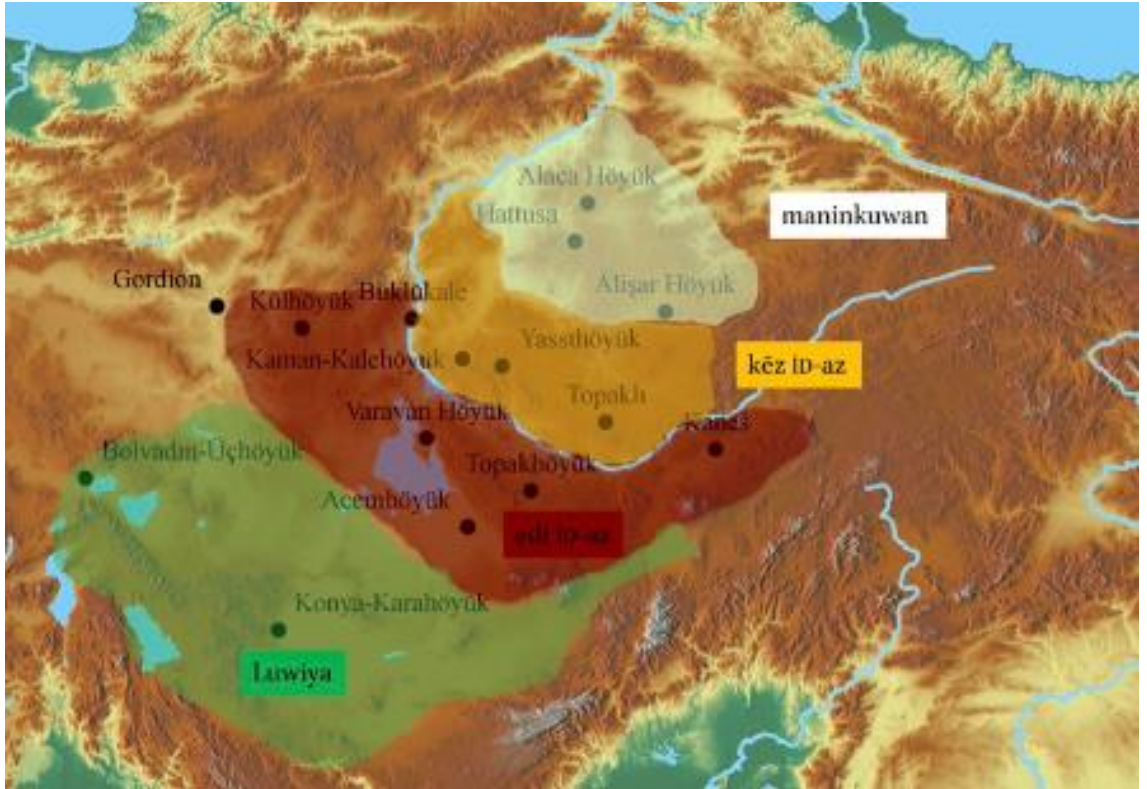

Ek 7. MÖ 900 Yıllarında Luwi ve Arami Kentleri Haritası (Miller 2012: Figür 8)

Ek 8. Luwiya Haritası (Gander 2022: 257)

Ek 9. Rahip ve Tapınak İdarecisi Tarkasnatali (solda) ile Katip ve Prens Benti- Sarruma (Sağda)'nın Hattuša'daki Nişantepe Arşivinden Çıkmış Mühür Baskıları (Herbordt 2005: No. 434-323; Miller 2012: Figür 6)

Ek 10. Emirgazi Sunakları İstanbul Arkeoloji Müzeleri (Hawkins 2012: Figür 2)

Ek 11. MÖ 13. Yüzyılda Batı Anadolu ve Kuzey Levant Coğrafyasında Karkışa ve Lukka Topraklarının Dağlık Güneybatı Anadolu'daki Konumu. Daha Önce Arzawa Olarak Bilinen Mira Krallığı'nın Sınır İşaretleri Olan Hiyeroglif Kaya Yazıtları Haritası (Herda 2009: 50).

